PASCAL BOYER

DİNİN AÇIKLANMASI

DİNİ DÜŞÜNCELERİN EVRİMSEL KÖKENLERİ

ÇEVİRİ: RAMAZAN KILINÇ

MONOGRAFİ

Dinin
Açıklanması

Dinin Açıklanması
Dini Düşüncelerin Evrimsel Kökenleri
Pascal BOYER
Şubat 2025
978-625-99086-8-7
Monografi® | 016

ÖZGÜN İSMİ
Et l'homme créa les dieux, Comment expliquer la religion ?
Éditions Robert Laffont, S.A., Paris, 2001

Bu eser Türkçeye *Religion Explained, The Evolutionary Origins of Religious Thought* adlı İngilizce versiyonundan çevirilmiştir.

ÇEVİRİ
Ramazan KILINÇ

EDİTÖR
Merve AKINCI ALMAZ

SON OKUMA
Ayşe Ceren ÖZDERE

KAPAK RESMİ
Caspar David FRIEDRICH
Der Mönch am Meer [Deniz Kenarındaki Keşiş], 1808

BASKI
Ana Basın Yayın Gıda İnş. Tic. A.Ş. Sertifika No: 52729
Mahmutbey Mahallesi Devekaldırımı Caddesi
2622. Sokak No:6/13
Bağcılar 34200 İstanbul

Monografi Yayınları
Sertifika No: 43841
Aziz Mahmut Hüdayi Mah.
Hakimiyeti Milliye Cad. No: 58/64
Üsküdar 34672 İstanbul

bilgi@monografiyayinlari.com
monografiyayinlari.com

x.com/monografiyay
instagram.com/monografiyayinlari
facebook.com/monografiyayinlari

Eserin tüm hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek kaydıyla yapılacak kısa alıntılar dışında yayınevinden izin alınmadan çoğaltılamaz, yayımlanamaz, dağıtılamaz.

Pascal BOYER

Dinin Açıklanması

DİNİ DÜŞÜNCELERİN EVRİMSEL KÖKENLERİ

Çeviri: Ramazan KILINÇ

MONOGRAFİ

PASCAL BOYER

Washington Üniversitesi psikoloji ve antropoloji bölümlerinde görevli profesör. Paris-Nanterre Üniversitesi'nde etnoloji alanında yüksek lisans ve doktora dereceleri alan Boyer, ardından Cambridge Üniversitesi'nde doktora sonrası araştırmalar yürüttü. Akademik çalışmalarında insan bilişinin kültürel fenomenlerin oluşumundaki rolünü anlamaya odaklanır. Antropolojik ve bilişsel yaklaşımları birleştiren Boyer, bilişsel antropolojinin öncülerinden kabul edilir.

Antropolojik saha araştırması kapsamında Kamerun'da Fang topluluğu üzerine çalışmış, bu süreçte topluluğun geleneksel dinini ve epik anlatılarının aktarımını incelemiştir. Araştırmaları kültürel bilgi ve inançların yayılışını anlamaya yönelik bilişsel çerçevesini geliştirmesine zemin oluşturmuştur. İleriki çalışmalarında, kültürel aktarımı mümkün kılan bilişsel mekanizmaları deneysel yöntemlerle incelemiş; özellikle doğaüstü kavramların hafızada tutulması ve dini inançların iletilmesinde yer alan bilişsel süreçlere odaklanmıştır.

Boyer, insan evriminin sosyal ilişkileri, kültürü ve dini inançlara yönelik tutumları şekillendiren bilişsel mekanizmaları geliştirdiğini savunur. Boyer'e göre, bu mekanizmalar sayesinde dini temalar –ruhlar, hayaletler, atalar, tanrılar vb.– toplum içinde kolaylıkla aktarılabilir. Dini inançlar metafizik kaygılardan ziyade insan zihninin doğal bilişsel kapasitesinin sonucudur. Boyer görüşlerini yaşam, ölüm ve toplumsal etkileşimler gibi alanlarda belirli nöronal aktivitelerle ilişkilendiren bilimsel bulgularla destekler.

Boyer'in eserleri arasında *Dinin Açıklanması* (Religion Explained), *The Naturalness of Religious Ideas*, *Minds Make Societies* yer alır.

RAMAZAN KILINÇ

1985 yılında Konya'nın Ilgın ilçesinde doğdu. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'nde bilgisayar mühendisliği eğitimi aldıktan sonra bir süre kamuda bu alanda çalıştı. Bu sırada Boğaziçi Üniversitesi Çeviribilimi Bölümü'nde yeniden lisans eğitimine başlayıp ikinci sınıftan itibaren tamamen okula odaklanabilmek için istifa etti. Bu bölümde eğitimini sürdürürken bir yandan da genellikle sosyal bilimler alanında kitap çevirileri yapmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Teşekkür IX

1. Nasıl Başladı? 1
Hiçliğe Vücut Vermek 3
Köken Senaryoları 5
Alışılmamış Çeşitlilik 7
Zihinle İlgili Senaryolar: Zihin, Açıklama Talep Eder 12
Duygularla İlgili Senaryolar: Din Rahatlatır 21
Toplumla İlgili Senaryolar: Din Toplum İçin İyi Bir Şeydir 25
Din ve Sosyal Zihin 27
Aklın Uykusu: Yanılsama Olarak Din 31
Meseleyi Tersyüz Etmek 34
Mem Olarak Kültür 37
Bozulma Esastır 41
Kavramları Şablonlarla Algılamak 44
Kültür Salgınları 50
Sorularla Dolu Bir Kafa Karışıklığı 53
Hiçliği Açıklamak: Sihirli Değnekler mi, Toplam Bağıntı mı? 55

2. Doğaüstü Kavramlar Neye Benzer? 56
Dinler, Tuhaflıklardan mı İbaret? 59
Yeni Kavramlar Edinmek 63
Dini Kavramlarda Şablonlar: Birinci Aşama 67
Dini Kavramlarda Şablonlar: İkinci Aşama 78
Paranormal Olaylarda Neler Sezgiseldir? 83
Kataloglardan Deneylere 86
Aptalca Hikâyeler mi Yoksa Ciddi Bir Din mi? 100

3. **Ne Tür Bir ZihinGerekir?** 102
Konukların Zihne Bakışı 104
Hırsızı Yakalamak (Çıkarım Sistemlerinin Kullanımı) 105
Oyun İçinde Oyun: Beyindeki Sistemler 111
Bunu Çocuklar Bile Bilir 118
Doğuştanlık ve Gelişim 124
Tasarım ve Tasarımcı 129
Bilişsel Nişte Yaşam 134
Ayrıştırma ve Kısıtlar 143
Yan Ürünler ve Dikkat Çekici Aygıtlar 147

4. **Neden Tanrılar ve Ruhlardan Söz Edilir?** 152
Din, Pratiktir 153
Kişi Olarak Tanrılar ve Ruhlar 158
Doğaüstü Failler ve Tehlikeli Canavarlar 161
Tanrılar Gerçekten Avcılar Gibi midir? 163
Ortaklar Olarak Tanrılar ve Ruhlar 166
Stratejik Bilgiler 168
Özel Kişiler Olarak Tanrılar ve Ruhlar 173
Kültürel Aktarımda Bağıntı 180
Tam Erişimli Faillerin Bağıntısı 183
Tam Erişimli Faillerin Sonuçları 186

5. **Tanrılar ve Ruhlar Neden Önemlidir?** 188
Yasa Koyucular, Örnek Modeller ve Tanıklar 189
Ahlaki Akıl Yürütme ve Ahlaki Duygular 194
Küçük Yaşlarda Ahlak 197
İşbirliğine Yatkınlık 202
Fırsatçılığın Ötesinde 206
Genel Yatkınlıklar, Değişken Yargılar 210
Tam Erişimli Failler ve Ahlaki Sezgiler 212
Cadılar ve Belalar 215
Kem Gözler ve Öfkeli Tanrılar 218
Toplumsal Bir Mesele Olarak Belalar 220
Belaların Nedenleri ve Gerekçeleri 221
Sosyal Etkileşim Olarak Belalar 223
Takas Ortağı Olarak Doğaüstü Failler 225
Tanrılar ve Ruhlar Bağımlıdır 227

6. **Dinler Neden Ölümle İlgilidir?** 228
Hedefi Değişmiş Korku ve Avuntu 230

Ölüm Ayinleri: Bir Şey Yapmalı 233
Ceset Meselesi 237
Kirlilik ve Sebepleri 239
Ölüm, Avlanma ve Sezgi 243
Kişi Nedir? 245
Farklı Sistemler Uyum İçinde Çalışmadığında 247
Cesetler Çözülmeye Sebep Olur 251
Odaklanmış Keder ile Korku mu, Genel Dehşet mi? 253
Ölü Bedenler ve Doğaüstü Failler 255

7. Neden Ayinler Vardır? 258
Çok Önemli (ve Daha Az Anlam İfade Eden) Eylemler 260
Dikkat Çekici Araçlar 263
Sezgisel Mecburiyet Hissi 267
Obsesif Kurallar 268
Mecburiyet ve Ayin Önlemleri 271
Sessiz Ortaklarla Takas 272
Vesile Yaratma ve Kutlama 279
Oyun Teorisi Yabancılar İçindir 281
Toplumun Büyüsü 283
Ayin Araçlarının Bağıntısı 287
Sıradan Aşkınlık: Tanrılar ve Ruhlar İçin Bir Boşluk 289
Tanrılar Ne Yapar (ve Onlara Ne Yapılır) 293
Bildiklerimiz, Ayinlerin Açıklaması Değildir 297

8. Öğretiler, Dışlama ve Şiddet Neden Vardır? 299
Çok Az Öğreti 300
Haddinden Fazla Öğreti 301
Yerel Uzmanlar 305
Loncaların Kökeni 308
Yazıya Dayalı Loncaların Sunduğu Kavramlar 313
Loncalar ve Yazılı Gelenek 316
Teolojik Doğruculuk Serabı 318
Teoloğun Trajedisi 320
Ortak Tanrılar Bir Cemaat Yaratır (Gerçekten Öyle mi?) 322
Öz Kavramları ve Koalisyonla İlgili Sezgiler 325
Köktencilik ve Taraf Değiştirmenin Bedeli 330

9. İnanç Neden Vardır? 337
Hiçliğe Vücut Vermek: Yersiz Bir Umursamazlık Meselesi mi? 339
İnanç ve Yargı Modeli 343

Karmaşık Bir Zihinde Basit İnançlar 346
Özel İnançlar, Özel İnsanlar, Özel Nöronlar? 348
Sıradışı Deneyimler, İnancın Kaynağı mıdır? 351
Failler Çok Sayıda Sistemle Bağıntılıdır 354
Doğaüstü Failleri Daha Makul Kılan Nedir? 356
Bireysel İnanç Neden Gizemlidir? 360
Doğal Olmayan Bir Başarı Hikâyesi 363
Nasıl Modern (ve Dindar) Olduk: Epik Senaryoya Bir Dipnot 366
Kozmik Dedikodu 369
Görünmez Ellerin Hayal Kırıklığı 372

Kaynakça 375

TEŞEKKÜR

Editörler Abel Gerschenfeld ile Ravi Mirchandani, başlamamdan uzun zaman önce bile bu kitabı yazmam gerektiğini düşünüyorlardı. Nazik teşvikleri için kendilerine minnettarım. Özellikle gayet ikna edici olan Abel, çok sayıda farklı versiyonu okuyacak kadar sabırlıydı ve her zaman okunabilecek bir şeyler üretebileceğime inandı; umut, tecrübeye karşı galip geldi. Ayrıca bilgilerini ve sezgilerini paylaşmaları; her iddianın birçok versiyonunu hatalarından arındırmaları ya da reddetmeleri; kitabın belli kısımlarını, hatta ilk taslağın tamamını okuyup düzeltmeleri ve genellikle tüm bu karmaşık meseleleri anlamamda bana yardım etmeleri için zorladığım ve kandırdığım tüm o insanlara en derin şükranlarımı sunmalıyım: Anne de Sales, Brian Malley, Carlo Severi, Charles Ramble, Dan Sperber, E. Thomas Lawson, Harvey Whitehouse, Ilkka Pyssiäinen, John Tooby, Justin Barrett, Leda Cosmides, Michael Houseman, Paolo Sousa, Pascale Michelon, Robert McCauley ve Ruth Lawson.

1

NASIL BAŞLADI?

Köydeki bir komşum, kendimi cadılara karşı korumam gerektiğini söylüyor. Aksi takdirde beni görünmez bir okla vurup damarlarımdaki kanı zehirleyebilirlermiş.

Bir şaman; önünde tütün yaktığı, yan yana dizilmiş heykelciklerle konuşmaya başlıyor. Bu heykelcikleri gökyüzündeki uzak köylerde bir yolculuğa göndermesi gerektiğini söylüyor. Tüm bunların amacı, zihni görünmez ruhlarca tutsak edilmiş birini iyileştirmek.

Bir inananlar grubu etrafta dolaşarak herkesi sonun yaklaştığına dair uyarıyor. 2 Ekim'de Mahşer Günü'nün geleceğini söylüyorlar. Söyledikleri gün geçiyor ama hiçbir şey olmuyor. Grup herkese sonun yaklaştığını söylemeye devam ediyor (ama tarih değişmiş).

Köylüler, bir tanrıçaya köyde artık istenmediğini söylemek için bir tören düzenliyor. Tanrıça onları salgından korumayı başaramadı, haliyle köylüler de onu "indirip" yerine daha becerikli birini koymaya karar vermiş.

Bir rahipler meclisi; kimi insanların, asırlar önce, bir bakirenin çocuk doğurduğu söylenen uzak bir yerde yaşananlar hakkında sarf ettiği sözleri saldırı olarak değerlendiriyor. Bu yüzden bu insanlar katledilmeli.

Bir adadaki tarikat mensupları, tüm hayvanlarını kesip ne kadar ekinleri varsa yakmaya karar veriyor. Mallarla ve parayla dolu bir gemi, yaptıkları hayırlı işler nedeniyle onlara şükranlarını sunmak için kısa süre sonra kıyılarına yanaşacağından bunların artık gereksiz olduğunu söylüyorlar.

Arkadaşlarıma, kiliseye ya da başka bir sessiz yere gidip dünyanın her yerinde var olan görünmez bir kişiyle konuşmaları salık veriliyor. Görünmez dinleyici zaten ne söyleyeceklerini biliyor çünkü O her şeyi bilir.

İhtiyaç duyduğum zamanlarda bana yardım edebilecek kudretli ölmüşleri memnun etmek istiyorsam canlı beyaz bir keçinin kanını, belirli bir kayanın sağ tarafına dökmem gerektiği söyleniyor. Eğer farklı renkte bir keçi kullanır ya da başka bir kayaya gidersem kesinlikle işe yaramazmış.

İnsanların aptallıklarıyla dolu dolu işlenmiş kilimdeki çok sayıda örnek gibi, bu motifleri de görmezden gelmek isteyebilirsiniz. Belki de ne kadar kısa olsalar da (her biri ciltlerce kitap doldurabilir) bu örneklemelerin, insanların yaşam ve kâinatı idrak etmedeki takdire şayan kapasitelerine ışık tuttuğunu düşünebilirsiniz. Fakat her iki karşılık da soruları yanıtsız bırakır. Peki neden insanların böyle düşünceleri var? Onları bu tür şeyler yapmaya sevk eden ne? Neden bu kadar farklı inançlara sahipler? Neden bunlara bu kadar güçlü bir şekilde bağlanıyorlar? Bu sorular, Noam Chomsky'nin ayrımını kullanırsak, eskiden *gizem* (nasıl ilerleyeceğimizi bile bilmiyorduk) gibi görülürken artık *sorun* (olası bir çözüm için bazı fikirlerimiz var) olarak değerlendirilmeye başlıyor. Aslında elbette bu çözümlerin ilk bileşenlerine sahibiz. Eğer tüm bu sözler kibirli ya da kendini övme gibi görünüyorsa hemen "biz" derken insan topluluğunu kastettiğimi ekleyeyim. Dünyanın her yerinde önem kazanacak bir *teorim* olduğunu dile getirmek için sinsi bir yol izlemiyorum. Bu kitabın geri kalanında bilişsel psikoloji, antropoloji, dilbilim ve evrimsel biyolojiden çok sayıda bulgu ve modelden bahsedeceğim. Bunların hepsi, çoğunluğu din üzerine çalışmayan ve bulgularının dini açıklamak konusunda işe yarayacağını akıllarına bile getirmeyen başka kişilerce keşfedilmiştir. Bu nedenle, her ne kadar kitaplıklar din üzerine bilimsel incelemeler, din tarihleri, dindarların kendi fikirlerini beyan ettiği eserler ve benzerleriyle dolup taşsa da buna ekleme yapmak ve çözülemez bir gizem addedilen dinin artık sadece zor ama idare edilebilen bir dizi sorun haline geldiğini göstermek bir anlam ifade edecektir.

HİÇLİĞE VÜCUT VERMEK

Dini inançların ve davranışların açıklaması, insan zihninin işleyişinde bulunabilir. Bununla tüm insanların zihnini kastediyorum; yalnızca bir kısmını ya da dindar insanları değil. İnsan zihninden bahsediyorum çünkü burada önem arz eden, türümüzün normal bir beyne sahip tüm bireylerinin zihinlerinin taşıdığı özelliklerdir. Burada ele alacağım keşifler, zihinlerin genelde (kadınların ya da erkeklerin, İngilizlerin ya da Brezilyalıların, gençlerin ya da yaşlıların) nasıl işlediği hakkındadır.

Din kadar çeşitli bir şeyi açıklamaya çalışırken böyle bir noktadan yola çıkmak tuhaf gelebilir. İnançlar farklı insanlarda farklılık gösterir; kimileri inançlıyken kimileri değildir. Ayrıca tabii ki farklı yerlerde de farklı inançlar görülür. Dini görüşler sözkonusu olduğunda Japon Budistler ile Amazon'daki şamanların ya da Amerika'daki Güneyli Baptistlerin pek fazla ortak noktası yok gibidir. Peki, her yerde *aynı* olan bir şey (beyin) üzerinden çok *çeşitli* bir olguyu (din) nasıl açıklayabiliriz? İşte bu kitapta bunu yapacağım. Dinlerin çeşitliliği, genel açıklamaların önünde bir engel oluşturmaktan ziyade esasında bize birtakım temeller sunar. Fakat bunun neden olduğunu anlamak için öncelikle beyinlerin bilgileri nasıl alıp düzenlediğine dair kesin bir açıklamaya ihtiyacımız var.

İnsanlar, uzun süre boyunca beynin gayet basit bir organ olduğunu düşünmüştü. Vücut mekanizmasını kontrol eden kısımlar hariç, küçük bir çocuğun zihni her tür eğitim, kültür ve kişisel tecrübeyle doldurulacak geniş bir boş alan olarak görülüyordu. Zihinle ilgili bu kanı hiçbir zaman akla yatkın olmadı, çünkü karaciğer ve bağırsak bile bundan daha karmaşıktır. Ne var ki zihnin nasıl geliştiğini yeterince bilmediğimiz için tecrübenin kendi izini bırakacağı bu "boş levha" fantezisinin önüne geçecek gerçekler mevcut değildi. Zihin, eski haritalarda palmiyeler ve timsahlarla doldurulmuş, Afrika'nın keşfedilmemiş geniş arazileri gibiydi. Fakat artık zihinler hakkında daha çok şey biliyoruz. Henüz her şeyi bilemesek de bir şey çok açık: Zihinlerin nasıl çalıştığına dair ne kadar çok şey keşfedersek boş levha görüşüne o kadar az inanıyoruz. Bilişsel bilimdeki her yeni keşif, bu kanıyı bir açıklama olarak daha az akla yatkın kılıyor.

Özellikle, zihnimiz aslında "kültürde" yer alan her türlü kanıyı bünyesine katmaya hazır değildir. Bazılarının dediği gibi "çevrede ne varsa" *öylece* öğrenemeyiz. İşin aslı böyle değildir, çünkü dünyadaki hiçbir zihin (hamamböceklerinden zürafalara, size ya da bana kadar her şey için geçerlidir), çevredeki bağıntılı bilgileri tanıyıp bunları özel bir şekilde ele almaya *hazır* ileri seviye bir zihinsel donanıma sahip olmadan hiçbir şeyi öğrenemez. Zihinlerimiz hazır haldedir çünkü doğal seçilim bize özel zihinsel yatkınlıklar vermiştir. Kimi kavramlara hazır olan insan zihni, aynı zamanda bunların belirli varyasyonları için de hazırlanmıştır. Bunun anlamı, birazdan ortaya koyacağım gibi, insanların belli bir *kapsam* dahilinde dini kavramları öğrenip bunları başkalarına da aktarabilmesidir.

Bu, dinlerin "doğuştan" olduğu ve "genlerde bulunduğu" anlamına mı geliyor? Ben (ve insan zihninin evrimiyle ilgilenen çoğu insan), böyle bir sorunun aslında anlamsız ama bunun nedenini anlamanın da önemli olduğunu düşünüyorum. İnsan yetkinliklerinden başka örnekleri ele alalım. İnsanların hepsi soğuk algınlığına yakalanabilir ve farklı ezgileri hatırlayabilir. Soğuk algınlığına yakalanırız çünkü solunum organlarımız, basit bir nezle de dahil olmak üzere her tür patojenin yerleşebileceği bir alan sunar. Ezgileri hatırlarız çünkü beynimizin bir parçası bir dizi sesi, perdeleri ve süreleriyle birlikte kolaylıkla saklayabilir. Genlerimizde nezle ya da ezgi bulunmaz. Genlerimizde bulunanlar, solunum organları gibi normal organizmaları ve beyin alanları arasındaki karmaşık bağlantı kümelerini oluşturmayı sağlayan son derece karmaşık kimyasal tarifler kümesinden ibarettir. Normal bir ortamdaki normal genler, size bir çift akciğeri ve düzenli bir işitme korteksinin yanı sıra hem soğuk algınlığını hem de ezgileri kapma yatkınlığı verir. Elbette tertemiz ve müziksiz bir çevrede büyüdüğümüz takdirde ikisini de yapamazdık. Kapmaya hâlâ yatkınsak da bunu yapmaya fırsatımız olmazdı.

Normal bir insan beynine sahip olmanız dininizin de olacağı anlamına gelmez. Sadece bunu edinebileceğinizi gösterir ki bu da çok farklıdır. Psikologlar ile antropologların *edinim* ve *aktarım* kavramlarıyla bu denli ilgilenmelerinin sebebi, evrimin doğal seçilim yoluyla dini görüşlerin yalnızca belli türlerini edinebilecek bir zihin

türü vermesidir. Olası tüm kavramların hepsi iyi değildir. En kolay edinebildiklerimiz, bütün dünyada yaygın bir şekilde bulunanlardır; zaten *bu nedenle* bütün dünyaya yayılmışlardır. Şiirin, hiçliğe bir isim ve vücut verdiği söylenir. Bu, doğaüstü hayal gücüne daha düzgün bir şekilde uygulanabilir. Ama göreceğimiz üzere, "hiçliklerin" hepsi insan zihinlerinde bir vücut bulamaz.

KÖKEN SENARYOLARI

Dini fikirlerin kökeni nedir? Neden gittiğimiz her yerde ve hatta görünüşe göre ne kadar geçmişe gidersek gidelim bu fikirleri bulabiliyoruz? Bunları yanıtlamaya başlamak için en iyi yer, kökenlerle ilgili soruya verdiğimiz gelişigüzel ve sağduyulu cevaplardır. Herkesin dinlerin kökeni hakkında birtakım sezgileri var gibi görünüyor. Hatta benim gibi zihinsel süreçlerin dini nasıl yarattığını inceleyen psikologlar ile antropologlar, soruna zaten mükemmel ve yeterli bir çözüm bulduğunu düşünen insanlarla sürekli karşılaşmak gibi bir mesleki riskle karşı karşıyadır. Bu kişiler, bilgeliklerini aktarmaya çoğu zaman fazlasıyla hevesli olurlar ve kimi zaman da bu mesele üzerinde daha fazla çalışmanın, tamamen nafile olmasa da pek fazla emek gerektirmeyeceğini ima ederler. "Sayısal olarak verimli hücresel otomatlar üretmek için genetik algoritmalar kullanıyorum," demeniz halinde insanlar böyle bir şeyi yapmanın muhtemelen biraz emek gerektireceğini açıkça görür. Öte yandan onlara "dini açıklama" çabasında olduğunuzu söylediğinizdeyse bu konuda karmaşık ve zor olan hususun ne olduğunu çoğu zaman anlayamazlar. Dinin neden var olduğu, insanlara ne verdiği, kişilerin kendi dini inançlarına neden bu kadar güçlü bir şekilde bağlandığı vb. hakkında pek çok insanın birtakım fikirleri vardır. Bu ortak sezgiler, gerçek bir zorluk getirir. Anlaşılan, eğer bu kanılar yeterliyse karmaşık bir din teorisine sahip olmanın hiçbir anlamı yoktur. Öte yandan, eğer benim de düşündüğüm gibi pek kusursuz değillerse yeni açıklamalarımızın en azından yerini alacakları sezgiler kadar iyi olması gerekir.

Dinlerin kökeni hakkında ortaya atılan açıklamaların çoğu şu iddiaların altını çizer: İnsan zihni açıklama talep eder, insan kalbi

rahatlamak ister, insan toplumu düzene ihtiyaç duyar, insan aklı yanılsamalara meyillidir. Bu konuyu daha ayrıntılı açıklayan bazı muhtemel senaryoları ele alalım:

Din, açıklama getirir:

- İnsanlar, kafa karıştıran doğa olaylarını açıklamak için dini yarattı.
- Din, kafa karıştıran deneyimleri açıklar: rüyalar, öngörü vb.
- Din, nesnelerin kökenini açıklar.
- Din, kötülüğün ve acıların varlık nedenini açıklar.

Din, rahatlama sağlar:

- Dini açıklamalar, ölümlülüğü daha katlanılır kılar.
- Din, kaygıyı yatıştırır ve rahat bir dünya yaratır.

Din, toplumsal düzen kurar:

- Din, toplumu bir arada tutar.
- Din, belirli bir toplumsal düzeni sürdürür.
- Din, ahlakı destekler.

Din, bilişsel bir yanılsamadır:

- İnsanlar batıl inançlıdır; her şeye inanırlar.
- Dini kavramlar çürütülemez.
- Çürütmek, inanmaktan daha zordur.

Bu liste geniş kapsamlı değilse de muhtemelen yeterince fikir veriyor. Bu ortak sezgilerin her birini daha ayrıntılı incelediğimizde neden dine sahip olduğumuzu ve neden böyle olduğunu anlatmakta hepsinin başarısızlığa uğradığını görürüz. O halde neden bunlarla uğraşıyoruz? Niyetim, insanların fikirleriyle alay etmek ya da antropologlar ile bilişsel bilimcilerin halktan daha zeki olduğunu ortaya koymak değil. Bu gelişigüzel açıklamaları; yaygın oldukları, çoğu zaman din hakkında düşünmeye başlayanlarca yeniden keşfedilmeleri, daha da önemlisi, *o kadar da kötü olmadıkları* için inceliyorum. Dinin kökenini anlatan bu "senaryoların" her biri, hakkını veren her teorinin açıklaması gereken gerçek ve önemli bir olguya dikkat çekiyor. Ayrıca bu senaryoların ciddiye alınması, dini görüşlerin ve inançların insan zihninde nasıl ortaya çıktığına dair yeni bakış açıları kazandırıyor.

ALIŞILMAMIŞ ÇEŞİTLİLİK

Antropolojinin yararsız olduğunu söylemeyelim. Din dünyanın her yerinde bulunsa da hep bambaşka şekillerde görülür. Tüm dinleri, aslında aşina olduğumuz dine has bir özellikle açıklamaya çalışmak talihsiz ve sıklıkla yapılan bir hatadır. Antropologlar, meslekleri gereği kültürler arası farklılıklarla ilgilenir ve genellikle hatalardan kaçınabilmek için kendi ortamlarından farklı bir çevre üzerine çalışır. Son yüzyılda inanılmaz çeşitlilikte dini görüş, inanç ve uygulama belgelediler. Bu bilginin neden faydalı olduğunu anlayabilmek için birçok atlasta verilen yetersiz bilgileri ele alalım. Kuzey Kutbu'nun tamamen buzlardan ve Sahra'nın da çoğunlukla kum ve kayadan oluştuğunu anlatmanın yanı sıra çoğu zaman dini bağlantılar hakkında da bilgi verirler. Mesela Ulster'ın *Protestan* bir çoğunluğa ve *Katolik* bir azınlığa sahip, İtalya'nın büyük çoğunlukla *Katolik* ve Suudi Arabistan'ın da *Müslüman* olduğunu okursunuz. Buraya kadar her şey yolunda. Fakat diğer ülkeleri bu şekilde tanımlamak daha da zordur. Mesela Hindistan'ı ya da Endonezya'yı ele alalım. Nüfusun çoğunluğu, bildiğimiz "büyük dinlerden" (Hinduizm, İslam) birine mensuptur ama her iki ülkede de bu kurumsal cemaatlerle hiçbir ilişkisi bulunmayan, kabile olarak anılan büyük sosyal gruplar vardır. Çoğu zaman, bu tür grupların *animist* ya da *kabile* dinleri olduğu söylenir; (antropologlara kulak verirseniz) her iki terim de hemen hemen hiçbir şey ifade etmez. Yalnızca "başka bir kategoriye sokamadığımız şeyler" anlamına gelirler; bu insanların dinlerini "muhtelif" diye adlandırsak da olur. Peki ya Kongo ile Angola? Atlaslar buradaki insanların çoğunun *Hıristiyan* olduğunu söyler; birçoğunun vaftiz edildiğini ve kiliseye gittiğini düşünürsek bu bir açıdan doğrudur. Gelgelelim, Kongo ile Angola'daki insanlar sürekli atalar ve cadılar hakkında konuşur; ataların gönlünü almak ve cadıları dizginlemek için ayinler düzenlerler. *Hıristiyan* Kuzey İrlanda'da bunu göremezsiniz. Atlaslar dinden bahsettiğinde din mefhumu hakkında çok kafa karıştırıcı bir kanı sergilerler.

Dinin çeşitliliği, kimi insanların kendilerini Budist kimilerininse Baptist şeklinde tanımlamış ya da hâlâ tanımlıyor olmasından ibaret değildir. İnsanların doğaüstü failleri nasıl algıladığı; bunların neye

benzediği ve ne yapabileceğine dair fikirleri, dini inançlardan türeyen ahlak, düzenledikleri ayinler ve daha başka birçok açıdan derinlere uzanır. Antropolojinin aşağıda sıralanan bulgularını ele alalım:

Doğaüstü failler çok farklı olabilir. Din, gözlemlenemeyen varlıklar ile faillerin varlığı ve nedensel güçleri hakkındadır. Tek bir Tanrı ya da çeşitli tanrılar, ruhlar, atalar veya tüm bu türlerin bir birleşimi olabilir. Kimi insanların "yüce" bir tanrısı olsa da bu her zaman bu tanrının son derece önemli olduğu anlamına gelmez. Afrika'nın birçok yerinde iki yüce tanrı vardır. Biri çok soyut, yüce bir ilahken diğeri bir bakıma daha gerçekçidir çünkü kültürel şeylerin (aletler, evcil hayvanlar, köyler ve toplum) hepsini o yaratmıştır. Fakat ikisi de insanların günlük işleriyle pek ilgilenmez; bu noktada atalar, ruhlar ve cadılar daha önemlidir.

Bazı tanrılar ölür. Tanrıların her zaman ebedi olduğu düşüncesi aşikâr görülebilir. Hatta bunun "tanrı" olma tanımının bir parçası olduğunu da düşünebiliriz. Ne var ki birçok Budist, tanrıların da tıpkı insanlar gibi bitmek bilmez bir ölüm ve reenkarnasyon döngüsüne saplanıp kaldığını düşünür. Yani tanrılar da diğer tüm yaratıklar gibi ölecektir. Gelgelelim tanrıların ölümü uzun zaman alır ve bu nedenle insanlar kadim zamanlardan bu yana aynı tanrılara dua eder. Aslında tanrılar insanlara kıyasla dezavantajlı konumdadır. Biz, tanrıların aksine, en azından varsayımlara göre, yaşam ve acı döngüsünden kaçabiliriz. Tanrılarınsa bunu yapabilmek için önce insan olarak yeniden doğması gerekir.

Birçok ruh gerçekten aptaldır. Bir Hıristiyan, Tanrı'yı kandıramayacağını gayet iyi bilir ama birçok yerde, doğaüstü failleri kandırmak mümkün ve hatta gereklidir. Örneğin Sibirya'da insanlar önemli meseleler hakkında konuşurken mecazi bir dil kullanmaya gayret ederler. Aksi halde rezil ruhlar konuşulanlara kulak verip planları bozmaya çalışabilir. Fakat ruhlar, insanüstü güçlere sahip olmalarına rağmen, mecazları anlayamazlar. Güçlü ama aptaldırlar. Afrika'nın birçok yerinde arkadaşları ya da akrabaları ziyaret ederken bu tür "çirkin" ve "nahoş" çocukları olduğu için acılarını paylaşmak çoğunlukla nezaket gereğidir. Buradaki düşünce, her

zaman "yemek" için güzel çocuk arayan cadıların böyle naif bir hileyle kandırılabileceği inancıdır. Aynı sebeple, bu tür yerlerde çocuklara utanç ya da bela sebebi olduklarını ima eden isimler vermek yaygındır. Haiti'de akrabalarından birini kaybeden insanların endişelerinden biri, cesedin cadılar tarafından çalınmasıdır. İnsanlar bunu engellemek için bazen ölülerini bir tutam ip ve deliksiz bir iğneyle gömer. Bu şekilde, cadıların iğne ipliği görüp ipliği iğneye geçirmeye çalışacağına ve böylelikle asırlarca bununla meşgul olup cesedi tamamıyla unutacağına inanırlar. İnsanlar, doğaüstü faillerin aynı zamanda hem sıradışı güçlere sahip olduğunu hem de kolaylıkla kandırılabildiğini düşünebilir.

Kurtuluş, her zaman esas kaygı unsuru değildir. Hıristiyanlık, İslam ya da Budizme aşina insanlara göre dinde asıl meselenin kurtuluş ya da ruhun huzura ermesi olduğu gayet açıktır. Farklı dinler de ruhların neden kurtarılması gerektiği ve kurtuluşa giden çeşitli yollarla ilgili farklı bakış açıları sunar. Fakat dünyanın birçok bölgesinde dinler, ruhun kurtuluşa ereceğini ya da özgürlüğüne kavuşacağını vadetmez; hatta ruhun kaderi hakkında da pek bir şey söylemez. Bu tür yerlerde insanlar, ahlaki hesaplaşmanın ruhun kaderini belirlediğini varsaymaz. Ölen insanlar, hayalet ya da atalara dönüşür. Bu herkes için geçerlidir ve özel bir ahlaki yargıyı kapsamaz.

Din, resmi dinden ibaret değildir. Nereye gidersek gidelim, "resmi" dinlerin kabul ettiğinden çok daha fazla ve çok daha çeşitli dini kavramlarla karşılaşırız. Avrupa'nın birçok yerinde insanlar, etrafta kendilerine saldırmaya çalışan cadılar olduğundan şüphelenir. Resmi İslam'da Allah'tan başka ilah yoktur ama birçok Müslüman; *cin* ve *ifrit* denilen ruhlardan, hayaletlerden ve cadılardan korkar. ABD'deyse dinler, resmen bir cemaat meselesidir: çeşitli mezheplerden Hıristiyanlar, Yahudiler, Hindular vb. Ne var ki birçok insan uzaylılarla ve hayaletlerle etkileşime geçmekle ciddi bir şekilde ilgilenir. Bunlar da incelenip açıklanmayı bekleyen dini kavramlar arasındadır.

"Bir" dininiz olmadan da dine mensup olabilirsiniz. Hıristiyanlar, Yahudiler ve Müslümanlar için bir kişinin *bir* dinden olması gayet

açıktır ve deyim yerindeyse kâinatın yaratılışı, ruhun kaderi ve kişinin uyması gereken ahlak hakkındaki farklı kanılar arasında bir seçim yapılabilir. Bu, insanların birbirleriyle rekabet halindeki Kiliseler ile öğretilerin yer aldığı büyük devletlerde yaşaması gibi özel bir durumdan kaynaklanır. Tarih boyunca pek çok insan (ve günümüzde yaşayan birçoğu da), dini faaliyetlerinin akla uygun tek seçenek olduğu farklı şartlar içinde bulunuyorlardı. Ayrıca birçok dini görüş, belirli yerlere ve kişilere bağlıdır. Örneğin insanlar atalarına dua eder ve daha çok hayvan avlayabilmek için ormana kurbanlar sunarlar. Bu kişiler için başkalarının atalarına dua etmek ya da almadığı yiyecekler için minnet duymak pek mantıklı olmayacaktır. Tüm insanların uyum sağlayabileceği (ya da uyum sağlaması gereken) herkes için geçerli bir din, evrensel bir fikir değildir.

"Din"iniz olmadan da din mensubu olabilirsiniz. Din için kullandığımız bir kelimemiz var. Bu, Tanrı gibi insanüstü faillerin varlığı ve özellikleriyle alakası bulunan tüm fikirleri, eylemleri ve nesneleri bir araya toplamak için kullanışlı bir etikettir. Herkeste bu açık kavram ya da dini şeylerin dünyevi ya da günlük hayattan farklı olduğu fikri bulunmaz. Genellikle insanların "din" diye açık bir kavram edinmeye başlamaları ancak çok sayıda "dinin" yer aldığı yerlerde yaşamalarıyla mümkündür ama böyle yerler, daha önce söylediğim gibi, özel türde yerlerdir. İnsanlarda din için özel bir terim bulunmaması, bir dinleri olmadığı anlamına gelmez. Birçok yerde insanların "sözdizimi" için kullandığı bir kelime olmasa da dillerinde sözdizimi mevcuttur. Bir nesneye sahip olmak için ille de ona bir terim bulmanız gerekmez.

"İnanç" olmadan din mensubu olabilirsiniz. Dünyadaki birçok insan, onlara cadılara ve hayaletlere "inandıklarını" ya da atalarına "imanları" olduğunu söylerseniz bunu tuhaf bulacaktır. Elbette bu cümleleri pek çok dile çevirmek çok zor olur. Bu "bir şeye inanma" görüşünün tuhaf olduğunu fark etmek biz Batılıları biraz uğraştırır. Bir Marslı'nın dağlara, nehirlere, arabalara ve telefonlara "inanmanızın" ne kadar ilginç olduğunu söylediğini hayal edin. Uzaylının meseleyi yanlış anladığını düşünürsünüz. Tüm

bu şeylere "inanmayız"; onları fark eder ve etrafta var olduklarını kabul ederiz. Dünyadaki birçok insan da cadılar ve hayaletler için aynısını söyleyecektir. Tıpkı ağaçlar ve hayvanlar gibi etraftadırlar (gerçi onları anlamak ve kontrol etmek çok daha zordur), dolayısıyla onların varlığını fark etmek ve buna göre davranmak için herhangi bir özel bağlılık ya da inanca gerek yoktur. Afrika'daki antropoloji saha çalışmam sırasında, çalılıklarda ve köylerde insanlara saldıran, onları hasta eden, ekinleri mahveden rezil ruhların dolaştığını söyleyen Fang halkıyla yaşayıp çalıştım. Fang tanıdıklarım da benim bu konuda çok endişeli olmadığımın ve Avrupalıların birçoğunun ruhlar ile cadıların güçlerine fazlasıyla kayıtsız kaldığının farkındaydı. Bana göre; bu durum, ruhlara inanmak ile inanmamak arasındaki fark olarak ifade edilebilir. Fakat oradaki insanlar bunu böyle görmüyordu. Onlara göre ruhlar hakikaten ortalıkta dolanıyordu ama belki Tanrı onları farklı bir kalıptan yarattığı ya da Batılı beyaz insanlar kendilerini cadılardan koruyan etkili bir ilaçtan yararlandığı için belli ki cadılara karşı bağışıklıkları güçlüydü. Yani bizim çoğunlukla inanç dediğimiz şeye başkaları bilgi diyebiliyor.[1]

Bunlardan çıkarılabilecek sonuç açıktır. Eğer size, "Din, kâinatın bilge ve ölümsüz Yaratıcı'sına itaat ederek ruhlarımızı nasıl kurtaracağımızı gösteren bir öğretiye olan inançtır," diyen biri çıkarsa bu kişi yeterince seyahat etmemiş ya da okumamış demektir. Birçok kültürde insanlar ölülerin geri gelip yaşayanlara dadandığını düşünür ama bu her yerde geçerli bir kanı değildir. Kimi yerlerde insanlar, bazı özel bireylerin tanrılarla ya da ölülerle konuşabildiğine inanır ama bu düşünceyi her yerde bulamazsınız. Kimi yerlerde insanların ruhlarının ölümden sonra da varlığını sürdürdüğü varsayılır ama bu da evrensel bir varsayım değildir. Dinler hakkında genel açıklamalar ortaya koyduğumuzda bunların kendi cemaatimiz dışında da etkili olduğundan emin olmamız gerekir.

1. İnançları tercüme ederken karşılaşılan sorunlar: Needham, 1972; Luhrmann'daki tartışma, 1989, s. 311 vd.

ZİHİNLE İLGİLİ SENARYOLAR: ZİHİN, AÇIKLAMA TALEP EDER

Dinlerin açıklamaları, senaryolardır. Kişilerin zihinlerindeki ya da insan toplumlarındaki, muhtemelen tarihte uçsuz bucaksız bir zaman dilimini takip eden ve bildiğimiz dine ulaşan bir olaylar dizisini tarif ederler. Fakat bu anlatılar yanıltıcı da olabilir. İyi bir hikâyede bir olay bizi bariz bir mantıkla başka bir olaya götürür ki her bölümün gerçekten anlatıldığı gibi olup olmadığını kontrol etmeyi unutabiliriz. Yani iyi bir senaryo bizi doğru yola götürebildiği gibi birkaç adım ötede daha kolay ya da daha ilginç başka bir yolun varlığından habersiz bir şekilde olduğumuz yerde çakılı kalmamıza da sebep olabilir. Birazdan göreceğimiz gibi, dinler hakkındaki her bir genel açıklamada tam olarak bu durumla karşılaşırız; bu nedenle, ilk başta bu senaryoların değerli noktalarına değineceğim, sonra da birkaç adım geri çekilip farklı bir yola girmeyi önereceğim.

En bilinen senaryo, insanlarda genellikle kimi zihinsel kaygılar bulunduğunu varsayar. İnsanlar, olayları ve süreçleri anlamak; yani onları açıklamak, tahmin etmek ve belki de kontrol etmek isterler. Bu çok genel ve elbette evrensel zihinsel ihtiyaçlar, insanlığın kültürel evriminin bir noktasında dini kavramların doğmasına yol açmıştır. Bu, ille de tek bir olay; tek seferde ve herkes için gerçekleşen beklenmedik bir icat değildir. Belli aralıklarla açıklama gerektiren olguların tatmin edici yeni kavramları ortaya çıkardığı, sürekli bir yeniden yaratım süreci olabilir. Bu temanın kimi varyasyonlarını ele alalım:

- *İnsanlar, kafa karıştıran doğa olaylarını açıklamak için dini yarattı.* İnsanlar, günlük kavramlarıyla açıklayamadıkları her tür doğa olayıyla sarmalanmıştır. Bir tuğla fırlattığınızda kırılan bir pencere hiç sorun teşkil etmez. Peki ya fırtınalar, gök gürültüsü, kuraklık ve sellerin nedeni nedir? Güneş'i gökyüzünde sürükleyen, yıldızlar ile gezegenleri hareket ettiren nedir? Burada açıklayıcı işlevi tanrılar ile ruhlar yerine getirir. Birçok yerde gezegenler *tanrıdır* ve Roma mitolojisinde gök gürültüsü, Vulcan'ın çekiciyle örse vurmasından çıkan ses olarak anlatılır. Daha genel anlamda, tanrılar ile ruhlar yağmur yağdırır ve tarlalara bereket getirir. Sıradan görüşleri aşan konuları açıklarlar.

- *Din, kafa karıştıran zihinsel olguları açıklamak için yaratıldı.* Rüyalar, geleceği görme ve ölü insanların bazı biçimlerde halen ortalıkta dolandığını (ya da sıklıkla yaşayanlara "görünmeleri") hissetme, günlük kavramlarımızla hiçbir şekilde tatmin edici bir açıklama getiremeyeceğimiz olgulardır. Ruhun kavramıysa bu tür bir olguya uygun gibi görünür. Ruhlar, bedenlerinden ayrılmış kişilerdir ve özellikleri onları rüyalarda ya da halüsinasyonlarda görülen kişilerle benzer kılar. Tanrılar ile tek bir Tanrı, bu zihinsel olgu tasarımının daha ileri seviye yorumlarıdır.
- *Din, şeylerin kökenini* açıklar. Bitkilerin tohumlardan geldiğini, hayvanlar ve insanlarınsa üretildiğini vb. hepimiz biliyoruz. Peki ama tüm bunlar nereden geldi? Yani çevremizin belirli yönlerinin nereden doğduğu hakkında hepimizin bazı açıklamaları vardır ama bunların tek yaptığı, "topu başka bir sürece ya da faile atmak"tır. Ne var ki insanlar topun artık bir yerde durmasını gerektiğini düşünür; Tanrı gibi ebedi ve ezeli yaratıcılar, ilk atalar ya da bazı kültürel kahramanlar bu işlevi doldurur.
- *Din, kötülüklere ve acılara bir açıklama getirir.* İnsanların ortak özelliklerinden biri, belaların sebebini açıklama ihtiyacıdır. Genel hatlarıyla, neden kötülükler ya da belalar vardır? Bu noktada Kader, Tanrı, iblisler ve atalar gibi kavramlar işe yarar. Dünyada kötülüğün nasıl ve neden kaynaklandığını söylerler (ve kimi zaman da daha iyi bir dünya için yol haritaları verirler).

Peki bu açıklamalardaki sorun nedir? Burada birkaç sorun bulunuyor. Dini kavramların kökeninin, insan deneyiminin belirli genel yönlerine tatmin edici bir açıklama getirme arzusu olduğunu söylüyoruz. Günümüzdeyse antropologlar, (i) bu tür genel gerçeklerin tüm kültürlerde aynı oranda önemli olmadığını ve (ii) dinin getirdiği açıklamaların sıradan açıklamalara hiç de benzemediğini ortaya koymuştur.

Herkesin, kötülükler ile belaların genel sebebini tanımlamak istediğini ele alalım. Bu pek de düşündüğümüz kadar açık değildir. Bütün dünyada insanlar *belirli* kötülükler ile felaketlerin nedenleriyle ilgilenir. Bunlar derinlemesine incelenir ama *genel olarak* kötülüğün varlığı üzerinde pek durulmaz. Tüm antropologların giriş

derslerinden aşina olduğu bir örnek vereyim. İngiliz antropolog E.E. Evans-Pritchard, Sudan'daki Zande halkının dini görüşleri ve inançlarıyla ilgili klasik incelemesiyle tanınır. Kitabının tüm antropologlar için bir örnek haline gelmesinin sebebi, inançları listelemekle yetinmemesidir. Sayısız ayrıntının da yardımıyla, özellikle inançları hakkında konuşan insanların bakış açısını ve bunlarla hangi soruların cevaplanabileceğini anladığınızda, aslında inançların ne kadar *mantıklı* olduğunu göstermiştir. Mesela bir gün Evans-Pritchard'ın çalıştığı köydeki kerpiç evlerden birinin çatısı çöker. İnsanlar, olayı hemen cadıların işi olarak açıklar. O sırada çatının altında olan kişilerin güçlü düşmanları vardır. Tipik İngiliz sağduyusuyla Evans-Pritchard, muhataplarına kerpiç evi termitlerin oyduğunu ve çökmesine gizemli hiçbir şeyin etki etmediğini belirtir. Fakat insanlar durumun bu yönüyle hiç ilgilenmez. Antropoloğa da söyledikleri gibi termitlerin kerpiç evlerin sütunlarını kemirdiğinin ve harap haldeki yapıların eninde sonunda yıkılacağının gayet farkındalardır. Esasında neden çatının daha önce ya da daha sonra değil de *tam da* falanca kişiler altındayken çöktüğünü çözmeye çalışırlar. Bu noktada da cadılık onlara iyi bir açıklama sağlar. Peki cadılığın varlığı nasıl açıklanabilir? Anlaşılan, hiç kimse *bunu* yerinde ya da ilginç bir soru olarak görmez. Bu, aslında insanların ruhlar ya da cadılara inandığı yerlerde yaygın karşılaşılan bir durumdur. Bu faillerin davranışları belirli olaylara açıklama getirir ama hiç kimse belaların genel anlamda neden var olduğunu açıklama zahmetine girmez.

Genel olarak şeylerin kökeni, her zaman hayal edebileceğimiz gibi bir kafa karışıklığının sebebi olmaz. Solomon Adaları'ndaki Kwaio halkının efsanelerini anlatan antropolog Roger Keesing'in de ortaya koyduğu gibi, "Nihai insanın kökeni sorun edilmez. [Mitler] insanların ziyafetler düzenlediği, domuz yetiştirdiği, gölevez ektiği ve kan davaları güttüğü bir dünya varsayar." İnsanlar için önemli olan, çoğunlukla atalar ya da cadıların bu faaliyetleri aksattığı *belirli* vakalardır.[2]

2. Kwaio efsaneleri: Keesing, 1982, s. 102.

Peki din bu vakalara nasıl bir açıklama getiriyor? Dinde bulunan açıklamalar aydınlatıcı olmaktansa çoğunlukla daha çok kafa karıştırıyor. Gök gürültülü fırtınaları, kimi insanların kabahatlerine karşı öfkelerini kusan ataların gürleyen sesleri olarak açıkladığımızı düşünelim. Doğal dünyanın sınırlı bir yönünü (fırtınalar sırasındaki gürültülü gürleme ve gümbürtü sesleri) açıklamak için görülemeyen (Neden?), ulaşılamayan uzak bir yerdeki (Ses o kadar yoldan nasıl geliyor?), sesleri gök gürültüsüne sebep olan (Bu nasıl mümkün oluyor? Özel bir ağızları mı var? Boyları dev gibi mi?) insanüstü faillerle (Nereden geldiler? Neredeler?) dolu hayali bir dünya varsaymamız gerekir. Görünen o ki böyle bir inancın yaygın olduğu bir yerde yaşıyorsanız insanlar bu soruların hepsine bir cevap verebilir. Ama her cevap kendine has bir anlatı gerektirir; bunlar da çoğunlukla bizi daha fazla insanüstü fail ve sıradışı vakayla; kısacası, cevaplanacak başka sorularla baş başa bırakır.

Bir diğer örnek olarak, antropolog Carlo Severi'nin Panama'daki Guna halkından bir şaman ayinini anlattığı kısa hikâyeye bakalım:

> [Şaman] hastanın yattığı hamağın yanında, birbirine bakacak şekilde iki sıra halinde dizilmiş heykelciklerin önünde şarkısını söyler. Bu yardımcı ruhlar, sarhoş edici etkisiyle zihinlerini gerçekliğin görünmez yönüne açan ve onlara iyileştirme gücü veren dumanı içlerine çekerler. Bu şekilde [heykelciklerin] bizzat kâhine dönüştüğüne inanılır.[3]

Topluluktakiler, ayindeki hastanın zihinsel rahatsızlığını belirtiyor ve bu durumu dini terimlerle açıklıyorlar. Bu kişinin ruhu kötü ruhlarca alıp götürülmüş ve şimdi rehin tutuluyor. Bir şaman, tutsak edilmiş ruha ulaşıp hastayı sağlığına kavuşturmak için yardımcı ruhların desteğini alabilen bir uzmandır. Tüm bunların sapkın davranışlara doğrudan bir açıklama getirmenin çok ötesinde olduğunu dikkate alın. Elbette burada hastanın durumu hakkında doğrudan bir kanıt yer alıyor ama kötü ruhlar, yardımcı ruhlar, şamanın ruhların dünyasına gidebilme becerisi, kötü ruhlarla yapılan pazarlıklarda şamanın şarkılarının etkisi; bunların hepsinin doğru varsayılması gerekiyor. Tüm bu abartılı açıklamalara ek olarak, yardımcı

3. Guna şamanizmi: Severi, 1993.

ruhlar esasında ahşap heykelciklerdir; bu nesneler şamanı duyup anlamalarının yanı sıra ayin esnasında sıradan insanların göremediklerini algılayıp bizzat kâhine dönüşüyorlar.

Böylesi bir "açıklama", çevremizdeki olaylara getirdiğimiz sıradan açıklamalarla aynı şekilde işlemez. Düzenli şekilde (i) mevcut bilgileri kullanarak ve (ii) bunları ne olduğuna dair daha tatmin edici bir sonuç elde edecek şekilde yeniden düzenleyerek açıklamalar üretiriz. Bir şeyleri açıklamak, âdeta vitesi boşa atıp yokuş aşağı gider gibi ardı ardına düşünceler üretmek değildir. Bir açıklamanın amacı, bir olguyu öncekinden daha az şaşırtıcı ve şeylerin genel düzeniyle daha uyumlu hale getiren bir bağlam bulmaktır. Dini açıklamalarsa çoğunlukla tam ters bir istikamette ilerler; karmaşıklığı azaltacağına daha da artırır. Antropolog Dan Sperber'in de belirttiği gibi; dinler, olaylara dair basit açıklamalar yerine "bağıntılı gizemler" yaratır.

Bu da bizi tüm antropologların aşina olduğu bir paradoksa götürüyor. İnsanların dini görüşleri dünyayı *açıklamak* için kullandığını söylersek bu şekilde aslında doğru düzgün bir açıklamanın ne olduğunu bilmediklerini ileri sürmüş oluruz. Fakat bu saçmadır. Bildiklerine dair yeterince kanıta sahibiz. İnsanlar her zaman, bildiğimiz "bağıntılı gerçeklerin çoğunu daha basit bir başlık altında toplama" stratejisini kullanır. Yani insanların dini kavramlarla yaptığı şey, kâinatı açıklamaktan ziyade... işte burada biraz geri çekilip gizemleri neyin bağıntılı kıldığını daha genel terimlerle düşünmemiz gerekiyor.[4]

Bir açıklama makineleri yığını olarak zihin

İnsan fikirlerinin kâinatı anlamaya yönelik genel bir dürtü tarafından teşvik edildiği gerçekten doğru mudur? Filozof Immanuel Kant, *Saf Aklın Eleştirisi* adlı eserine (deneyimlerin ötesinde bilebileceklerimizin bir incelemesi) insan aklının, daima ne çözebileceği ne de göz ardı edebileceği sorularla meşgul olduğu iddiasıyla başlamıştı. Daha sonra "bir açıklama olarak din" teması; Edward Burnett Taylor ve James Frazer gibi 19. yüzyıl bilim insanlarınca başlatılan

4. İlgili gizemler: Sperber, 1996. Açıklanamamış olayların "Açıklaması" olarak din yeorileri: Tylor, 1871; Snow, 1922.

ve günümüze dek etkisini koruyan, *entelektüalizm* denilen antropoloji ekolüyle geliştirildi. Entelektüalizmin temel varsayımlarından biri şudur: Eğer bir olgu insan deneyimlerinde ortak görülüyorsa ve insanlar bu olguyu açıklayacak kavramsal araçlardan yoksunsa bu durumda tahmine dayalı bazı açıklamalar bulmaya çalışırlar.[5]

Fakat bu şekilde dobra ve genelleyici bir şekilde dile getirilen bu iddia açıkça yanlıştır. Birçok olgu, küçük yaşlarımızdan itibaren hem tanıdık hem de günlük kavramlarla açıklanması zor meselelerdir ama hiç kimse bunlara bir açıklama getirmeye çalışmaz. Örneğin hepimiz, beden hareketlerimizin sebebinin bizi itip çeken dış kuvvetler olmadığını; aksine, bunu yapanın kendi *düşüncelerimiz* olduğunu biliriz. Yani eğer kolumu kaldırıp sizinle tokalaşmak için elimi açıyorsam tam olarak bunu yapmak istediğim içindir. Ayrıca düşüncelerin ne ağırlığa, ne boyuta ne de başka maddi özelliklere sahip olduğunu varsayarız (bir elma fikri elma boyutunda değildir, su fikri akıp taşmaz, kaya fikri tereyağı fikrinden daha sert değildir). Klasik bir örnek vermek gerekirse kolumu kaldırmaya niyetlendiğimde bu niyetin ne ağırlığı ne de sertliği vardır. Yine de bedenimin bazı kısımlarını hareket ettirebiliyor. Bu nasıl olabilir? Bir cisme sahip olmayan şeyler maddi dünyaya nasıl etki edebilir? Ya da metafiziksel terimlerden kaçınmak istersek, nasıl oluyor da zihnimdeki sözler ve imgeler kaslarımın kasılmasına neden oluyor? Bu konu, felsefeciler ile bilişsel bilimciler için zor bir problem olsa da şaşırtıcı bir şekilde, dünyadaki diğer insanların hiçbiri için sorun teşkil etmiyor. Nereye giderseniz gidin, düşünceler ile arzuların bedenleri etkilediği fikriyle tatmin olmuş ve bununla yetinen insanlar görürsünüz. (İngiliz barlarında da Kamerun'daki Fang köylerinde de insanlara bu tür sorular yönelttiğimde zihinlerinin bedenlerini kontrol etmesi konusunda insanların bunda gizemli bir yan bulmadığını gösteren yeterli bulguya ulaştım. Niye görsünler ki? Bu tür soruları ilginç ya da kafa karıştırıcı bulmak için belli bir gelenekte uzun süre eğitim almak gerekir.)

5. Akıl ve metafizik: Kant, 1781; Kant ve Schmidt, 1990. Entelektüalizm: Frazer, 1911; Stocking, 1987; Tylor, 1871.

Entelektüalizmin hatası, insan zihninin *genel* bir açıklama arzusuyla hareket ettiğini varsaymasıydı. Bu varsayım; bitkilerin aksine hayvanların, genel bir "gezinme arzusuna" sahip olduğu fikrinden daha makul değildir. Hayvanlar, sadece yer değiştirmek için hareket etmez. Yiyecek, güvenlik ya da çiftleşecek eş arayışındadırlar; bu çeşitli durumlardaki hareketleri farklı süreçlerden kaynaklanır. Aynı şey açıklamalar için de geçerlidir. Uzaktan baktığınızda bir açıdan, bir zihne sahip olma amacının açıklama yapmak ve anlamak olduğunu düşünebilirsiniz. Ama daha yakından bakarsanız zihinde yaşananların daha karmaşık olduğunu görürsünüz; bu, dini anlamak için çok önemlidir.

Zihinlerimiz, genel açıklama makineleri değildir. Daha ziyade farklı, özelleşmiş pek çok açıklama motorları içerirler. Şunu bir düşünün: Bir sahneyi üçboyutlu görmeden onu görmek neredeyse imkânsızdır çünkü beyinlerimiz retinaya düşen düz görüntüleri dışarıdaki gerçek hacimlerin etkisi olarak *açıklamaktan* kendini alamaz. Anadilinizde konuşanların arasında büyüdüyseniz insanların bu dilde ne dediklerini ister istemez anlarsınız; yani ses frekanslarından oluşan karmaşık örüntüleri kelime dizileri olarak *açıklarsınız*. İnsanlar, hiç düşünmeden hayvanların özelliklerini, o türlerde ortak görülen kimi içkin özellikler vasıtasıyla *açıklar*; kaplanlar saldırgan birer avcıysa ve Tibet öküzleri de sessiz sakin otluyorsa bunun sebebi onların temel tabiatları olmalıdır. Belirli aletlerin şeklini hiç düşünmeden, parçaların tesadüfen bir araya gelmesinden ziyade tasarımcısının amacıyla *açıklandığını* varsayıyoruz; çekicin sağlam bir sapı ve ağır bir başı vardır çünkü çivileri sert malzemelere çakmanın en iyi yolu budur. Bir tenis topunun havada süzülme nedenini, başlangıçta kendisine uygulanan bir kuvvetin sonucu olarak *açıklamadan*, topu görmenin imkânsız olduğunu fark ederiz. Eğer birinin yüz ifadesinin birdenbire değiştiğini görürsek hemen onu neyin üzdüğüne ya da şaşırttığına dair yorum yaparız; bu da gözlemlediğimiz değişikliğin *açıklaması* olur. Bir hayvanın birden donup kaldıktan sonra fırlayıp gittiğini görürsek onun muhtemelen bir avcı gördüğünü düşünürüz; böylece neden durduğuna ve kaçtığına bir *açıklama* getirmiş oluruz. Evdeki çiçeklerimiz solup öldüklerindeyse

komşularımızın söz verdiği halde onları sulamadığından şüpheleniriz; bu duruma *açıklamamız* da budur. Anlaşılan, zihinlerimiz durup dinlenmeden böyle istemsiz açıklamalar üretiyor.

Açıklama üreten tüm bu süreçlerin "seçici" (daha iyi bir terim bulamadım) olduğuna dikkat edin. Zihin, her şeyi açıklamaya çalışmaz ve bir şeyi açıklamak için de her bilgiyi kullanmaz. Tenis topunun yüzeyindeki duygu durumlarını çözümlemeye çalışmayız. Kendiliğinden, bitkilerin strese girdiği için öldüğünü varsaymayız. Hayvanın ani bir rüzgâr çıktığı için sıçradığını düşünmeyiz. Fiziksel nedenleri mekanik olaylara, biyolojik nedenleri büyümeye ve çürümeye, psikolojik nedenleriyse duygular ile davranışlara ayırırız.

Dolayısıyla zihin, genel bir "gerçekleri değerlendirip bir açıklama yapalım" cihazı gibi çalışmaz. Daha ziyade çok sayıda özelleşmiş açıklayıcı cihazı, daha doğru bir adlandırmayla *çıkarım sistemlerini* kapsar; bunların her biri de belirli türde olaylara uyarlanmıştır ve bu olaylar için otomatik açıklamalar getirir. Ne zaman bir olaya açıklama getirsek ("tenis topu çarptığı için pencere kırıldı", "Bayan Jones pencereyi kıran çocuklara kızdı" vb.) bu özel çıkarım sistemlerini kullanırız; bu sistemler de o kadar pürüzsüz çalışırlar ki işleyişlerinin farkına bile varmayız. Elbette günlük olayların açıklanmasına katkılarını tek tek saymak bıktırıcı olurdu (örneğin; "Bayan Jones öfkeli *ve* öfke başkalarının sebep olduğu kötü olaylardan kaynaklanır *ve* öfke bu insanlara yöneltilir *ve* Bayan Jones, çocukların evinin yakınında oynadığını biliyor *ve* çocukların tenis toplarının pencereleri kıracağını bildiğini düşünüyor *ve*...") Bu ifade bıktırıcıdır çünkü zihinlerimiz tüm bu çıkarım zincirini otomatik bir şekilde gerçekleştirir ve bilinçli bir incelemede yalnızca bu çıkarımların sonuçları dile getirilir.

"Açıklama olarak din" senaryosunu tartışarak ve ciddiye alarak, dini görüşlerin insan zihninde nasıl işlediğine dair yeni bir bakış açısı geliştirmiş oluruz. Dini kavramlar olağandışı görünebilir ama onlar da biraz önce bahsettiğim çıkarım sistemlerinden faydalanır. Aslında Bayan Jones ve tenis topu hakkında söylediğim her şey atalar ya da cadılar için de geçerli olabilir. Evans-Pritchard'ın çöken çatıyla ilgili anekdotuna dönersek durumun kimi yönlerinin, hiç kimsenin

(ne antropologların ne de muhataplarının) onları netleştirmeye çalışmayacağı kadar aşikâr olduğuna dikkat edin: Örneğin eğer müdahil olmuşlarsa cadıların; çatıyı çökertmek için muhtemelen bir sebepleri bulunduğu, bundan bir intikam ya da çıkar bekledikleri; çatının altında oturanlara öfkeli oldukları, saldırıyı başkalarına değil de *o* insanlara zarar vermek için yaptıkları mağdurların orada oturduğunu cadıların görebildikleri, eğer ilk başta saldırma nedenleri hâlâ geçerliyse ya da saldırıları başarısız olursa yeniden saldıracakları vb. Hiç kimsenin bunları söylemesine (ve hatta bilinçli, kasıtlı bir şekilde *düşünmesine*) gerek yoktur çünkü her şey ortadadır.

Tüm bunlar beni sonraki bölümlerde daha ayrıntılı açıklayacağım iki ana temaya getiriyor. Genel çıkarım sistemlerimizin çalışma tarzı, dini düşünceler de dahil olmak üzere insan düşünüşüne dair birçok şeyi ortaya koyuyor. Fakat (burası en önemli nokta) çıkarım sistemlerinin çalışmaları, içebakışla gözlemleyebileceğimiz bir şey değildir. Filozof Daniel Dennett, zihnimizde olan ne varsa hepsinin bilinçli, kasıtlı düşünceler ile bu düşünceler üzerine yürüttüğümüz muhakemelerden ibaret olduğu şeklindeki kaçınılmaz yanılsamayı tanımlamak için "Kartezyen tiyatro" ifadesini kullanır. Ama Kartezyen sahnenin altında, zihinsel bir zeminde yalnızca bilişsel bilimin araçlarıyla açıklayabileceğimiz pek çok şey olur. Bu konu, motor kontrolü gibi süreçleri düşündüğümüzde gayet açıktır: Bilinçli bir şekilde kolumu kaldırmak istediğimde gerçekten de kalkması, beyinde çeşitli kasların yaptıklarını izleyen karmaşık bir sistemin varlığını gösterir. "Bayan Jones, çocuklar penceresini kırdığı için öfkeli" ya da "Mabetlerine saygısızlık edersen atalar seni cezalandırır" gibi aldatıcı ölçüde basit düşüncelerin üretilmesi için benzer karmaşıklıktaki sistemlerin gözlerden uzak bir şekilde çokça çalıştıklarını idrak edebilmek daha zordur. Ama bu sistemler, orada varlıklarını sürdürüyor. Fark edilmeyen çalışmaları, din hakkında birçok konuya açıklık getiriyor. Davranışlarımızla yakından ilgilenen görünmez kişiler gibi, *kimi* kavramlar dünyada çok yaygındır ve diğer muhtemel dini kavramların neden ender görüldüğünü açıklar. Ayrıca, birazdan göreceğimiz gibi, bu kavramların neden bu kadar inandırıcı olduğunu da açıklar.

İLERLEME KUTUSU 1:
AÇIKLAMA OLARAK DİN

- Kâinatı açıklama arzusu, dinlerin kökeni değildir.
- Belli olayları açıklama ihtiyacı, tuhaf bir şekilde abartılı yorumlara yol açıyor gibi görünüyor.
- Bireylerin zihinlerinde nasıl kullanıldıklarını betimlemeden dini kavramları açıklayamazsınız.
- Farklı bir açı: Dini kavramlar muhtemelen, beynin çıkarım sistemlerinin biz farkına varmadan açıklama üretme biçiminden etkileniyor.[6]

DUYGULARLA İLGİLİ SENARYOLAR: DİN RAHATLATIR

Birçok insan, dinin basit bir açıklaması olduğunu düşünür: Ona duygusal nedenlerle ihtiyaç duyarız. Bu nedenle insan ruhu, doğaüstü fikirlerin sağladığı düşünülen güvenceyi ya da rahatlamayı arzulayacak şekilde gelişmiştir. Bu yaygın açıklamanın iki farklı versiyonuna bakalım:

- *Dini açıklamalar, ölümlülüğü daha katlanılır kılar.* Tüm insanlar ölüme mahkûm olduklarının farkındadır. Tıpkı hayvanların çoğu gibi insanlar da hayati tehlike içeren durumlara karşı farklı tepkiler geliştirmiştir: kaçmak, donakalmak, savaşmak. Öte yandan, ne şekilde olursa olsun ölecekleri gerçeği üzerine düşünebilme yetisinde eşsiz olabilirler. Bu endişeyle dini sistemlerin çoğu, ne denli zayıf bir çaba olursa olsun, insanları bir nebze yatıştırmaya çalışır. İnsanların tanrılar, atalar ve hayaletler hakkındaki görüşleri, ölümlüğü açıklama ve onu daha makul kılma ihtiyacından doğmuştur.
- *Din, kaygıyı yatıştırır ve rahat bir dünya yaratır.* Birçok insan için hayatın rezil, vahşi ve kısa olması olağan bir durumdur. Dini kavramların insanlarca ilk yaratıldığı Karanlık Çağlar'da durum kesinlikle böyleydi. Dini kavramlar, bu koşulların açıklandığı ya da daha iyi bir yaşam ve kurtuluş vaadiyle telafi edildiği bir bağlam sunarak kaygıyı giderir.

Tıpkı entelektüalist senaryolar gibi bu açıklamalar da bu haliyle yeterince makul görünebilir ama biraz daha derine inmeliyiz. Dinler,

6. Bilincin kartezyen tiyatrosu: Dennett ve Weiner, 1991.

hedefledikleri etkiyi yaratabiliyorlar mı? Yani neden dini kavramlara sahip olduğumuzu ya da elimizde bu kavramların bulunduğunu açıklıyorlar mı?

Duyguları baz alarak oluşturulmuş açıklamalarda birtakım ciddi sorunlar vardır. İlk olarak, bir süredir antropologların da ortaya koyduğu gibi, yaşamla ilgili kimi gerçekler yalnızca yerel bir teorinin tüm bu gizemlere bir çözüm ya da tasalara bir çare sunduğu yerlerde gizemli ya da huşu uyandırıcıdır. Örneğin Melanezya'da insanların kendini cadılığa karşı korumak için alışılmadık derecede çok sayıda ayin gerçekleştirdiği yerler vardır. Gerçekten de insanlar, sürekli olarak bu görünmez düşmanların tehdidi altında yaşadıklarını düşünürler. Haliyle bu tür toplumlarda sihirli ayinlerin, reçetelerin ve tedbirlerin temelde insanlara bu süreçler üzerinde hayali bir kontrol sağlayan rahatlatıcı araçlar olduğunu düşünebiliriz. Ne var ki başka yerlerde insanların bu tür ayinleri yoktur veya varoluşlarına dair böyle tehditler hissetmezler. Antropologların bakış açısına göre; ayinlerin, yerine getirmesi gereken ihtiyaçları yaratması ve her ikisinin birbirini desteklemesi makul görünür.

Ayrıca dini kavramlar belli duygusal ihtiyaçlara çözüm olarak düşünülüyorsa bu pek de işe yarıyor gibi görünmüyor. Dindar bir dünya da çoğunlukla en az doğaüstünün var olmadığı bir dünya kadar korkutucudur ve birçok din kalın bir kasvet bulutu gibi etrafı sardığında pek de fazla güvence vermez. Hıristiyan filozof Kierkegaard, Hıristiyan aydınlanmasının gerçek psikolojik mahiyetini açıkladığını düşündüğü kitaplarına *Kaygı Kavramı* ile *Korku ve Titreme* isimlerini vermiştir. Ayrıca cadıların, gulların, hayaletlerin ve kötü ruhların hastalıklara ve belalara sebep olduğunu iddia eden yaygın inançları göz önüne alalım. Kamerun'da aralarında çalıştığım Fang halkına göre; dünya cadılarla, yani sahip oldukları gizemli güçlerle diğer insanları "yiyen", sağlıklarından ve bahtlarından eden rezil kişilerle doludur. Fang halkında ayrıca cadılık karşıtı güçleri olan kavramlar da mevcuttur. Bunların bazılarının cadıların hilelerini fark edip müdahale etmeye yaradığı, bazılarının da cadılara karşı koruyucu önlemler alabildiği söylenir; ne var ki tüm bu önlemler cadıların güçleri karşısında acınası hale düşer. Fangların çoğu güç dengesinin

yanlış tarafa kaydığını kabullenmiştir. Hatta büyümeyen ekinlerde, araba kazalarında ve aniden ölen insanlarda sürekli buna dair kanıtlar görüyorlar. Eğer din kaygıyı gideriyorsa kendi yarattığı hastalığın yalnızca ufak bir kısmını iyileştiriyor.

Güvence veren din, var olduğu kadarıyla, hayatın önemli ölçüde tehlikeli ya da tatsız olduğu yerlerde bulunmaz; bunun tam tersi sözkonusudur. Açıkça rahatlatıcı bir dünya görüşü sunmak için tasarlanan birkaç dini sistemden biri *New Age* [Yeni Çağ] mistisizmidir. Bu akım; insanların, *tüm* insanların, her tür zihinsel ve fiziksel becerilere ulaşmalarını sağlayan muazzam bir "güce" sahip olduğunu söyler. Hepimizin evrende gizemli ama temelde cömert kuvvetlerle bağlantılı olduğumuzu iddia eder. İçsel ruhani güçle sağlığımızı güvence altına alabiliriz. İnsan tabiatı, özünde iyidir. Çoğumuz bundan önceki hayatlarımızda çok ilginç yaşamlar sürdük. Güvence veren, egoyu besleyen bu kanıların tarihteki en güvenli ve zengin toplumlardan birinde ortaya çıkıp yayıldığı dikkatinizden kaçmasın. Bu inançlara tutunan insanlar, ortaçağdaki Avrupalılar ya da günümüz Üçüncü Dünya'sındaki köylüler gibi savaş, kıtlık, çocuk ölümü, tedavi edilemez salgın hastalıklar ya da keyfi zulümlere maruz kalmadı.

Rahatlatan din açıklaması buraya kadar. Peki ya ölümlülük? Dünyanın her yerinde din, ölümden sonra ne olduğuna dair bir şeyler söyler ve söyledikleri, inançlar ile davranışlar için hayati önem taşır. Gelgelelim, bunu anlayabilmek için öncelikle dinin her yerde kurtuluşu vadettiğine dair dar görüşü bir kenara atmalıyız çünkü durum hiç de öyle değildir. İkincisi, birçok yerde insanların aslında ölümlülükle ilgili *genel* gerçeği açıklamak ya da yatıştırmak için metafiziksel bir dürtüyle hareket etmediğini de aklımızda tutmalıyız. Ölümlülüğün katlanılmaz ve insan varoluşunun da tabiatı gereği anlamsız olduğu görüşü yalnızca kültüre özgü bir yorumdur ve hiçbir şekilde evrensel değildir. Fakat kişinin kendi ölümünü beklemesi ve bunun tetiklediği düşünceler kesinlikle daha önemlidir. Bu düşünceler, insanların dini düşüncelerini oluşturmaya nasıl katılır ve bu tür düşünceleri nasıl makul ve fazlasıyla duygusal kılar?

Açıkça söylenen en yaygın açıklama (insanlar ölümden korkar ama din sayesinde bunun bir son olmadığına inanırlar) kesinlikle

yetersizdir çünkü insan zihni, strese ya da korkuya yol açan durumlara karşı yeteri kadar rahatlatıcı sanrılar üretmez. Esasında bu tür sanrılara meyilli olan hiçbir organizma uzun süre hayatta kalamaz. Ayrıca, mademki kimi dini düşünceler kaygıyı gideriyor; buradaki sorunumuz bunların bu rolü oynayacak kadar kabul edilebilir düzeye nasıl eriştiğidir. Rahatlatıcı bir fanteziyle avunmak yeterince basit görünebilir ama buna göre eyleme geçmek için fanteziden daha çok ciddiye alınması gerekir. Sadece rahatlık deneyimi, gereken akla yatkınlık seviyesine ulaştıramaz.

Dinlerin kökenine dair duygu odaklı senaryoları kabul etmeden önce bunların varsayımlarını sorgulamalıyız. İnsanların zihninde ölümle bağlantılı bir kaygı olabilir ama bu neyle ilgilidir? Dr. Johnson'ın ortaya koyduğu üzere; ölüm ihtimalinin, zihnin odaklanmasına yetecek kadar basit ve açık görünmesi gibi bu soru da tuhaf gelebilir. Fakat insanların duyguları o kadar da basit değildir. Duyguların oluşma sebebi; zihnin, zihinsel düzlemde işleyen ve çok karışık problemleri çözen karmaşık bir sistemler kümesinden oluşmasıdır. Pusuya yatmış bir avcının varlığından doğan korku gibi basit bir duyguyu ele alalım. Bu durum, insanlar da dahil olmak üzere birçok hayvanın bedeninde belirgin etkilere sebep olur; en kolay fark edilenler, kalp atışının hızlanması ve terlemenin artmasıdır. Fakat diğer sistemler de karmaşık işler gerçekleştirir. Örneğin bu tür durumlar karşısında birkaç davranıştan (donup kalma veya kaç ya da savaş) birini seçmeliyiz; *hesaplayarak,* yani durumun çeşitli yönlerini zihnimizde tartarak ve en tehlikesiz seçeneği değerlendirerek yapacağımız bir seçim. Dolayısıyla korku, deneyimlediklerimizden ibaret değildir; aynı zamanda kimi yönlerden bilgisayar yazılımına bile benzetebileceğimiz bir *programdır*. Beynin kaynaklarını, diğer durumlardakilerden çok daha farklı, özel bir yöntemle yönetir. Korku, bazı algı mekanizmalarının hassasiyetini artırır ve olası sonuçlardan oluşan karmaşık kümeler vasıtasıyla akıl yürütmeye zemin hazırlar. Yani Dr. Johnson haklıymış.[7]

7. Program olarak duygular: Rolls, 2000; Lane ve Nadel, 2000.

İLERLEME KUTUSU 2:
DİNDE DUYGULAR

- Dini kavramlar her zaman güvence ya da rahatlama sağlamaz.
- Ölümlülükten kurtulma, çoğunlukla düşündüğümüz gibi evrensel bir arzu değildir.
- Dini kavramlar, özünde, yaşamı tehdit eden koşullarla bağlantılı olan duygu sistemleriyle bağlantılıdır.
- Farklı bir açı: Duygusal programlarımız evrimsel mirasımızın bir yönüdür; bu da dini kavramları nasıl etkilediğini açıklayabilir.

Bu da bizi başka önemli sorulara götürüyor: Neden böyle programlarımız var ve neden bu şekilde çalışıyorlar? Avcıların tetiklediği korku durumunda; doğal seçilimin, beynimizi bu belirli programı içerecek şekilde tasarlamış olduğu gayet açıktır. Yeterince etkili avcıdan kaçma mekanizmalarımız olmasaydı bugün hayatta olmazdık. Fakat bu da zihinsel programların bağıntılı bağlama duyarlı olduğunu düşündürür. Eğer kurtlar etrafınızı sardığında beyniniz bu programı başlatamazsa ya da bir koyuna rastladığınız her seferinde çalışmaya başlarsa uzun süre hayatta kalamazsınız. Ölümlülük kaygısı, düşündüğümüz kadar basit olmayabilir. Dini kavramların, insan zihnindeki belirginliğini ve duygusal yükünü, yaşamı tehdit eden çeşitli durumlar hakkındaki düşüncelerle bağlantılı oldukları için kazandığı muhtemelen doğrudur. Bu nedenle, dağınık bir tasadan daha karmaşık olan zihindeki çeşitli duygusal programları anlayamadığımız sürece dini de anlayamayız.

TOPLUMLA İLGİLİ SENARYOLAR: DİN TOPLUM İÇİN İYİ BİR ŞEYDİR

Toplumsal ihtiyaçlara odaklanan senaryoların hepsi, sağduyulu (doğru) bir gözlemden yola çıkar. Din, toplumsal hayata sonradan eklenen bir şey değildir; çoğu zaman toplumsal hayatı düzene sokar. Birçok yerde insanların birbirlerine karşı tavırları; ataların, tanrıların ve ruhların varlığı ile güçleri hakkındaki kanılardan çok etkilenir. Buradan yola çıkarsak toplum içinde yaşamak ile dini kavramlara sahip olmak arasında bir bağlantı bulunmalı. Hesaba katılabilecek birkaç örneği ele alalım:

- *Din, toplumu bir arada tutar.* Voltaire kinik bir ifadeyle, "Eğer Tanrı var olmasaydı icat edilmesi gerekirdi," der. Yani insanların, onları birbirine bağlayan ve toplumsal grupların çıkarcı bireylerden oluşan bir yığın yerine organik bir bütün olarak işlemesini sağlayan kimi temel inançları bulunmasaydı toplum ayakta kalamazdı.
- *Din, belirli bir toplumsal düzeni sürdürebilmek için icat edilmiştir.* Kiliseler ve benzeri dini kuruluşlar, siyasi otoriteyi desteklemeleri ve içinde aktif rol almalarıyla meşhurdur. Bu durum özellikle dini gerekçelerle destek arayan baskıcı rejimler için geçerlidir. Dini inançlar, baskı gören insanları öte dünyada vadedilen cezayı beklemek dışında kaderlerini iyileştirmek için hiçbir şey yapamayacaklarına inandırmak için vardır.
- *Din, ahlakı destekler.* Hiçbir toplum, insanları bir arada tutan ve suç, hırsızlık, ihanet gibi olaylara karşı çıkan ahlaki emirler olmadan işleyemez. Fakat ahlaki kurallar, yalnızca anında ceza kesilmesiyle icra edilemez çünkü herkes bunun belirsiz olduğunu bilir. Tanrı korkusu, ahlaki davranış için daha iyi bir dürtüdür çünkü insanların sürekli izlendiğini ve yaptırımların da sonsuza dek süreceğini varsayar. Çoğu toplumda bazı dini failler (ruhlar, atalar) insanların davranışlarına dikkat etmesini güvence altına almak için vardır.

Yine bu senaryolar da gerçek meselelere değinir ve iyi bir dini açıklamanın bunlar hakkında da bir şeyler söylemesi gerekir. Örneğin dini kavramlar hakkında ne söylemek istersek isteyelim, ahlaki inançlarla yakından ilişkili olduklarını hesaba katmak zorundayız. Tabii ki bu konuyu göz ardı edemeyiz çünkü birçok dini ekol özellikle bunun üzerinde durur. Dini kavramlar ile siyasi sistemler arasındaki bağlantı da benzer şekilde yok sayılamaz çünkü birçok dindar ve dini öğreti tarafından açık bir şekilde dile getirilmiştir.

Ne var ki burada kimi zor meselelerle karşılaşıyoruz. Şunu bir düşünün: Ebeveyninizin dikkatini ve kaynaklarını kendinize ayırmak için kardeşlerinizi öldürmeniz, hiçbir toplumda ahlaki açıdan savunulabilecek bir şey gibi görülmez. Hiçbir toplumda, başka insanların büyük bir tehlike içinde olduğunu görüp yardım etmemek doğru değildir. Yine de bu toplumların çok sayıda farklı dini kavramı

olabilir. Bu nedenle, din ile ahlak arasındaki bağlantının belki de psikologlar ile antropologların adlandırmasıyla bir ussallaştırma; yani din bulunsun ya da bulunmasın, sahip olacağımız ahlaki zorunluluklara özgü bir açıklama olduğuna dair şüpheler mevcuttur. Aynı durum, toplum düzeni ile din arasındaki bağlantılar için de geçerlidir. Tüm toplumlarda toplum örgütlenmesinin temelini oluşturan kimi kurallar vardır fakat dini kavramları çeşitlilik gösterir. Bu nedenle aradaki bağlantı, göründüğü kadar bariz olmayabilir. Bu şüpheleri bir kenara bırakarak toplumsal gruplarda ahlak ile toplum düzenini sağlamak için aslolan şeyin *biraz* din olduğunu söyleyebiliriz. Önemli olan; birçok dini görüşte bulduğumuz, toplumsal yaşamı ve ahlakı destekleyen birtakım ortak öncüldür. Peki bunlar nelerdir?

Din ile baskı arasındaki bağlantı, diğer insanlara kıyasla Avrupalılara daha tanıdık gelebilir çünkü Avrupa'nın tarihi aynı zamanda Kiliseler ile sivil toplumlar arasında süregelen uzun ve sert mücadelelerin tarihidir. Fakat etnik merkezci yanlılıktan sakınmalıyız. Dünyanın her yerinde resmi bir Kilise tarafından dayatılan baskıcı bir toplum düzeni yoktur. (Aslında Avrupa'da da kimi yerlerde insanlar bazı baskıcı rejimlerden kurtulmak için Kilise'den başka sığınacak bir yer bulamamıştır.) Daha genel olarak; dini kavramlar, Kilise ve Devlet arasındaki bağlantı, Devlet'in de Kilise'nin de bulunmadığı yerlerde görülen şaşırtıcı ölçüde benzer kavramları açıklayamaz. Bu tür kavramların, böyle kurumların olmadığı dönemlerden kalma uzun bir geçmişi vardır. Dolayısıyla yine dinin doğru bir açıklamasına dahil etmemiz gereken önemli öneriler bulunuyor. Fakat beklediğimiz kadar kolay bir çözümümüz yok.

DİN VE SOSYAL ZİHİN

Toplumla ilgili açıklamalar, antropologların *işlevselcilik* adını verdiği ekolün örnekleridir. İşlevselci bir açıklama, argümanını belli inançların, uygulamaların ya da kavramların belli toplumsal ilişkilerin yürümesini sağladığı fikrine dayandırır. Mesela bir sonraki seferlerini planlayıp koordine etmesi gereken bir avcı grubu düşünün. Bu konu çok sayıda değişkene bağlıdır; farklı insanların nereye, ne zaman gidileceğine dair fikirleri inatçı çekişmelere yol

açar. Bazı gruplarda insanlar nereye gidileceğine karar vermek için bir fal ayini düzenler. Bir tavuğun kafasını keser, sonra da kafasız hayvan ne tarafa doğru kaçarsa o yöne giderler. Bir işlevselci; bu tür inançlar, normlar ve uygulamalar bir sorunun çözümüne yardımcı olduğu için muhtemelen bu nedenle icat edildiklerini ve insanların bunları neden yeniden icat edip kabul ettiklerini söyleyecektir. Daha genel anlamda, bazı *işlevleri* yerine getirdikleri için toplumsal kurumlar mevcuttur ve insanlar bunlara riayet eder. Aynı şekilde kavramları da işlevleri olduğu için benimseriz. Eğer işlevi tanımlayabiliyorsanız açıklamaya da ulaşabilirsiniz. Toplumların dini vardır çünkü toplumsal uyum bunu gerektirir. Ayinler belli aralıklarla yapılıp tüm mensupların daha büyük bir bütünün parçası olduğu fikrini yeniden tesis etmezse toplumsal gruplar parçalanır.

Bu tür bir işlevselcilik, 1960'larda antropologların gözünden düşmüştür. Bu konudaki eleştirilerden biri, işlevselciliğin açıkça hiçbir işlevi olmayan toplum kurumlarıyla ilgili çok sayıda karşı örneği göz ardı etmesiydi. Merkezi bir otoritenin, çatışmaları çözüme kavuşturmak için iyi bir yol olduğunu söylemek çok güzel ama şeflerinin savaş çığırtkanlığı yaptığı ve durmaksızın yeni çatışmalara sebep olduğu çok sayıda yer hakkında ne diyeceğiz peki? Haliyle işlevselci antropologlar bunlar için de zekice açıklamalar getirdi ama bunun üzerine farklı bir saldırıyla karşı karşıya kaldılar. İşlevselcilik, doğaçlama hikâyeler yaymakla suçlandı. Yeterince yaratıcı olan herkes, herhangi bir kültürel kurum için bir tür toplumsal işlev bulabilirdi. Üçüncü bir eleştiri de işlevselciliğin; toplumları, her bir parçasının faydalı bir işleve sahip olduğu uyumlu, organik bütünler olarak tasvir etme eğiliminde olmasıydı. Fakat insan toplumlarının çoğunun gruplaşmalar, düşmanlıklar, ayrışan çıkarlar vb. ile dolu olduğunu biliyoruz.[8]

Öğrencilik yıllarımda bu eleştirileri pek de ikna edici bulmazdım. Evet, mevcut işlevselci açıklamalar çok iyi değildi ama bu, genel mantığı reddetmek için yeterli bir sebep sayılmazdı. İşlevselcilik, evrimsel biyolojide kendini ispatlamış bir açıklama yöntemiydi. Şunu

8. Antropolojik şşlevselcilik: Stocking, 1984.

düşünelim: Yeni keşfedilen bir organ ya da davranış karşısında biyologların ilk soracağı sorular şunlar olur: Organizma için ne yapıyor? Bu organ ya da davranış, ortaya çıkmasına yol açan genlerin yayılması için nasıl bir avantaj sağlıyor? Diğer organlardan ve davranışlardan kademeli olarak nasıl evrimleşti? Bu strateji, günümüzde yaygın bir şekilde "tersine mühendislik" olarak adlandırılıyor. Size daha önce hiç görmediğiniz karmaşık bir düzenek verildiğini düşünün. Bu düzeneğin hangi parçalardan oluştuğunu, bunların nasıl bir araya getirildiğini anlamanın en iyi yolu; onların ne amaçla yapıldığını, ne gibi bir işlevi yerine getirmeleri gerektiğini tahmin etmeye çalışmaktır. Elbette bu tahminler sizi bazen aldatabilir. Bazı lüks arabaların kaputunda yer alan küçük heykellerin, arabanın hareket kabiliyeti için hiçbir işlevi yoktur. Mesele şu ki tersine mühendislik her zaman doğru çözümü bulmak için *yeterli* olsa da bu her zaman *gerekli* değildir. Yani, işlevselci strateji en azından dini açıklamak için bir başlangıç noktası olması açısından faydalı olabilir. Bütün dünyada insanlar bazı dini kavramları sahipleniyor, dini ayinler düzenliyor ve çok sayıda toplumsal grup belirli ortak inançlar etrafında örgütleniyorsa şu soruları sormak mantıklı olabilir: İnanç, grubun işleyişine nasıl bir katkıda bulunuyor? Toplumsal ilişkileri nasıl yaratıyor, değiştiriyor ya da engelliyor?

Bu sorular, klasik işlevselciliğin büyük zafiyetini gözler önüne serer ve antropolojide varlığını sürdürememesinin esas sebebidir. Kurumların toplumların işleyebilmesi için var olduğunu varsayıyor ama bireylerin bu toplum işleyişine neden ve nasıl katkıda bulunduğunu açıklamıyordu. Sözgelimi, toplumsal dini ayinleri yerine getirmenin gerçekten de sosyal grubu bir arada tutan bir yapıştırıcı olduğunu düşünün. Peki bu, neden insanları ayin düzenlemeye itiyor? Belki de daha önemli işleri vardır. Haliyle, grubun diğer üyelerinin bunlara katılmaya çekinen kişilere baskı yaptığı düşünülebilir. Fakat bu da sorunu daha ileri taşır. Bu diğerleri neden riayeti dayatmaya meyilli olsun? Riayet etmenin gruba faydalı olduğunu kabul etmekle birlikte onlar da beleşçiliğin (karşılığında hiçbir şey yapmadan menfaatlerden faydalanmak) kendileri için daha avantajlı olduğunu düşünebilirler. Klasik işlevselci açıklamalar, insanların

sosyal uyum için iyi olan temsilleri neden ve nasıl benimsediğini hiçbir şekilde açıklamıyordu.

Antropologlar, insanların *tabiatları gereği* sosyal bir tür olduğu gerçeğini daha ciddiye alıncaya dek bu bilinmezliklere bir çözüm yolu bulunamadı. Bu, hiçbirimizin sosyal gruplarda bir araya getirilmiş, bunun doğurduğu sorunlarla mücadele etmeye çalışan bireylerden ibaret olmadığı anlamına geliyor. Toplumsal yaşam için tasarlanmış özel duygular ve özel düşünme biçimleri şeklinde gelişmiş zihinsel donanımlarımız var. Bu da sadece genel anlamıyla toplumsal yaşam için değil; aynı zamanda insanların yarattığı her tür sosyal etkileşim için kullanılıyor. Birçok hayvan türünün karmaşık toplumsal düzenleri vardır ama her türün belirli düzenleri mümkün kılan kendine özgü yatkınlıkları bulunur. Yalnız yaşamayı seven orangutanları sürü halinde dolaşan şempanzelere benzetemezsiniz ya da birden fazla dişiyle çiftleşen şempanzeleri tekeşli gibonlara dönüştüremezsiniz. Görünen o ki insanların toplumsal yaşamı, insansı maymunlarınkinden daha karmaşıktır ama bunun nedeni, insanların sosyal yatkınlıklarının daha karmaşık olmasıdır. İnsan beyni, evrimsel biyologların "sosyal zekâ" ya da "sosyal zihin" şeklinde adlandırdığı bir bileşene sahip olacak şekilde tasarlanmıştır.

İLERLEME KUTUSU 3:
DİN, AHLAK VE TOPLUM

- Dinler, toplumu bir arada tutma ya da ahlakı koruma ihtiyacıyla açıklanamaz çünkü bu ihtiyaçlar kurumları meydana getirmez.
- Sosyal etkileşim ile ahlak, gerçekte dini nasıl edindiğimiz ve dinin insan davranışlarını nasıl etkilediği konusunda çok önemlidir.
- Farklı bir açı: Sosyal zihin çalışmaları, insanların neden toplumsal yaşam ve ahlak hakkında belirli beklentileri olduğunu ve bunların doğaüstü kavramlarıyla nasıl bağlantılı olduğunu gösterebilir.

Antropologların, evrimsel biyologların ve psikologların sosyal zihin üzerine yaptığı araştırmalar, din ile toplumsal yaşam arasındaki bağlantılar hakkında bize yeni bakış açıları kazandırıyor. Ahlakı ele alalım. Kimi yerlerde, insanların uyması gereken kuralların tanrılar tarafından indirildiği söylenir. Bazı yerlerdeyse tanrılar ya da atalar insanları yalnızca izler ve kabahatlerini cezalandırır. Her iki

durumda da insanlar, ahlaki anlayışlar (sezgiler, hisler ve neyin etik olduğu, neyin olmadığı üzerine yapılan muhakemeler) ile doğaüstü failler (tanrılar, atalar, ruhlar) arasında bağlantı kurar. Voltaire'in açıklamasının (tanrı faydalıdır: insanlar ondan korkar ve kendine çeki düzen verir) tamamıyla hatalı olduğu artık açıkça görülüyor. Tanrı ve ruh kavramlarının olması aslında ahlaki kuralları daha *inandırıcı* kılmaz ama kimi zaman daha *anlaşılır* olmalarını sağlar. Yani toplumun işlemesini sağladıkları için tanrılarımız yoktur. Toplumu mümkün kılan zihinsel bir donanıma sahip olduğumuz için tanrılarımız var ama toplumun nasıl işlediğini her zaman anlayamıyoruz.

AKLIN UYKUSU: YANILSAMA OLARAK DİN

Son senaryo türüne gelecek olursak: Dinleri, zihnin işleyişindeki bir kusurun sonucu şeklinde açıklayan uzun vadeli ve saygın bir gelenek vardır. Bu argümana göre, insanlar pek fazla ya da yeterince iyi düşünmediği için her tür mesnetsiz inancı zihinlerine yığar. Başka bir deyişle; dinler, insanlar inançlara karşı önleyici tedbirler almakta *başarısız olduğu* için vardır.

- *İnsanlar batıl inançlıdır, her şeye inanırlar.* İnsanlar, tabiatları gereği tuhaf ya da sezgilere aykırı olgular hakkındaki her türlü açıklamaya inanmaya hazırdır. Bilimsel temelli kozmoloji yerine UFO'lara, kimya yerine simyaya, ciddi haberler yerine şehir efsanelerine gösterdikleri büyük ilgiye bir bakın. Dini kavramlar hem ucuz hem de gözalıcıdır; anlaşılmaları kolaydır ve insanları eğlendirmek için daha heyecan vericidir.
- *Dini kavramlar çürütülemez.* Çoğu yanlış ya da tutarsız iddia, deneyimlerle ya da mantıkla çürütülebilir ama dini kavramlar farklıdır. Her zaman varlıkları doğrulanamayacak ve dolayısıyla çürütülemeyecek süreçler ile failleri tarif ederler. Dini iddiaların çoğuna karşı sürülebilecek bir kanıt olmadığı *için* insanlar da bunlara inanmayı bırakmak için bir sebep görmez.
- *Çürütmek, inanmaktan zordur.* Yerleşik kanılara karşı çıkıp haklarında yeniden düşünmek, onları kabullenmekten daha fazla çaba ister. Bunun yanında, kültürün birçok alanında diğer insanların

görüşlerini benimsemekle yetiniriz. Din de istisna değildir. Eğer çevrenizdeki herkes etrafta ölü insanların dolaştığını söylüyor ve buna göre davranıyorsa bu iddiaları, geçici de olsa kabul etmektense doğrulamaya çalışmak çok daha fazla çaba gerektirir.

Bu argümanların hiçbirini yeterli bulmuyorum. Yanlış olduklarını da söylemiyorum ama. Dini iddialar gerçekten doğrulanamaz; insanlar, heyecan verici doğaüstü masalları alelade hikâyelerden daha çok sever ve edindikleri her bir kültürel bilgiyi düşünmeye genelde pek vakit harcamazlar. Ama bu durum, insanların neden tüm bu kavramlara, inançlara, duygulara sahip olduklarını anlatmak için yeterli bir açıklama olamaz. Çoğu zaman kolaylıkla aldatılabilen ya da batıl inançlı kişiler olduğumuz kesinlikle doğru... ama akla gelebilecek her konuda da öyle kolayca aldanmayız. İnsanlar, genellikle Lewis Carroll'ın *Aynanın İçinden* kitabındaki Beyaz Kraliçe gibi kahvaltıdan önce altı imkânsız şeye inanamaz. Dini iddialar çürütülemez ama dinde bulamadığımız, karşımıza çıkan her tür abartılı görüşler de böyledir. Örneğin insanlar incelemediği sürece sağ elimin peynirden oluştuğu, Tanrı'nın her çarşamba ikindi vaktinde yoklara karıştığı, arabaların depolarında yakıt azaldığında susadığı ya da kedilerin Almanca düşündüğü iddialarını düşünün. Böyle yüzlerce ilginç ve çürütülemez inanç uydurabiliriz. Bu alanda hayal gücünün bir sınırı yoktur. Saflık argümanları, gerçek dini inançlarla kalmayıp kimsenin sahip olmadığı çeşitlilikte inanca da bir açıklama getirir.

Din; her şeyin kabul edildiği, her tür tuhaf inancın ortaya çıkabildiği ve nesilden nesle aktarıldığı bir alan *değildir*. Aksine, ikinci bölümde aktaracağım üzere, yalnızca sınırlı sayıda doğaüstü inanç ihtimal dahilindedir. Diğer kültürlerdeki dini sistemlerin ayrıntılarını bilmesek bile kimi kanıların diğerlerinden daha yaygın olduğunu biliriz. Ölenlerin görünmez ruhlarının ortalıkta dolandığı fikri yaygın bir inançtır; insan organlarının geceleri yer değiştirebildiği inancıysa nadirdir. Fakat ikisi de eşit düzeyde çürütülemezdir. O halde buradaki esas mesele sadece, şüphesiz ki, insanların güçlü kanıt bulunmayan doğaüstü iddiaları nasıl kabullendiği değil; aynı zamanda diğer muhtemel olanlardan ziyade *bu* doğaüstü iddiaları neden

tasavvur ve kabul etme eğiliminde olduklarıdır. Ayrıca destekledikleri iddialarda neden bu kadar *seçici* olduklarını da açıklamalıyız.

Hatta daha ileri gidip saflık senaryosunu tamamen bırakmalıyız. Sebebi de şu: Bu senaryoda insanlar basit ispat standartlarını bir sebeple esnetir. Eğer dine karşıysanız insanların tabiatı gereği saf olduklarını, otoriteye saygı duyduklarını ya da kendi başlarına düşünemeyecek kadar tembel olduklarını vb. söylersiniz. Eğer dini inançlara daha olumlu yaklaşıyorsanız insanların zihinlerini açıp aklın alamayacağı harikulade hakikatlere ulaştığını söylersiniz. Ama bu açıklamayı kabul ettiğinizde insanların bir bakıma *ilk önce* zihinlerini açtığını, *sonra da* o sırada kendilerini etkileyen insanların dini inançları neyse zihinlerini bunlarla doldurduklarını varsayarsınız. Dini bağlılık hakkında genellikle böyle düşünürüz. Zihnin kapısında gelen geçen ziyaretçileri (yani diğer insanların kavramları ile inançları) içeri kabul eden ya da geri çeviren bir bekçi vardır. Bekçi, ziyaretçileri içeri aldığında bu kavramlar ile inançlar, zihinde yuvalanarak bu kişinin kendi inançları ile kavramlarına dönüşür.

Zihinsel süreçler hakkındaki mevcut bilgilerimiz, bu senaryonun hayli yanıltıcı olduğunu ortaya koyuyor. İnsanlar, her tür kaynaktan her tür bilgiyi alır. Bu bilgilerin *hepsi* zihinde bazı etkilere yol açar. Duyduğunuz, gördüğünüz her şey, daha önce açıkladığım çeşitli çıkarım sistemleri tarafından alınır, yorumlanır, açıklanır ve kaydedilir. Her bir bilgi parçası, zihin makinesine yakıt olur. Ama sonra bu bilgilerin bazı parçaları, "inanç" diye adlandırdığımız etkileri üretir. Yani kişi, belirli olayları açıklamak ya da yorumlamak için bu bilgi parçalarını geri çağırıp kullanır; bunlar, belirli duyguları tetikleyebilir, kişinin davranışlarını büyük oranda etkileyebilir. Bilgilerin hepsinden bahsetmediğime, *bazı* parçaları dediğime dikkat edin. Seçim sürecinin başladığı nokta burasıdır. İyi bir din psikolojisinin de anlatması gerektiği gibi, bu bilgilerin yalnızca bazı parçaları bu etkileri tetiklerken diğerlerinin etkisi olmaz; ayrıca aynı bilgi parçaları bazı insanları etkilerken diğerlerini etkilemeyebilir. Yani insanlar, zihinleri inanca açık olduğu ve sonrasında inanç malzemelerini içeri aldığı için inanç sahibi olmaz. İnanç sahibidirler çünkü edindikleri malzemelerden bazıları bu belli etkileri tetiklemiştir.

Burası önemli çünkü dini açıklama sürecinde tüm bakış açısını değiştirir. İnsanların deyim yerindeyse kapıları açıp ziyaretçileri içeri aldığını düşündüğünüz sürece dinin neden daima tekrar eden aynı temalara döndüğünü anlayamazsınız. Eğer aktarım süreci yalnızca *kabulden* ibaretse neden yalnızca tekrar edip duran bir avuç tema görüyoruz? Fakat olaylara diğer yönden baktığınızda kavramların zihindeki etkilerini anlatmaya ve neden bazılarının insanların "inandıracak" kadar ikna edici olduklarını anlayabilirsiniz. İnsanların kanıtlarla ilgili katı kriterlerini esnettikleri ve sıradışı iddiaları kabul ettikleri için dine inandıklarını; bu sıradışı iddiaların bir kısmı onlara makul geldiği içinse kriterlerini esnettiklerini düşünüyorum.

İLERLEME KUTUSU 4:
DİN VE AKIL YÜRÜTME

- Göründüğü kadarıyla aklın uykusu, dine bir açıklama getirmez. Çok sayıda muhtemel desteksiz iddia olsa da yalnızca birkaç dini tema vardır.
- İnanç, başkalarının söylediklerinin pasif kabulünden ibaret değildir. İnsanlar, kimi düşünceler makul geldiği için standartlarını esnetirler; tam tersi bir durum sözkonusu değildir.
- Farklı bir açı: İnsan zihnini hangi doğaüstü iddiaları makul bulacağı konusunda bu kadar seçici kılan şeyin ne olduğunu anlamamız gerekir.

MESELEYİ TERSYÜZ ETMEK

Bu incelemeye bu aşamada belki bir nokta koymalıyız. Prensipte bir süre daha devam edebiliriz çünkü filozofların, tarihçilerin ve psikologların öne sürdüğü çok daha fazla kanı vardır. Ne var ki bu tür bir tartışmanın getirisi çok azdır çünkü köken senaryolarının çoğu benzer kusurlardan mustariptir. Din yatıştırıcıysa neden iyileştirdiği kaygıların çoğunu o yaratıyor? Eğer dünyayı açıklıyorsa bunu yaparken neden abartılı karışıklıklara yol açıyor? Çok çeşitli çürütülemez fikirlerden ziyade neden bu yaygın, yinelenen temalara sahip? Aslında ahlakı yaratamıyorken neden ahlakla bu kadar yakından bağlantılı? Daha önce de defalarca söylediğim gibi, insan zihninin işleyişine dair fanteziler kurarak dini açıklamayı umut edemeyiz. Ortada gerçek bir kanıt yokken dinin belli başlı zihinsel ve duygusal ihtiyaçları tatmin ettiğine karar veremeyiz. Dinlerin herhangi

bir vaatte bulunmadığı çok sayıda insan grubu varken dinlerin şunu ya da bunu vadettiği için var olduğuna öyle hemen karar veremeyiz. Antropolojinin farklı dinler hakkında, psikolojinin de zihinsel süreçlere dair ortaya koyduğu kanıtları göz ardı edemeyiz. (Ya da daha ziyade, *etmemeliyiz*; bunu çok sık yapıyoruz.) Bu nedenle dinin genel bir açıklamasına dair umut oldukça zayıf görünebilir. Öte yandan muhtemel senaryolar üzerine yaptığımız bu inceleme, her birini değerlendirirken bahsettiğim gibi, ilerlemek için başka yolları da önümüze seriyor.

Dinle ilgili kendiliğinden yapılan açıklamalarla ilgili en temel sorun; tek bir sorunu, fikri ya da hissi seçip günümüzde din olarak adlandırdığımız tüm çeşitlilikleri buradan türeterek dinlerin kökenini açıklayabileceğimize yönelik varsayımdır. Kendiliğinden oluşan açıklamalarımızın bizi *Tek* olandan (dinin kökeni) *Çok* olana (dini fikirlerdeki mevcut çeşitlilik) götürmesi beklenir. Kökenlerin genelde böyle olduğunu düşündüğümüz için bu bize doğal gelebilir. Geometrinin kökeni, icarla ve arazi etüdüyle ilişkilidir. Aritmetik ile sayılar teorisinin kökeniyse merkezi tarım devletlerinde karşılaşılan muhasebe meselelerine dayanır. Bu nedenle, "bir şey, birçok şeye yol açar" senaryosunun kültürel olgulara da uygun olduğunu varsaymak doğru görünebilir.

Fakat bu meseleye farklı bir açıdan yaklaşabiliriz. Esasında tüm bu "köken" açıklamasını âdeta tersyüz edebiliriz ve hatta etmeliyiz; dinin bildiğimiz birçok formunun aslında tarihi bir *çeşitlenmenin* değil, sürekli bir *azalmanın* sonucu olduğunu anlamalıyız. Günümüzde gözlemlediğimiz dini kavramlar, birçok farklı çeşidin arasında görece başarılı olup seçilenlerdir. Antropologlar, din de dahil olmak üzere birçok kültürel olgunun kökenini *Tek*'ten *Çok*'a değil de *Çok Fazla*'dan *Daha Az*'a doğru giderek açıklar; zihinlerimizin durmaksızın ürettiği çok sayıda varyantın daha az bir kısmı aslında diğer insanlara aktarılabilir ve böylelikle bir insan grubunda istikrarlı olur. Dini açıklamak *için*, sürekli olası "dini şeyler"le karşılaşan insan zihinlerinin bunları nasıl daha az şeye indirdiğini açıklamalıyız.

Zihindeki kavramlar, diğer insanların davranış ve ifadelerine maruz kalmanın sonucunda oluşur. Ama bu edinim süreci, bir beyinden

diğerine yalnızca görüşleri "indirme" sürecinden ibaret değildir. İnsanların zihinleri, başkalarının ilettiği bilgileri durmaksızın yeniden kurar, bozar, değiştirir ve geliştirir. Bu süreç doğal olarak diğer tüm kavramların varyantlarını yarattığı gibi dini kavramların da her tür varyantını oluşturur. Fakat sonrasında bu varyantların hepsi aynı kaderi paylaşmaz. Birçoğu zihni sadece bir anlığına meşgul eder. Az sayıda kavram daha dayanıklıdır ama kolayca geliştirilemez veya başkalarına iletilemez. Daha azı hafızada kalır, diğer insanlara iletilir ama sonra bu insanlar bu kavramları pek iyi hatırlayamaz. Hafızaya kazınan, diğer insanlara iletilen, bu insanlarca hatırlanabilen ve oradan da başkalarına hemen hemen ilk baştaki hallerini koruyarak aktarılabilenler ise inanılmaz derecede az sayıdadır. İnsan kültürlerinde gözlemleyebildiklerimiz de bunlardır.

Bu nedenle, insanların dinin olmadığı bir yerde dini yarattığı bir zaman noktası (ne kadar eski olursa olsun) anlamında *tarihi* bir başlangıç noktası aramaktan vazgeçmeliyiz. İnsanların öylece oturup dini icat ettiğine dair hiçbir senaryoya güvenilmez. Dinin, kafası karışmış insanların düşüncelerinden ağır ağır ortaya çıktığını düşünenler bile bu hataya düşmektedir. Sonraki bölümlerde kavramların ve hatıraların seçimi üzerinden dinin nasıl ortaya çıktığını (isterseniz kökenleri de diyebilirsiniz) göstereceğim. Bu, tarihin bir noktasında insanların elinde dinin birçok muhtemel versiyonu varken bir şekilde bunlardan birinin daha başarılı olduğu anlamına mı geliyor? Hiç de öyle değil. Bunun anlamı, *tüm zamanlarda ve her zaman* sınırsız çeşitlilikteki dini görüşün insan zihinlerinde yaratıldığı ve yaratılmaya devam ettiğidir. Bu çeşitlerin hepsi kültürel aktarımda eşit oranda başarılı olamaz. Kültürel olgu dediğimiz unsur, her zaman ve her yerde gerçekleşen seçilimlerin bir sonucudur.

Bunlar biraz sezgilere aykırı görünebilir. Ne de olsa eğer Protestansanız pazar okuluna gidersiniz ve burası resmi din eğitiminizin temel kaynağı olur. Benzer şekilde Müslümanlardaki medrese ve Yahudilerin Talmud-Tevrat okulu da insanlara dinin *bir* versiyonunu sunmaktadır. Bunu, rafların alternatif din kavramlarıyla dolup taştığı bir din süpermarketinden alışveriş yapıyor gibi düşünmeyiz. Fakat bahsettiğim seçilim, çoğunlukla her bir insan zihninin

içinde olup biter. Sonraki bölümlerde, dini kavramların çeşitlerinin nasıl yaratıldığını ve hiç durmadan elendiğini anlatacağım. Bu süreç, zihnimizin bilinçli bir içebakışla ulaşamayacağımız bölgelerinde tamamıyla göze çarpmadan devam eder. Bu, bilişsel bilimin deneysel kaynakları olmadan ne gözlemlenebilir ne de açıklanabilir.

MEM OLARAK KÜLTÜR

Kültürlerde karşılaştıklarımızın, bireysel aktarımların birçok bölümünden kalan tortu ya da çökelti olduğuna dair kanı yeni değildir. Fakat kültürel aktarımı açıklamak üzere resmi matematik araçlarının gelişimiyle bu kanı daha da güçlendi. Bunun sebebi, antropologların zor bir meseleyle karşı karşıya olmasıydı. İnsan kültürlerini çoğunlukla "Amerika köktendinciliği," "Yahudi dini," "Çin ahlakı" vb. "büyük" nesneler biçiminde anlatıyorlardı. Antropoloji ile tarih, bu büyük nesnelerle ilgili her tür anlamlı ifadeyi dile getirebiliyordu (mesela, "18. yüzyılda Avrupa'da bilim ve teknolojinin gelişimi, Hıristiyanlığın otoritesini sarsmıştır."). Ne var ki bu tür ifadeler, aslında bireylerin hayatında olup bitenler hakkında çok mesafeli açıklamalar oluyor. Ne de olsa insanlar, bilimsel ilerleme ya da Hıristiyan otoritesi gibi soyut nesnelerle etkileşime girmez. Sadece insanlarla ve maddi nesnelerle etkileşirler. Buradaki zorluk, bu iki düzeyi birbirine bağlamak ve altta gerçekleşenlerin bir bakıma halk düzeyine dengeyi ve değişimi nasıl getirdiğini anlatabilmekti.

C. Lumsden ile E.O. Wilson, R. Boyd ile P. Richerson, L.L. Cavalli-Sforza ile M. Feldman ve W. Durham gibi çok sayıda antropolog ile biyolog; hemen hemen aynı zaman zarfında, kültürel aktarımın bir dereceye kadar genetik kalıtımla benzer şekilde açıklanabileceğini öne sürmüştür. Evrimsel biyoloji, belli bir genin bir popülasyonda nasıl yayılabildiğini, hangi koşullarda diğer versiyonlarca "dışarı atıldığını", bir organizmaya zararlı olan genlerin bir popülasyonda ne ölçüde aktarılabileceğini ve benzeri hususları açıklayabilecek etkileyici bir dizi matematik aracını bir araya toplamıştır. Buradaki fikir, bu araçları kültürel kavramlar ve davranışların aktarımına uyarlamaktı.[9]

9. Memlerin farklılaşmış aktarımı olarak kültür: Cavalli-Sforza ve Feldman, 1981; Lumsden ve Wilson, 1981; Durham, 1991; Dawkins, 1976.

Biyolog Richard Dawkins; tüm bunları, kültürü bir memler (tıpkı genler gibi "beni kopyala" programları) popülasyonu olarak tanımlayarak özetlemiştir. Genler, kopyalandıkları şekilde davranan organizmalar üretir; aksi halde sözkonusu genler varlığını sürdüremezdi. Memler, kültürün birimleridir: insanları, diğer insanların bu zihinsel birimlerin kopyalanmış versiyonlarını saklayabileceği şekilde konuşmaya ya da hareket etmeye iten görüşler, değerler, hikâyeler vb. Bir fıkra ile sevilen bir ezgi, bu tür beni-kopyala programlarının basit örnekleridir. Onları bir kez duyduğunuzda hafızanızda depolanırlar; fıkrayı ya da ezgiyi başka insanların hafızasına yerleştirecek davranışlara (fıkrayı anlatmak, ezgiyi mırıldanmak) iterler ve bu böyle sürüp gider. Kültürel olguların birçoğunu memler ve mem aktarımı üzerinden açıklamak gayet anlaşılır ve masum görünebilir. Fakat burada dile getirmem gereken önemli sonuçları vardır çünkü kültür hakkında kimi epeyce kök salmış fikirlere ters düşerler.

ALET TAKIMI 1:
MEM OLARAK KÜLTÜR

Popülasyon genetiği denklemleri, genlerin yanı sıra (i) bir dizi birim, (ii) bu birimlerin farklı çeşitlemelerini üreten değişimler ve (iii) bunlar arasında seçim yapan bir aktarım mekanizması içeren her alanda kullanılabilen soyut aletlerdir. Kültürel aktarımda belli bir görüşler ve değerler dizisiyle karşılaşırız (bunları genlerin bir analojisi olarak değerlendirebiliriz). Farklı çeşitlemelerden gelirler. Bu çeşitlemeler, belirli bir grup içinde büyüyen insanlara aktarılır (üreme analojisi). İnsanlar, görüşleri ve değerlerinden yola çıkarak hareket ettiği için bu iç durumlar, dış etkilere yol açar (genlerin fenotipik etkileri üretmesi gibi). Çok sayıda iletişim döngüsü sonrasında, bozulmaların birikmesi (insanlar aldıklarını birebir aynı şekilde aktarmaz) ve yanlı aktarım (insanlar kimi malzemeleri diğerlerinden daha iyi edinip saklayabilir) nedeniyle belirli eğilimler ortaya çıkar.

İlk olarak, mem modelleri, kültürün bireysel kavramlar ve normlardan bağımsız, bir şekilde "paylaştığımız" soyut bir nesne olduğu fikrini zayıflatıyor. Genlerle yapılacak bir kıyaslama, bunun neden yanlış yönlendirilmiş bir açıklama olduğunu gösterir. Başka birçok insan gibi benim de gözlerim mavi. Bende o insanların geni yok, onlarda da benim genim yok. Genlerimiz, hücrelerimizin içinde güvenli bir

şekilde sarılıp sarmalanmıştır. Bu konuda bir şeyler "paylaştığımızı" söylemek yanıltıcı bir metafor olur. Tüm söyleyebileceğimiz; benim miras aldığım genlerin, göz rengine olan etkileri açısından onların genlerine benzediğidir. Aynı şekilde, *kültür de bir benzerliğin adıdır*. Bir şeyin "kültürel" olduğunu söylerken ele aldığımız belirli bir grubun diğer üyelerinde gördüklerimizle aşağı yukarı aynı ve zıt bir gruptaki kişilerde bulduklarımızdan farklı olduğunu kastediyoruz. Bu nedenle, sanki ortak bir malmış gibi, insanların bir kültürü paylaştığını söylemek kafa karıştırır. Hiç paylaşmadığımız halde hepimizin cüzdanında birebir aynı miktarda para olabilir.

İkincisi; kültür, insanların fikirleri arasındaki benzerlik olduğundan "Amerikan kültürü bireysel başarıya büyük önem verir" ya da "Çin kültürü daha çok grup içindeki uyumla ilgilenir" gibi ifadelerde bulunmak çok kafa karıştırıcıdır. Bunları söyleyerek, mesela, "Birçok Amerikalı dinlenmek istiyor ama kültürleri onlara rekabetçi olmalarını söylüyor" ya da "Birçok Çinli rekabetten hoşlansa da kültürleri onları daha çok grup odaklı olmaları için teşvik ediyor" sonucuna varırız. Yani kültürü, insanları bir yerlere sürükleyen bir tür dış kuvvet olarak tarif ederiz. Fakat bu biraz anlaşılmaz bir durumdur. Bir benzerlik, nasıl olur da bir şeye *sebep olabilir*? Burada aslında hiç dış kuvvet yok. Eğer insanlar kendi eğilimleri ile diğer insanların uyduğu bir norm arasında çatışma yaşıyorsa bu, *kafalarının içinde* meydana gelen bir çatışmadır. Eğer Amerikalı bir çocuk, "Amerikalı çocuklar rekabetçi olmalı," diyen bir zorunlulukla başa çıkmakta zorlanıyorsa bu belki de üzülmek pahasına bile olsa çocuğun zihnine işlendiği içindir. Ama bunların hepsi zihinde yaşanır.

Üçüncüsü; kültürün insanlar arasında bir benzerlik olduğunu bilmek işe yarar çünkü bu size iki nesnenin *belli bir bakış açısından* benzer olduğunu hatırlatır. Mavi gözlerim beni kimi insanlarla benzer yaparken miyopluğum da diğerleriyle benzer kılar. Bunu kültüre de uygulayabiliriz. Kültürlerden sık sık ayrı birimlermiş gibi bahsederiz; örneğin "Çin kültürü," "Yoruba kültürü," "İngiliz kültürü" gibi. Peki bunun neresi yanlış? *Kültürel* terimi, bir grubun üyelerinin tasavvurları arasındaki belirli bir benzerliğe işaret eder. Bu nedenle mesela Amerika ve Yoruba gibi farklı insan grupları

arasında antropolojik saha araştırması ve incelemeler yapıp bunlardan yalnızca birinde bulduğumuz tasavvurları Amerikan ya da Yoruba kültürü olarak tanımlayabiliriz gibi görünüyor. Peki neden "Amerikalıların" ya da "Yorubaların" bir grup oluşturduğunu varsayıyoruz? Bunu doğal türlerle kıyaslayalım. Patlıcanı kabakla ya da eşeği zebrayla karşılaştırdığımızda makul olduğumuzu hissederiz. Bu etiketler, bitkiler ile hayvanlardan oluşan doğal gruplara karşılık gelir. İşte buradaki mesele de *insanlar arasında hiçbir doğal grubun bulunmayışıdır.* Bir Yoruba siyasi kimliği ve bir Amerika ulusu (ABD) var olduğu için Amerikalılar ile Yorubaları kıyaslamak mantıklı gelebilir. Fakat bunların belli bir amaca yönelik tarihsel yapılar olduğuna dikkat edin. Kimi doğal benzerliklerin sonucu değillerdir. Hatta her iki grupta da halkların eylemsel davranışlarına ve tasavvurlarına baktığımızda yaptıkları ve düşündükleri birçok şeyin bu grupların dışında da gözlemlenebildiğini fark ederiz. Amerikalı çiftçilerin birçok normu ve fikri, Amerikalılardan ziyade çiftçiler arasında daha yaygındır; Yoruba iş insanlarının birçok normu ve fikriyse Yorubalardansa iş insanları arasında daha yaygındır. Tüm bunlar antropologların uzun bir süredir tahmin ettiği bir şeyi; yani kültürel karşılaştırmalar için insan gruplarının seçiminin doğal veya bilimsel bir seçim değil de *siyasi* bir seçim olduğunu doğrulamaktadır.

Son olarak kültürel aktarımın nicel modelleri, "ortada ne varsa özümseme" gibi efsanevi görüşlerin yerini somut, ölçülebilir aktarım süreçlerine bırakmıştır. İnsanlar diğer insanlarla iletişime geçer, benzer ya da farklı kanılara ve değerlere sahip kişilerle tanışır, bu karşılaşmaların neticesinde düşünme tarzlarına sahip çıkar, değiştirir ya da tümüyle atar vb. Onların "kültürü" dediğimiz şey, tüm bu belirli karşılaşmaların sonucudur. Belirli bir kavramın bir insan grubunda çok istikrarlı olduğunu görürseniz (daha sonra geldiğinizde de aşağı yukarı değişmemiş halde bulursanız) bunun sebebi, kavramın bireysel zihinlerde belli bir *avantaja* sahip olmasıdır. Kültürel eğilimleri açıklamak istiyorsanız bu husus belirli bir görüşün tarihi kökenine ulaşmaya çabalamaktan daha önemlidir. Birkaç sayfa önce bir Guna şamanının heykelciklerle konuştuğu sahneyi anlatmıştım. Bu, Guna halkı arasında istikrarlı bir kavram gibi görünüyor. Bunu

açıklamak istediğimizde sözkonusu kavramın, diğer kavramlardan daha iyi hatırlanıp aktarılacak ölçüde her bir zihinde nasıl tasavvur edildiğini açıklamak zorundayız. Guna halkının akıllı heykelcikler inancına bu kadar tutunduğunu açıklamak istiyorsak yaratıcı bir Guna'nın bir asır önce bunu düşünmesi, birinin bununla ilgili bir rüya görmesi ya da akıllı heykelciklerle ilgili bir hikâye anlatmasının hiçbir önemi yoktur. Burada önemli olan; çok sayıda edinim, hafıza ve iletişim döngüsünün ardından neler olduğudur.[10]

Bu açıklamaya göre bilindik dini kavramlar ve bunlarla ilişkili inançlar, normlar, duygular yalnızca daha iyi tekrarlanan, bir bakıma beni-kopyala komutları daha iyi çalışan memlerden ibarettir. Farklı kültürlerde birçok insan görünmez ruhların ortalıkta dolandığını düşünürken çok azının geceleri iç organların yer değiştirdiğini hayal etmesinin ve ahlakçı ataların davranışlarınızı izlediğine dair kanının komşularınızdan çalmanızı isteyen ahlaksız hayaletler fikrinden daha yaygın görülmesinin nedeni bu olabilir. Bu kavramlara maruz kalan insan zihinleri, neticede bunları kopyalayıp başka insanlara aktarır. Genel anlamıyla bu bakış açısı, yayılım ile aktarımı anlamanın en iyi yoludur. Ne var ki...

BOZULMA ESASTIR

İnsan kültürü kavramının koca bir beni-kopyala programları kümesinden oluştuğu fikri çok cezbedicidir ve kesinlikle doğru yolda olmamızı sağlar ama bu yalnızca bir başlangıç noktasıdır. Neden bazı memler diğerlerinden daha iyi? İkisini de dinledikten sonra "Land of Hope and Glory" şarkısını söylemek neden Schönberg'in "Pierrot lunaire" eserinden bir ezgi mırıldanmaktan daha kolay? Neden ahlakçı atalar, ahlaksız hayaletlerden daha iyi aktarılıyor? Tek sorun bu da değil. Daha zoru, insanlar arasındaki kültürel aktarımlara yakından baktığımızda bunların hiç de birbirine tıpatıp benzer memlerin kopyalanmasına benzemediğini görmemizdir. Tam tersine, aktarım süreci sıradışı tuhaf çeşitlemelerin ortaya çıkmasını garanti ediyor gibi görünür. Burada genlerle yaptığımız analoji bize

10. Antropolojik kültür kavramıyla ilgili belirsizlikler: Cronk, 1999.

yardım etmektense ayak bağı olur. Şunu bir düşünün. Siz (ve ben) eşsiz bir kaynaktan gelen genleri (ebeveyninizin genlerinin mayoz bölünme sonrası bir karışımı) taşıyorsunuz ve bunları değişmeden (tabii partnerinizden gelenlerle karışarak) çocuğunuza aktaracaksınız. Bu esnada başka bir değişiklik olmaz; yani spor salonunda ne kadar çalışırsanız çalışın daha kaslı çocuklarınız olmaz. Ama zihinsel tasavvurlarda bunun tam tersi doğrudur. Zihnimizin sakinleri arasında çok sayıda ebeveyn vardır (ıslık çalmaya başladığımda binlerce kez dinlediğim "Land of Hope and Glory" performanslarından hangisini kopyalıyorum?) ve bunları sürekli değiştirip düzenleriz.[11]

Hepimizin bildiği gibi bazı memler sadık bir biçimde aktarılırken diğerleri süreç içinde çok büyük bozulmalara uğrayabilir. Richard Dawkins'in yarattığı, biri gayet iyi biçimde kopyalanırken diğeri acayip bir mutasyon geçiren iki kültürel memin birbirine zıt kaderlerini ele alalım. "Mem" fikrinin kendisi, gayet iyi kopyalanan memlere bir örnektir. Dawkins bu görüşü ortaya attıktan birkaç yıl sonra sosyal bilimlerde, evrimsel biyolojide ve psikolojide hemen hemen herkes bu görüşten haberdardı ve çoğunlukla asıl anlamını temelde doğru kavramışlardı. Şimdi bunu Dawkins'in bir başka fikriyle, "bencil genler"le kıyaslayalım. Burada Dawkins, genlerin, tüm amacı kendilerini kopyalatmak olan DNA dizilerinden oluştuğunu kastediyordu. Bu açıklamaya göre, bu işleve sahip olmayan (yani genleri aktarmayı başaramayan organizmaları üreten) genler, gen havuzundan kaybolup gider. Buraya kadar gayet basit. Ne var ki *bencil gen* ifadesi, dünyaya yayıldığında anlamı tanınmayacak ölçüde değişti; birçok durumda insanlar bu ifadeyi "bizi bencil yapan gen" anlamında kullanmaya başladılar. Bir seferinde, Britanya'nın *The Spectator* dergisinin başyazısı, Muhafazakâr Parti'nin Profesör Dawkins'in bahsettiği bencil genlerden daha çok edinmesi gerektiğini yazıyordu. Fakat bir geni öyle "edinemezsiniz"; birinin bir gene diğerlerinden "daha fazla" sahip olabileceğini düşünmek pek mantıklı değildir, muhtemelen insanları bencil yapan bir gen yoktur ve Dawkins hiç de bunları kastetmedi. Aslında bu bozulma çok

11. Memlerle ilgili sorunlar: Sperber, 1996.

da şaşırtıcı değil. Biyolojinin tamamen hayatta kalma mücadelesi olduğu, kurtlar sofrası olan Doğa'da, Hobbes'un tanımıyla herkesin herkesle savaştığı gibi popüler algılarla örtüşmektedir (bu görüşlerin büyük oranda yanlış olmasının konumuzla ilgisi yok). Yani bu durumda, "bencil gen" ifadesi insanların daha önce sahip olduğu bir görüşle uyuştuğu için böyle bir bozulma meydana geldi. Asıl açıklama (orijinal mem), bu ifadeyi önceki görüşlere daha iyi uydurabilmek için tamamıyla göz ardı edildi.

Kültürel memler, bireysel zihinlerin *içinde* de en az zihinler arası aktarımda olduğu kadar çok ve sık (belki daha çok ve daha sık) bir şekilde mutasyona, yeniden yapılandırmaya ve seçilime maruz kalır. Yalnızca aldığımız bilgiyi aktarmayız. Bu bilgileri işleyip yeni bilgiler üretir, bunların da bir kısmını diğer insanlara iletiriz. Kimi antropologlara göre tüm bunlar kültürdeki mem açıklamalarının çöküşü anlamına gelmektedir. Kültür derken kimi alanlarda bazı insanların zihinlerinde bulunan tasavvurlar arasındaki benzerlikleri kastederiz. Peki eğer tasavvurlar bu kadar çok kaynaktan geliyor ve çok değişim geçiriyorsa bir benzerliğin *var* olduğunu nasıl söyleyebiliriz?

Ortada apaçık bir çözüm olduğunu düşünmek çok çekici gelir: Kimi memler öylesine bulaşıcı ve kalıcıdır ki zihinlerimiz, deyim yerindeyse, onları bütün halinde yutar; sonra da başkalarının edinmesi için bozulmamış bir halde kusar. Bir e-posta, bilgisayarlardan kurulu bir ağda nasıl gönderiliyorsa bu memler de zihinden zihine aynı şekilde aktarılır. Her makine bu memi bir süreliğine saklar, sonra güvenilir yollarla başka bir makineye aktarır. Örneğin yaşlılardan öğrendiğiniz ahlakçı atalar fikri o kadar "iyi" olabilir ki bunu olduğu gibi hafızanızda tutup bütün halinde çocuklarınıza ulaştırabilirsiniz. Fakat bu bir çözüm değildir; sebebi de şu: Bir fikir tanınmayacak ölçüde bozulduğunda (tıpkı "bencil gen" kavramındaki gibi) zihinler ilk bilgiye eklemeler yaptığı; başka bir deyişle, üzerinde *çalıştığı* için bunun olduğu gayet aşikâr görünebilir. Buraya kadar her şey yolunda. Ama bu düşünce tarzı, aşağı yukarı sadık bir şekilde aktarılan fikirler sözkonusu olduğunda bu kavramları alan zihinler sanki bunun üstünde *hiç* çalışmıyormuş izlenimi uyandırır. İşte bu büyük bir hata. Birbiriyle iletişim halinde olan zihinler ile e-posta

gönderip alan bilgisayarlar arasındaki ana fark şudur: Zihinler, *asla* başkalarından ham bir bilgi alıp onu başkalarına yine ham haliyle teslim etmez. Zihinler her zaman mevcut bilgiler üzerinde çok çalışır; *özellikle de* aktarım sadık olduğunda. Örneğin "Land of Hope and Glory" şarkısını benden öncekilerle (hemen hemen) aynı şekilde söyleyebilirim. Bunun nedeni, muazzam karmaşıklıktaki zihinsel süreçlerin dinlediğim farklı versiyonlarla ilgili anılarımı şekillendirmesidir. İnsan iletişiminde *iyi aktarım da bozulma kadar emek gerektirir.*

Bu nedenle "mem" görüşü iyi bir başlangıç noktası olsa da bunun ötesine geçemez. "Kopyalama" fikri çok yanıltıcıdır. İnsanların fikirleri, bunlar zihinden zihne olduğu gibi indirilebildiği için değil, benzer bir şekilde yeniden kuruldukları için çevrelerindeki insanların fikirleriyle aşağı yukarı aynıdır. Kimi fikirler, büyükleriniz size üzerinde çalışabileceğiniz pek fazla malzeme sunmasa bile sizi avutacak kadar iyi ve yine, siz kabiliyetsiz bir aktarıcı olsanız bile kültürel çocuklarınızın odaklanabileceği kadar iyidir. Sezgilerimizin aksine, aralarındaki bağlantı ne kadar kötü olursa olsun, birçok makinenin belleğinde aynı metinlerin yer alması mucizevi bir olay değildir; özellikle de sözkonusu makineler, insan zihni ve bağlantı kanalı da insan iletişimi olduğunda.

KAVRAMLARI ŞABLONLARLA ALGILAMAK

İnsanlar, başka insanlardan edindikleri için dini görüşlere ve inançlara sahiptir. Haliyle, maharetli bir Sicilyalı Katolik'in Hindu tanrılarını yeniden icat etmesini ya da bir Çinlinin Amazon mitolojisini yeniden yaratmasını temelde hiçbir şey engellemez. Öte yandan insanlar, genellikle dinlerini toplumsal gruplarının diğer mensuplarından öğrenirler. Peki bu nasıl olur? Bu konuya düşünmeden getirebileceğimiz aktarım açıklaması gayet basittir. İnsanlar, çocukların yanında belli davranışlarda bulunur ve çocuk da bunları alışkanlık haline getirinceye dek özümser. Bu tasvirde kültür edinimi pasif bir süreçtir. Gelişme aşamasındaki zihin, gitgide kültürel büyüklerden ve akranlardan alınan bilgilerle dolar. Bu nedenle Hinduların çok sayıda tanrısına karşılık Yahudilerin tek tanrısı vardır; bu nedenle Japonlar çiğ balık severken Amerikalılar marşmelov kızartır. Bu

aktarım tasvirinin büyük bir avantajı (basittir) ve büyük bir kusuru (açıkça yanlıştır) vardır. İki konuda hataya düşülür. İlk olarak, çocuklar etraflarındaki bilgileri özümsemez; bilgileri aktif bir şekilde süzer ve sunulanın ötesine geçmek için kullanır. İkincisiyse tüm bilgileri aynı yolla edinmezler.

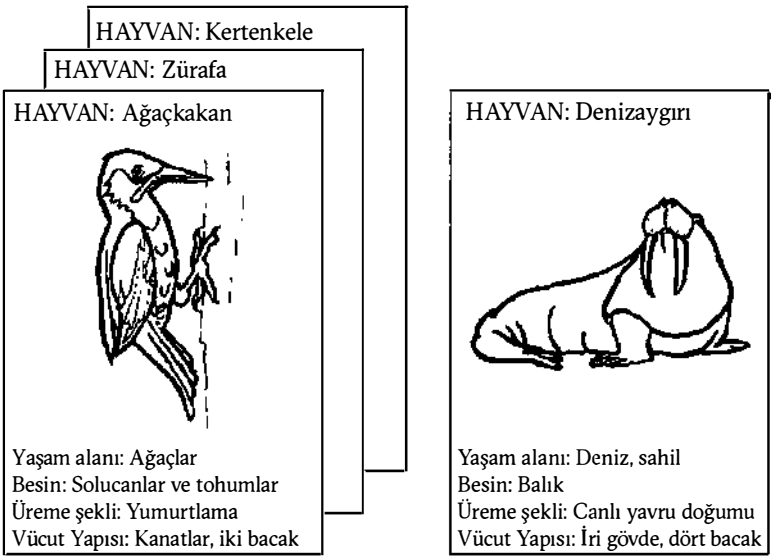
Aktarımın karmaşıklığını anlayabilmek için kendi kültürel donanımızın farklı parçalarını nasıl edindiğinizi düşünün. Anadilinizin sözdizimini nasıl öğrendiniz? Kurallarla cebelleşen herhangi bir yabancının da onaylayabileceği gibi bu çok karışık bir sistemdir. Fakat öğrenme süreci, bilinçsizce ya da hiç çaba harcamadan, yalnızca bu dili konuşanların yanında bulunma sayesinde gerçekleşivermiş gibi görünür. Bunu görgü kuralları ve nezaketle karşılaştırın. Bunlar kültürden kültüre değişiklik gösterir ve bir noktada öğrenilmeleri gerekir. Yine bu da sanki kolaylıkla öğreniliyormuş gibi görünür ama arada bir fark vardır. Bu durumda size neyi yapmanız ya da yapmamanız gerektiği söylenmişti ve insanların birbirleriyle etkileşimini gözlemlemiştiniz. Bir noktaya kadar, insanlar üzerinde belli etkiler doğurabileceğiniz davranış yöntemlerini öğrendiğinizin farkındaydınız. Şimdi de matematiği ele alalım. Bu durumdaysa kesinlikle bir şeyler öğrendiğinizi biliyordunuz. Emek harcamanız gerekmişti. $(a+b)^2=a^2+2ab+b^2$ denkleminin doğru olduğunu öğrenmek pek kolay değildir. Birçok insan, becerikli kişilerce adım adım yönlendirilmediği sürece bu tür bilgileri asla edinemez. Örnekleri daha da çoğaltabilirim ama mesele gayet açık. Sizi, içinde bulunduğunuz kültürün becerikli bir mensubu yapacak unsurları edinebilmeniz tek bir yöntemle sınırlı değildir.

Kültürel bilgileri edinmenin farklı yolları vardır çünkü insan beyni öğrenmeye yatkındır ve bu yatkınlıklar her alanda aynı değildir. Örneğin bir anadilin doğru sözdizimini ve telaffuzunu öğrenmek doğru yaş dilimindeki, yani 1–6 yaş arasındaki tüm normal beyinler için üzerinde durulmayacak kadar kolaydır. Sosyal etkileşimlere yatkınlıklarsa farklı bir düzende gelişir. Yine de tüm bu alanlarda öğrenme mümkündür çünkü öğrenmeye, yani mevcut bilgilerin *ötesine* geçmeye bir yatkınlık vardır. Diller sözkonusu olduğunda bu açıkça görülebilir. Çocuklar duyduklarını temel alarak

sözdizimlerini aşama aşama geliştirirler çünkü beyinlerinde dilin nasıl işlediğine dair belirli yanlılıklar vardır. Elbette bu diğer birçok kavramsal alan için de geçerlidir. Mesela hayvanlar hakkındaki sıradan bilgilerimizi ele alalım. Çocuklar, farklı hayvan türlerinin farklı şekillerde üretiğini öğrenir. Kediler canlı yavrular doğururken tavuklar yumurtlar. Bir çocuk, mevcut hayvanları gözlemleyerek ya da başkalarından aldığı açık bilgiler yoluyla bunları öğrenebilir. Fakat çocuklara söylemek zorunda olmadığınız şeyler vardır çünkü bazı şeyleri zaten biliyorlardır. Mesela eğer bir tavuk yumurtluyorsa *genel olarak* tüm tavukların yumurtladığını söylemeye gerek yoktur. Aynı şekilde, beş yaşındaki bir çocuk; bir denizaygırı, canlı yavrular doğuruyorsa tüm denizaygırlarının muhtemelen aynı şekilde ürediğini tahmin edebilir. Bu konu, başka bir basit konuyu gözler önüne serer: Bilgi edinen zihinler, deneyimler ile eğitimin önceden işlenmiş bilgileri boşalttığı boş kutulardan ibaret değildir. Bir zihin, gözlemlenenler ve öğrenilenler üzerinden belli bir mantık kurabilecek şekilde bilgileri işlemeye ihtiyaç duyar ve bunu yapmak için gerekli mekanizmalara sahiptir. Bu da zihnin verilen bilgilerin ötesine geçmesini ya da, mesleki jargona göre, verilen bilgiler temelinde *çıkarımlar* yapmasını mümkün kılar.

Karmaşık çıkarımlar, çocuklar ile yetişkinlerin parçalar halindeki bilgilerden kavramlar üretmesine imkân verir ama bu çıkarımlar rasgele değildir. Zihindeki özel ilkelerce yönetilirler, dolayısıyla sonuçları aslında tahmin edilebilirdir. Her ne kadar kültürel malzemeler kafamızın içinde sürekli bozulup yeniden karılsa da zihin, rasgele ilişkilerin kurulduğu bir açık oturum değildir. Bunun sebeplerinden biri, kavramsal malzemeleri başka yollardan ziyade belirli yöntemlerle düzenleyen zihinsel yatkınlıkların varlığıdır. Bu açıklamada hayati önem taşıyan unsur, *kavramlar* ile *şablonlar* arasındaki ayrımdır.

Şöyle açıklayalım: Bir çocuğa bir hayvan, mesela denizaygırı, gösterilir ve türün adı söylenir. Burada çocuğun yaptığı (tabii bilinçdışı bir şekilde), zihinsel "ansiklopedisine" "denizaygırı" başlığı taşıyan ve muhtemelen şeklini tarif eden yeni bir madde eklemektir. Yıllar geçip deneyimler ve yeni olaylar yoluyla denizaygırları hakkında yeni bilgiler geldikçe bu madde daha da zenginleşebilir. Yukarıda da

HAYVAN ŞABLONLARI

söylediğim gibi, ayrıca çocuğun biz ona versek de vermesek de bu maddeye üzerinde düşünmeye gerek duymadan kimi başka bilgiler de eklediğini biliyoruz. Mesela eğer bir denizaygırının canlı yavrular doğurduğunu görürse tüm denizaygırlarının bu şekilde yavru sahibi olduğu sonucuna varır. Ona, "Tüm denizaygırları bu şekilde ürer," demenize gerek yoktur. Peki neden? Çünkü çocuk, HAYVAN *şablonunu* kullanarak bir "denizaygırı" *kavramı* yaratmıştır.

HAYVAN şablonunu, doldurulacak boş kutular bulunan resmi formlar olarak düşünün. Aynı formu farklı şekillerde doldurabilirsiniz. Burada aynı kalanlar, formdaki kutular ile her bir kutuya ne yazılması gerektiğine dair kurallardır. Çocuk, "denizaygırı" dediğiniz şeyi bir hayvan olarak tanımlamıştır; bir mineral yığını, makine ya da kişi olarak değil. Mecazi olarak ifade edersek tek yapması gereken, HAYVAN başlıklı yeni bir form çıkarıp ilgili kutuları doldurmasıydı. Bunlar arasında yeni hayvan türünün ismini, görünümünü (şekil, büyüklük, renk gibi), nerede yaşadığını, nasıl ürediğini vb. yazabileceği kutular vardır. Aşağıdaki görselde bu yeni hayvanlar

için şablonları doldurma fikrinin *çok basitleştirmiş* bir canlandırmasını veriyorum.

Burada her bir kutuya girilen bilgiler, belli başlı ilkelere göre yazılmalıdır. Bir hayvanın kimi zaman dört ayağı, kimi zaman da iki kanadı ve iki ayağı olduğunu belirtemezsiniz. Hangisinin doğru olduğuna karar vermeli ya da kutuyu boş bırakmalısınız. Aynı şekilde, "üreme şekli" kutusuna ya tek bir cevap yazılır ya da boş bırakılır. Bu nedenle şablonları resmi formlara benzettim. Bu formlarda sizden arkadaşlarınızın size taktığı isimler yerine gerçek isminizi yazmanız beklenir. Bu çok önemlidir çünkü yeni bir kavram öğrendiğinizde kimi genellemelerin otomatik üretildiği anlamına gelir. "Bunun canlı yavruları var" önermesinden (belirli bir olgu) "hepsinin canlı yavruları var" önermesine (genelleme) geçiş otomatiktir çünkü hayvan şablonu, "üreme şekli" kutusuna birden fazla değer girmenize izin vermez. Bu nedenle çocuğun her bir hayvan türü için hayvanın nasıl ürediğini birden fazla kez öğrenmesine gerek yoktur.

Çocuğa, "Bu bir denizaygırı. Bak, göbeği ne kadar da kocaman! Muhtemelen yakında yavrularını doğuracak," denir. Birkaç gün sonra bu çocuk, arkadaşına denizaygırlarının yumurtlamadığını, hamile kalıp canlı yavrular doğurduğunu söyleyebilir. Bu, bilginin bir *kopyası* değil; çocuğun bu bilgiden faydalanarak yaptığı bir *çıkarımdır*. Çok küçük çocuklar bile bu tür çıkarımlar yapabilir çünkü belirli bir hayvan hakkında öğrendikleri bilgiyle soyut HAYVAN şablonu arasında bağlantı kurabilirler. Bu şablon tıpkı bir yemek tarifi gibi işlev görür ve buna "yeni hayvan kavramları üretme tarifi" denebilir.

Elbette kavramlardan *daha az* sayıda şablon vardır. Kavramlardan daha soyut olan şablonlar, onları bir düzene sokar. Edineceğiniz çok ama çok fazla sayıda hayvan kavramı için yalnızca tek bir HAYVAN şablonuna ihtiyaç duyarsınız. Çok farklı aletlerin kavramlarını bilseniz bile yalnızca tek bir ALET şablonu kullanırsınız. Kavramlar deneyimlerinize ve çevrenize bağlıyken şablonlar çok daha sabittir. Örneğin hem Grönland'da hem de Kongo'da yaşayan insanlarda ortak görülen çok az hayvan kavramı vardır çünkü her iki bölgede de az sayıda hayvan türü bulunur. Ayrıca bir balıkçının balık kavramı dağarcığı, bir sigorta satıcısına kıyasla çok daha geniştir. Fakat

HAYVAN şablonu, farklı kültürlere ya da uzmanlıklara göre çeşitlilik göstermez. Örneğin Kongo'dan Grönland'a ya da balıkçılardan sigorta satıcılarına dek herkes, belli bir türün tüm üyelerinin aynı şekilde ürediğini düşünür. Herkes, belirli bir hayvanın bir ve yalnızca tek bir türe ait olduğunu bilir. Herkes, eğer belirli bir türdeki bir hayvan belirli bir şekilde solunum yapıyorsa o türdeki tüm hayvanların da aynısını yapacağını düşünür.

Şablonlar ile kavramlar arasındaki ayrım diğer birçok alanda da geçerlidir. Bilindik bir örnek verelim: Dünyanın her yerinde hangi maddelerin iğrenç olup hangilerinin olmadığına dair çok kesin kanılar vardır. Ama kavramlar oldukça farklıdır. Batılı birçok insan için hamamböceği yemek gayet tiksindiriciyken bir demirciyle akşam yemeğine oturmakta rahatsız edici bir nokta görmezler. Başka yerlerde bunun tam tersi geçerli olabilir. Bu nedenle bu alanda insan kültürleri arasında hiçbir şeyin ortak olmadığı sonucuna varabiliriz. Öte yandan birçok yerde hemen hemen aynı şekilde işleyen genel bir KİRLETİCİ MADDE şablonu vardır. Örneğin insanlar ne zaman belirli bir maddeyi iğrenç bulsa onu ne kadar seyreltirlerse seyreltsinler aynı iğrençlikte kalacağını düşünür: İçinde küçücük bir damla inek idrarı olduğu söylenen bir bardak suyu (Batı'da) kim içmek ister ki? Aynı şekilde Batı Afrika'daki kimi insanlar, evlerinde bir demirci olmasının bile yemekleri bozduğuna inanır. Bir de nezaket alanından örnek verelim. Görgü kurallarının gerçekten de farklı yerlerde farklı olduğunu biliriz. Batı'da ev sahibinizin dizine oturmak kabalık sayılabilir; saha araştırmalarımı yaptığım Kamerun'daysa kimi durumlarda büyük bir saygı göstergesi olarak değerlendirilir. Kavramlar farklıdır ama YÜZ ve yüzün asılmasına sebep olan eylemler hakkında genel bir şablon vardır. Yerel kuralları öğrenmeli ama öğrendikten sonra çıkarım yapmanın ne kadar kolay olduğunu da unutmamalısınız. Örneğin bir insanın dizine oturmanın saygı göstergesi olduğunu öğrendikten sonra bunun her zaman yapılamayacağı, bunu çocuklara yapmanın muhtemelen saçma olacağı, yapılması beklendiğinde yapmayı unutursanız insanların rencide olabileceği vb. çıkarımlarda bulunabilirsiniz. Bunu yapabilmek kolaydır çünkü bu tür kavramlarla ilgili mevcut bir şablonunuz vardır.

KÜLTÜR SALGINLARI

Şablonlar, zihinlerin bir zihinden diğerine bilgileri "yüklemek" için kusursuz bir kanal olmadan benzer tasavvurlara ulaşmasını sağlayan araçlardan biridir. Çocuk, artık denizaygırlarının canlı yavru doğurduğunu düşünüyor. Ben de aynı şeyi düşünüyorum, muhtemelen siz de aynı fikirdesiniz ve mesela Bayan Jones da. Ama denizaygırları hakkında birebir aynı bilgileri aynı şekilde öğrenmiş olmamız hayli düşük bir ihtimaldir. Bunun yerine çok farklı durumlarda, insanların bize farklı şekillerde ilettiği farklı söylemlerden çıkarım yaparak benzer bilgilere ulaşmış olmamız daha muhtemeldir. Her şeye rağmen benzer çıkarımlarla bir noktada birleştik çünkü çocukta, sizde, bende ve Bayan Jones'ta aynı hayvan şablonu var (bunu nasıl bildiğimizi ilerleyen bölümlerde göstereceğim). Esasında çocuğun, sizin, Bayan Jones'un ve benim edindiğiniz bilgiler birbirinden tamamıyla farklı olsa bile aynı görüşte birleşebiliriz.

Yukarıda söylediğim gibi, bireysel zihinlerin durmaksızın bilgileri yeniden derleyip değiştirmesi, insanların kavramlarının da sürekli değiştiği izlenimi uyandırıyor. Peki o halde belirli bir toplumsal grubun üyelerinde neden benzer tasavvurlarla karşılaşıyoruz? Bu gizemi çözmek, *tüm* zihinsel tasavvurların aslında karmaşık çıkarımların eseri olmadığını fark ettiğimizde o kadar da zor gelmez (yani gerçekten de çok geniş bir değişim ve sayısız niteleme sözkonusudur); aynı zamanda *bazı* değişiklikler ile çıkarımlar, nereden başlarsanız başlayın, belirli bir yönde ilerleme eğilimindedir. Zihindeki çıkarımlar, çoğu durumda bir nevi merkezkaç kuvveti gibidir, insanların tasavvurlarının kestirilemez biçimlerde saçılmasına yol açarlar. Tüm günümü arkadaşlarımla geçirirsem saatlerce aynı şeyleri tecrübe etmemize rağmen o güne dair anılarımız muhtemelen milyonlarca farklı şekilde birbirinden ayrışacaktır. Ama kimi alanlarda çıkarımlar bunun tam tersini yaratır. Çıkarımlar ile anılar, âdeta bir merkezcil kuvvet gibi işler ve girdiler birbirinden oldukça farklı olsa bile bizi aşağı yukarı benzer oluşumlara yönlendirir. Bu nedenle hem aynı grup içinde (hayvanlarla ilgili görüşlerim akrabalarımınkine gayet benzerdir) hem de gruplar arasında (Kongo ile Grönland'daki hayvan kavramlarında, benzer bir

şablon sayesinde önemli benzerlikler vardır) kavramlarda benzerlikler gözlemleyebiliriz.

Kültürel aktarımı açıklamak için mem hikâyelerinin tasarlanmasıyla aşağı yukarı aynı dönemde, Dan Sperber ile meslektaşları kültürel aktarımın mekanizmalarını açıklamak üzere *epidemiyolojik* bir çerçeve kurdular. Bu çerçevenin asıl meselesi, bilgiler ve çıkarımlar hakkında biraz önce söylediklerime dayanıyor. Bir grup birey benzer belirtiler gösterdiğinde (örneğin Afrika'nın bir bölgesinde insanlar yüksek ateşten mustarip olduğunda) bir salgın var demektir. Afrika üzerine verdiğim örnek, *Plasmodium* patojenini taşıyan sivrisineklerin yol açtığı sıtma salgını olarak açıklanır. Ama salgın olarak adlandırdığımız şeyin, sivrisinekler ya da hatta *Plasmodium*'un varlığından ziyade yüksek ateş ve çeşitli belirtilerin ortaya çıkması olduğuna dikkat edin. Yani ne olduğunu açıklayabilmek için insan vücudunun bu failin varlığına hangi yollarla tepki verdiğini anlamalısınız. Eğer hiç fizyoloji bilginiz yoksa neden yalnızca bazı hayvanları sıtma tuttuğunu, neden başkalarından ziyade yeterince önleyici tedavi almayanların bu hastalığa yakalandığını, hatta bu hastalığın nasıl yayıldığını anlamakta zorluk çekersiniz. *Plasmodium*'un yapısını sonsuza dek inceleyebiliriz; aynı zamanda insan fizyolojisi hakkında çok şey öğrenmediğimiz sürece etkileri hakkında hiçbir şey bulamayız. Zihinsel tasavvurlar; harici taşıyıcıların, çoğunlukla da diğer insanlarla kurulan iletişimin etkileridir. Fakat yine de mesajların yapısı, tek başına zihnin bunlara nasıl tepki vereceğini söyleyemez. Bunu anlayabilmek için insan psikolojisinin yanı sıra zihinlerin alınıp verilen bilgileri değiştiren ve son haline getiren çıkarımları nasıl ürettiği hakkında çok şey bilmeliyiz.[12]

ALET TAKIMI 2:
KÜLTÜR SALGINLARI

İnsan zihinleri çok sayıda tasavvurun barındığı yerlerdir. Bu tasavvurların çoğu, yalnızca tek bir bireyde görülürken bazıları da bir grubun çeşitli üyelerinde aşağı yukarı aynı biçimlerde yer alır. Bu durumun açıklaması; benzer bir koşulun, tıpkı salgında olduğu gibi, çok sayıda organizmayı

12. Temsil salgını olarak kültür: Sperber, 1985; Sperber, 1996.

etkilediğine dair istatistiksel olguda yatar. Farklı insanlar, herkesin ulaşabileceği tasavvurlardan (diğer insanların davranışları, jestleri, sözleri, yapay nesneler vb.) çıkarım yaparak benzerlerine ulaşmıştır. Belirli tasavvurların bir grup içinde yayılmasının yanı sıra aynı şekilde farklı gruplar arasındaki benzerlikler, diğer insanlardan alınan kültürel malzemelerin hangi zihinsel kaynaklar vasıtasıyla anlaşılabildiğine (bilhassa, bu malzemelerde hangi çıkarım süreçlerini yürüttüklerine) dair iyi bir açıklama sayesine tahmin edilebilir.

Dini açıklamak, insanların (değişken bilgilerden yola çıkarak) benzer biçimlerde dini kavramlar ve normlar geliştirdiği bir tür zihinsel salgını açıklamaktır. Zihnimizin bir grup içindeki kavramları çok benzer kılabilecek ve farklı grupların kavramlarını, farklılıklara rağmen, aynı şablonlarla şekillendirilebilecek şekilde çıkarımlar oluşturduğunu göstermek için hayvan kavramları örneğini kullandım. Bu, dini görüşler için de geçerlidir. Dini kavramların da şablonları vardır. Yani benim zihnimde, sizin zihninizde ve herhangi bir normal insanın zihninde, diğer insanların sağladığı bilgileri ve deneyimleri temel alıp çıkarımlar yaparak dini kavramlar üreten kimi "tarifler" mevcuttur. Hayvan kavramlarında olduğu gibi, dini kavramlar da oluşturuldukları belirli bilgiler bireyden bireye çok farklı olsa bile aşağı yukarı benzer hale gelebilir.

Din, kültürel bir olgudur. İnsanlar tıpkı yemek tercihleri, müzik zevkleri, nezaketleri ve giyim tarzlarında da olduğu gibi bunu başka insanlardan edinir. Çoğunlukla, eğer bir şey kültürelse muazzam ölçüde değişken olacağını düşünmeye yatkınız. Fakat görülüyor ki yemek tercihleri ile diğer kültürel şeyler aslında o kadar da değişken değil. Yemek tercihleri tekrarlanan aromalar etrafında dönüp durur, farklı kültürlerdeki müzik zevkleri katı sınırlar içinde çeşitlenir, nezaket kuralları ile zarafet standartları da aynı durumdadır.

Antropologlara göre bir şeyin kültürel olması, tam da onun çok çeşitlenmemesinin *sebebidir*. Her şey eşit ölçüde aktarılmaz çünkü zihindeki şablonlar diğer insanlardan alınan bilgileri süzer ve bunları tahmin edilebilir yapılar kurmak için kullanır.

SORULARLA DOLU BİR KAFA KARIŞIKLIĞI

Antropoloji eğitimi almaya ilk başladığımda din teorileri tüm yönleriyle kafa karıştırıcıydı. Alanımdaki insanlar, "Din neden böyle?" sorusunu safça sorulmuş, kötü kurulmuş ya da belki sadece cevaplanması mümkün olmayan bir problem gibi değerlendiriyordu. Birçok kişi, bu tür yorumların teologlara ya da emekli bilim insanlarına bırakılması gerektiğini düşünüyordu. O zamanlar insan tabiatının, kişileri kimi fikirler ya da inançlardan ziyade diğerlerini benimsemeye iten yönlerine dair elimizde iyi bir açıklama bulunmuyordu. O günden bugüne evrimsel biyoloji ile bilişsel bilimde yaşanan ve bir noktada birleşen gelişmeler, insan kültürlerinde görülen benzerlikler ile farklılıkların sebebini anlamamıza yardımcı olmuştur.

Artık din hakkında daha iyi açıklamalarımız olduğunu söylerken elbette eski *bilimsel* açıklamalardan daha iyi olduklarını kastediyorum. Bu tür bir teoride, gözlemleyebildiğimiz ve hatta ölçebildiğimiz olguları tanımlarız. Bunları yine fark edilebilir olgular vasıtasıyla açıklarız. *a*'nın *b*'yi işaret ettiğini söylediğimiz açıklamamız, *b* olmadan *a*'nın görüldüğü karşı örnekler karşısında kırılganlaşır. Bunun bilimsel açıklamaları tanımlamak için yeterli olup olmadığını bilemiyorum ama çok sayıda din teorisini saf dışı bıraktığına eminim. Kimileri, dinin kökeni olarak, bize bilgi birikimlerinden parçalar bırakacak kadar şefkatli ve dünya dışından gelmiş bilge uzaylıların çoktan unutulmuş ziyaretlerini gösterir. Bu kişiler, kitapta ele alacağım türden keşiflerle ilgilenmezler. Daha az şatafatlı bir tarzda, din *doğru* olduğu için (ya da onların inandıkları veya henüz keşfedilmemiş başka bir versiyonu doğrudur) ona inandığımızı düşünenlerse burada kendi kanılarını destekleyecek pek bir şey bulamaz; aslında bunlar hiç anılmayacaktır.

Fakat bundan daha iyisini yapabiliriz. Zamanında cevaplanamayan soruları artık *gizemler* yerine *sorunlar* olarak ele alabiliriz; örneğin:

- Neden hemen hemen her yerde insanların dini var?
- Neden farklı şekillerdeler? Hiç ortak noktaları var mı?
- Din insanlar için neden bu kadar önemli?
- Neden tek bir din yerine çok sayıda din var?

- Neden dinler ayini gerektirir? Ayinler neden bu şekilde yapılıyor?
- Neden çoğu dinde din uzmanı var?
- Neden dinin, "hakikati" verdiği düşünülüyor?
- Neden kiliseler ve dini kurumlar var?
- Din neden güçlü duyguları tetikliyor? Neden insanlar din adına başkalarını öldürüyor?
- Dünyada daha etkili düşünme tarzları varken din neden varlığını sürdürüyor?
- Neden bu kadar çok hoşgörüsüzlüğe ve vahşete yol açıyor? Ya da, başka bir deyişle, neden kimi zamanlar kahramanlığa ve kendini feda etmeye vesile oluyor?

Son olarak çoğu insanın hayati bulduğu büyük bir soru: *Bazı insanlar neden inanıyor?* Bu çoğunlukla, dinin bilimsel açıklamalarını ele alan kişilerin sorduğu *ilk* sorudur ama burada, kitabın *son* bölümünde ele alınacaktır. Buradaki amacım, yanıltıcı bir şüphe yaratmak değil. Anlaşıldığı kadarıyla, insanların gerçekte *neye* inandığını tam olarak ortaya koymadan bu soruya hakkıyla bir cevap verilemez. Bu konu da hiç öyle göründüğü kadar basit değil.

Bu söylediğim tuhaf gelebilir çünkü dindar insanlar genellikle neye inandıklarını söylemeye pek heveslidir. Görünmez bir varlığın her adımımızı izlediğini, ölmüş insanların ruhlarının ortalıkta dolaştığını ya da ahlaki başarılarımızla orantılı bir şekilde yeni bir bedene kavuşacağımızı söylerler. O halde yapmamız gereken (en azından öyle görünüyor) bu farklı görüşleri değerlendirip kendimize yeniden, "İnsanlar bunlara neden inanıyor?" diye sormaktır.

Fakat aslında bu tam olarak işe yaramaz. Antropolojiyi zor (ve büyüleyici) kılan, dini tasavvurların zihin için o kadar da *berrak* olmamasıdır. İnsanların tanrılar, ruhlar ya da atalar hakkında düşünceleri olduğunda birçoğu bilinç düzeyinde bile olmayan karmaşık zihinsel cihazlardan oluşan koca bir makine işler. Bu, belli ki, yalnızca dinlere has bir durum değildir. Anadili konuşmak, tenis oynamak ya da bir fıkrayı anlamak da bu karmaşık makineyi sürece dahil edecektir (gerçi farklı yollardan). Eğer insanların zihnine bu kavramların nasıl yerleştiğini, neden akla yatkın görüldüklerini ve bu kadar

güçlü duyguları tetiklediğini açıklamak istiyorsanız bu tür düşünceleri yaratan, başkalarına aktarmayı mümkün kılan ve duygu ile bağlılık gibi ilişkili her tür zihinsel etkiyi tetikleyen bu görünmez süreçlerin hepsini anlatmanız gerekir.

HİÇLİĞİ AÇIKLAMAK: SİHİRLİ DEĞNEKLER Mİ, TOPLAM BAĞINTI MI?

Dinin kökenine dair tüm senaryolar, tüm insan gruplarında dinin neden var olduğunu ve önemli toplumsal, bilişsel ve duygusal etkileri tetiklediğini açıklayacak tek bir faktör olması gerektiğini varsayar. Bu "sihirli değnek" inancı, maalesef, son derece dirençlidir ve bu olguyu anlamamızı uzun bir süre boyunca engellemiştir. Antropoloji ile psikolojideki ilerlemeler, bu inancın neden safça bir düşünce olduğunu gösterir. Bazı kavramlar, beyindeki çıkarım sistemleriyle hatırlamayı ve iletişimi kolaylaştıracak şekilde bağlantılıdır. Bazıları, duygusal programlarımızı belirli yollarla tetikler. Kimi sosyal zihnimize bağlanır. Kimileriyse kısa sürede akla yatkın ve dolaysız davranışlara dönüşecek biçimde tasavvur edilir. Bunların *hepsini* yapanlar da insan toplumlarında bilfiil gözlemlediğimiz dini kavramlardır. Bunlar, çeşitli zihinsel sistemlerle bağıntılı özellikleri birleştirebildikleri için en başarılı olanlardır.

Tam da bu nedenle dinler, tek bir sihirli değnekle açıklanamaz. Kültürel kavramlar, edinim ve iletişim yoluyla, zihinlerde sürekli bir seçilimin nesneleri olduğundan farklı kültürlerde ve zaman dilimlerinde karşılaştığımız en yaygın kavramlar, muhtemelen *birkaç* çeşitli zihinsel yatkınlıkla ilgili bir aktarım avantajına sahiptir. Zihindeki farklı sistemlerle bağıntılıdırlar. Bu nedenle, deneyimlerime dayanarak, birçok kişinin yemek sofrasında birkaç saniyede kendine uygun bir çözüm bulduğu bir konuyu, daha kapsamlı bir şekilde ele almak gerekir.

2

DOĞAÜSTÜ KAVRAMLAR NEYE BENZER?

Dini kavramlar arasında ortak bir nokta var mıdır? Her tür kavramı listeleyip bunların gerçekten de bir dini sistemin parçası olup olamayacağını değerlendirebileceğimiz sahte bir deney hazırlamak, bu soru üzerinde düşünmeye başlamak için iyi bir yol. Bu, ilerlemek için pek de öyle bilimsel ve titiz bir yol olmasa da en azından ilk adımdır. Aşağıdaki cümlelere bir göz atın. Her biri; yeni ya da bilinmeyen bir dinin anafikrini sunan, egzotik birer kanaat biçiminde belirli doğaüstü görüşlere yer verir. Bu önermelerin, bir dini inancın temel ilkelerini oluşturduğu herhangi bir yeri büyük ihtimalle hiç duymadınız. Fakat bunun hiç önemi yok. Bu bir sınav değil, yalnızca bir *sezgi* yoklaması. Deney, bazı insanların bu önermeler etrafında bir din kurma ihtimallerinin olup olmadığını tahmin etmekten ibarettir.

1. Bazı insanlar yaşlanır ve günün birinde son nefeslerini verip ölürler; ötesi yoktur.
2. Bu özel ayin nesnesini elinizden düşürürseniz yere çarpıncaya dek aşağı düşmeyi sürdürür.
3. Ölmüş insanların ruhları duvarlardan geçemez çünkü duvarlar katıdır.
4. Ölü insanlar konuşmaz (ya da yürümez).
5. Tek bir Tanrı vardır. Her şeyi bilir ama acizdir. Hiçbir şey yapamaz, dünyada olup bitenlere hiçbir etkisi yoktur.
6. Tanrılar bizi izler ve yaptığımız her şeyi görür. Fakat bunları anında unuturlar.
7. Bazı insanlar geleceği görebilir ama gördüklerini hemen unuturlar.

8. Bazı insanlar gelecekteki olayları tahmin edebilseler de bu yalnızca otuz saniyeyle sınırlıdır.
9. Tek bir Tanrı vardır. Ne var ki dünyada ne olup bittiğini hiçbir şekilde fark edemez.
10. Bu, özel bir heykeldir çünkü biri onu düşündüğünde kaybolur.
11. Tek bir Tanrı vardır. Her şeye kadirdir. Ama yalnızca çarşamba günleri var olur.
12. İstediklerini yaptığınız takdirde ruhlar sizi cezalandırır.
13. Bu, özel bir heykel zira onu burada görüyor olsanız bile aslında dünyanın her yerindedir.

Elbette sezgileri tahmin etmek her zaman zordur. Yine de hem bana hem de bu kontrolsüz deneyi uyguladığım çeşitli insanlara, yukarıda sıraladığım cümleler pek umut vermiyor. Bu tür fikirlerin yeni bir inancın temel ilkeleri olması, kendine inanan kişiler bulması ve güçlü duygular uyandırması pek ihtimal dahilinde görünmüyor. Bunlar, muhtemel bir din için *kötü adaylardır*. Aşağıda inceleyeceğimiz üzere, kötü olmalarının farklı sebepleri olabilir. Şu an için önem arz eden, bunların dini fikirler olmasını engelleyen kusurları bulunduğuna dair sezgilerimizdir.

Belki de bunları o kadar kötü bulmuyor ve her şeye rağmen uzak bir yerlerde bu tuhaf fikirlerin dini inançların temel kaynağı olabileceğini düşünüyorsunuzdur. Aradaki farkı belirginleştirmek için açıkça daha iyi olan adayların bulunduğu aşağıdaki listeyi ele alalım.

21. Tek bir Tanrı vardır. Yaptığımız her şeyi bilir.
22. Ölülerin ruhları ortalıkta dolanır ve bazen insanları ziyaret eder.
23. İnsanlar öldüğünde ruhları bazen başka bir bedende geri gelir.
24. Kimi insanlar ölmüş olsa da yürümeye devam eder. Artık konuşamasalar da ne yaptıklarının farkındadırlar.
25. Kimi insanlar bazen bayılıp tuhaf bir şekilde konuşmaya başlar. Çünkü Tanrı onlar "aracılığıyla" konuşur.
26. Bu kadına ibadet ediyoruz çünkü seks yapmadan çocuk doğuran tek kişi o.
27. Bu heykele dua ediyoruz çünkü dualarımızı dinleyip istediğimizi almamıza yardımcı oluyor.

Bu listeyi ilkiyle kıyaslayın. Bu yeni önermeler çok daha iyi görünüyor. Bir peygamberin, müritlerini etrafına topladığını ya da bir tarikatın bu fikirleri temel alarak insanları kendi dinlerine çektiğini kolayca hayal edebiliriz. Fakat fark edeceğiniz üzere burada bir hile yaptım. Batı geleneklerinden ya da Batılı birçok insanın aşina olduğu dinlerden bilindik görüşleri sıraladım. Hepimiz, Budistlerin reenkarnasyonu (23), Haiti'nin zombileri (24) ya da heykellerin önünde dua eden insanlar (27) hakkında az biraz bilgi sahibiyizdir. Dolayısıyla küçük deneyimiz şimdiye dek yalnızca tek bir şeyi gösterdi: Bir kavramın dini bir kavram olduğunu ancak onun zaten dini bir kavram olduğunu bildiğimizde fark ederiz. Son derece etkileyici olmasa da hakikat budur.

Ancak bence sezgilerimiz bundan güçlüdür. İyi ve kötü kavramlar arasındaki farkı belirleyen, aslında aşinalık değildir. Elbette kimi kavramların, onları daha önce hiç duymadıysak bile, din için "umut vadeden adaylar" olup olmadığına karar verebiliriz. Şunları ele alalım:

31. Kimi insanlar çok susadığında ortalıktan kaybolur.
32. Etrafta yalnızca parfüm içen görünmez kişiler vardır. Biri bir anda krize girip bağıra çağıra parfüm istemeye başlarsa bunun sebebi, bedenlerini bu görünmez kişilerden birinin zapt etmesidir.
33. Kimi insanların karnında görünmez bir organ vardır. Geceleri uyuduklarında bu organ vücutlarından ayrılıp uçar gider. İnsanlara saldırıp kanlarını içer.
34. Bu kol saati özeldir, düşmanlarının sana tuzak kurduğunu fark ettiğinde çalmaya başlar.
35. Bazı abanoz ağaçları, gölgesinde insanların ne konuştuğunu hatırlayabilir.
36. Şuradaki dağ (o değil, *şu*) yemek yiyip sindirir. Arada sırada ona adaklar sunarız ki sağlığı yerinde olsun.
37. Şuradaki nehir muhafızımızdır. İnsanların ensest suçu işlediğini fark ederse ters yönde akmaya başlar.
38. Orman bizi korur. Eğer ona şarkılar söylersek bize av verir.

Bu önermeler, her ne kadar bunların ciddiye alındığı bir toplumdan haberdar olmasanız da, bir dinin olası temelleri gibi görünüyor. Elbette

bazılarını hiç duymamanız pek şaşırtıcı değil çünkü ben uydurdum. Diğerlerini de gerçek dini sistemlerden aldım. (Dilerseniz hangilerinin gerçek olduğunu tahmin etmeye çalışabilirsiniz. Cevabını ilerleyen sayfalarda vereceğim.) Bu örneklerin bir kısmını kendim uydurmayı seçtim çünkü burada aradaki farkın bir önermenin herhangi bir dinde gerçekte bulunup bulunmadığından ibaret olmadığını vurgulamak istedim. Burada neyin yabancı bir dinde *olabileceği* ile neyin olamayacağı arasında bir farktan bahsediyoruz.

Sezgilerimiz ne kadar açık olursa olsun birçok soruya cevap bulamaz. Bir listenin "kötü", diğerininse "daha iyi" olduğunu *hissederiz* ama bunu nereden bilebiliriz ki? Ne de olsa sezgiler her zaman güvenilir değildir. Belki de ilk listeden bazı maddelerin bir yerel dinin parçası olduğu yerler *vardır*. Ayrıca sezgiler, "iyi" adaylar kümesi için kesin sınırlar koymaz ve neden bazı fikirlerin diğerlerinden daha iyi göründüğüne dair hiçbir açıklama getirmez.

Peki öyleyse neden sezgileri kullanıyoruz? Bu bilimsel olmayan deneyin ortaya koyduğu üzere, neyin "idare eder" olup neyin olmadığına dair tutarlı sezgilerimiz olmasının sebebi, çoğunlukla pek farkına varmadan kimi kurallar kullanmamızdır. İnsanlar sebebini açıklayamasa da anadilindeki bir cümlenin yanlış olduğuna dair bir sezgiye sahip olabilir (mesela, "Kimi Can'la gördün?" ile "Kime Can'la gördün?" cümlelerini kıyaslayın). Dolayısıyla ciddi bir incelemede sezgiler de bir başlangıç noktası olarak değerlidir. Dini kavramları da bu şekilde kullanabiliriz. Hangilerinin iyi olduğuna dair sezgilerimiz vardır çünkü belirli zihinsel *tariflere* göre inşa edilmişlerdir. Bu tariflerin ne olduğunu, hangi malzemelerin kullanıldığını ve nasıl işlendiklerini kavrayabilirsek neden bazı kavram türleri birçok dini gelenekte görülürken diğerlerinin görülmediğini de anlayabiliriz.

DİNLER, TUHAFLIKLARDAN MI İBARET?

İlk bakışta hangi özelliklerin dinlerde yaygın bulunup hangilerinin bulunmadığını anlamak pek zor olmasa gerek. Tek yapmamız gereken (en azından göründüğü kadarıyla), dünyanın dört bir yanından çok sayıda örnek toplayıp hangilerinin diğerlerinden daha yaygın olduğunu göstermek üzere tasnif etmektir. George Eliot'ın *Middlemarch*

kitabında da aksi din âlimi Casaubon tam da böyle bir işe girişir. Amacı, binlerce yerden topladığı binlerce efsaneyle "tüm mitolojilerin anahtarını" bulmaktır. Gerçek hayattaysa Victoria dönemi âlimlerinden James Frazer tam olarak bunu yaptı ve dünyadaki tüm dinler ile efsanelere doğru çıktığı bitmek bilmez yolculuğunu anlattığı yirmi ciltlik *Altın Dal* adlı eserini yayımladı.

Ben burada bu şekilde ilerlemiyorum. İlk olarak, ben ya da başka antropologlar, böyle bir araştırma yapabilsek ve gerçekten sonuca ulaşsak bile insanı tövbe ettirecek, olguları toplamaktan ibaret bir yolculuğu okurlarımızın sırtına yüklemenin hiçbir anlamı olmazdı. Fakat daha önemlisi, bu bilinçsiz bilgi derlemesi hiçbir işe yaramaz. Casaubon'un nafile araştırmasının sonucunda şaheserinin gün yüzü görememesi hiç de şaşırtıcı değildir. Tıpkı *Altın Dal*'ın da sonuçsuz bir derlemenin ötesine geçememiş olması gibi. Çünkü kataloglar, açıklama değillerdir.

Bunun neden önemli olduğunu göstermek için sahte deneyimi daha da ileri taşımama izin verin. İlk liste ile ikinci liste arasındaki farkı nasıl açıklarız? Muhtemel açıklamalardan biri, dini kavramların her zaman tasavvur edilmiş varlıkların ve faillerin bazı *tuhaf* özelliklerini içermesidir. Bu bakış açısıyla, dini ontolojiler, gerçek hayatta tecrübe edemeyecekleri şeyleri ve olayları anlatarak insanları şaşırtır. Bu, din hakkında yaygın bir düşüncedir. Bir bakıma bu açıklama, bildiğimiz "köpeğin insanı ısırması haber değildir, insanın köpeği ısırması haberdir" görüşünün daha saygın bir versiyonundan başka bir şey değildir. Dini kavramlar, bu olgunun *aşırı* bir biçimidir. Bazen köpek ısıran insanlara da rastlarız (yani bazılarımız böyle bir şey görmüş olmalı). Peki ya duvarlardan geçen görünmez kişiler, her şeyi yaratan sonsuz varlıklar?

Örneğin ilk listeden birkaç maddeyi ele alalım:

1. Bazı insanlar yaşlanır ve günün birinde son nefeslerini verip ölürler; ötesi yoktur.
2. Bu özel ayin nesnesini elinizden düşürürseniz yere çarpıncaya dek aşağı düşmeyi sürdürür.
4. Ölü insanlar konuşmaz (ya da yürümez).

Bunları ikinci listemizdeki birkaç önermeyle karşılaştıralım:

23. İnsanlar öldüğünde ruhları bazen başka bir bedende geri gelir.
27. Bu heykele dua ediyoruz çünkü dualarımızı dinleyip istediğimizi almamıza yardımcı oluyor.

Elbette (1), (2) ve (4)'le ilgili esas sorun, zaten bildiğimiz bir şeyleri ifade etmeleridir. Bir din başlatmak için fazla "alelade" görünürler. Dini kavramlar, genellikle bu kadar basmakalıp değildir. Buna karşın, (23) ile (27) ise çok az şaşkınlık yaratır çünkü günlük deneyimlerimizin parçası olmayan süreçler ile faillerden bahsediyorlar.

Ama çözüm bu olamaz. Bu "tuhaflık" teorisinin açık seçik görülen, çözülemez iki sorunu vardır. Birincisi; dini kavramların, gerçekte deneyimleyemeyeceğimiz nesneler ve olaylarla ilgili olduğunu söyler. Ama bu açıklama, olguları hiçe sayıyor. Dünyanın dört bir yanında, mistikler ilahi varlıklarla sayısız karşılaşmalarını anlatır. Ayrıca birçok kültürde ele geçirilme vakalarıyla karşılaşırız. Biri transa veya başka bir tuhaf hale girip anlaşılmaz sözler etmeye ya da çok tuhaf bir sesle mantıklı şeyler söylemeye başlar. İzleyen herkes, bu tuhaf davranışın sebebi olarak, kişinin bedeninin bir tanrı ya da ruh tarafından "ele geçirildiğini" düşünür. Bu insanların hepsi, yakınlarda bir tanrı ya da ruh varken ne olduğuna dair *doğrudan bir deneyim* yaşamış gibi görünürler. Bu tür sıradışı durumları dikkate almasak bile dünyada birçok insan hayalet görmüştür ya da rüyalarına ataları girmiştir. Çok sayıda dini kavram, insanların karşılaştığı ya da karşılaştığını düşündüğü şeyler ve kişiler hakkındadır; öyle ki bunlara "tuhaf" demek sapkınlık addedilir. İkincisi, bu açıklama doğru olsaydı dini kavramların sınırsız çeşitlilikte olması gerekirdi. Çünkü günlük deneyimlerin parçası *olmayan* şeyler, temelde sınırsızdır. Fakat yukarıda da gördüğümüz gibi kimi kavramlar, ne denli tuhaf olursa olsun, dini inanç başlatmaya yeterli gelmez. Mesela şu örneği ele alalım.

11. Tek bir Tanrı vardır. Her şeye kadirdir. Ama yalnızca çarşamba günleri var olur.

Bu örnek, kesinlikle "tuhaf" ve "şaşırtıcı" olmasının yanı sıra günlük deneyimlerden uzaktır. Dersler, konserler ve pazarlar yalnızca

çarşambaları düzenlenebilir. Fakat tanrılar ile kişiler süreklidir. Bir yerde ve tekrar bir zaman sonra var olup bu sırada hiçliğe karışamazlar. Dolayısıyla bu kavram gayet tuhaf ve günlük deneyimlerden oldukça uzaktır. Ne var ki böyle sıradışı bir inanç yaygın değildir, hatta bir yerde bu tür bir tanrı tanımı görseydim şaşırırdım; o halde yalnızca tuhaf olmak, muhtemel bir dini kavramlar listesine eklenmek için pek de iyi bir kriter değildir.

Bu "tuhaflık" açıklamasının başka bir ciddi kusuru daha vardır. Bariz bir şekilde döngüseldir. Bir görüşün "sıradan" deneyimlerimizin bir parçası olup olmadığını neye göre değerlendirebiliriz? Bize "sıradan" gelenin başkaları için de öyle olacağı her zaman o kadar net değildir. Parfüm içen görünmez kişilerin sıradan olmaması *gerektiğini* söylemek isteriz, aksi takdirde insanlar bu kanıyı doğaüstü görüşlerine dahil edecek kadar büyüleyici bulmazlardı. Fakat işte tam da burada göstermek için yola çıktığımız konuyu varsaymakla yetiniyoruz.

Peki bu yarım yamalak teoriyi neden çürütmek gerekir? Çünkü dini olguları böyle akılsızca bir yöntemle kıyaslamaya kalktığınızda neler olacağını gösterir. Geçmişte birçok insan, tüm dinlerde ortak olacağına inandıkları "temalar," "fikirler" ya da "arketipler" tanımlamaya çalıştı. Genel anlamda bu denemeler pek de başarılı olamadı. İnsanlar, her yerde dinin "kutsal," "tanrısallık" veya "nihai gerçeklik" kavramlarıyla ilişkili olması gerektiğini ya da daha abartılı bir şekilde tüm dinlerin Güneş'le, gezegenlerle, kanla, baba korkusuyla veya doğaya tapınmayla ilgili olduğunu düşünüyorlardı. Fakat insan kültürleri bu kadar basit değildir. Antropologlar, çok genelmiş gibi görünen bu temaların her biriyle ilgili çok sayıda karşı örnek bulmuştur. Örneğin insanlar; dini bir eserin, zorunlu olarak, huşu ve saygıyla yaklaşılan "kutsal" bir nesne olması gerektiğini düşünüyorlardı. Günümüzde Afrika'nın birçok yerinde insanlar, törenlerde, incelikle işlenmiş maskeler takıyor. Maskeyi takan kişinin tasavvur edilen ruha ya da ataya dönüştüğü söyleniyor. Burada maske, olabileceği kadar "dini" bir nesnedir. Yine de törenden sonra insanlar maskeyi atıyor ya da oynamaları için çocuklara veriyorlar. Bu örneği "kutsal" din tanımına dahil edebilmenin tek yolu, bu insanların

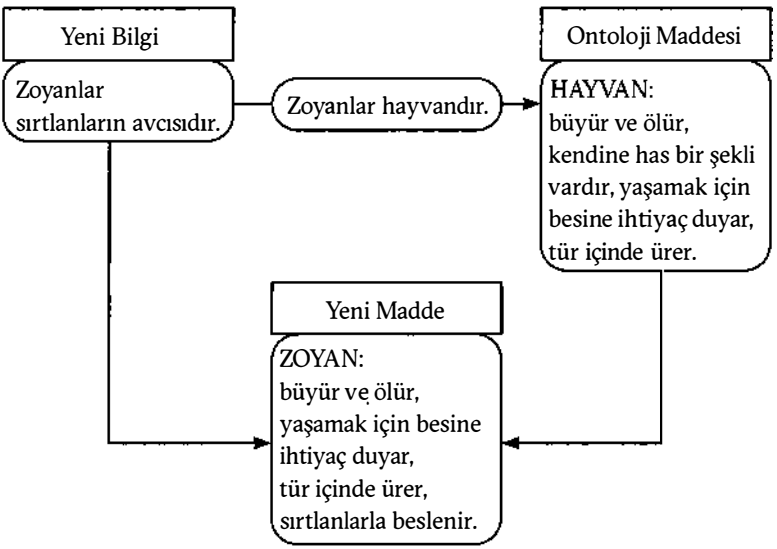
ya dininin olmadığını ya da kendilerine has bir "kutsal" anlayışlarının olduğunu söylemektir.[1]

Esasında, dini kavramlara yalnızca *yüzeysel* baktığımız sürece bu tür çarpıtmalar kaçınılmazdır. Marslı bir antropolog olduğunuzu ve tüm insanların, hayatını yiyecek tüketerek sürdürdüğünü gözlemlediğinizi düşünün. Dünyanın dört bir yanında farklı lezzetlerdeki yiyecekleri karşılaştırıp ortak özelliklerini bulmaya çalışabilirsiniz. Bu deneme, çok fazla emek harcamanıza rağmen size pek belirgin sonuçlar vermezdi. Dünyada çok ama çok fazla yiyecek çeşidi varmış ve aralarındaki ortak unsurları bulmak pek de kolay değilmiş gibi görünürdü. Şimdi de *iyi* bir Marslı antropolog olduğunuzu düşünün. Pişirmenin kimyasını inceler ve böylece yalnızca birkaç gıda işleme yöntemi'nin (marine etme, tuzlama, kızartma, tütsüleme, kaynatma, ızgara vb.) ve geniş çeşitlilikte ama sınırlı sayıda malzemenin olduğunu açığa çıkarırdınız. Kısa süre sonra sınırsız gibi görünen insan mutfaklarının, sınırlı sayıda teknik ve malzeme kümelerinin *kombinasyonları* yoluyla açıklanabileceğini rapor edebilirdiniz. Biz de dini kavramlar hakkında tam da bunu yapabiliriz; masadan kalkıp mutfağa geçerek kavramların insanların zihninde nasıl tertip edildiğini gözlemleyebiliriz.

YENİ KAVRAMLAR EDİNMEK

Birinci bölümde, bir çocuk yeni bir bilgi öğrendiğinde (mesela bir denizaygırının ya da bilmediği bir hayvanın canlı yavrular doğurduğunu gördüğünde) neler olduğuna dair çok basit bir açıklama sunmuştum. Bu çocuk, doldurulması gereken boş kutuların bulunduğu resmi bir formu andıran HAYVAN şablonunu kullanarak yalnızca bu denizaygırının değil; tüm denizaygırlarının canlı yavrular dünyaya getirdiğini zihninde canlandırabilir. Bu hayvanın balıklarla beslendiğini görürse tüm denizaygırlarının balık yediğini düşünür. Çocuklar için söylediklerim, elbette, kendi zihinsel ansiklopedilerine yeni bilgiler katan yetişkinler için de geçerlidir.

1. Din "kutsal" ya da "uhrevi": Otto, 1959; Eliade, 1959.

ZOYAN ŞEMASI

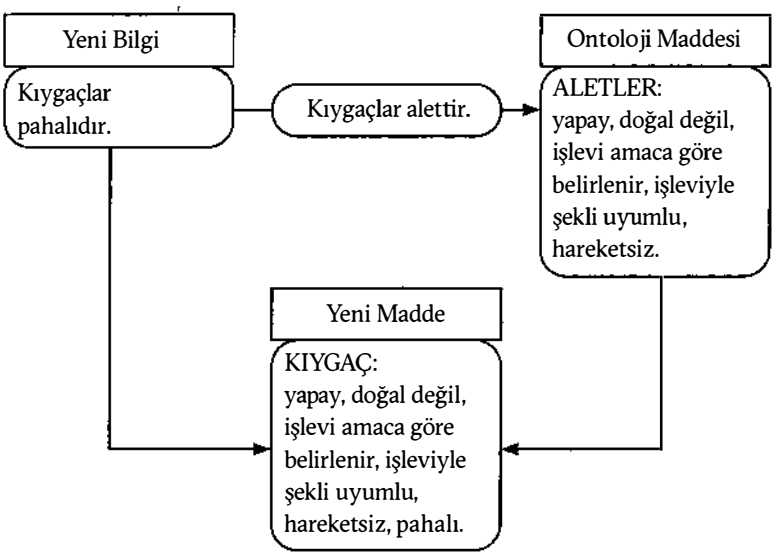
Bunun nasıl gerçekleştiğini gösterebilmek için öncelikle, aşağıdaki ifadeden başlayarak ansiklopedinize yeni kavramlar ekleyeyim:

Zoyanlar, sırtlanları avlayan tek hayvandır.

Yukarıdaki cümleyi okumadan önce kedilerin kedilerden, fillerin fillerden vb. doğduğunu biliyordunuz. Şimdi de büyük ihtimalle zoyanların zoyanlardan doğduğunu kabul edeceksiniz. Bunun ardından da şunlar gelir:

1. Artık yeni bir etiketiniz var: "zoyan."
2. Zihinsel ansiklopedinize yeni ZOYAN maddesini eklediniz.
3. Bu maddeyi ansiklopedinin HAYVAN bölümüne koydunuz.
4. Bu da otomatik olarak HAYVAN şablonunu "etkinleştirdi" ve bazı bilgileri ZOYAN maddesine aktardı. Örneğin: "Zoyanlar üretilemez, diğer zoyanlardan doğarlar"; "Bir zoyanı ikiye keserseniz muhtemelen ölür"; "Zoyanların hayatta kalabilmek için beslenmeleri gerekir" vb.

Bu süreç, yukarıdaki şemada özetlenmiştir.

KIYGAÇ ŞEMASI

Yeni bilgi (soldaki kutu), eski bilgiyi (sağdaki kutu) etkinleştirerek ansiklopediye yeni bir madde ekler (alttaki kutu). Bu süreç, hayvanlarla sınırlı değildir. Aşağıdaki örneği ele alalım:

Kıygaçlar pahalı olsa da odun işlerken marangozlara lazım olur.

Telefonların yanı sıra tornavidaların veya motosikletlerin büyüyemediğini, yiyemediğini ya da uyuyamadığını zaten biliyordunuz. Artık, yukarıdaki şemada özetlendiği üzere, kıygaçların da büyüyemediğini, yiyemediğini ya da uyuyamadığını varsayabilirsiniz.

Kimi gerekli terimler

Bu noktada, argümanımızın sonraki aşamalarında yararlı olacak birkaç terimi açıklamalıyım:

- *Çıkarım.* Artık zoyanlar ile kıygaçlar hakkındaki kimi bilgilere çıkarım denir; yani bu bilgileri size benim vermediğim anlamına geliyor (kıygaçların doğada bulunmayıp insan yapımı olması gibi). Söylediklerimden bir *çıkarım yaptınız*. Yeni bir kavram yarattığınızda zihninizde olup bitenlerin hepsi, verilen girdiden ziyade bu girdinin önceki tasavvurlarla kombinasyonundan kaynaklanır.

- *Varsayılan çıkarımlar.* Zoyanların diğer zoyanlardan doğduğunu, fabrikalarda üretilmediğini ne kadar kolay kabul ettiğinizi bir düşünün. Tek yapmanız gereken, zihinsel ansiklopedinizde hayvanlar hakkında verilen genel bilgileri "okumaktı." Doğru olan da bu. Zoyanların herhangi bir şekilde istisnai olduğunu belirtmedim. Bunun sonucunda siz de, en azından ilk tahmininizle, hayvanlar hakkındaki genel bilgilerinizin zoyanlar için de geçerli olduğunu varsaydınız. Bu da yeni nesne hakkında, aksi yönde açık bir bilgi verilmediği sürece doğru kabul edilen belirli bir tasavvur yaratır. Bu şekilde üretilen çıkarımlara varsayılan çıkarım denir. Bu, bir nevi bilgisayar analojisidir; onlar da çeşitli parametrelerini değiştirmediğiniz sürece üreticilerinin tasarladığı şekilde (varsayılan ayarlarında) çalışırlar.
- *Beklentiler.* Zoyanlar ile kıygaçlar hakkındaki bilgilerinizin varsayımsal olduğuna dikkat edin. Elbette zoyanların kesildikten sonra bile hayatta kalan, asla beslenmeyen ya da büyümeyen sıradışı hayvanlar olması mümkün. Şu an için bu mesele önemli değil. Bundan sonra zoyanlardan ve kıygaçlardan ne beklediğinizi anlatıyoruz. Bu beklentilere sahip olarak doğru yapıp yapmadığınızı tartışmıyoruz. Zeki beyinler, ne olup bittiğiyle yetinmez; bunların nedenini, daha sonra neler olabileceğini vb. düşünür. Çıkarımlar üreten bir beyne sahipseniz sürekli *beklentiye* girersiniz.
- *Ontolojik kategoriler.* Buradaki en önemli terim budur. Kavramların hepsi aynı değildir. Bazıları o kadar soyuttur ki (örneğin HAYVAN, ALET, KİŞİ ya da SAYI) KEDİ, TELEFON ya da ZOYAN gibi daha somut kavramlardan ayrışmaları için "ontolojik kategoriler" olarak adlandırılırlar. Ontolojik kategoriler özeldir çünkü yeni türde kavramları (KIYGAÇ gibi) edinmemize imkân veren pek çok varsayılan çıkarım içerir; örneğin, "kıygaçlar uyumaz, yemek yemez ya da üremez" gibi bilgileri yeniden öğrenmemize gerek kalmaz.

HAYVAN ya da ALET gibi zengin içerikli ontolojik kategorilerimiz olması, dünyadaki belirli şeyler hakkında "mini teori"lerimiz olduğu anlamına gelir. Hayvanlarla ilgili beklentilerimiz, yalnızca onlarla tekrar tekrar karşılaşmamızın bir sonucu değildir. Gerçeklerin

düşünmeden biriktirilmesi durumuyla iki önemli açıdan farklılık gösterir. Birincisi; hayvanlar hakkında, bildiklerimizin ötesinde tahminlerde bulunuruz. Mesela bir kaplanı kesip içorganlarına baktığımızda diğer kaplanlarda da aynı organları bulacağımızı varsayarız. KAPLAN kategorisinin tüm üyelerinin muhtemelen aynı organlara sahip olduğu sonucuna varmak için çok sayıda kaplanı kesip bulgularımızın istatistiğini çıkarmamıza gerek yoktur. Sadece varsayarız; bu, beklentilerimizin bir parçasıdır. İkincisi, elimizdeki gerçekler arasında her türlü neden-sonuç ilişkisini kurarız. Kaplanların aç oldukları için keçileri yediğini, hayatta kalabilmeleri besin bulmalarına bağlı olduğu için aç olduklarını, çok büyük hayvanları öldüremeyecekleri için fil yerine keçilere saldırdıklarını, sindirim sistemleri otları sindiremeyeceği için ot yerine keçi yediklerini vb. varsayarız. Bu nedenle psikologlar, bu tür kavramları "teorik" olarak adlandırır.

DİNİ KAVRAMLARDA ŞABLONLAR: BİRİNCİ AŞAMA

İmgesel nesneler hakkında kesin beklentilere girmek işten bile değildir. (Çoktan tahmin ettiğiniz üzere zoyan ya da kıygaç diye bir şey yoktur.) Çok az miktarda bilgiyi temel alarak belirli beklentileri yaratmak için ontolojik kategorileri ve bunların desteklediği çıkarımları istemsizce kullanırız. Tüm bunlar, insanın, hayal gücünün sınırlamalardan bağımsız olmadığına; yani zihin, kavramsal zincirlerinden bir kez kurtulduğunda her tür kavramsal kombinasyonu eşit oranda mümkün ve doğru kılan entelektüel bir açık oturum ortamı olmadığına dair genel bir psikoloji bulgusunu teyit eder. Hayal gücü aslında hayvan ve alet şablonları gibi zihinsel yapılar tarafından büyük oranda sınırlandırılmıştır. Psikolog Tom Ward bu durumu açıklayabilmek için insanlardan imgesel hayvanlar çizip anlatmasını istediği basit deneyler gerçekleştirdi. İstedikleri kadar garip özellikler ekleyebileceklerini söyledi. Sonuçta ortaya gerçekten tuhaf işler çıktıysa da birçok deneğin yaratımlarının hayvanların vücut planlarıyla alakalı örtülü ilkelere uygun olması dikkate değerdir. Örneğin hepsi bilateral simetriye uyumluydu; on ayaklı hayvanlar icat edenler olduysa da bu ayakları her iki tarafa beşer beşer eklemişlerdi.

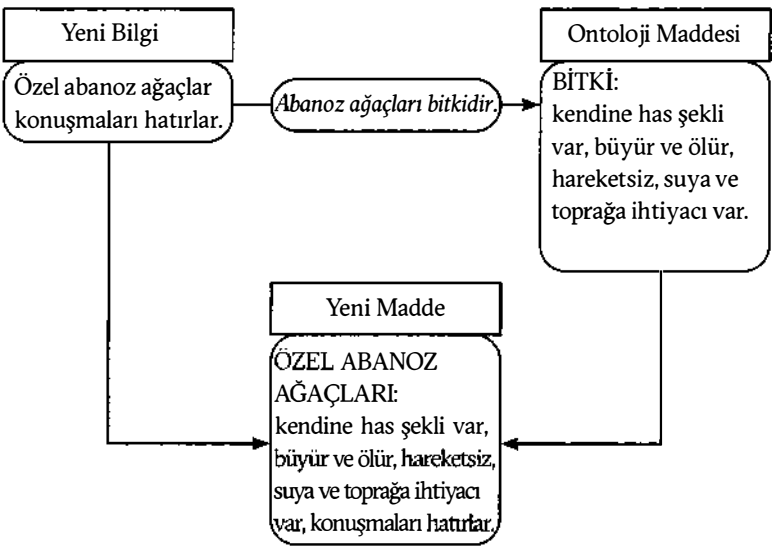
Ayrıca bu hayvanlar duyu organlarıyla aynı istikamette ilerliyordu; on gözleri olsa da en azından ikisi öndeydi. Yani göründüğü kadarıyla sınırsız fantezi bile sezgisel beklentilerden kolay kolay kurtulamıyor. Bu genel nokta yeni bir bilgi değil. Hatta Immanuel Kant gibi filozoflar, sıradan kavramların yapısının, görünüşte sınırsız hayal gücü akışı için bir omurga sağladığını öne sürmüştür. Öte yandan, artık sıradan kavramların hayal ürünlerini nasıl yapılandırdığına dair çok daha iyi bir açıklamamız olması yenidir.[2]

Bu durum dini kavramlar için de geçerlidir. Dini tasavvurlar, iki koşulu sağlayan zihinsel tasavvurların kombinasyonudur. Birincisi; dini kavramlar, ontolojik kategoriler hakkındaki belirli beklentileri *ihlal eder*. İkincisi, diğer beklentileri *muhafaza ederler*. Mümkün olmasına rağmen aşina olmadığımız dini görüşlerden birkaçına geri dönersek tüm bunlar daha açık görülebilir:

35. Bazı abanoz ağaçları, gölgesindeki insanların ne konuştuğunu hatırlayabilir.
32. Etrafta parfüm içen görünmez kişiler vardır. Biri bir anda krize girip bağıra çağıra parfüm istemeye başlarsa bedenleri bu görünmez kişiler tarafından zapt edilmiştir.

Yukarıdaki cümlelerin daha *genel* kategorilerin *belirli türlerini* anlattığına dikkat edin. Yani, (35) yalnızca abanoz ağaçları hakkında değildir; aynı zamanda kendine has nitelikleri olan bir BİTKİ sözkonusudur. Aynı şekilde (32) de kendine has nitelikleri olan kişiler hakkındadır. (35)'te anlatılan bitkiler diğer bitki türlerinden ayrışır ve (32)'deki kişiler de diğerlerinden farklıdır. Bu, dini kavramlarda genellikle görülen bir durumdur. Bu kavramlar, yeni bir nesneyi (i) ontolojik kategorilerinden ve (ii) aynı ontolojik kategoride bulunan diğer nesnelerden kendilerini ayıran özelliklerinden bahsederek (aşağı yukarı açık bir şekilde) tarif eder. Daha öncekine benzer bir şema kullanırsak özel abanoz ağaçlarının kısa ve öz tasavvuru aşağıdaki gibi gösterilebilir:

2. Hayal ürünü hayvanlar: Ward, 1994. Hayal kurma yetisi: Kant ve Vorländer, 1963.

Bu süreç tüm örneklerimize uygulanabilir ama her biri için ayrı ayrı şema hazırlamak bıktırıcı olacaktır. O halde bu süreci aşağıdaki formülü kullanarak özetleyebiliriz:

Özel abanoz ağacı [tüm BİTKİ özellikleri] + hatırlanan konuşmalar

Bu formülün anlamı şu: Yeni bir nesneye (özel abanoz ağaçları) dair tasavvurunuzu oluşturmak için önce BİTKİ şablonunuzu çıkarıp oradaki bitkilerle ilgili tüm bilgileri (bitkilerle ilgili varsayılan beklentileriniz) kopyalayın ve bunların yanına da bu belirli ağaçlar hakkındaki özel bilgileri yazdığınız bir "etiket" iliştirin. Diğer dini kavram örneklerinde de aynı düzen işler. Tanıdık örneklerden gidelim:

21. Her şeyi gören Tanrı [KİŞİ] + özel bilişsel güçler
22. Ziyaretçi hayaletler [KİŞİ] + maddi olmayan beden
23. Reenkarnasyon [KİŞİ] + ölümsüzlük + ilave beden kullanımı
24. Zombiler [KİŞİ] + bilişsel işlev yok
25. Ele geçirilmiş insanlar [KİŞİ] + kendi sözlerini kontrol edememek
26. Bakirenin doğum yapması [KİŞİ] + özel biyolojik özellik
27. Dinleyen heykel [ALET] + bilişsel işlevler

Benzer bir ilke daha az bilinen diğer kavramlarda da vardır. Bu tanımların hangi kültürel bağlamda ortaya çıktığına dair hiçbir şey bilmesek de her birinin nasıl bir ontolojik kategoriyle kendine has özelliği bir araya getirdiğini anlayabiliriz:

31. Kaybolan susuz insanlar [KİŞİ] + özel biyoloji ve fizik
32. Parfüm ruhları [KİŞİ] + görünmez + parfüm içer
33. Uçan organlı insanlar [KİŞİ] + fazladan organ
34. İstihbaratçı kol saati [ALET] + düşmanları algılar
36. Gurme dağ [DOĞAL NESNE] + sindirim
37. Muhafız nehir [DOĞAL NESNE] + ensestten iğrenir
38. Muhafız orman [DOĞAL NESNE] + güzel ezgilerden hoşlanır

Bu elbette insanların gerçek tasavvurlarının aşırı basitleştirilmiş bir anlatımıdır. Fakat bu basitleştirmenin de bir faydası vardır. Kavramları bu şekilde özetlemek, dini kavramların çok önemli bir özelliğini vurgular. Zihinsel ansiklopedide yer alan bu maddelerin her birinde parantez içinde bir ontolojik veri ve kendine has özelliklerin yer aldığı "etiket" vardır. Varsayılan kategorilere eklenen bu etiketler çok çeşitli gibi görünse de hepsinin ortak bir noktası bulunur: *Etiket kapsamındaki bilgiler, ontolojik kategorilerden edindiğimiz bilgilerle çelişir.*

Bu gayet önemli bir özellik olduğundan bu konuyu biraz daha açayım. HAYVAN gibi bir ontolojik kategoriyi etkinleştirmeniz, HAYVAN kategorisinin bir üyesi olarak tanımlanan nesne hakkında her türde beklentiyi doğurur. Yukarıda sıralanan kavramlar da (i) bu kategorileri etkinleştiriyor ve (ii) bu kategorilerin şart koştuğu unsurlarla çelişen bir şey üretiyor gibi görünür. KİŞİ kategorimiz (ya da kişiler mini teorimiz); bunların yaşayan varlıklar olduğunu, diğer türdeş yaşayan varlıklardan doğduğunu ve beslenirlerse büyüyeceklerini belirtir. BİTKİLER hakkındaki verilerimiz bunların hareketsiz olduğunu (yalnızca itilirlerse hareket ederler), büyüdüğünü, besine ihtiyaç duyduğunu vb. söyler. DOĞAL NESNELER hakkındaki verilerimizse bitkiler gibi hareketsiz olduklarını ama canlı olmadıklarını ortaya koyar. Bu böyle sürer gider. Fakat dini kavramlar bu bilgilerin bir kısmına ters düşüyor gibi görünüyor. Bedeni olmayan KİŞİLERİ

(bedeni varsayılır), fizyolojiye sahip DOĞAL NESNELERİ (fizyolojilerinin olmaması beklenir), hareket eden BİTKİLERİ (hareketsiz oldukları düşünülür) ve biyolojisi ya da bilinci olan ALETLERİ (biyolojisi ya da bilinci olmadığı kabul edilir) tarif ederler. Özetle; dini kavramlar, her zaman etkinleştirilen kategoriye göre *sezgilere aykırı bilgiler içerir*.

Sezgilere aykırı, burada teknik bir terimdir. Tuhaf, açıklanamaz, acayip, istisnai ya da sıradışı anlamına gelmez. Sezgilere aykırı şeylerin şaşırtıcı olması bile şart değildir. Yani eğer parfüm içen görünmez kişilere dair bir kavramınız varsa ve çevrenizdeki herkes bu ziyaretçilerden bahsediyorsa onlardan her bahsedildiğinde şaşırmanız ya da afallamanız pek mümkün değildir. Parfüm içen görünmez kişilerin ortalıkta dolandığı düşüncesi, alışkın olduğunuz hayatın bir parçasına dönüşür. Aynı şekilde Hıristiyanlar ile Müslümanlar, birileri her şeye kadir bir failin kendilerini izlediğini her söylediğinde şaşırmaz. Bu son derece alışıldık bir durumdur. Fakat yine de bu kavramlar, burada kullanıldığı anlamıyla sezgilere aykırıdır; yani "ontolojik kategorilerin verdiği bazı bilgilerle çelişen bilgiler içerirler." Bu kategorilerin hangi bilgileri sağladığını nasıl keşfettiğimizi başka bir bölümde anlatacağım. Şimdilik, *sezgilere aykırı* teriminin bilindik anlamının yanıltıcı olabileceğini aklımızda tutmamız yeterlidir. (Burada *ontolojilere aykırı* gibi yeni bir terim üretmek daha yerinde olabilir.)

Sezgilere aykırı biyoloji

Bu basit formüllerin gerçek kavramlara ne şekilde karşılık geldiğini göstermeye, sezgilere aykırı biyolojik özelliklerle başlayalım. Zihinsel ansiklopedimiz, bazı ontolojik kategorilerdeki (HAYVAN, KİŞİ, BİTKİ) nesnelerin biyolojik özelliklere sahip olduğunu belirtir. Dolayısıyla sezgilerimize göre biyolojisi olmayan bir kategoriye fizyolojik ya da biyolojik özellikler tanımladığımızda beklentilerle ilgili basit bir ihlal ortaya çıkar. And Dağları'nda yaşayan Aymara halkı, belirli bir dağdan gövdesi, kafası, kolları ve bacakları olan canlı bir bedenmiş gibi bahseder. Bu dağın aynı zamanda fizyolojik özelliklerinin olduğu da söylenir; örneğin "kanı akar" ve belirli noktalara bırakılan kurban edilmiş hayvanların etiyle "beslenir." Halk, tarlalarına bereket

gelmesi amacıyla lama kalpleri ile ceninleri kurban edip dağın beslenmesi için özel türbelere bırakır. Kâhinler, "hayat ve enerji kaynağı olan [kurban] kan ile yağı dağın ... bedeninin geri kalanına pompalar." Ayinsel eylemler ile açıklayıcı varsayımlardan oluşan tüm alan; hayvanlar, bitkiler ve kişilerle ilişkilendirilmiş biyolojik özelliklerin normalde hareketsiz olarak bilinen bir doğal nesneye bu şekilde aktarılmasını temel alır.[3]

Bu insanlar, dağların *genel anlamda* tıpkı lamalar, insanlar ve keçiler gibi sindirim yapabilen canlı organizmalar olarak değerlendirildiği düşsel bir ontolojiye sahip değildir. Buradaki doğaüstü kavram, *bu* dağın *bazı* fizyolojik özellikleri olduğunu belirtir. Diğer dağların tıpkı kayalar ve nehirler gibi hareketsiz doğal nesneler olduğu gerçeğini, dünyanın geri kalanı gibi And Dağları'nda da *söylemeye bile gerek yoktur*. Gerçekten de *tek* bir dağın bir fizyolojisi olduğuna dair kanı, yalnızca bu sezgisel zeminde dikkat çekicidir.

Sezgisel kategorilerimize göre her hayvan, yalnızca tek bir türe dahildir. Sezgilerimiz bu farklı türlerin yüzeysel özelliklerinin de ötesine geçer. Örneğin herkesin (küçük çocukların bile) bir türün tüm üyelerinin içinde aynı "şeyler" olduğuna dair bir sezgisi vardır: İneklerin içorganları benzerdir, aynı şey zürafalar için de geçerlidir. Doğaüstü kavramlarda bu ilke sıklıkla ihlal edilir; yalnızca dinde değil, aynı zamanda efsanelerde ve masallarda da. Sümerlerin *Gılgamış* destanında kahramanın yoldaşı Enkidu, yarı-insan yarı-hayvan birleşimidir. Fang efsanelerinde bazı kahramanların midesi ve karaciğeri demirdendir, bu da onların neden yenilmez olduğunu açıklar. Dinden bir başka ve muhtemelen daha tanıdık bir örnek vermek gerekirse, seks yapmadan çocuk doğuran kadın kavramı da aynı genel model üzerine kurulmuştur: aynı tür (bu kadın da diğerleri gibi bir insandır) ama sezgilere aykırı fizyolojik özellik (türün diğer üyelerinden farklı bir şekilde üremiştir).

Fanglar arasında bazı insanların günlük faaliyetlerin dışında kalan kimi girişimlerde belirgin bir yetenek göstermesini sağlayan *evur* adında bir içorganlarının olduğu söylenir. Hitabet yetenekleri iyi

3. Canlı dağ: Bastien, 1978.

olanların ya da ticarette özel bir beceri sergileyenlerin ve ekinleri çok iyi olanların tamamının *evur* organına sahip olduğuna inanılır. Bu, genellikle kişinin midesinde bulunan küçük bir ekstra organ olarak tarif edilir. Bir kişi doğduğunda onda *evur* ya vardır ya yoktur ama kimde olduğunu anlamak pek kolay değildir. Elbette *evur* organının insanları nasıl etkilediği harici koşullara bağlıdır; dolayısıyla ekstra organa sahip olmak hem pozitif kişisel özellikleri (belirgin ölçüde becerikli ya da çekici biri) hem de gizemli olmasının yanında zararlı davranışları açıklamaya yarar. Çoğu hastalık ya da bela *evur*la ilişkilendirilir. Kimi *evur* taşıyıcılarının diğer insanlara görünmez saldırılar yaptığı, kanlarını içtiği ve mağdura bela, hastalık ve hatta ölüm getirdiği söylenir. Aslında bir şekilde başkalarının mallarını ya da yeteneklerini çalmak için cadılıkla cinayet işlediğinden şüphelenilmeyen az sayıda başarılı insan vardır.

Evur tasavvuru, bazı sezgisel biyolojik beklentileri etkinleştirirken bazılarını ihlal eder. Hayvan türlerinin gizli iç özellikleri hakkında düzenli olarak varsayımlar ürettiğimiz yönündeki beklentilerle uyumludur. Kaplanlar saldırganken tavuklar değildir; kaplanlar canlı yavrular doğururken tavuklar yumurtlar. Bu gerçek, hayvanların nerede yaşadığına ya da ne yediğine göre değişmez. Sezgisel olarak, gözlemlenebilir davranışlardaki bu tür belirgin farklılıkların, hayvanların yaradılışlarındaki farklılıklardan kaynaklanmasını bekleriz. Diğer yandan, aynı türün üyeleri arasında bu tür temel yaradılış farklılıklarının olmasını beklemeyiz. Tüm kaplanların ve tüm tavukların aynı organlara sahip olduğu kabul edilir (cinsel organlar haricinde). *Evur* kavramının sezgilere aykırı olduğu nokta da burasıdır: içorganların *bazı* insanlarda farklı olduğunun varsayılması.

Tür üyeliğinin gerekli ve kalıcı olduğu (bir karıncayiyen, her zaman karıncayiyendir) sezgisel bir beklentidir. Bu nedenle başkalaşımların yaygın doğaüstü olgulardan olması pek de şaşırtıcı değildir. İnsanların hayvanlara, hayvanların dağlara ya da kayalara dönüşmesi vb. Bu tür kavramlar da doğaüstü imgelemin varsaydığımızdan daha yapısal olduğunu gösterir. İlk olarak, dönüşümün genellikle tamamlanmadığına dikkat edin. Yani "kurbağaya dönen" prens, tam olarak bir kurbağa olmamıştır; aksi halde anlatılacak bir masalımız olmazdı.

Bu yeni kurbağa diğer kurbağaların yaptıklarını yapardı ama hikâyesi pek de ilgi çekmezdi. Bu tür hikâyelerde okurun ya da dinleyicinin ilgisini çeken; artık *kurbağa bedenine* hapsolmuş *bir insan zihni*, yani prensin kendi zihni olmasıdır ki bu da çok farklı bir mesele.

İkincisi, seçilen tür ya da nesne çeşidinin sezgisel ontolojiyle kısıtlanmış olmasıdır. Psikologlar Frank Keil ile Michael Kelly, neyin neye ve hangi sıklıkla dönüştüğünün çizelgesini çıkarmak üzere mitoloji ve halk hikâyelerinden bir yığın malzemeyi incelemiştir. Sonuçlar, çoğu efsanevi başkalaşımın birbirine yakın ontolojik kategoriler arasında gerçekleştiğini ortaya koymuştur. İnsanlar, bitkilerden çok hayvanlara, böcekler ile bakterilerden çok memeliler ve kuşlara; hayvanlarsa durağan doğal nesnelerdense daha çok diğer hayvanlara ya da bitkilere dönüşmüştür. İnsanlar da hayvanlar da nadiren yapay eserlere dönüştürülür. Peki iki ontolojik kategorinin "yakın" olduğunu söylerken ne kastediyoruz? Kısaca bahsetmek gerekirse çok sayıda ortak çıkarıma yol açarlar. Bir prensi kurbağaya çevirmek kabul edilebilir çünkü kurbağalar da istedikleri yere giden, amaçları ve niyetleri olan vb. hareketli varlıklardır. Bu nedenle hayvana dönüşmüş anlatı karakteri hakkında her türde çıkarım yapmayı sürdürebilirsiniz. Bir prenses tarafından kurtarılabileceğini *bildiğini*, biriyle karşılaşmayı *umduğunu*, bir öpücük almaya *çabaladığını* vb. söyleyebilirsiniz. Eğer prens saksıya dikilmiş bir sardunyaya dönüştürülseydi tüm bunlar daha zorlaşacak, hatta bir karbüratöre dönüşseydi tüm açıklamalar zoraki olacaktı.[4]

Bu iki özellik (başkalaşımların tamamlanmaması ve çoğunlukla yakın kategoriler arasında gerçekleşmesi) birbiriyle bağlantılıdır. Her ikisi de çıkarım kaynaklarının korunmasını sağlar. İnsanlar, haliyle, bu tür ontolojik seçimlerin sonuçlarının pek farkında değildir. Mesele, sezgisel beklentilerinin iyi ile kötü hikâye arasındaki farkı belirleyen zengin çıkarımlar üretip üretmediğidir.

Fakat doğaüstü kavramların bir açıklaması olarak başkalaşım fikrinin ele alınması, deneyimlerime göre, bazen insanların kafasının karışmasına yol açar. "Başkalaşımları sezgilere aykırı olarak tanımlayan

4. Başkalaşımlar ve ontolojik kategoriler: Kelly ve Keil, 1985.

bu modelde muhakkak yanlış bir şeyler var. Başkalaşımlar gerçektir! Tırtıllar kelebeğe döner. Bu doğal bir süreçtir," denir. İşte burada kesin bir model çizmek (ya da deyim yerindeyse modelin kesin özelliklerine dikkat etmek) önemlidir. Sezgisel ontolojik kategoriler ile ilkeler, çevremizde olup bitenler hakkında her zaman doğru ve hassas açıklamalar getirmez. Bunlar yalnızca bizim sezgisel olarak beklediklerimizdir; daha fazlası değil. Eğer tırtıllar ile kelebeklerin iki farklı tür olduğunu varsayarsanız tırtılların kelebeğe dönüşmesi, organizmaların tür değiştiremediğine dair ilkeyi ihlal eder. Yine de tırtıllar ile kelebekleri, gayet sıradışı bir büyüme sürecinin farklı evrelerinde görülen aynı türün üyeleri şeklinde düşünerek uzlaştırabilirsiniz. Ne var ki bu durum, bu süreçler hakkındaki sezgisel kavrayışlarımızı ihlal eder. Büyüme sürecinden, tırtıllar ile kelebekler gibi, her biri kusursuz şekilde işlevsel olsa da tamamen farklı biçimlerde iki farklı hayvan türünden ziyade bir hayvanın başlangıçtaki vücut planının daha büyük ve daha karmaşık bir versiyonunu üretmesini bekleriz. Uzun lafın kısası, nasıl anlatırsanız anlatın, bu tür doğal bir başkalaşım, burada verildiği anlamıyla sezgilere aykırı bir süreçtir. HAYVAN ontolojik kategorisi hakkındaki, erken yaşlarda gelişmiş sezgisel beklentileri ihlal eder. Gerçek doğanın birçok yönü, aslında biyolojik beklentilerimize göre sezgilere aykırıdır.

Sezgilere aykırı zihinsel faaliyet

Farklı bir alana gelirsek, sezgilere aykırı çok yaygın kavram türlerinden biri de çeşitli nesneler ile bitkilerin bazı zihinsel özelliklere sahip olduğunu, etraflarında olup biteni algılayabildiklerini, insanların söylediklerini anlayabildiklerini, olanı biteni hatırlayabildiklerini ve kendi amaçları olduğunu varsayarak üretilir. Birinci bölümde, şamanların yardımcısı olarak kullanılan Guna heykelciklerinden kısaca bahsetmiştim. Daha bilindik bir örnekse tanrıların, azizlerin ya da kahramanların heykellerine dua eden insanlardır. İnsan yapımı bir eser olmakla kalmayıp aynı zamanda hareketsiz olan bu nesneler bu durumda "harekete geçirilir." Örneğin Ituri Ormanı'nda yaşayan pigmeler; ormanın canlı olduğunu, bir ruhu bulunduğunu, kendilerine "göz kulak" olduğunu, özellikle de girişken, dost canlısı ve dürüst

kişilere karşı cömertçe davrandığını söylerler. Bu kişiler çok sayıda av yakalayabilir çünkü orman onların tavrından memnun olmuştur.

Bu konuyu daha ayrıntılı anlatabilmek için antropolog Wendy James'in Sudan'ın Uduk halkı arasında yakın zamanda görülen başarılı "abanoz falı" ibadeti hakkında aktardıklarına bakalım. İnsanlar abanoz ağaçlarının, kendilerini diğer bitkilerden ve doğal nesnelerden ayrıştıran niteliklere sahip olduğunu bildirir. Bu ağaçlar, başkalarının duyma mesafesinde olup olmadıklarına aldırmadan konuşan insanların sohbetlerine kulak verir. Abanoz ağaçları, konumları gereği diğer olaylardan da haberdar olurlar: "[Abanozlar], *arum* [cenazesi doğru düzgün yapılmayan insanlar da dahil olmak üzere ruhlar], *dhatu* (cadılar) ve diğer ruhani faillerin eylemlerini bilir."[5]

Eğer abanoz ağaçları eski konuşmaları, planları, komploları erişilemez bir depoda saklasaydı bu konu pek ilgi çekmezdi (her şeyi anında unutan ruhlar ve etrafında ne olup bittiğini anlayamayan Tanrı örneklerimizi hatırlayın). Oysa bu ağaçlar, duyduklarını bazen "açık edebilirler". Bir falcı, ilginç bir dedikoduyu ya da cadıların planlarını ortaya çıkarmak için abanoz ağacından ince bir dal parçası alır, yakar ve bir kâse suya daldırır. Kehanette bulunan mesajlar, dalın yanma biçimi ve suya düşen küllerin ortaya çıkardığı desenler aracılığıyla "okunur". İs lekeleri, sözkonusu derdin nasıl bir şey olduğunu ortaya çıkarmakla kalmaz, aynı zamanda bir çözüm de önerir; örneğin kâhini, bedeninden koparılıp mahkûm edilen ruhun bulunduğu yere yönlendirir. Yani abanoz ağaçları, geçmiş günahların izlerini ortaya sererken aynı zamanda mevcut zorluklara da çareler sunar.

Abanoz ağaçları, dizginsiz bir imgelemin ürünü değildir; dar sınırlamalar içindeki belirli çıkarımlara uyar. Mesela meydana gelmemiş bir şeyi kaydedemezler. Olayları olmadan önce kaydedemezler. "Kayıt" kelimesini kullandığım için bunlar size gün gibi açık görünebilir ama burada işi tersinden yapıyorum. Biz (ve Uduk halkı) bu sürece, tam da ağaçların bu bilgiyi edinme şekline uygulanan kısıtlamalar nedeniyle, "kayıt" diyoruz. Peki bu kısıtlamalar nereden geliyor? Uduk halkı teolog değildir, yani aralarından yalnızca birkaçı

5. Kulak kesilen abanoz: James, 1988, s. 10, 303.

bu tür tahminlerle vaktini harcar. Yine de açıkça görülüyor ki kısıtlamalar hakkında açık seçik bir teoriniz olmadan bile bu tür kısıtlamalarınız olabilir. Ağaçlar olanı da olmayanı da kaydeder çünkü onlar da olup bitenler karşısında, tabiri caizse, görüp işitmekten kendini alamayan gözlerimiz ve kulaklarımızla aynı şekilde bir "izlenim edinir". Zihin hakkındaki sezgisel kavramımız, zihinlerin bu tür izlenimleri olaylar *olurken* ve oldukları *için* edindiğini düşündürür; aynısı sezgisel olarak abanoz ağaçları hakkında da varsayılır.

Zihin kavramı, o kadar zengin bir çıkarım kaynağıdır ki onun hakkındaki bazı olağan varsayımlara meydan okunduğu durumlarda bile düşünmeden kullanırız. Örneğin, Michael Lambek'in aktardığı gibi, Mayotte Adası sakinleri arasında gayet sıradan görülen bir ele geçirme vakasını ele alalım. Kişi, trans sırasında "artık yoktur, nerede olduğunu kimse söyleyemez"; dolayısıyla bu kişiyle standart bir iletişim kurmak mümkün değildir. Bu durum; zihnin, kişinin davranışlarını planlayıp kontrol eden "idare merkezi" olduğuna dair pek önemli sezgimizi ihlal eder. Yani orada, canlı ve bilinci yerinde olduğu halde bilinçli deneyim açısından "orada olmayan" bir kişi fikri, sezgilere aykırıdır. Ne var ki insanların bununla yetinmediğine dikkat edelim. Ele geçirilmiş kişinin zihninin "başka bir yere gittiğini" söylemekle kalmayıp *başka bir* zihnin de "oraya geldiğini" varsayarlar. Bir ruh, kişiyi ele geçirmiştir ve artık kontrol ondadır. Ayrıca bu ruhlar, zihinle ilgili tüm standart varsayımları da üstlenir. İnsanlar, istilacı ruhla konuşur. Genellikle ruhun her zamanki yerine dönmesi ve kovulmuş zihnin bedenine geri gelmesi için anlaşma yaparlar. Bunlar, yukarıda sıradan hayaletlerle ilgili verdiğimiz psikolojik beklentilerin üstü kapalı bir izdüşümü temel alınarak yapılır. Ruhların belli olguları bildiği, inançları olduğu varsayılır. Aynı zamanda belirli olayların meydana gelmesini istedikleri anlatılır. Bu karmaşık hipotezler, bu sezgilere aykırı durumlarda yapılacak tüm konuşmalara bir zemin teşkil eder. Mayotte ruhları, farklı şekillerde olabilir ve davranabilir. En aşırı türleri, her zaman parfüm içmekte ısrarcıdır ve bir parfüm şişesinden bir iki yudum almadan gitmez.[6]

6. Ruhlar ve parfüm: Lambek, 1981.

Batılı olmayan bu birkaç kanı üzerinde yaptığımız kısa gezintiyle, aşina olmadığımız dini kavramlar listemin neredeyse tamamını inceledik. Fakat hepsini değil. Artık çok susadığında kaybolan insanlar hakkında bir kavramın ya da düşmanlara dikkat kesilen bir kol saati fikrinin var olmadığını (en azından bildiğim kadarıyla) açıklama zamanı geldi. (Öte yandan arkadaşım Michael Houseman, Kamerun'da antropoloji çalışmalarını yürütürken ona arkadaşlarınızın sizi tam olarak ne zaman arayacağını söyleyen sihirli bir kol saatinden söz edilmiş; kimsenin çok ciddiye almadığı, daha nazik ve daha az paranoyak bir düşünce.) Ensestin her tür doğal felaketi tetiklediği fikri dünyanın her yerinde yaygın bir konu olsa da yukarı doğru akan nehir hikâyesini ben uydurdum. Bu imgesel kavramların listedeki diğer kavramlardan ne daha acayip ne de daha tutarlı olduğuna dikkat edin.

Peki listeye neden imgesel örnekler ekledim? İnsanların gerçekten sahip olduğu, bir kültürde istikrarlı bir şekilde varlık gösteren ve ufak tefek birkaç değişiklikle diğer birçok kültürde de görülen dini kavramları açıklamak istiyoruz. Sözkonusu açıklamaysa kültürle yayılan, başarılı kavramların belli başlı birtakım özelliklerinin olmasıdır. Bu da insan zihninin sadece gerçekte sahip olduğu kavramlarla kalmayıp aynı zamanda bu modele karşılık vermesi koşuluyla diğer olası kavramları da benimseyebileceği anlamına geliyor. Açıklamak istediğimiz nokta, bu *olası* dini kavramlar dizisidir. Açıkçası artık, aşağıda da göstereceğim gibi, yeni, yapay, doğaüstü kavramların yayılma potansiyeli taşıyıp taşımadığını test edebileceğimiz deneysel araçlarımız da var.

DİNİ KAVRAMLARDA ŞABLONLAR: İKİNCİ AŞAMA

Yukarıda verdiğimiz örnekler, doğaüstü kavramlarla ilgili reçetemizin ilk aşamasını ortaya serer: beklentilerin ihlalinin eklenmesi. Fakat aynı zamanda tüm hikâyenin bundan ibaret olmadığını da gösterir. Söylediğim gibi, sezgilere aykırı abanoz ağaçları, insanların söylediklerini anlamak ve hatırlamak gibi kendine has bir özelliğe sahiptir. Bu da onlar hakkında her tür *çıkarımın* yapılması için

kullanılır. Bu çıkarımlar bir bakıma kavramın "işe yaramasını" sağlar. Eğer ağaçlar konuşmaları duymasına rağmen hatırlayamasaydı ya da aslında hiç yapılmayan konuşmaları hatırlasaydı kavram muhtemelen bu kadar başarılı olamazdı.

Artık aşağıdaki gibi "işe yarayan" ve "işe yaramayan" kavramlar arasındaki ayrımı daha kesin bir şekilde anlatabiliriz:

5. Tek bir Tanrı vardır. Her şeyi bilir ama kudretsizdir. Hiçbir şey yapamaz, dünyada olup bitenlere hiçbir etkisi yoktur.
6. Tanrılar bizi izler ve yaptığımız her şeyi görür. Fakat bunları anında unuturlar.
7. Bazı insanlar geleceği görebilir ama gördüklerini hemen unuturlar.
8. Bazı insanlar gelecekteki olayları tahmin edebilseler de bu yalnızca otuz saniyeyle sınırlıdır.
9. Tek bir Tanrı vardır. Ne var ki dünyada olup biteni hiçbir şekilde fark edemez.
10. Bu, özel bir heykel çünkü biri onu düşününce ortadan kaybolur.
11. Tek bir Tanrı vardır. Her şeye kadirdir. Ama yalnızca çarşamba günleri var olur.
12. İstediklerini yaptığınız takdirde ruhlar sizi cezalandırır.
13. Bu, özel bir heykel zira onu burada görüyorsanız bile aslında dünyanın her yerindedir.

Bunların hepsi bir ihlal içerir: (7) sezgilere aykırıdır çünkü sezgisel ontolojimiz, aşağıda da göreceğimiz üzere, zihin sahibi olma konusunda çok katı koşullar öne sürer. Özellikle etraflarında meydana gelen gerçek olaylar nedeniyle zihinlerin algıları şekillendirdiğini varsayar. Bu algıların sonucunda zihinler, olup bitenlere dair inançlar oluşturur. Sezgisel zihin kavramımızda olaylardan algılara, algılardan da inançlara giden bir neden-sonuç bağlantısı vardır; bu bağlantı ters yönde ilerlemez. Dolayısıyla henüz gerçekleşmemiş olaylarla ilgili inançlar ya da tasavvurlar sezgilere aykırıdır. Aynı durum diğer örnekler için de geçerlidir. (5)'te, her şeyi algılayan bir tanrı vardır; bu örnek, algının yalnızca bazı nesnelere odaklandığı ve olup bitenler hakkında sınırlı bir erişimi olduğuna dair sezgisel zihin görüşümüzü ihlal eder. (13) ise heykeller gibi maddi nesnelerin

dünyada yalnızca tek bir yerde olması beklendiği için sezgilere aykırıdır; aynı anda her yerde olması bir kenara, iki farklı yerde olması bile beklenmez; ya bir yerdedir ya da başka bir yerde.

Bu kavramların, bir ihlal içermelerine rağmen hiç de tatmin edici olmamalarının sebebi şudur: Dini kavramlar (a) bir ontolojik niteliği ve (b) belirli bir etiketi içerir. Şimdiye dek incelediğimiz "iyi" öğelerin her birinde bu nitelik, etiketin getirdiği bilgilerin bir kısmıyla çelişmiştir. Ontolojik niteliğin, bilgilerin *hepsini* değil de *bir kısmını* sağladığını söylemek için özen gösterdiğime dikkat edin. Bu nokta çok önemlidir. Sevdiğimiz iki örneği yeniden ele alalım:

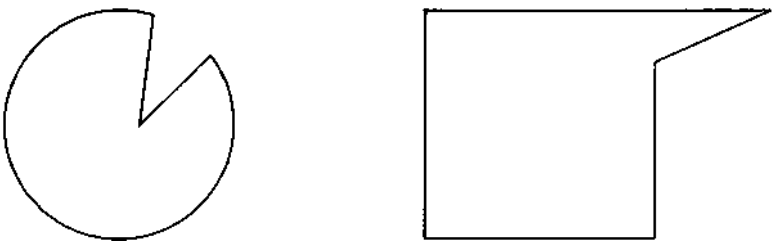
24. Kimi insanlar ölmüş olsa da yürümeye devam eder. Artık konuşamasalar da ne yaptıklarının farkındadırlar.
36. Şuradaki dağ (o değil, *şu*) yemek yiyip sindirir. Arada sırada ona adaklar sunarız ki sağlığı yerinde olsun.

(24)'te tarif edilen zombiler, kendi eylemlerini kontrol edemeyen KİŞİLER olması nedeniyle kesinlikle sezgilere aykırıdır. (Komadaki ya da felçli insanlar farklıdır zira pek karmaşık eylemlere girmezler. Zombilerse etrafta dolanır, bir şeyleri taşır, hatta insanları öldürür.) Fakat bu sezgilere aykırı unsur, yine de KİŞİ kategorisinin birçok yönünü olduğu gibi bırakır. Bu da iyi bir şeydir çünkü kişi kategorisinde bir zombinin neye benzeyeceğini anlatacak çok sayıda bilgi vardır. Kişiler; kütlesi olan katı, fiziksel nesnelerdir. Zombiler de öyle. Kişiler, uzay ve zaman içinde tek bir konumda bulunur. Zombiler de bir seferde tek bir yerdedir. Daha ürkütücü tahminlerde bulunacak olursak; kolunu kestiğinizde bir zombi yaşamını sürdürse de kol sürdüremeyecektir. En azından aksi yönde bir bilgi edinmediğiniz sürece bu akla yatkın bir tahmindir. Aynı durum dağ için de geçerlidir. Beslenen bir dağ da halen tek bir mekândadır, bir kütlesi vardır ve katı bir nesnedir. Ontolojik kategori aracılığıyla kendiliğinden yapılan çok sayıda çıkarım halen geçerlidir. İkinci koşulun özü budur: *Dini kavramlar, sezgilere aykırı unsur tarafından açıkça engellenenler haricinde tüm bağıntılı varsayılan çıkarımların varlığını korur.*

Bu konuda bildiğimiz hayalet ya da ruh kavramı iyi bir örnek oluşturur. Bu, Gotik romanlar ile Victoria dönemindeki ruh çağırma

seanslarıyla sınırlı kalmaz; aşağı yukarı dünyanın her yerinde görülür. Kavram, sezgilere aykırı fiziksel özelliklere sahip bir KİŞİ hakkındadır. Hayaletler, diğer kişilerin aksine, duvar gibi katı nesnelerin içinden geçebilir. Fakat bu yeteneklerinin haricinde hayaletlerin de KİŞİ kavramıyla ilgili her zamanki sezgilerimize sıkı sıkıya bağlı olduğuna dikkat edin. Evinizde yemek yediğiniz sırada birdenbire bir hayalet göründüğünü hayal edin. Aniden ortaya çıkışından ürküp kaşığınızı çorba kâsesine düşürüyorsunuz. Böyle bir durumda zihniniz pek de bilincinde olmadığınız bir yığın varsayım üretmeye başlar. Örneğin hayaletin yemek yediğinizi *gördüğünü* varsayarsınız; yani yediğinizi artık *biliyor*. Ayrıca hayalet muhtemelen çorbaya düşen kaşığın sesini *duydu* ve onu düşürdüğünüzü *hatırlayabiliyor*. Hayaletin, sizi *gördüğüne* göre, burada olduğunuzu *bildiğini* varsayarsınız. Hayalet, yemeğinizin güzel olup olmadığını sorduğunda bu durum rahatsız edici görünse de sizi şaşırtmaz. Öte yandan neden hiç evde yemek yemediğinizi ya da çorba içmediğinizi sorarsa çok tuhaf olur. Başka bir deyişle, bu hayaletin bir zihni olduğunu varsayarsınız. Yukarıda italik yazılan fiillerin hepsi zihnin yaptığı işlere işaret eder: Dünyadaki gerçek olayları algılar ve bunları temel alarak inançlar şekillendirir. Üstelik hayaletin zihni sınırlı birtakım ilkelere göre işliyormuş gibi görünür. Mesela hayaletin olanları gördüğünü ve gördüğüne inandığını varsayarız. İnandıklarını gördüğünü düşünmeyiz.

Tüm bunlar gayet sıradan görünebilir ve yaşlı Groucho Marx'ın şakasında da belirttiği gibi, aldanmayın: gerçekten *sıradandır*. Hayaletlerin zihinleriyle ilgili fikirlerimiz, alışkın olduğumuz zihinlerle, yani bizim ve etrafımızdaki kişilerinkiyle ilgili varsayımlarımızla benzerdir. Hayaletlerle etkileşimlerimizin çoğu, daha standart kişilerle ilgilenirken sıklıkla kullandığımız varsayımlarla şekillendirilir. Aslında, hayalet tasavvurlarının bu sıradanlığı, kahramanın öldükten sonra dul eşini bir ruh çağırma seansında ziyaret edip yalnızca bir tavuğun fırında ne kadar sürede piştiğini sorduğu Woody Allen hikâyesinde olduğu gibi, mizahi unsurlar için zengin bir kaynak teşkil eder. Dünyanın her yerinde insanlar, hayaletler ile ruhlar gibi faillerin bir zihni olduğunu varsayar.

ANORMAL ÇEMBER İLE KARE

(1) Sınırlı bir ihlal ile (2) diğer yönlerden korunmuş çıkarımları bir araya derleyen genel süreç, insan düşüncesinde yaygın bir olgudur ve *varsayılan akıl yürütme* olarak anılır. Yukarıdaki iki şekli ele alalım.

Çoğu insan bu şekilleri "çentikli bir çember" ve "sağ tarafında sivri bir ucu olan kare" şeklinde tarif etmekte zorlanmaz. Fakat bu ifadeler gerçek geometrik şekillere karşılık gelmez çünkü çentikli bir çember kelimenin tam anlamıyla bir çember değildir; sivri bir ucu bulunan kareyse kare olmak için gerekli geometrik özellikleri yitirmiştir. Bu nedenle bilgisayar programları yukarıdaki şekilleri bir çember ve kare olarak tanımakta zorlanır. Bilgisayarların bu esnemez halini alt edebilmek için kodlarda bol miktarda kurnazlık göstermek gerekir. Bunun aksine insanlar kendiliğinden, bu tür durumları (1) olağan bir kavram örneği ile (2) buna eklenen, yalnızca bazı özellikleri etkileyecek ufak bir değişikliğin birleşimi olarak düşünürler. Aynı durum, doğaüstü kavramların oluşturulma şekli için de geçerlidir; yani ontolojik kategorilerden doğan varsayılan beklentileri kullanarak.

Bu önemlidir çünkü kültürel aktarımın, aksi takdirde gizemli kalacak bir yönünü açıklar; yani doğaüstü alanında *insanlar kendilerine çok bilgi verilmediğinde bile ayrıntılı tasavvurlara sahiptir.* Aşina olduğumuz hayaletler örneğini yeniden ele alalım. Muhtemelen hayatınızın bir noktasında hayaletlerin duvarlardan geçebildiğini duymuşsunuzdur. Benzer şekilde, Fang halkındaki insanlara da sık sık ormandaki kayranlarda birdenbire hayaletlerin ortaya çıktığı ve sonra yeniden kaybolduğu, aynı sezgilere aykırı yollarla anlatılır. Fakat ne size ne de Fanglara, "Hayaletler olan biteni görebilir" ya da

"Hayaletler olan biteni daha sonra hatırlayabilir," denmiştir. Kimse bunu söylemez çünkü buna gerek duymaz. Zihinlerimiz varsayılan bir ilke uyarınca işlediği için bu çıkarımlar, söylemeye gerek duyulmadan kendiliğinden yapılır.

O halde bu alanda kültürel aktarım çok kolaydır çünkü zihin diğer insanların verdiği parça parça bilgileri tamamlayacak çok sayıda bilgiyi de kendi kendine üretir. Hiç kimse bundan bahsetmediği halde farklı insanların hayaletlerin düşünce süreçlerine dair benzer tasavvurları olması pek de şaşırtıcı değildir. Bu tasavvurlar benzerdir çünkü herkesin zihnindeki KİŞİ şablonu büyük ölçüde ortak özellikler taşır. Kültürel aktarım ucuzdur; zihinlerimizdeki şablonlar bedavaya düzen kurduğu sürece bu aktarım, iletişimde çok fazla emek gerektirmez.

PARANORMAL OLAYLARDA NELER SEZGİSELDİR?

Birçok insan, algının, en azından kimi durumlarda, her zamanki sınırlarını aşabileceğini düşünür. Böyle durumlarda başkalarının düşünceleri okunabilir, olaylar gerçekleşmeden önce görülebilir, ölülerden haber alınabilir, zamanda yolculuk yapılabilir vb. Bu tür kanılar, şu ya da bu şekilde, dünyanın her yerinde bulunur. Aynı şekilde birçok insan, yalnızca düşüncelerin gerçek etkiler yaratabileceğine dair karşılıklı bir inanca sahiptir. Bazı medyumların yalnızca irade gücüyle uzaktaki bir cismi hareket ettirdiği ya da yok ettiği söylenir.

Bir Fang arkadaşım, bir keresinde yetenekli bir şamanı sıradışı bir marifet sergilerken *gördüğünü* söylemişti. Yaşlı adam, bir parmağını toprağa sokup yalnızca gitmesini söyleyerek birkaç kilometre ötedeki başka bir köyde çıkarmış. Köydeki şüphecilerin alaycı itirazları karşısında ("Madem olay iki farklı yerde oldu, her şeyi *gördüğünü* nasıl iddia edersin?") anlatıcı, bu çarpıcı olayın yalnızca ilk kısmına şahit olduğunu kabullendi fakat parmağın yeniden yüzeye çıktığı *çok güvenilir kaynaklarca* anlatılmış. Bu son yorumu, şüphecilerin küçümser tavırlarını daha da körükleyince arkadaşım somurtarak oradan ayrılmıştı.

Dünyanın her yerinde konuşmalar sırasında bu tür kanılar belirir. Benzer şekilde, bir dereceye kadar şüpheci karşılıklar da ortaya

çıkar. Yalnızca Batı'da bu tür inançlar bir tür kurumsal yapıya; yani bu tür olaylarla ilgili kayıtlar tutan, bunları tasnif eden ve hatta bu tür sıradışı paranormal iddiaları doğrulayabilmek için deneyler yapan, kendini adamış bireylerin ciddi bir uğraşına dönüşmüştür. Psikolog Nicholas Humphrey, paranormal ve mucizevi olayların peşine böyle inatla düşme çabalarını belgelemiştir. Kahramanca bir inada sahip araştırmacılar, mümkün olan tüm kanıtları toplar, belgelenmiş vakalardaki bir yığın bilgiyi karşılaştırır ve doğaüstü neden-sonuç ilişkilerini keşfedebilmek için gitgide daha da yaratıcı teknikler tasarlar. Deneylerin amaçlanan etkileri hiçbir zaman göstermemesi (ya da sadece düzgün bir şekilde kontrol edilmediğinde göstermesi) onların umudunu hiçbir şekilde kırmaz. Tüm muharebeleri kaybetseler de savaşı kazanmayı umut ederler. Bu dizginsiz iyimserliğin ardındaki esas sebep, ortada güçlü bir motivasyon olması ve bu kişilerin, iddiaların doğru olmasını gerçekten *istemesidir*. Peki neden? Humphrey'nin ortaya koyduğu gibi, bilimin Batı toplumları üzerindeki kültürel etkisi, kesinlikle bu konudaki en önemli faktördür. Dünyayı anlamak amacıyla yeni geliştirilmiş ve muazzam bir başarıya ulaşmış bu yöntemin doğaüstü iddiaları birbiri ardına çürüttüğü bir kültür ortamında bilim insanlarını alt edebilmenin mümkün olduğu en azından *bir* alanı bulmak için yoğun bir istek bulunur. Bir zamanlar bilim insanları canlı ve cansız varlıklar arasındaki farkı ya da zarifçe tasarlanmış organizmaların evrimini tamamıyla fiziksel şekilde açıklayamadığı için, yaşam bu tür alanlardan biriydi. Belki de fiziksel varlığı olmayan, hayati bir canlılığın ya da enerjinin eseri olan yaşam, özel olmalıydı. Fakat evrim ve mikrobiyoloji tüm bu fikirleri paramparça edip yaşamın aslında fiziksel bir olgu olduğunu gösterdi. Bu noktadan sonra bazı insanlara yalnızca *ruh* ve zihinsel süreçlerin, düşüncelerin, anıların ve duyguların beyindeki fiziksel süreçlerden *ibaret olmadığı* fikri kaldı. Nitekim düşüncelerin fiziksel açıdan imkânsız şekillerde yolculuk yapabileceğini ve maddeye doğrudan etki edebileceğini bulma umudu da burada yatıyor.[7]

7. Paranormal inancı: Humphrey, 1996.

Ne var ki Humphrey, bu açıklamanın neden yetersiz olduğunu da gösterir. Tüm bu cezbediciliğin kaynağı, hiçbir şekilde *düşüncenin maddeye* etki etmesi olamaz çünkü bu tür etkiler her zaman doğaüstü ya da şaşırtıcı değildir. Mutlu olup gülümserseniz bu da zihnin madde üzerindeki etkilerinden biridir. Araba kazalarındaki kazazedelerin ya da cerrahi işlemlerin fotoğraflarını gördüğünüzde kalp atışınız hızlanır ve cildinizin elektrik direnci değişir. Bunlar da zihinsel durumların fiziksel olaylara etkisi olmasına rağmen hiç kimse bunların hayranlık uyandırdığını düşünmez. Telekinezinin inançlı kişilere bu kadar ilginç gelmesinin sebebi, bir niyetin bazı etkileri olması değil; *tam olarak* istenen etkiyi yaratmasıdır. Medyum olduğuna inanılan kişi, masadaki kalemliğin sağdan sola gitmesini istiyorsa gerçekten de sağdan sola gider. Bu tür durumlarda olması beklenen, hareket edecek eşyanın bardak değil de kalemlik olduğuna ve soldan sağa değil de sağdan sola hareket edeceğine dair zihinden gelen ayrıntılı bir bilginin aktarımıdır. Tüm bu bilgiler doğru hedefe ulaşır, doğru şekilde çözülür ve sonucunda ortaya doğru hareket çıkar.

Peki bu doğaüstü müdür? Bazı bakımlardan hiç de değil. Doğru hedeflere ulaşan kesin bilgilerin bağıntılı bir etkiyle sonuçlanması hepimizin aşina olduğu bir durumdur çünkü hepimiz *bedenimizi* bu şekilde kontrol ederiz. Elimizi kahve kupasına doğru kaldırma amacımız, doğru hedefin (el) doğru yönde ilerlemesiyle sonuçlanır. O halde kalemliğin hareketinde doğaüstü olan, düşüncelerimizin fiziksel olayları yönetmesinden ziyade bunları *bedenimizin dışında* yönetmesidir. Düşüncelerimizin yalnızca kendi bedenimizi kontrol edebileceğine dair güçlü bir sezgisel beklentimiz vardır. Aslında hayatımızın ilk aylarında etrafımızdaki nesnelerle nasıl etkileşime girebileceğimizi bu şekilde öğreniriz; uzanarak, iterek, dokunarak vb. Öyleyse amaçlarımın yalnızca elimle kalmayıp aynı zamanda dokunmadığım halde kapı kolunu kontrol edebileceği görüşü, sezgisel beklentilerimizi ihlal eder. Buradaki sezgilere aykırı unsur budur.

Bu ihlal, düşüncelerin maddi nesneler (standart durumda bedenimiz) üzerindeki etkilerinin *tam da amaçlarla tanımlanan kesin etkiler* olacağına dair sezgisel beklentileri koruyacak şekilde tasavvur edilmektedir. Arkadaşıma göre şamanın parmağının tam da sahibinin

gönderdiği köyde yüzeye çıkması gayet doğal bir olaydı. Bu "tanıma göre kontrol" beklentisi o kadar doğaldır ki telekineziye inananlar buna nadiren yorum yapar, hatta ondan nadiren bahsederler. Fakat Nicholas Humphrey'nin gösterdiği gibi bu beklenti, doğaüstü iddialarda vazgeçilmez bir unsurdur. Diyelim ki yeni bir tür paranormal inancım var ve kanıt olarak da şunları öne sürüyorum: birincisi, ne zaman çoraplarımı sihirli bir şekilde kirli sepetine götürmeye çalışsam çay fincanım mutfak lavabosuna düşüyor (ya da tam tersi); ikincisi, ne zaman arkadaşım Jill'in başı belada olsa arkadaşım Jack'i rüyamda pasta yerken görüyorum (ya da tam tersi). Bunlar sezgilere yeterince aykırıdır (düşüncelerim nesneleri hareket ettiriyor, gelecekteki olaylar zihnimi doğrudan etkiliyor) ama sezgisel çıkarım unsurları eksiktir. Birinin bu tür iddiaları temel alıp kendine paranormal meseleler üzerine başarılı bir kariyer kurabileceğini sanmam.

KATALOGLARDAN DENEYLERE

Ontolojik ihlaller ile çıkarım potansiyelinin kombinasyonu, doğaüstü kavramlar arasında görülen aile benzerliğine bir açıklama getirir. Ortak özellikleri; *kavramlardan* ziyade bunları üreten *şablonlarda*, ontolojik kategorileri belirleyen reçetelerde, ihlale sebep olan özelliklerde ve aynı zamanda serbest çıkarımların kullanılmasında yatar. Bu, pek fazla farklı şablonun olmadığını düşündürür. İyi bir doğaüstü kavram üretmek için ontolojik kategoriye ait bir şeyi betimlemelisiniz. Fakat pek fazla farklı ontolojik kategori yoktur. Aslında HAYVAN, KİŞİ, ALET (tam olarak alet olarak bildiklerimizin yanı sıra çok sayıda yapay nesne de buna dahildir), DOĞAL NESNE ve BİTKİ kategorilerini saydığımızda listeyi hemen hemen tamamladığımızı düşünmek için gerekçelerimiz vardır. Ontolojik kategoriyi belirledikten sonraysa bir ihlal eklemeniz gerekir. Fakat burada tarif edildiği şekliyle beklentileri koruyabilecek ihlallerin sayısının da pek fazla olmadığına dair kanıtlarımız mevcuttur. Yukarıda gördüğümüz üzere kimi ihlaller, bilişsel açıdan çıkmaz sokaktır. Elbette bunları da hayal edebilirsiniz ama tarif edilen durum hakkında çok fazla çıkarım üretemezsiniz (bu heykel, kendisini düşündüğümüzde kayboluyorsa sonra ne oluyor?).

Bu nedenle elimizde sadece bu alanda kültürel bakımdan başarılı kavramların hemen hemen hepsini kapsayan, gayet kısa bir *Doğaüstü Şablonlar Kataloğu* vardır. Kişiler; sezgilere aykırı fiziksel özelliklere (örneğin hayaletler ya da tanrılar), sezgilere aykırı biyolojiye (birçok tanrı ne büyür ne de ölür) ya da sezgilere aykırı psikolojik özelliklere (serbest algı ya da önsezi) sahip olarak tasavvur edilebilirler. Hayvanlar da tüm bu özellikleri taşıyabilir. Aletler ile diğer yapay eserlerse biyolojik (bazı heykellerin kanı akar) ya da psikolojik özelliklere (ne dediğinizi duyarlar) sahip gibi tasavvur edilebilir. Ciltlerce mitolojiyi, fantastik hikâyeyi, anekdotu, çizgi romanı, dini yazıları ve bilimkurgu eseri incelediğinizde sıradışı çeşitlilikte *kavram* görürsünüz ama aynı zamanda *şablon* sayısının çok az ve aslında yukarıda verilen kısa listeden ibaret olduğunu fark edersiniz.

Bu şekilde doğaüstü temaların dizinini çıkarmak tıpkı kelebek koleksiyonculuğu gibi çekicidir. Kulak kesilen ağaçlardan kanı akan heykellere, Kutsal Bakire'den Büyük Birader'e kadar çeşitli bilindik temaları ve karakterleri sistematik şablonlar kataloğumuzda nereye yerleştireceğimizi biliriz. Bununla kalmanız da gerekmez. *Bullfinch Mitolojisi* gibi derlemeleri ya da çeşitli masal dizinlerini inceleyip pek çok kavramın bu şablonlardan herhangi birine karşılık gelip gelmediğini kontrol edebiliriz. Ancak bundan daha iyisini yapmamız gerekir. Öncelikle bu kavram kombinasyonlarının insan zihnine neden iyi geldiğini ve doğaüstü imgelemin bu tema çeşitlemelerini neden tekrar tekrar işlemek zorunda kaldığını açıklamamız gerekir. İkincisi, bu kombinasyonlardan *bazılarının* neden diğerlerine göre daha sık görüldüğünü anlamaya çalışmalıyız. Üçüncüsü, neden bazı doğaüstü kavramların, insanların hayatlarında sonuçları olan gerçek varlıklar ve nesneler şeklinde tasavvur edilerek ciddiye alındığını açıklamalıyız. Tüm bunlar, mitolojik temaları sınıflandırmaktan muhtemelen daha faydalı ve kesinlikle daha önemlidir.

İlk görevimiz, farklı yerlerde görülen çok çeşitli kavramların aslında birkaç şablona denk geldiğini göstermekti. Şimdiyse bunun *neden* böyle olduğunu açıklamalıyız. Bunu yapabilmek için de "deneysel teoloji" diye adlandırabileceğimiz şeye başvururuz. Kontrollü deneylerde yeni kavramlar yaratıp buradaki şablonlara karşılık gelen

kavramların diğerlerine kıyasla daha iyi hatırlanıp hatırlanmadığını ve daha iyi aktarılıp aktarılmadığını görmeye çalışırız.

Psikolog Justin Barrett'la bir süredir bu tür deneyler yürütüyorum. Antropolojiden öğrendiklerimize dayanarak, mevcut doğaüstü kavram açıklamalarının aynı zamanda belirli psikolojik tahminleri beraberinde getirdiğini düşünüyorduk. Kültürel kavramlar, seçilmiş kavramlardır. Edinim ve iletişim döngülerinden aşağı yukarı benzer biçimlerde sağ çıkmayı başaranlardır. Bu tür göreceli korumanın basit koşullarından biri, kavramların *hatırlanmasıdır.* Bu nedenle Barrett'la birlikte, içinde çeşitli yeni ontolojik beklenti ihlalleri ve aynı zamanda ontolojik beklentilerle uyumlu bölümleri olan epey tutarlı hikâyeler tasarladık. İki bilgi türü arasındaki hatırlamanın farkı, bize ihlallerin bireysel hafızada kazanacağı avantajlar hakkında bir fikir verecekti. Haliyle yalnızca deneklerimizin aşina olmadığı hikâyeleri ve kavramları kullandık. Eğer size bulutlara dek uzanan bir fasulye sırığından, büyükanne kılığına girmiş bir kurttan ya da bir meleğin ziyareti sonrasında tanrının beden bulmuş halini doğuran bir kadından bahsetseydim hikâyede bunları anlatmamdan ziyade zaten aşina olduğunuz için bu temaları kesinlikle hatırlardınız. Araştırmalarımızın amacı, hafızanın *yeni* malzemeleri nasıl depoladığını, çarpıttığını ya da bertaraf ettiğini izlemekti.

Hafıza, sezgilere aykırılıklar ve gariplikler

Bu tür deneylerin sonuçları ne kadar hayranlık verici olursa olsun uygulamaya dökmekle ilgili ayrıntılar her zaman zahmetlidir. Bu nedenle burada doğaüstü malzemelerin sözkonusu olduğu bulgulara kısaca değinmekle yetineceğim. İlk bulgumuz, ihlallerin ya da aktarımların standart öğelerden daha iyi sonuç verdiğidir. Uzun dönemli hafıza (aylar öncesinden) üzerine yaptığımız çalışmalar, ihlallerin diğer malzemelere kıyasla daha iyi korunduğunu göstermiştir. Yani insanlar, bu tür yapay koşullarda, sezgisel beklentileri ihlal eden yapay eser, kişi ya da hayvan tanımlamalarını bu ihlalleri içermeyen tanımlamalara kıyasla daha iyi hatırlıyor. İhlaller kesinlikle ayırt edicidir; yani insanlarda var olan beklentileri şaşırtırlar. "Bu masa..." diye başlayan bir cümlenin "...insanlar odadan

çıktığında üzülüyor," diye bitmesini beklemezsiniz ve bu da bu tür kombinasyonların mutlaka hatırlanmasının sebeplerinden biridir. Fakat tek sebep bu değil. Barrett'la birlikte *ontolojik* beklentilerin ihlallerinin de (doğaüstü kavramlar şablonlarında görülenler gibi) "mutlak gariplikler" olarak andığımız şeylerden daha iyi hatırlandığını keşfettik. Örneğin "duvarlardan geçen bir adam" ifadesi (ontolojik ihlal) "altı parmaklı bir adam" ifadesinden (beklentilerin ihlali olsa da KİŞİ ontolojik kategorisini tanımlayan beklentilere dair bir ihlal değil) genellikle daha iyi hatırlanıyordu. Başka bir örnek daha verirsek, "üzülen bir masa" ifadesi, "çikolatadan yapılmış bir masa" ifadesinden (aynı ölçüde beklenmedik olsa da ontolojik bir ihlal değil) daha iyi hatırlanıyordu.

Bu son sonuç, kısmen takıntılı deneysel psikologlar haricindeki kişilerin de ilgisini çekmeli çünkü gerçek dünyadaki doğaüstü görüşlerin bazı yönlerine açıklama getirmektedir. Dini kavramları "tuhaf" ya da "olağandışı" diye değerlendirmenin neden yanıltıcı olduğunu bu şekilde daha doğru bir şekilde açıklayabiliriz. Elimizde tür kavramları (zürafa) ile ontolojik kategoriler (hayvan) vardır. Bunların herhangi biriyle ilgili bilgilerde bir çelişki oluşturarak yeni tuhaf kavramlar yaratabilirsiniz. "Altı bacaklı, siyah bir zürafa vardı," dediğinizde insanların kavramla ilgili beklentilerini ihlal edersiniz. Fakat "Karıncayiyen doğuran bir zürafa vardı," dediğinizde ontolojik kategorilerle ilgili beklentileri ihlal edersiniz (hayvanların aynı türde hayvanlardan doğduğuna dair sezgisel ilke nedeniyle).

Şimdi aşağıdaki cümleleri ele alalım:

26a. Bu kadına ibadet ediyoruz çünkü seks yapmadan çocuk doğuran tek kişi o.
26b. Bu kadına ibadet ediyoruz çünkü otuz yedi çocuk doğurmuştur.
27a. Bu heykele dua ederiz çünkü dualarımızı dinleyip istediğimizi almamıza yardımcı oluyor.
27b. Bu heykele dua ederiz çünkü bugüne dek yapılmış en büyük eserdir.
31a. Kimi insanlar çok fazla susadığında ortalıktan kaybolur.
31b. Kimi insanlar çok fazla susadığında kararır.

(26a), (27a) ve (31a) maddelerinin herhangi bir dini birikime dahil edilmesi son derece muhtemeldir. Aslında bunlardan ikisi, çok bilindik dini tasavvurlardır. Buna karşın (b) maddeleri, her ne kadar aynı kategoride olsalar ve bazı standart dışı kavramsal ilişkiler barındırsalar da daha az ikna edicidir. Her biri, ontolojik *olmayan* bir ihlal içerir. Yani hepsi bir kavramsal bilgiyle çelişmesine rağmen bu çelişki ontolojik kategorilerle ilişkili değildir. Zihin ansiklopedinizde insanların fizyolojisiyle ilgili olan maddelerde genellikle susadığında kararan insanlara rastlanmaz; yani bu açıkça istisnai bir durumdur. Ne var ki kişilerin zihinsel yorumlanmasında kararma ihtimalini hiçe saymayı gerektirecek hiçbir şey yoktur. Aynı şey otuz yedi çocuk doğuran kadın (çok istisnai biri olmasına rağmen yine de KİŞİ) ve yapılmış en büyük yapay eser için de geçerlidir. Sezgisel olarak eserlerin bir boyutu olduğu varsayılır ve buradan yola çıkarak bazıları diğerlerinden daha büyükken içlerinden birinin de en büyük olması gerektiği sonucu çıkar. Tekrar etmek gerekirse tüm bu ilişkiler tuhaf ve olağanüstü olsa da "özel etiketleri" kendileriyle bağıntılı *ontoloji* maddesiyle çelişmez. Hafıza etkileri (ontolojik ihlalleri, gariplikler ya da standart ilişkilerden daha iyi hatırlıyoruz), doğaüstü kavramların merkezinde garipliklerin değil de ontolojik ihlallerin bulunduğuna dair antropoloji gözlemlerine bir açıklama getiriyor gibi görünür.

Elbette bu sonuçla ilgili bir detayı dile getirmeliyim. Dini kavramlar, tam da bu bağlamda gariplikler içerir. Daha önce değindiğimiz gibi kimi Mayotte ruhları su yerine parfüm içer. Eğer bunu çok zayıf bulduysanız Charles Stewart'ın aktardığı daha abartılı bir örneği, günümüz Yunanistan kırsalında köylerin güven verici ortamından uzaktaki ücra köşelerde karşılaşılabilecek küçük iblisleri ele alalım. Tüm bu *exotiká* ya Şeytan'ın cisim bulmuş halleri ya da yardımcıları olarak tasavvur edilir. Kısa bir listeye yer verelim (bir kısmını listeden çıkardım): sürü hayvanlarıyla çiftleşen keçi-şeytan, *daoútis*; genç kadınları kaçıran dev ogreler, *drákoi*; kendilerini sığıra, eşeğe ya da keçiye çevirebilen uhrevi yaratıklar, *fandásmata*; küçük çocukları yiyen dişi iblisler, *gelloúdes*; denizkızları, *gorgónes*; kuyruklu ve boynuzlu çok çirkin goblinler, *kallikántzaroi*; tek memeli dev kadınlar, *monóvyza*; baykuşa dönüşüp çocukların kanını içen

yaşlı kadın, *stríngla*; eti çürümeyen ve genellikle ailesine musallat olmak için geri dönen vampir, *vrykólakas*; uzak yerlerde dans ederken görülen ve genç erkekleri delirten güzel dansçılar, *neráides*; sürü hayvanlarına saldıran küçük iblis, *smerdáki*; son olarak (Stewart'ın deyimiyle) yalnızca bir inek ayağı ve bir keçi ayağı gibi iki ufak kusuru bulunan çok güzel dişiler, *lámies*.[8]

Tür kavramı bilgisini ihlal eden bu garip özellikler, ontolojik ihlallere *eklenir*. Bunlar, doğaüstü kavramın tasavvuru için vazgeçilmez olmasa da bu kavramla ilişkilendirilen özelliklerdir. Örneğin Mayotte'ta yaşayan insanlar ruhların parfüm yerine benzin içtiğine inanmaya başlasa da ruhların varlığına dair iddialarda değişiklik olmazdı. Fakat eğer ruhların bir zihni olmadığı için insanlarla konuşamayacağına ikna edilirlerse değişiklik çok daha etkili olurdu. Aynı şekilde *exotiká*'yla ilgili en önemli özellikler; diledikleri gibi görünüp kaybolmaları, hiçbir biyolojik süreçten geçmemeleri (ne yaşlanır ne de ölürler) ve muazzam kudretteki Şeytan'ın failleri olmalarıdır. İnek ayağına ya da keçi boynuzuna sahip olmaları onları daha belirgin kılan ayrıntılar olsa da bu bilgiler, insanlarla etkileşimleri hakkındaki çıkarımlara bir katkı sağlamaz; bu nedenle de Stewart'ın aktardığına göre, bu tür ayrıntılar mekândan mekâna ve zamana göre değişiklik gösterir. Aslında antropologlar, dini kavramların yüzeysel detaylarında görülen kısa süreli değişimleri ve bir grup içindeki farklılıkları uzun süredir belgeliyor. Bu tür değişimler ve farklılık genellikle ontolojik ihlallere eklenen yüzeysel garipliklerle sınırlıyken en önemli ihlaller olduğu gibi kalır.

Hafıza etkileri kültüre göre (çok) değişmez

Bu hafıza etkileri, farklı kültürlerde benzer şekillerde mi işler? Bu varsayım, şimdiye kadarki açıklamalarımda büyük ölçüde doğru kabul edilmiştir. Çok farklı yerlerden alınmış kavramları karşılaştırıp bunların herhangi bir normal insan zihninde etkili olabilecek tariflerle üretildiğini öne sürdüm. Fakat deney sonuçlarımızın her tür kültürel faktörün yanıltıcı etkisine maruz kalabileceği ihtimalini

8. Modern Yunanistan'da iblisler: Stewart, 1991, s. 251–253.

öylece reddedemeyiz. Avrupalı ve Amerikalı deneklerin hikâyeleri hatırlama biçimi; okuryazarlık kullanımı, resmi eğitim sistemi, bilimsel teorilerin kültüre etkisi, bilgi ve kurgu kaynağı olarak kitle iletişimi araçlarının varlığı, kurumsal dinin varlığı vb. unsurlardan etkilenebilir. Bu nedenle, bu tür araştırmalarda kültürlerarası tekrarlar vazgeçilmezdir.

Bir deneyi farklı kültürlerde tekrarlamak, deney kurallarını farklı bir mekâna taşımaktan fazlasını gerektirir. Öncelikle, hikâyelerin bir kısmının, çok farklı kurgu ve hayal gücüne alışkın insanlarda da kullanılmasının hiçbir anlamı olmayacaktır. Daha önemlisi, birinin hafızasını "test etme" fikri, hatta birini bir konuda test etmek, hiç resmi eğitim almamış insanların çoğu için bilinmedik bir durumdur. Kültürlerarası çalışan birçok psikoloğun da belirttiği gibi, akademik testlerde ve deney kurallarında hiç de doğal olmayan unsurlar vardır. Bu tür bağlamlarda, cevapları bilen konumunda olan kişi (öğretmen, araştırmacı) cevapları bilmiyormuş gibi davranır; bu konumda olmayan kişininse cevap vermesi beklenir. Böyle garip bir duruma alışmak için yıllarca resmi eğitim almak gerekir.

Hafızayı test etmek için kullanacağımız hikâyeleri önce Gabon'da (hem başkent Libreville'de hem de ormandaki birkaç köyde) yaşayan Fang halkına göre uyarladık. Böyle bir çalışmayı Fang halkıyla yapmak aslında gayet kolay oldu. İçlerinden birçoğu, çok uzun hikâyeleri tüm ayrıntılarıyla hatırlamayı gurur meselesi addeder. Böyle insanlar, yani geleneksel hikâye anlatıcıları, sıklıkla şu ya da bu hikâyenin bir noktasında ne olduğunu hatırlayıp hatırlamadıkları konusunda birbirlerine meydan okurlar. Dolayısıyla tek yapmamız gereken, testlerimizi bu tür meydan okumaların çok da ciddi olmayan versiyonları halinde sunmaktı. Bu, bir köydeki araştırma asistanları (Fang üniversite öğrencileri) ile yerli gençler arasında, kimin "daha iyi zihne" sahip olduğunu belirlemek için gerçekten bir yarışmaya dönüştü. Elbette böyle bir durumun da başka bir yanlılığa sebep olacağından korkulabilir... ama unutmayın; yanlılıkların hepsini elemiyoruz, hatta açıkçası eleyemeyiz. Tek yapabileceğimiz, durumları çeşitlendirip yanlılık kaynaklarının verileri farklı istikametlere göndermesini ve böylelikle birbirlerini dengelemelerini

sağlamaktır. Her halükârda bu deneyler, dini ve doğaüstü kavramlara maruz kalınması bakımından Fang ile Avrupalı/Amerikalı kişiler arasındaki zıtlıklar nedeniyle ilgi çekiciydi.

Din sözkonusu olduğunda Batılı deneklerimiz, Hıristiyan kavramlarının gayet makul örneklerine alışkındı. Çok çeşitli bir yelpazedeki doğaüstü kavramlara aşina olsalar da bunlar tamamen fantezi, halk masalları, bilimkurgu, çizgi roman vb. türlerden gelen gayri ciddi öğelerdi. Buna karşın Fanglar, günlük yaşamlarının bir parçası olarak soğukkanlı bir şekilde ele aldıkları çok çeşitli doğaüstü nesnelere, varlıklara ve oluşumlara maruz kalır. Cadılar, ekinlerinin sizinkilerden daha iyi olmasını sağlamak için gizli ayinler düzenliyor olabilir. Ormanda yürürken hayaletler sizi iterek düşüp yaralanmanıza sebep olabilir. Köydeki bazı insanların, çok tehlikeli olduğu bilinen fazladan bir organ taşıdıkları farz edilir. Aslında, hiçbir şey ispatlanamayacak olsa da çok sayıda kişi bazı insanların cadılıkla başkalarını öldürdüğüne inanır. Fang halkının, her köşe başında gulların ve canavarların pusuya yattığı paranoyak bir dünyada yaşadığını söylemiyorum. Daha ziyade araba kazaları, endüstriyel kirlilik, kanser ve gasp olaylarının birçok Batı halkının günlük yaşamının bir parçası olması gibi hayaletler, ruhlar ve cadılık da Fangların içinde yaşadığı koşulların bir parçasıdır.

Bağlamları daha da çeşitlendirmek için, Tibet Budizmi uzmanı Charles Ramble'ın da yardımıyla, çok farklı bir bağlamda, Nepal'deki Tibetli rahiplerin arasında küçük ölçekli bir tekrar çalışması da yürüttüm. Bu rahipler de tıpkı Fanglar gibi, dini ve doğaüstü oluşumlar ve kavramların kendilerinden uzak kurgulardan ziyade bildikleri çevrelerinin bir parçası olan gruplar içinde yaşıyorlar. Ne var ki Tibet Budizmi bağlamında bu kavramlar genellikle yazılı kaynaklardan doğar. Elbette rahipler, bu kaynakların ve onlarla ilişkili çeşitli entelektüel disiplinlerin yerli uzmanlarıdır. Bu nedenle bu çalışmaların bize bu önemli kültürel farklılıkların doğaüstü kavramlar konusunda hafızayı çok fazla etkileyip etkilemediğini göstereceğini düşündük.

Her iki yerde de en iyi hatırlananlar ihlaller oldu, bunları gariplikler takip ederken en düşük hatırlanma oranına sahip olanlar standart

öğelerdi. Bu durum, ontolojik kategorilerle ilgili sezgisel beklentilerin ihlali karşısında aslında *genel* bir duyarlılığın varlığını düşündürür. Yani bu tür ihlallerin bilişsel etkileri, (1) insanların dahil olduğu grupta hangi dini kavramların düzenlice kullanıldığından, (2) bunların ne kadar çeşitli olduğundan, (3) ne kadar ciddiye alındıklarından, (4) yazılı kaynaklarla mı yoksa gayri resmi sözlü iletişimle mi aktarıldıklarından ve (5) test edilen kişilerin de esasında doğaüstüne dair yerel "teoriler" üretilmesinde söz sahibi olup olmadığından pek etkilenmiyormuş gibi görünür. Bu, en azından, üç farklı kültürel ortamda da gözlemlenen, temelde benzer hatırlama performanslarından çıkarılacak doğal bir sonuçtur. Fransız ve Amerikalı öğrenciler de tıpkı Fang köylüleri ve Tibet rahipleri gibi ontolojik ihlalleri, garipliklere ya da standart ilişkilere göre daha iyi hatırlıyorlar.

İhlaller sınırlı kalmaya devam ediyor

Barrett'la ayrıca insan kültürlerinde pek rastlanmayan tuhaf kavram kombinasyonlarını da test ettik. Amacımız yalnızca daha fazla deney yapmak değildi. Eğer belli başlı doğaüstü kavramların neden insan kültürlerinde görüldüğünü açıklamak istiyorsak diğerlerine neden rastlanmadığını da açıklamamız gerekir. Bu tür yaklaşıma şöyle bir örnek verelim: Eğer bir kavramın belirgin ve daha iyi korunmasını sağlayan unsur ihlalse o halde çok sayıda ihlal içeren öğeler daha da iyi hatırlanabilir. Örneğin şu iki ihlali ele alalım: gelecekteki konuşmaları duyabilecek bilişsel güçlere sahip bir varlık; insanların söylediklerini anlayabilen bir yapay eser. Bu ikisini birleştirerek, örneğin insanların gelecekte neler söyleyeceğini duyabilen bir tılsım gibi daha iyi bir kavram da üretebiliriz gibi görünüyor. Diğer kombinasyonlar da şu şekilde olabilir: saydam olmayan duvarların ötesini görebilen ama yalnızca bunların arkasında *meydana gelmeyen* şeyleri görebilen biri (sezgisel psikolojideki iki ihlalin birleştirilmesi); doğum yapan ama küçük bulaşık makineleri yerine telefon doğuran bir bulaşık makinesi (bir esere biyolojik özellik ekleyip biyolojik beklentilerin ihlal edilmesi); ne dediğinizi duyan ve arada sırada hiçliğe karışan bir heykel (bir esere psikolojik özellik eklenmesi ve sezgisel fiziğin ihlali) vb.

Bu tür kombinasyonlar kesinlikle sezgilere aykırıdır ama genellikle pek akılda kalmaz ve tekil ihlallerden kesinlikle daha az hatırlanırlar. Tekrar etmek gerekirse laboratuvardaki bireysel performanslar hem zamanda hem mekânda kültürel yayılıma paralellik gösterir. Antropologlar, kültürel bakımdan başarılı olan doğaüstü kavramlar arasında sezgilere aykırı özellik kombinasyonlarının görece ender görüldüğünü bilir. Ortaya çıktıklarında da genellikle yazılı dinlerin nadide entelektüel ortamında görülürler. Doğaüstü imgelemin kültürel bakımdan yaygın, popüler biçimlerinde hemen hemen hiç bulunmazlar. Aslında kültürel olarak yaygın kavramlar gayet makuldür ve genellikle tek seferde belirli bir kategorideki tek ihlale odaklanırlar.

Bunu anlatabilmek için aşina olduğumuz bir durumu ele alalım. Avrupa'daki birçok insan Hıristiyandır. Bu insanların Tanrı kavramında, Tanrı'nın standart dışı bilişsel özelliklere sahip olduğuna dair apaçık bir varsayım yer alır. Her şeyi bilir ve aynı anda her şeyle ilgilenir gibi görünür: Dünyada olup biten hiçbir şey Tanrı'nın gözünden kaçamaz. Bu, Tanrı'ya ve aynı zamanda İsa ile Meryem Ana'ya yöneltilen duaların herhangi bir yerde edilebileceği anlamına geliyor. İster kalabalık içinde ister kendi başınıza olun, ister bir trende oturun ister arabanızı sürün, Tanrı sizi duyacaktır. Birçok yerde Hıristiyanlar, kimi yapay eserlere de özel güçler bahşedildiğini düşünür. Örneğin insanlar belirli bir Madonna'ya[9] dua etmek, yani bir yapay eserin önünde durup onunla konuşmak için uzaklara giderler. (Bu tarifi gayet kaba bulabilir ve kimsenin aslında yapay bir nesneyle konuşmadığı şeklinde karşılık verebilirsiniz; burada insanlar Meryem Ana'nın bir "sembolünü," varlığı ile kudretinin bir "simgesini" ya da "temsilini" düşünürler. Fakat asıl mesele bu değil. Öncelikle, insanlar Madonna'yı gerçekten de bir eser olarak değerlendirir. Eğer ona bu eseri kimin yaptığını, hangi ağacı ve boyayı kullandığını söylersem tüm bu bilgileri, tıpkı diğer yapay nesnelerde olduğu gibi, gayet mantıklı bulacaklardır. İkincisi, hitap ettikleri şey gerçekten eserin kendisidir. Eğer yakacak oduna ihtiyacım olduğu için Madonna'yı kesmeyi önersem ve yerine heykelin bir fotoğrafını

9. Hıristiyanlıkta Meryem Ana'nın sanatsal tasvirlerine verilen isim. (ç.n.)

ya da "Meryem Ana'ya burada dua edin," diye bir yazı koyabileceğimi söylersem bunu korkunç bulurlar.)

Bu iki tür ihlali tasavvur eden insanlar genellikle onları birleştirmez. Nerede olursanız olsun sizi duyan faillere dair kavramları vardır; aynı zamanda sizi duyan yapay eserlerle ilgili kavramlara da sahiplerdir. Fakat nerede olursanız olsun sizi duyan eserlerin kavramlarından bahsetmezler. Yani falanca yerdeki Madonna'ya dua etmek isteyen insanlar *gerçekten de oraya gider* ve çoğu durumda dua ederken heykelin *duyma mesafesinde* olmaya gayret ederler. Bu aslında genel bir gözlemdir. Dünyanın dört bir yanında; duyan, düşünen ya da daha genel anlamda zihni olan eserlerle ilgili kavramlar buluruz ve sezgilere aykırı özellikleri bulunan zihinlere dair kavramlara pek de nadir rastlanmaz. Fakat bunların birleşimi çok enderdir. Tekrarlıyorum; bu da korunmuş beklentilerle *tek* bir ihlalin kombinasyonunun bilişsel açıdan en ideal durum olduğunu, hem dikkat çeken hem de bolca çıkarıma imkân veren bir kavramı doğurduğunu ortaya serer.

İhlaller, yalnızca beklentiler sözkonusu olduğunda dikkat çekicidir. Peki insanlar sürekli sezgilere aykırı tasavvurlar üretirse ne olur? İnsanların tekrar tekrar; bir dağın gıdaları sindirdiğini, görünmez bir jaguarın köyün üstünde uçtuğunu, bazı insanların fazladan bir organı olduğunu iddia ettiği bir yerde yetişseydiniz bu durum beklentilerinizi etkiler miydi? Antropologlar, geçmişte, bu tür doğaüstü tasavvurların varlığının muhtemelen insanların beklentilerini de beslediğini düşünüyordu. Fakat böyle bir etkiye dair hiç kanıt yoktur. Tam tersine, ontolojik sezgilerin gayet benzer olduğunu gösteren deneysel bulgular vardır. Psikolog Sheila Walker, Nijerya'daki Yoruba halkı arasında hem çocuklarda hem de yetişkinlerde bir dizi özenli deney yürüttü ve sezgilerin aslında aşina olunan sezgilere aykırı tasavvurların varlığından pek de etkilenmediğini gösterdi. Örneğin insanlar, tanrılara sunulan hayvan bir kedi olsa da bir köpeğin kurban edildiği ayinin başarılı olduğunu söyler. Rahibin büyülü sözleri altında hayvanın sihirli bir şekilde tür değiştirdiğini iddia ederler. Gelgelelim insanlar aynı zamanda bu tür dönüşümlerin normal koşullarda yaşanamayacağından gayet emindir zira tür üyeliği,

hayvanların istikrarlı bir özelliğidir. Esasında tam da bu ilke nedeniyle ayindeki dönüşüm, rahibin güçlerinin bir göstergesi sayılır.[10]

Teolojik doğruculuk

Son olarak, insanların ontolojik ihlalleri temel alarak nasıl *çıkarım* yaptığı konusuna dönelim. Yukarıda da söylediğim gibi, "iyi" doğaüstü kavramların koşullarından biri de ihlal tarafından açıkça engellenmeyen çıkarımlara imkân vermesidir. Bu nedenle bir ruh duvarlardan geçebilse de bir kişinin zihinsel işlevlerine de sahip olması beklenir. Bu önkoşulu dikkate almadığınızda neler olabileceğini tahmin etmeye çalışın. Size bazı ağaçların insanların konuşmalarına kulak kabartabildiği söyleniyor. Bundan başka bir şey söylenmiyor. Eğer sözkonusu önkoşulları dikkate almadıysanız bundan sonra bu ağaçlar hakkında az çok her şeyi hayal edebilirsiniz: diledikleri zaman yürüyüp uçtuklarını, birileri onlara baktığında kaybolduklarını vb. Ama göründüğü kadarıyla bunlar olmuyor.

Bu gözlem de deneylerle test edilebilir. Basit bir örnek verelim. Amerika'daki insanların bir Tanrı kavramı vardır. Yani düşüncelerini Tanrı'yı özel kılacak; onu bir zürafadan, kabaktan ya da sizin benim gibi kişilerden farklı gösterecek şekilde düzenlemişlerdir. Eğer bilişsel psikolojiden hiçbir şey öğrenmemişsek insanların Tanrı'yı nasıl tasavvur ettiğini anlamanın en iyi yolunun onlara "Tanrı nedir?" diye sormak olduğunu düşünebiliriz. Aslında asırlardır din eğitimi alan öğrencilerin yaptığı da bundan ibarettir. İsterseniz inançlı kişilere neye inandıklarını sormayı deneyebilirsiniz.

Bu nedenle Justin Barrett, insanların Tanrı hakkındaki fikirlerinde, kendilerinin inandığından daha fazlası olabileceğini düşündü. Bunun sonucunda da test edilip onaylanan çok basit bir yöntem kullandı. Deneklerinden, deneye özel hazırlanan hikâyeleri okumalarını ve bir süre sonra anlatmalarını istedi. Buradaki önemli nokta, insanların birkaç cümleden daha uzun bir metni kelimesi kelimesine ezberleyememesidir. Tek yaptıkları, ana bölümleri ve bunların birbirine nasıl bağlandığını hafızalarına işlemektir. Dolayısıyla metni hatırlamaları gerektiğinde de çoğunlukla hikâyenin ayrıntılarını

10. Ayin dönüşümleri ve Yorubaların biyolojik inançları: Walker, 1992.

çarpıtırlar. Orijinal hikâyede koruyabildikleri parçaların arasına kendi icatları olan ayrıntılar eklerler. Örneğin *Kırmızı Başlıklı Kız*'ı okuyanlar, "büyükannesinin evine *gitti*" cümlesini birkaç saat sonra "büyükannesinin evine doğru *yürüdü*" şeklinde aktarır. Bu tür ufak tefek değişiklikler, insanların hikâyeyle ilgili zihinlerinde tasavvurlar oluştururken hangi kavramları kullandığını açığa çıkarır. Bu örnek özelinde, hikâyenin aslında kızın nasıl yolculuk yaptığına dair hiçbir ifade yer almazken insanların, zihninde bu kahramanın otobüs ya da motosikletle gitmek yerine yürüdüğünü canlandırdığını gösterir.

Tüm bunların ışığında Barrett iki şey yaptı. İlk önce, deneklerinden, "Tanrı neye benzer?" gibi basit bir soruyu cevaplamalarını istedi. İnsanlar, ortak özellikler içeren çok çeşitli tanımlar sundu. Örneğin çoğu, Tanrı'nın önemli özelliklerinden biri olarak, insanlar bir seferde bir şeye odaklanmak zorundayken onun aynı anda her şeyle ilgilenebildiğini söyledi. Bunun ardından Barrett, deneklerinden Tanrı'nın bu özelliklerinin de yer aldığı hikâyeleri okumalarını istedi. Mesela bir hikâyede Tanrı'nın bir adamın hayatını kurtarırken *aynı zamanda* başka bir kadının da kayıp cüzdanını bulmasını sağladığı anlatılıyordu. Bir süre sonra deneklerin hikâyeyi yeniden anlatmaları gerektiğinde çarpıcı ve şaşırtıcı bir şekilde birçok denek, hikâyeyi anlatırken Tanrı'nın bir kişiye yardım ettiğini, *ondan sonra* dikkatini diğer kişinin müşkülüne verdiğini söyledi.

Yani insanlar Tanrı'nın aynı anda iki şeyi yapabildiğini söylerken (elbette onu Tanrı yapan da bu özelliğidir) diğer yandan Tanrı'nın ne yaptığını düşünmeden aktardıkları sırada onu bir şeyin *ardından* başka bir şeyle ilgilenen standart bir fail olarak yorumlar. Barrett bu etkiyi hem Hindistan'ın Delhi hem de New York'un Ithaca şehrinde, hem inananlarda hem de inanmayanlarda gözlemlemiştir. Bu deneyler, insanların Tanrı hakkındaki düşünceleri ve Tanrı'nın neleri nasıl yaptığına dair zihinsel tasavvurlarının, sorduğunuzda söyleyecekleriyle pek de aynı olmadığını gösterir. İşin aslı, bu örnekte, biri diğeriyle çelişir. Her bir kişide hem "resmi" bir kavram (sorduğunuzda aktarabildikleri) hem de farkında bile olmadan kullandıkları "örtülü" bir kavram vardır.[11]

11. Tanrı kavramı ve hikâyelerin hatırlanması: J.L. Barrett, 1996.

Barrett bu etkiyi anlatmak için "teolojik doğruculuk" terimini üretmiştir. İnsanların bazen gerçek bağlılıklarıyla örtüşen ya da örtüşmeyen, açıkça ifade edilmiş, resmi bir şekilde onaylanmış siyasi inançları olmasıyla benzer şekilde, burada da standart dışı bilişsel güçleri olan bir Tanrı'ya inandıklarından emindirler. Öte yandan hatırlama testi, bu kişilerin "doğru" inançları ifade etme arzusundan kendilerini uzaklaştıran "bilişsel baskı" diyebileceğimiz bir sonuca yol açar. Böyle bir bağlamda insanlar, bir zihnin nasıl işlediğine dair diğerlerinin davranışlarını anlamlandırmaya çalıştıkları için sürekli etkinleştirildiğinden hazır olan sezgisel beklentilerini kullanırlar. Görevimiz bilinçli izlemeye fırsat tanıdığında teolojik versiyonu alırız fakat hızlı erişim gerekirse insan-biçimci versiyona gideriz. Bu sadece teolojik kavramın kendiliğinden oluşan kavramın yerini almadığını değil; aynı zamanda aynı şekilde depolanmadığını da gösterir. Büyük ihtimalle teolojik kavramlar açık, cümle benzeri önermeler halinde saklanır ("Tanrı her şeyi bilir; Tanrı her yerdedir"). Buna karşın, kendiliğinden oluşan kavramlar sezgisel psikolojiye talimatları doğrudan aktaracak biçimde saklanır; bu da bu tür kavramlara neden daha çabuk erişildiğini açıklar.

"Teolojik doğruculuk" ifadesi gayet iyi bir icat olsa da buradaki etki, "teolojik" teriminin belirttiğinden daha genel olduğu için muhtemelen yanıltıcıdır. Yani Barrett ile Keil'in denekleri, doğaüstü failleri tanımlayan teolojik kaynaklar ile bu kaynakları bilen uzmanların yer aldığı yazınsal kültürlerden gelir. Fakat birçok insan grubunda ne bir teolog, ne uzman metin yorumcusu ne de doğaüstü failleri anlatan bir metin vardır. Yine de "teolojik doğruculuk" etkisi burada da görülür. Yani insanlar, doğaüstü kavramların önemli özellikleri hakkında bildiklerinin açık bir versiyonuna da sahiptir: ruhlar görünmezdir, hayaletler etrafta dolaşan ölü insanlardır, tanrılar ölümsüzdür, bu kadın seks yapmadan doğum yapmıştır vb. Bu kavramları edinmeyi, saklamayı ve iletmeyi kolay kılan unsur, açık kısmının yanı sıra tamamen şeffaf olan örtük kısımlarıdır; ruhların tıpkı diğer zihinler gibi işleyen bir zihne sahip olmaları nedeniyle insanlara benzemesi gibi. Dolayısıyla "teolojik doğrucu" bir şekilde düşünmek için, çevrenizde bir teolog bulunmasına gerek yoktur.

APTALCA HİKÂYELER Mİ YOKSA CİDDİ BİR DİN Mİ?

Doğaüstü unsur, iki şekilde var olur: daha ciddi ve daha az ciddi. Ciddi akademisyenler çoğunlukla ciddi olmayan şeyleri göz ardı eder ve bu nedenle hata yaparlar. Şimdiye dek doğaüstü şablonların çok çeşitli kavramlarına bir açıklama getirdik: ortalıkta dolaşan görünmez ölü insanlar, insanların dualarını dinleyen heykelcikler, dilediği an kaybolan ya da şekil değiştiren hayvanlar, okyanusta yüzen bir adada yaşayan kadim halk, her bir kişinin eylemlerini ve amaçlarını izleyen ve her şeyi bilen Yaratıcı, konuşmaları kaydeden ağaçlar, demir organları olan kahramanlar ve duyguları hisseden bitkilere dair düşünceler gibi. En hafif tabirle, tüm bunlar oldukça karmaşık bir demet oluşturuyor. Bunların çoğu, *dini* kavramlardan ziyade batıl inançlardan, kocakarı hikâyelerinden, şehir efsanelerinden ve çizgi roman karakterlerinden oluşan bir katalog gibi görünüyor.

Din, tüm bu tuhaf kombinasyonlardan daha az tuhaf, daha ciddi gibi görünür. Ayrıca din çok daha *önemlidir.* Noel Baba ile Öcü hakkındaki efsaneler ilginç, hatta çarpıcı olabilir ama çok da *önemli* görünmezler; öte yandan insanların Tanrı hakkındaki kanıları daha dolaysızdır ve hayatlarını önemli ölçüde etkiler. Doğaüstü kavramları; bu tür önemli sosyal etkileri olduğunda, bu kavramları içeren ayinler düzenlendiğinde, insanlar grup kimliğini bunlarla bağlantılı tanımladığında, güçlü duygusal durumlar bunlarla ilişkilendirildiğinde vb. genellikle "dini" addederiz. Bu özellikler her zaman bir arada bulunmaz ama çoğu yerde şu iki değişke karşımıza çıkar: geniş bir doğaüstü fikirler alanı ve daha kısıtlı bir "ciddi" fikirler kümesi. İnsanlar Tanrı hakkında daha baskın duygular beslerken Noel Baba'ya dair hisleri daha hafiftir. Saha araştırması yaptığım Kamerun'da, insanlar arasında yaygın olan bir Öcü çeşidi vardır: yaramazlık yapan çocukları kaçırıp yiyen büyük bir beyaz adam. Bu çok ciddiye alınmazken görünmez ölü insanlar gerçekten de çok ciddiye alınan bir tehdit kaynağıdır.[12]

Buradaki hayati hata, bireylerde şiddetli duygu durumlarına sebep olmadıkları ya da önemli sosyal etkileri tetiklemedikleri gerekçesiyle

12. Diğer doğaüstü temalardan farklı olan ciddi doğaüstü failler: Burkert, 1996. Miki Fare'den farklı olan Tanrı: Atran, 1998; Ayrıca Başka Yorumlar İçin Bkz. J.L. Barrett, 2000.

"ciddi olmayan" yada "masallara ait" doğaüstü tasavvurları anlamanın gereksiz olduğunu varsaymaktır. Bu bir hata çünkü ciddi olan ya da olmayan değişkelerle ilgili kavramların ortaya çıkış şekilleri arasında hiçbir fark yoktur. Aslında kavramlar bu iki değişke arasında gidip gelmektedir. Yunanlar Apollo ile Athena'ya kurbanlar sunuyor ve bu tanrılara saygısızlık edenleri sürgüne gönderiyorlardı. Rönesans'tan itibarense Yunanların ve Romalıların tüm tanrıları sanatsal ilham için zengin ama ciddiye alınmayan bir kaynak olarak değerlendirilmeye başladı. Buna karşılık De Gaulle birçok Avrupalı için neyse Lenin ile Stalin de Ruslar için öyleydi; yani tarihin ve ideolojinin bir parçası. Fakat Fransız general, bir zaman Gabon'da bir ibadet nesnesine dönüşmüş, Rus diktatörler de Sibiryalı şamanların trans halindeyken ziyaret ettiği üst düzey ilahi varlıklar arasında yerini almıştı. Bir grubun önemsiz gördüğü dini kavramlar başka bir grubun dinine (ya da tam tersi) dönüşebilir.

Ciddi din de ciddi olmayan dağarcıktaki aynı görüşlere *ek olarak* kimi özelliklerden faydalanır. Bunun nasıl meydana geldiğini anlayabilmek için kavramları tasavvur eden bir zihnin işleyişinde daha derinlere inmeliyiz. Zihnin çok basit kavramsal tuğlaları (ontolojik kategoriler, kendine has ihlal özellikleri, çıkarımlar) kullanarak karmaşık doğaüstü yapılar inşa edebildiğini öne sürmek benim için yeterli ama tüm bunları nasıl bilebilirim? Neden HAYVAN ya da ALET'in ontolojik kategori olduğunu ve şablon olarak kullanılabildiğini ama DENİZAYGIRI ile TELEFON'un kategori olmadığını söylüyorum? Neden özellikle bu ontolojik kategori listesini kullanıyorum? "Aynı tür, aynı organlar" ifadesinin insan zihninde sezgisel bir kural olduğuna nasıl bu kadar emin olabilirim? Buraya kadar hiçbir saygın bilim insanının yapmaması gereken bir şey yaptım: Kanıtları değerlendirmeden önce ulaştığım sonuçları verdim. Kanıtlara döndüğümüzdeyse bazı ilkeler ve kavramların neden insan zihnine sezgisel geldiğinin yanı sıra bazı kavramsal yapıların neden bu kadar önem kazandığını da göreceğiz.

3

NE TÜR BİR ZİHİN GEREKİR?

Jane Austen'ın *Gurur ve Önyargı* kitabının ortalarında kahraman Elizabeth ile akrabaları, gururlu tanıdığı ve reddedilmiş talibi Bay Darcy'nin Pemberley'deki geniş mülkündeki evinde ve arazisinde gezdirilirler. Mekân çok büyüktür ("Odalar ihtişamlı ve güzeldi; mobilyaları sahibinin servetine yaraşır cinstendi"[1]) ve Elizabeth'in o ana dek alışkın olmadığı hazlar vadeder ("... Pemberley'nin hanımı olmanın bir şey demek olabileceğini hissetti!"[2]). Toplum tarihçisi olmayan Elizabeth, böyle bir haneyi çekip çevirmek için gereken yoğun emekten ziyade bu ferah odalara ve yemyeşil bahçelere sahip olmanın getirdiği bolca keyifle daha çok ilgilidir. Yukarı'da yaşar, Aşağı'da neler olup bittiği hakkında pek konuşmaz (hatta bunu düşünmez bile).

Fakat aşağıda çok şey olmaktadır. Ahırları, tarlaları, bahçeleri, mutfakları, misafir odaları ve müştemilat bölümleriyle Pemberley'deki gibi büyük malikânelerin düzgün bir şekilde işletilebilmesi için onlarca uzman arasında dağıtılmış ve kesin bir şekilde tanımlanmış görevlerin yerine getirilmesi gerekir: Bu uzmanlar arasında; kâhya, kalfa, oda hizmetlisi, baş hizmetkâr, vale, hanımın hizmetçisi, aşçıbaşı, uşak, uşak yardımcısı, küçük hanımın hizmetçisi, ev hizmetçisi, kiler hizmetçisi, bulaşıkhane hizmetçisi, mutfak hizmetçisi,

1. Jane Austen, *Gurur ve Önyargı*, çev. Hamdi Koç, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 270. (e.n.)
2. Age, s. 269.

çamaşırcı, sütçü kadın, arabacı, seyis, *postilion,*[3] mumcu, muhtelif işler sorumlusu, kâhya odası hizmetçisi, hizmetçiler salonu çırağı vb. sayılabilir. Bu uzmanların hepsinin, hiyerarşide kesin bir şekilde tanımlanmış bir konumu (yemeklerini ayrı ayrı yiyen, Üst Onlu ve Alt Beşli gibi çeşitli hizmetli kademesi bulunuyor) ve belirli özel görevleri vardı. Aşçıbaşı yemekleri pişiriyor ama şaraba müdahale edemiyordu. Şarabı baş hizmetkâr koyarken porselenleri kiler hizmetçisi masaya diziyordu. Böyle karmaşık bir işbölümü, karmaşık bir emir komuta zinciriyle yerine getiriliyordu. Kalfa kadın, hanımın hizmetçisi ile hemşireler haricindeki tüm kadın hizmetçileri işe alıp yönetiyor; aşçıbaşına baş hizmetkâr değil de kâhya emir verebiliyor; aşçıbaşı yemek hazırlığını yönetiyor ama yemeklerin sunumu baş hizmetkârın sorumluluğunda oluyordu.[4]

Bu sistemin en etkileyici özelliği; yukarıdaki odalarda kalanların, özellikle de konukların gözünde *görünmez* olmasıydı. Yiyecekler ve içecekler, sihir yapılmışçasına, belirlenen saatte gelir; az önce parlatılmış ayakkabılar sabah erkenden odalara getirilirdi. Bu tür yerlerin malikleri bile kâhyanın tam zamanlı işi olan bu karmaşık hiyerarşi ile işbölümü hakkında muğlak bir kanıya sahipti. Bir konuk olarak bunların hiçbirini algılayamazdınız bile; yalnızca tüm bu işlerin nasıl verimli bir şekilde yerine getirildiğine hayret ederdiniz. Ne var ki bu tür yerlerin ziyaretçilerinin çoğunlukla açığa çıkardığı üzere, burada ihtiyacınız olan her şeyi elde etmek, istediğiniz her şeyi alacağınız anlamına gelmezdi. Zira bu karmaşık hiyerarşinin belirli bir bağımsızlık ve katılık ölçütü vardı. Uşakların bir valenin işini yapması ya da bunun tam tersi beklenemezdi. Yerleri silen mutfak hizmetçileri kahvaltınızı hazırlamazdı. Ayakkabılarınız sadece sabahları parlatılırdı; diğer zamanlarda bu işlerden sorumlu kişiler başka işlerle meşgul olurdu. Yani hem misafirler hem de ev sahipleri bu örgütsel gücü belli yönlere doğru yönlendirebilse de hiçbiri bu düzeni tam anlamıyla yönetemediği gibi nasıl çalıştığını da net bir şekilde anlayamazdı.

3. İki veya daha fazla atın çektiği arabada sol en öndeki ata binerek arabayı yönlendiren kişi. (ç.n.)
4. İngiliz mülkleri: Hartcup, 1980.

KONUKLARIN ZİHNE BAKIŞI

Maalesef (ve neredeyse kaçınılmaz bir şekilde) din hakkında konuştuğumuzda aslında neden bahsettiğimizi tam olarak bilmiyoruz. Kendi düşüncelerimizi bildiğimizi düşünsek de ("Neye inandığımı biliyorum; hayaletlerin duvarlardan geçebildiğine inanıyorum") dini kavramların önemli bir kısmı bilinçli incelemenin erişemeyeceği bir konumdadır: hayaletlerin, gözlerinin önünde olanları görecekleri, olan biteni daha sonra hatırlayacakları, hatırladıkları şeylere inanacakları ve gördükleri şeyleri hatırlayacaklarına (tam tersi değil), vb. dair beklenti. Bu durum, *tüm* kavramların büyük bir bölümü, bilinçli erişimin çok ötesinde olduğu için böyledir.

Yanlış kanılarımızdan bir diğeri de insanların belirli düşüncelere sahip olmalarının *nedenlerini* anlayabilirsek bunları açıklayabileceğimizdir. ("Yakınlarını kaybetmeye dayanamadıkları için hayaletlere inanıyorlar"; "Tanrı'ya inanıyorlar çünkü aksi halde insan varlığının bir anlamı kalmaz" vb.) Fakat zihin, her tür düşünceyi üreten biyolojik makinelerden oluşan karmaşık bir kümedir. Birçok düşüncenin mantıklı bir sebebi yoktur, yalnızca makinelerin çalışma biçiminin kaçınılmaz bir sonucudurlar. İnsanların yüzünü kusursuz bir şekilde hatırlarken isimlerini unutmamızın iyi bir sebebi var mıdır? Hayır, bu sadece insan hafızasının işleyişiyle alakalıdır. Aynı şey dini kavramlar için de geçerlidir, süreklilikleri ve etkileri çeşitli zihinsel sistemlerin çalışma biçimiyle açıklanır.

Aslında karmaşık bir beyne sahip olmak, Pemberley'de konuk olmak gibidir. Bu etkili örgütlenmenin birçok avantajından faydalansak da aşağıda neler olup bittiğine ve zihinsel yaşamı mümkün kılmak için kaç farklı sistemin müdahil olduğuna dair hiçbir fikrimiz yoktur. İşin doğrusu, zihinsel sistemlerin yapısı, en şatafatlı hanede karşılaşabileceklerinizden *çok* daha karmaşıktır.

Pemberley'de şarabı ve çayı farklı hizmetçiler dolduruyordu; daha mütevazı bir hanedeyse bu işlerin ikisini de muhtemelen aynı kişi yapacaktı. Zihinsel temelimiz genelde o kadar iyi çalışır ki bazen basit bir örgütsel yapısı olduğunu düşünebiliriz. Çoğu zaman zihin hakkında bir taşralı mantığıyla düşünür, yalnızca birkaç hizmetçinin yeterli olacağını varsayarız fakat bu bir yanılsamadan ibarettir ve

beyin daha ziyade muazzam büyüklükte bir mülke benzer. Sistemin sorunsuz çalışması için, her biri sürekli üstümüze yağan bilgilerin yalnızca bir parçasını işleyen, çok sayıda özelleşmiş sistemin hassas bir şekilde koordine olması gerekir.

HIRSIZI YAKALAMAK (ÇIKARIM SİSTEMLERİNİN KULLANIMI)

Zihindeki sistemler karmaşıktır ve birbirlerine de karmaşık bir şekilde bağlıdırlar. İnsanların neden dini kavramlara sahip olduğunu anlamak için bu karmaşıklığın bir kısmı çok önemlidir. Neyse ki zihin örgütlenmesinin bu konuyla bağıntılı en önemli yönüne zaten aşinayız. Önceki bölümde karşılaştığımız tüm nesnelerin zihnimizde *ontolojik kategoriler* halinde ve bu kategorilerle bağlantılı beklentilerle gruplandığından bahsetmiştim. Ontolojik kategoriler bulundurmak, var olan her şeyi büyük klasörlere tasnif etmekten (en yuvarlak, kürklü ya da tüylü şeyler "hayvan"; düz yüzeyler ve keskin köşeler "makine" gibi) ibaret değildir. Ontolojik kategorileri faydalı kılan unsur; herhangi bir şey bir hayvan, kişi ya da yapay eser gibi göründüğünde onun hakkında belirli *çıkarımlar* yapılabilmesidir. Nesnenin bir hayvan, kişi, eser ya da kaya gibi doğal nesne olmasına göre farklı ipuçlarını ve süreç bilgilerini farklı şekillerde edinirsiniz. Eğer bir dal hareket ediyorsa muhtemelen bir şey ya da biri itmiştir. Bir hayvan bacağını hareket ettiriyorsa belirli bir hedefe doğru yöneldiği için olabilir.

Bu açıklama, nesneleri ontolojik farklılıklarına göre gruplandırmanın ve kategorilere has çıkarımlar yapmanın kasıtlı, açık bir düşünce meselesi olduğu izlenimi verebilir. Fakat alakası bile yok. Ayrımlar, zihin tarafından durmaksızın üretilir. Bunlar hakkında düşünmek zorunda değiliz. Çıkarım sistemlerinin ne kadar pürüzsüz işlediği hakkında bir fikir edinmek için aşağıda tasvir ettiğim sahneyi gözünüzde canlandırın:

Sessiz sakin, varlıklı bir banliyöde şapkalı, şık, yaşlı bir beyefendi bir evin arka kapısından çıkıp avludan geçer. Pantolonunun ceplerinde büyük bir tornavida ile levye taşıyordur. Etrafına birkaç kez göz gezdirdikten sonra kaldırımdan yürümeye başlar. Pek de uzak

olmayan bir noktada bir çocuk, tasmalı koca bir labradorla oynuyordur. Birdenbire yan bahçede bir kedi gören köpek öne atılır ve bu hareketinin sonucunda tasmanın ipi çocuğun elinden kurtulur. Avının peşine fırlayan köpek hızla kaldırımdan geçerken yaşlı adamı devirir; bunun üzerine adam da yüzüstü yere düşer, şapkası su oluğuna yuvarlanır. Cebinden fırlayan tornavida, kolunu çok kötü bir şekilde kesince adam acıyla haykırır. Ayağa kalkıp kanlı elini ovalarken topallayarak yoluna devam eder, şapkasını da su oluğunda unutur. Tüm bunlara sadece siz şahit olmuyorsunuz; bir polis memuru da o sırada mahallede devriye geziyordur. Polis memuru şapkayı alır, beyefendinin peşinden koşar, elini omzuna atar ve "Dur!" der. Adam döndüğünde polisi görür görmez belirgin bir şaşkınlıkla geri çekilir, âdeta kaçacak bir yer arar gibi etrafına bakar ama sonunda pes eder: "Peki, peki. Enselendim." Ceplerinden avuç dolusu yüzük ve kolye çıkarıp kafası karışan polis memuruna teslim eder.

Bu sahne sürükleyici olmasa da (Jane Austen'ın yanına bile yaklaşamaz) basit görünen olayların *algılanmasında* çok sayıda çıkarım sisteminin müdahil olduğunu göz önüne serer. Tüm bunlara şahit olsaydınız bazı olaylar karşısında şaşırsanız da nihayetinde hepsini anlayabilirdiniz. Bunun sebebi, beyinde "adama, küçük kıza, köpeğe ve polis memuruna neler olduğunu" anlamaya çalışan bir merkezin varlığı değildir. Sahnenin belirli yönlerini işleyen farklı sistemlerin kurduğu birliktir. Şunları ele alalım:

- *Katı nesneler fiziğinin anlaşılması:* Köpek, tasmanın ipini çocuğun elinden çekip aldı ve oradan geçen birini yere devirdi. İp ile tasma arasındaki bağ, çocuğun ipi tutarken uyguladığından daha güçlüdür ve hem adam hem de köpek yolları kesiştiğinde çarpışan katı nesneler olduğu için de adam devrilmiştir. Bu tür bir olgu, zihnimizde, psikologların bilimsel fizikten yola çıkarak "sezgisel fizik" diye adlandırdığı süreci yöneten bir mekanizmalar kümesi tarafından otomatik bir şekilde tasavvur edilir.
- *Fiziksel neden-sonuç ilişkisinin anlaşılması:* Şahit olduğunuz sahnede; köpeğin, önüne çıkan adama çarptığını ve adamın sendeleyip düştüğünü gördünüz. Fakat bunu bu şekilde anlatmazsınız.

Gördüğünüz kadarıyla olanlar, ileri fırlayan köpek çarptığı *için* adamın düşmesidir. Etrafımızdaki fiziksel olaylar birbiri ardına olup biten şeyler dizisi değildir; çoğunlukla ortada sebepler ve sonuçlar vardır. Fakat bir sebebi, en azından kelimenin gerçek anlamıyla, *göremezsiniz*. Yalnızca olayları görürsünüz ve beyniniz bunları *yorumlayarak* neden-sonuç sırasını belirler.

- *Amaç odaklı hareketin algılanması:* Köpek, belirli bir doğrultuda caddenin karşısına geçti ve burada da kedi yer alıyordu. Daha doğal bir şekilde ifade edersek köpeğin *amacı*, kediye yaklaşmaktı. Gördükleriniz yalnızca fiziksel hareketlerden ibaret olsaydı köpeği kedinin bulunduğu yere doğru iten görünmez bir gücün var olduğunu düşünebilirdiniz. Fakat zihninizdeki çıkarım sistemi, bu görünmez gücün köpeğin kafasının içinde, ava benzer bir şeye yakınlaşma arzusunda yattığını size söyler.
- *Kimin kim olduğunu takip edebilmek:* Tanığı olduğunuz sahne, yalnızca farklı karakterleri takip edebildiğiniz, onlara ne olduğunu ya da onların ne yaptığını işleyebileceğiniz ayrı ayrı "dosyalar" tutabildiğiniz sürece bir anlam taşır. Eğer beyninizdeki bir sistem her karakterin yüzünün bir görüntüsünü alıp daha sonra yüzler ve bedenler farklı yönlerden görünse, kısmen gizlense ve ışık değişse bile bu karakterleri yeniden tanımlayabilirse bu elbette gayet kolay görünür.
- *Yapılar ile işlevler arasında bağlantı kurmak:* Adam düştüğünde tornavida onu yaraladı. Bu aletin muhtemelen sert, sivri uçlu ve keskin olduğunu düşünürsek bu çok da şaşırtıcı değil. Tüm bunları sezgisel olarak tahmin ederiz; yalnızca tornavidalar genelde bu şekilde olduğu için değil, aynı zamanda tüm bu özelliklerin bir sebebi olduğu için de: Belirli işlevlerin yerine getirilmesini sağlarlar. Aletlerin bu tür işlevsel özellikleri olmasını beklediğimiz için, eğer levye ile tornavida kauçuk gibi yumuşak çıksaydı şaşırırdık.
- *Zihinsel tasavvurların anlaşılması:* Hırsız ile polis memuru arasında yaşananları anlayabilmek için bu madde de vazgeçilmezdir. Olup bitenlerin tanığı olan bize göre; polis memuru, adamın şapkasını düşürdüğünü gördü ve ona geri vermek *istedi*. Adamsa bir eve girdiğini polisin *bildiğini düşündü*. Aslında polis bunu *bilmiyordu*

ama mücevherleri görür görmez neler olup bittiğini *anladı*. Aynı zamanda hırsızın ona yalnızca yardım etmek *istediğini anlamadığını fark etti*... Bunu böyle sürdürebiliriz. Mesele, kimin kim hakkında ne düşündüğüne dair incelikli bir kanıya sahip olmadığınız sürece hikâyeyi anlayamayacağınızdır. Fakat düşünceler görünmezdir. Onları doğrudan gözlemleyemezsiniz, çıkarım yapmak zorundasınız.

Bunlar kesinlikle işin içinde olan sistemlerin tam bir listesi değildir ama burada vurgulamak istediğim konuda bir fikir vermeye yeter. Günlük yaşamımızın en alelade sahneleri, yalnızca zihnimizde âdeta gerçek bir Pemberley; faaliyetleri bilinçli ve ayrıntılı bir incelemeyle görülemeyen, son derece verimli hizmetçilerle dolu devasa bir zihinsel zemin olduğu için açık ya da basit görünen gerçeklerle doludur. Bu özelleşmiş sistemlerin her biri, çevremizle ilgili mevcut bilgilerin yalnızca sınırlı bir yönünü ele alsa da bunun hakkında çok mantıklı çıkarımlar üretir. Bu nedenle beyindeki bu sistemlere *çıkarım sistemleri* denir.

İşte burada bilimsel keşifler ortak aklın beklentilerine aykırı düşer. Mesela nesnelerin itildiğinde nasıl hareket ettiğini, çarpıştıklarında ne olacağını, altında kendisini destekleyen bir şey olmadığı sürece bir nesnenin neden yere düştüğünü; kısacası, psikologların "sezgisel fizik" dediği olgunun kapsamına giren şeylerin pek de öyle karmaşık olmadığını düşünebiliriz. Bir nesneyi bıraktığımda bunun düşey düzlemde bir yol çizerek aşağı düşmesini beklersiniz. Bir duvara top attığımda duvara çarptığı açıya göre kabaca simetrik bir açıyla geri sekmesini beklersiniz. Bir bilardo topu diğerinin yolunu kesiyorsa bunların birbirini geçmesini değil, çarpışmasını beklersiniz. Bir tenis topunu tüm gücünüzle fırlattığınızda da hafif dokunduğunuz zamana göre daha hızlı ve daha yükseğe gitmesini beklersiniz. Sezgisel fizik, tıpkı bilimsel benzeri gibi, belli ilkeleri temel alır. Bu ilkeler, etrafta hangi nesnelerin olduğunu ve bunların hareketini girdi olarak alıp bir sonraki aşamayla ilgili beklentiler üretir. Belirli beklentiler taşıdığımızın farkında olmayız. Bunlar, yalnızca çevremizdeki fiziksel gerçekliklerin bazı yönleri bu ilkeleri ihlal ettiğinde

göz önüne çıkar; bu nedenle deneysel psikologlar pek çok kez sezgilere aykırı durumlar üretmek için basit sihir hilelerine başvurur.[5]

Sezgisel fizik, doğası gereği görünmez olan şeyler hakkında çıkarım yapabilmek için (nesnelerin hareketi gibi) gözlemlenebilir olguları kullanır. Örneğin olaylar arasındaki neden-sonuç ilişkilerini ele alalım. Bir bilardo topunun başka bir topa vurduğunu gördüğünüzde ikinci topun ilki kendisine çarptığı *için* hareket ettiğini algılarsınız. Gerçekte hiçbir fiziksel nesne sözkonusu olmadığında bile bu tür olayları "gördüğümüzü" düşündüğümüz zamanlar olur. İnsanlara bir ekranda hareket eden renkli daireler gösterdiğinizde bu disklerden birinin diğerine "çarptığını", onu "ittiğini" vb. "algılamalarını sağlayabilirsiniz." İnsanlar ekranda gördüklerinin yalnızca ışık noktaları olduğunu, yani aslında çarpma ya da itme gibi şeyler olmadığını bildiğinde bile bunu düşünür. Fakat görüntülerde ufak bir düzenleme yaparsanız bu "neden-sonuç yanılsamasını" ortadan kaldırabilirsiniz. Artık insanlar dairelerin diğer dairelerle beraber hareket ettiğini ama ortada "sebep" ya da "sonucun" var olmadığını görür. Psikologlar Albert Michotte ile Fritz Heider, 1940'larda bu tür "neden-sonuç yanılsamalarının" çok güvenilir olduğunu (herkes bir sonuç "gördüğünü" bildirmiştir) ve nesnelerin hareketi arasındaki belirli matematik ilişkilere bağlı olduğunu (sonuçları belirli formüllere göre düzenleyerek yanılsamayı giderebilir ya da yeniden yaratabilirsiniz) göstermiştir. Daha şaşırtıcı olansa Heider ile Michotte'un ayrıca ortaya çıkardığı gibi, insanlar ekranda gördükleri noktaları hareket eden ve çarpışan katı cisimlerden de öte, birbirini "kovalayan" ya da birbirinden "kaçan" hareketli varlıklar olarak görebilirler. Yine noktaların göreceli hareketlerinin zamansal ve uzamsal özelliklerini dikkatli bir şekilde ayarlayarak "sosyal neden-sonuç" yanılsaması yaratabilirsiniz. Daha basit deneylerdeki gibi yetişkin denekler, ekranda gördüklerinin noktalardan ibaret olduğunu *bilir*. Ne var ki onları "kovalama içinde" ya da "bir yerlere gitme çabasında" *algılamaktan* kendilerini alamazlar.[6]

5. Sezgisel fizik: Kaiser, Jonides ve Alexander, 1986.
6. Neden-sonuç yanılsaması: Michotte, 1963.

Önceki bölümde ontolojik kategorilerin ne anlama geldiğini gayet basitçe açıklamıştım. Etrafımızdaki mevcut şeylerin çeşitleri hakkında "hayvan," "kişi" ya da "yapay nesne" gibi maddeleri ve her birine dair de ufak bir teoriyi içeren zihinsel bir kataloğumuz olduğunu öne sürmüştüm. Bu teori, örneğin, hayvanların aynı türde hayvanlardan doğduğunu, yapay nesnelerin yapısının kullanım amaçlarıyla ilişkili olduğunu vb. belirtir. Fakat *teori* terimi bir nebze yanıltıcı olabilir, bu nedenle daha doğru bir tanım verelim. Bir nesneyi görmek ya da farklı bir şekilde algılamak, belirli bir çıkarım sistemleri kümesini etkinleştirir. Her nesne, tüm sistemleri etkinleştirmez. Bir nesnenin bir kategoriye dahil olduğunu söylerken bunun belirli bir çıkarım sistemleri takımını etkinleştirdiğini kastediyoruz.

Hırsız ile polis örneğine dönelim: Köpek ile yaşlı adamın *fiziği* hakkında belirli beklentiler oluşturdunuz. Bunun sonucunda da yolları kesiştiğinde (birbirlerinin içinden geçmek yerine) çarpışmalarına şaşırmadınız. O halde köpek ile adamı izlediğiniz sırada *sezgisel fizik* sisteminizin etkinleştiğini söyleyebiliriz. Bu sistem aynı zamanda ağaçlar ya da yapay nesneler gibi hareketsiz nesnelere baktığınızda da etkinleşir. Fakat köpek, adam ve polis memuru aynı anda *amaç bulma* sisteminizi de etkinleştirdi; bu sayede de köpeğin kediyi yakalamaya, adamın köpekten kaçmaya, polis memurunun da adama yetişmeye çalıştığını aynı anda varsayabildiniz. Bu kişiler aynı zamanda, "polis, adamın neyin peşinde olduğunu bilmediğini adamın fark etmediğini anladı" gibi incelikli çıkarımlar üreten, daha karmaşık *sezgisel psikoloji* sistemini de etkinleştirir (bir ağaç sözkonusu olsaydı bunlar asla üretilmez ya da bir fare veya kurtçuk hakkında düşündüğümüzde çok daha basit bir versiyonu üretilirdi). Tornavidanın sert ve keskin olması, *yapı-işlev* sisteminizin bir beklentisidir. Bu sistem aynı zamanda hayvanların ya da insanların vücut parçaları tarafından da etkinleştirilir: bir kedinin tırnaklarını gördüğünüzde hayvanın, *avını parçalamak için* orada olduğunu düşünürsünüz. Öte yandan bir alet gördüğünüzde bunun işlevsel özellikleriyle kalmayıp bir insan eliyle nasıl kullanıldığı hakkında da bir açıklama getirirsiniz; örneğin tornavida ya da matkap döndürülürken levye üstünden bastırılarak kullanılır.

Tüm bunları "teorisi olan ontolojik kategoriler" dediğim olguyu bir dizi uygun çıkarım sistemiyle değiştirebileceğinizi anlatmak için söylüyorum. Eğer bir şey fizik ile amaç bulmanın yanı sıra aşağıda açıklayacağım bazı biyolojik beklentileri de etkinleştiriyorsa onu genellikle "hayvan" olarak tanımlarız. Tüm bunlara ek olarak sezgisel psikolojiyi de etkinleştiriyorsa genellikle "kişi" dediğimiz bir varlıktır. Fizikle birlikte yapı-işlevi etkinleştiriyorsa "yapay nesne" ya da "hayvan parçası" olabilir. Bunun yanı sıra belli bir amaç için kullanımı da etkinleştiriyorsa bu sefer çoğunlukla "alet" diye anarız. Hayvanlar, eserler ve kişiler hakkında teorik bilgileri içeren karmaşık bir zihinsel ansiklopediden ziyade belirli sistemleri açan ve diğerlerini kapayan anahtarlarımız vardır.

Çıkarım sistemleriyle ilgili bilgilerimiz, dört farklı bilim alanının birbirinden bağımsız bir şekilde buldukları sayesinde muazzam bir ilerleme kaydetmiştir. Normal yetişkin deneklerle yapılan deneysel çalışmalar, insanların çevrelerinin belirli yönleriyle ilgili sezgilerinin birtakım özel ilkelere bağlı olduğunu göstermiştir. Neden-sonuç ilişkisi, birazdan göreceğimiz üzere, bu ilkeler arasındaki çok sayıda örnekten biridir. Ayrıca bilişsel gelişim üzerine yapılan çalışmalar, bu ilkelerin çok erken yaşlarda görülmeye başladığını ve çok büyük miktarda bilgiyi hızla öğrenmeyi mümkün kıldığını önceki yıllara göre daha doğru bir şekilde ortaya koymuştur. Aynı zamanda, kan akışını ve beyindeki elektriksel, manyetik faaliyetleri izleyen görüntüleme teknikleri o kadar hassas bir seviyeye ulaştı ki farklı görevlerde korteksin ve beynin diğer kısımlarında hangi noktaların aktif olduğunu görebiliyoruz. Son olarak nöropsikologlar, çıkarım sistemlerinin bir kısmını bozarken diğerlerine zarar vermeyen bir dizi bilişsel patoloji keşfetti ve bu sayede sistemin nasıl düzenlendiği hakkında fikir sahibi olabiliyoruz.

OYUN İÇİNDE OYUN: BEYİNDEKİ SİSTEMLER

O halde bu modelde zihinlerimizi zeki kılan özellik, yapay eserler ya da hayvanlar gibi ansiklopedi tanımlarını bir araya toplayan bir kümeden ziyade çeşitli nesneleri düşündüğümüzde açılıp kapanan

özelleşmiş sistemlerden oluşmasıdır. Bu tanım birkaç sebeple bir öncekinden daha iyidir. Öncelikle bazı çıkarım sistemlerinin birden çok nesne çeşidiyle etkinleştirilmesi mantıklı gelir. Amaç bulma hem köpeklerde hem de insanlarda kullanılabilir. Yapı-işlev hem yapay eserlerde hem de bazı vücut parçalarında uygulanabilir. Ayrıca "ontolojik kategoriler" hakkında konuşurken bunlardan dünyada var olan gerçek şeylermiş gibi bahsetmem biraz yanıltıcı görünebilir çünkü birçok nesne, onları nasıl ele aldığımıza bağlı olarak, sözkonusu kategoriler arasında yer değiştirebilir. Örneğin denizden tuttuğunuz balığı buğulayıp servis ettiğinizde artık yalnızca hayvan olmakla kalmaz; aynı zamanda, bir dereceye kadar, yapay eser özelliği de kazanır. Eğer balığı birinin yüzüne vurmak için kullanırsanız alet olur. Elbette burada değişen, nesnenin kendisi değil; yalnızca onun hakkında zihnimizde üretilen çıkarım çeşitleridir. Bir noktada "hayvan" gibi görünüyordu, yani ortalıkta dolandığını gördüğümüzde ve üzerine düşünmeden ne aradığını merak ettiğimizde amaç-bulma sistemimiz etkinleşmişti. Balığın artık bir "yapay esere" dönüştüğünü söylerken "Kim yaptı?" ve "Ne için yaptı?" gibi soruların kendiliğinden üretildiğini kastederiz. Balık bir "alet"e dönüştüğünde bunun tek anlamı, "Ağırsa vurduğunda acıtacaktır" ya da "Kuyruğu ince, sıkıca tutabilirim" gibi çıkarımlar üretmemizdir; yani yapı-işlev sistemimiz etkinleşmiştir.

Zihnimizin farklı nesneler tarafından farklı şekilde etkinleştirilen bir çıkarım sistemleri kümesi olarak tanımlanması, bir beynin esas işleyiş tarzına daha yakın olduğu için zihinsel ansiklopedi tanımına kıyasla daha doğru olur. Yani beyinde farklı nitelikleriyle genel bir "her şeyin kataloğu" yoktur; aynı zamanda beyinde hayvanlarla ilgilenen, kişileri değerlendiren, yalnızca eserleri dikkate alan vb. ayrı bölümler de bulunmaz. Bunun yerine çevremizin farklı yönleri hakkında belirli türde çıkarımlar yapan birçok farklı işlevsel sistem vardır. Bu yalnızca teorik bir tahminden ibaret değildir: Farklı sistemlerin varlığı ve bunların sınırlı alanlarda özelleşmiş olduğu hem beyin taramalarıyla hem de hastalık bilimiyle göz önüne serilmiştir.

Mesela yapay nesneler alanını ele alalım. Bu apaçık bir ontolojik kategori olarak görülebilir. Dünyadaki birçok nesne yapayken pek

çoğu da değildir. Eğer beyinlerimiz filozoflar tarafından tasarlansaydı kesinlikle yapay olan ve olmayan nesneleri birbirinden ayrıştırabilirdi. Ama beynin yapısını açıklamak bundan daha zordur çünkü evrimle tasarlanmıştır. İnsanlara yapay eserleri ve hayvanları andıran yeni resimler gösterildiğinde beyinleri farklı şekillerde etkinleşir. Eserler sözkonusu olduğunda hareketlerin planlanmasında rol oynayan premotor korteksinde yeterli düzeyde faaliyet görülür; bu da sistemin bir şekilde yeni nesneyle ne yapacağını anlamaya çalıştığını düşündürür (insanbiçimci üslup için özür dilerim; sistem elbette ne yaptığının farkında değildir). Fakat bu durum, eğer nesne alete benzer şekildeyse geçerlidir. Başka bir deyişle, çok daha kesin bir şekilde ifade etmek gerekirse, beyinde bir "yapay eserler" kategorisinden ziyade "alet benzeri nesneleri ne yapacağını bulan" bir sistem bulunur.[7]

Bu durum, canlılık ve amaçlılık gibi karmaşık alanların değerlendirilmesinde daha da belirginleşir. Yukarıdaki hikâyeyi yorumlarken *bilme, umma, algılama, çıkarım yapma* vb. zihinsel durumları hesaplayan ve diğer insanların bu durumlar hakkında tanımlamalar üretip davranışlarını açıklayan (ve tahmin eden) bir sisteme sahip olduğumuzu söylediğimde meseleyi basitleştirmiştim. Yaptığım tanım basitleştirilmişti çünkü bu sezgisel psikoloji sistemi aslında çok çeşitli alt sistemlerden oluşur. Hırsızla ilgili tüm sahne (özellikle de hikâyenin şaşırtıcı *sonu*), yalnızca tüm bu farklı insanların zihinlerinde neler olup bittiğini kimi yönleriyle anlayabildiğiniz sürece bir anlam ifade eder. Bu da başkalarının kafalarının içinde algılar, amaçlar, inançlar vb. türde neler olduğuna dair sürekli tasavvur üreten özelleşmiş mekanizmalar sayesinde mümkün olmuştur.

Tüm bunların hemen göze çarpmayan, özelleşmiş bir mekanizma gerektirdiği gerçeği, şaşırtıcı bir şekilde, bazı insanlarda bu mekanizmanın bir kısmının bozuk olması vasıtasıyla ortaya çıkarılmıştır. Bu insanlar da katı nesnelerin izleyeceği yönleri ve neden-sonuç ilişkilerini hesaplayabilir, nesnelerin nereye düşeceğini tahmin edebilir, farklı kişileri tanıyabilirler vb. ama en basit psikolojik süreçleri

7. Aletler ve hayvan benzer uyaranlarla farklılaşmış etkinleştirme: Martin, Wiggs, Ungerleider ve Haxby, 1996.

yerine getiremezler. Aslında hırsız-polis hikâyemiz, büyük oranda, nöropsikolog Chris Frith'in meslektaşlarıyla birlikte otizmli hastaları test etmek için kullandığı benzer anekdotlardan ilham alınarak yazıldı. Bu sağlık sorunundan mustarip çocuklar ile yetişkinler, benzer anekdotlarda olup bitenlere bir anlam vermekte zorlanır. Adamın mücevherleri polise vermesi ve polisin bunun üzerine şaşırması, fark edebildikleri ama sebebini kolaylıkla açıklayamadıkları olaylardır. Ayrıca Frith, normal denekler bu tür bir hikâye dinlediğinde beyinlerinde belirli bir etkinleşme örüntüsü oluştuğunu göstermiştir. Bu etkinleşme, başka insanların belirli bir sahneyi zihninde nasıl tasavvur ettiğine dair bir zihinsel tasavvurun oluştuğu durumlara has bir olgudur. Fakat otizmlilerin çok farklı bir etkinleşme örüntüsü vardır ki bu da "zihin teorisi" mekanizmalarının ya işlemediğinin ya da tamamıyla farklı işlediğinin göstergesi olabilir.[8]

Otizm hakkında, diğer insanların tasavvurlarını anlayamadıklarını belirten bu yorum ilk olarak gelişim psikologları Alan Leslie, Uta Frith ve Simon Baron-Cohen tarafından öne sürülmüştür. Otistik çocuklar, normal akranlarıyla aynı şekilde sosyal etkileşime girmiyor gibi görünür. Tuhaf, tekrar eden davranışlar edinir, belli nesnelerin ayrıntılarını takıntı haline getirebilir ve tuhaf beceriler geliştirirler. Gelişimlerinin diğer boyutları normal olabilir; örneğin bazılarının IQ'su yüksektir ve çoğu konuşabilir. Yine de diğer insanları pek anlayamaz ve onları genelde hareketsiz fiziksel nesneler gibi değerlendirirler. Kendilerine has bozuklukları, sahnedeki kuklalarla ilgili "yanlış inanç testleri" gibi basit görevlerle açığa çıkarılabilir. Kukla 1, bir bilyeyi A kutusuna koyup sahneden çıkar. Kukla 2 sahneye gelir, A kutusundaki bilyeyi bulur, alıp B kutusuna koyar ve sahneden çıkar. Sonra Kukla 1 geri döner. Buradaki sorumuz şu: Kukla, bilyesini bulmak için nereye bakacak? Dört yaşından büyük çocuklar (hatta benzer zihinsel yaşa sahip Down sendromlu çocuklar dahi) genellikle, "A kutusuna," diye cevap verir; bazen de "A kutusuna çünkü orada olduğunu *düşünüyor*," yorumunu yaparlar. Fakat bu basit görünen görevin aslında ne kadar karmaşık olduğuna dikkat

8. Zihin teorisi çıkarımları gerektiren hikâyelerin otizmlilerce anlaşılması: Frith ve Corcoran, 1996.

edin. Aynı sahnenin iki farklı tanımını zihninizde tutmanız gerekir: bilyenin esas konumu (B kutusu) ve Kukla 1'in zihninde tasavvur edilen konumu (A kutusu). Bu iki tanım birbiriyle uyumsuzdur. Bunların biri yanlıştır ve kuklanın davranışını yönlendirecektir. Otistik çocuklar, üç yaşındaki çocuklar gibi tepki verir. Kuklanın bilye için B kutusuna bakmasını beklerler; ne de olsa bilye aslında oradadır. Bilye gerçekte B kutusundayken birilerinin onun A kutusunda olduğunu varsayabileceğini pek kavrayamazlar. İlk deneylerin yapıldığı 1970'lerden bu yana diğer çok sayıda deneyde, otizm sendromunun, sezgisel psikoloji eksikliğinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı gösterilmiştir. Örneğin otistik olmayan beş yaşındaki çocuklar, bir kutunun içinde ne olduğuna dair daha çok bilgi edinmek için kutunun kapağına dokunmaktansa içine bakmanın daha iyi olacağını varsayar. Yaklaşık on aylık normal bebekler, diğer insanların dikkatini belirli bir nesneye çekmek için elleriyle işaret etmeye başlar; sonrasında da insanların gerçekten de bakıp bakmadığını kontrol ederler. Bunu yapmayan bebekler de genellikle birkaç yıl sonra otizmin tipik belirtilerini sergiler.[9]

Simon Baron-Cohen otizmi bir tür "zihin körlüğü" olarak adlandırır ki bu da hem isabetli (otizmli insanlar bizim "gördüğümüzü" düşündüğümüz bir şeye, yani diğer insanların zihinsel durumlarına tamamen kapalıdır) hem de bir ölçüde yanıltıcıdır. Baron-Cohen'in bizzat gösterdiği gibi sezgisel psikolojimiz, farklı işlevleri ve sinirsel uygulamaları olan farklı sistemlerden oluşmuş bir kümedir. Bunlardan biri, insanların gözünün nasıl göründüğünü inceleyip nereye baktıkları hakkında çıkarım yapar. Bir diğeri, canlı bir şekilde hareket eden şeyleri, yalnızca itilip çekildiğinde hareket eden hareketsiz nesnelerden ayırt eder. Üçüncüsü de algıladıklarımızı başka kimlerin algıladığını ve bu kişilerin algısının ne şekilde farklılık gösterdiğini hesaplar. Fakat otizmli çocuklarda özel bir alt beceride bozukluk var gibi görünür: diğer insanların tasavvurlarının

9. Otizm ve zihinsel durumların meta-temsilinin yapılamaması: Baron-Cohen, Leslie ve Frith, 1985; Ayrıca Bkz. Baron-Cohen, 1995. Yanlış inanç testleri: Wimmer ve Perner, 1983.

tasavvuru. Zihinde olup biten her şey için değil, yalnızca en önemli parçalarından biri karşısında kördürler.[10]

Diğer insanların eylemleri ve zihinsel durumlarını tasavvur etmek, bu tanımın düşündürdüğünden de karmaşık olabilir. Örneğin normal deneklerde sinirlerin uyarılması üzerine çalışmalar, birinin bazı jestler yaptığını gördüğümüzde kendimizin de aynılarını yaptığımızı zihnimizde canlandırdığımızı göstermiştir. Bu da yine pek farkında olmadığımız bir olgudur. Yapılan çalışmalar, insanların jestlerini izlediğimizde uyarılan beyin bölgelerinin, kendimiz de aynı şekilde davrandığımızda uyarılan bölgelerle örtüştüğünü gösterir. Başka bir deyişle, bilinçli bir şekilde plan yapılmasa ve motor sekansı baskılansa bile, beynimizin tanık olunan eylemi gerçekleştirmeyi hayal ettiği bir bölüm vardır. Bebeklerde de sondaki baskılama haricinde benzer bir sistem görülür; ancak baskılamanın olmaması, diğer insanların davranışlarını taklit etmelerine yol açar. Tüm bunlar da insanların sadece belirli bir sporu yapanları *izleyerek* sözkonusu sporda geliştiğine dair (fakat bilfiil antrenman yapanlar kadar değil, maalesef) ünlü ve gayet şaşırtıcı deney sonucunun açıklaması olabilir. O halde diğer insanların eylemlerini ya da hareketlerini kendimizin de yapabileceği bir şey gibi görmek de başka bir özelleşmiş sistemin işidir.

Artık başka insanların çektiği acıyı tasavvur etmenin, özelleşmiş bir başka sinirsel yapının sonucu olduğuna dair kanıtlarımız var. Kimi sinir hücresi kümeleri, seçici bir şekilde aşırı sıcak, soğuk ve basınca tepki verir. Bunların komşusu olan diğer bölgeler de seçici bir biçimde *diğer* insanları etkileyen benzer olaylara tepki verir. Başkalarına acı çektirildiğini gördüğümüzde belirli duygusal tepkiler verdiğimiz gerçeği, bu sistem tarafından üretilen basit bir simülasyonun sonucu olabilir. Yani beynin özel yapılarının ele aldığı şekliyle diğer insanların acı deneyimi, bir dereceye kadar, kişinin kendi çektiği acılarla örtüşür. Tekrarlamak gerekirse, olayların diğer insanları nasıl etkilediğine birtakım açıklamalar getiren (aynı olayları biz

10. Zihin körlüğü olarak otizm, sistemlerin tanımı dahil: Baron-Cohen, 1995.

deneyimlediğimizde ne olabileceğine dair benzer bir simülasyonla) bir sistem vardır ama bu yalnızca olayların kısıtlı bir yönüyle ilgilenir.[11]

O halde, özetle, diğer insanların zihinsel yaşamı hakkında oluşturduğumuz zihinsel tanımlar, kişilerle ilgili genel, tek bir teoriden ziyade bu insanların yaşadıklarının farklı yönleri hakkındaki çok sayıda farklı bakış açısı, simülasyon ve çıkarımın sonucudur. Tek bir alanda toplanmış gibi görünen "sezgisel psikoloji", aslında özelleşmiş sistemleri barındıran alt alanların bir toplamıdır. Aynı durum zihinsel ansiklopedinin diğer alanları için de geçerlidir. Örneğin dünyadaki kimi nesneler (hayvanlar, kişiler vb.) çeşitli hedeflerin peşinde hareket ederken diğerlerinin (kayalar, nehirler, ağaçlar vb.) yalnızca bir dış kuvvet aracılığıyla hareket ettiğini gayet iyi algılayabiliyoruz. Burada bazı basit algılama mekanizmaları, sadece hareketin temeline bakarak bu nesneleri birbirinden ayırabiliyor. Yani canlı varlıkların hareketi, cansız varlıklara kıyasla genel olarak hız açısından daha az benzerlik gösterir ve yön açısından daha düzensizdir. Fakat hareket tek kriterimiz değil. Aynı zamanda canlı varlıklar, çoğu zaman çevrelerindeki diğer nesnelere ilgi gösterdiklerine dair ipuçları verir. Örneğin hayvanlar, ilgilendikleri nesneleri takip ederken kafalarını çevirir. Yine bu alanda da basit bir süreç gibi görünen şeylerin (hangi nesnelerin amaca yönelik olup hangilerinin olmadığını bulmak gibi) aslında daha fazla özelleşmiş sinir sisteminin işbirliğini gerektirdiğini görüyoruz.

Birkaç yerde bebekler ve küçük çocuklar hakkındaki bulgulardan bahsettim. Zihinsel ansiklopediyle ilgili en çarpıcı ve hayranlık uyandırıcı modeller (ya da daha doğrusu ansiklopediyi andıran olguyu meydana getiren sistemler), gelişim psikolojisinden gelir. Bu bir tesadüf değildir. Küçük çocuklar üzerinde yapılan çalışmalar en temel felsefe sorularını sorar (*Bilgi nereden gelir? Etrafımızda dünya hakkında herhangi bir şeyi nasıl keşfederiz?*) ama bunları deneylere tabi tutulan bilimsel sorulara dönüştürür. Genç zihinlerin nasıl

11. Motor imgelemine dahil olan sistemler: Jeannerod, 1994; Decety, 1996. Eylemleri algılamak, hayal edilen eylemi tetikler: Decety ve Grezes, 1999. Farklı acı türlerine özelleşmiş alanlar: Hutchison, Davis, Lozano, Tasker ve Dostrovsky, 1999.

çalıştığına dair bulduğumuz pek çok şey sayesinde zihnin nasıl çalıştığına dair daha çok şey biliyoruz.[12]

İLERLEME KUTUSU 5:
ALANA ÖZGÜLÜK

- Çevrenin algılanması ve anlaşılması, etrafımızdaki nesnelerin farklı yönleri hakkında yapılan çıkarımları ve tahminleri gerektirir.
- Zihin, bu farklı yönler hakkında çıkarımlar üreten özelleşmiş sistemlerden oluşur.
- Farklı "ontolojik kategorilerde" yer alan nesneler, bu özelleşmiş sistemlerin farklı kümelerini etkinleştirir.
- Her çıkarım sistemi daha çok özelleşmiş sinirsel yapılardan oluşur.

BUNU ÇOCUKLAR BİLE BİLİR

Küçük çocuklar çok zeki görünmez. İki yaşındakiler sarsak olur, görgü kuralı ve ahlaki değerlerden yoksundurlar, (kelimenin tam anlamıyla) en basit şeyleri bile beceremezler. Berbat bir şekilde konuşurlar ve konuşmaları da en hafif tabirle kısıtlıdır. Küçük çocukların yeteneklerinin bu kadar sınırlı olduğu görüldüğünde onların yetkin yetişkinlere dönüşmesi mucizeye bağlıymış gibi düşünülebilir. Fakat bu bir safsatadır. Çocuklar çok şey öğrenebilirler çünkü çok şey *bilirler*. Bilim insanları artık onlara verdiğimiz çok karmaşık bilgileri kullanarak bilinebilecek (neredeyse) her şeyi keşfetmelerini sağlayan zihinsel süreçleri çok net bir şekilde tanımlayabiliyor. İnanması ne kadar zor olsa da küçük çocuklar aslında gayet zeki olabiliyor.

Bizi zeki yapan unsurlar onları da zekileştiriyor: çeşitli özelleşmiş çıkarım sistemlerinden oluşan zihinlerimiz. Psikologlara göre çocuklar, bir tür doğal deney alanıdır. Birçok deneyim alanı hakkındaki bilgileri minimal düzeyde olsa da çevreleriyle her tür gerçeği günbegün keşfederler. Bunu yapabilmelerinin tek yolu, ulaştıkları kısıtlı bilgiye dayanarak çevreleriyle ilgili birtakım *çıkarımlar* yapmalarıdır. Bu da ancak çevrelerinin hangi yönlerine odaklanmaları ya da bu ipuçlarından ne gibi çıkarımlar yapmaları gerektiğine dair birtakım kesin yanlılıklarla yola çıkmalarıyla mümkün olur. Burada birkaç açıklayıcı örnek verelim.

12. Gelişimle ilgili sorular, felsefi sorulardır: Gopnik ve Meltzoff, 1997.

Bir timsahın içini açarsanız ne görürsünüz? (Ölü) bir timsahı alın. Keskin bir bıçakla sürüngeni kesmeye başlayın. İçinde kemikler, kaslar ve çeşitli içorganlar görürsünüz. Şimdiyse gerçekten zor bir soru geliyor: Eğer *ikinci* bir timsahın da içini açacak olsanız ne bulacağınızı düşünürsünüz? Birçok insan şu cevabı verecektir: Büyük ihtimalle yine *benzer* kemikler, kaslar ve içorganları. Bu elbette doğru cevaptır. Eğer timsahlarda akciğer olup olmadığını öğrenmek istiyorsak iki yüz adet timsahın içini açıp bulgularımızı karşılaştırmanın pek bir anlamı olmaz çünkü yalnızca birinin (ya da araştırma bütçemizi esnetme şansımız varsa en fazla birkaç tanesinin) içini açmamızın gayet yeterli olacağını biliriz. Fakat bu inancımızı doğrulayacak pek bir deneyim yaşamamışızdır. Bir türün tüm üyelerinde benzer "içorganlar" olduğunu *varsayarız* (cinsel organlar hariç elbette, bu durumda iki farklı çeşit görmeyi bekleriz). Bu inanç, hayvanlar hakkında daha az deneyimi olan ve kesinlikle kasaplık ya da diseksiyonu çok az tecrübe etmiş çocuklarda bile (soruyu nasıl soracağınıza bağlı olarak üç ila beş yaşındakiler) bulunur. Bu sorunun aslında çok zor olmadığını düşünebilirsiniz. Ne de olsa eğer bu şeylerin hepsine "timsah" *diyorsak* öyle ya da böyle hepsinin benzer olduğunu ima ediyoruz... Ne var ki timsahlarda aynı içorganlar bulunduğundan çok emin olan çocuklar, aynı kesinliği telefonların ya da televizyonların iç yapısı hakkında gösteremez. Bu aletlerin benzer işlevlerde olması bir şey ifade etmez. Çocuklar, elbette, gördüklerinde bir telefonu tanıyabilir ve televizyonun ne işe yaradığını bilir. Makinelerin *içindekiler* nedeniyle bu işlere yaradığı öyle çok da aşikâr değildir. Bu ilkeyi güzel yapan, tamamıyla soyut olmasıdır. Yani çocuklar tüm timsahların içorganlarının temelde benzer olmasını bekleseler de genelde bir timsahın ya da başka bir hayvanın içinde aslında ne olduğu konusunda hiçbir fikirleri yoktur. Psikolog Frank Keil, küçük çocukların bir hayvan bedeninin içinde ne olduğu konusunda çok muğlak fikirleri olduğunu ama *yine de* bir farenin içinde ne varsa diğer farelerde de aynısının bulunacağından gayet emin olduklarını gözlemlemiştir.[13]

13. İçorganlar: Gelman ve Wellman, 1991; Simons ve Keil, 1995.

Aslında bu sıradan çıkarımların daha derin ve zor algılanan bir yönü vardır. Canlı türler (biyologlara göre *cinsler*: köpek, kedi, zürafa vb.) genellikle hem çocukların hem de yetişkinlerin zihninde *özcü* terimlerle tasavvur edilir. Yani ineklerin bir bütün olarak kendi türlerine özgü ve onlardan ayrılmayan birtakım içsel özelliklere (ya da özellikler kümesine) sahip olduğunu varsayarız. Psikologlar Frank Keil, Henry Wellman ve Susan Gelman, çocuklardaki bu tür tasavvurları kapsamlı bir şekilde belgelemişlerdir ama bu durum yetişkinlerde de görülür. Diyelim ki cerrahi bir operasyonla bir ineğin vücudundaki fazlalıkları atıp onu ata benzeyecek şekilde yeniden biçimlendirdiniz; yele ve güzel bir kuyruk eklediniz ve ineğin tıpkı bir at gibi beslenmesini, hareket etmesini ve davranmasını sağlayacak diğer operasyonlar yaptınız. Peki şimdi bu bir at mıdır? Çocuklar da dahil olmak üzere birçok insana göre değildir. Kılık değiştirmiş bir inek, atımsı bir inek ve hatta kültürlerarası bir inek olabilir ama özünde yine de bir inektir. İnek olmakla ilgili içsel ve kalıcı bir şeyler vardır. "Özün" ne olduğuna dair zihninizde bir tasavvur olmadan bile böyle bir varsayımınız olabilir. Yani birçok insan, inekliğin ne olduğunu açıklayamasa da ineklerin, özünde bir "ineklik" taşıdığını düşünür. Tüm bildikleri; bu inekliğin, artık o her neyse, yok edilemeyeceği ve dışsal özellikler yaratamayacağıdır. İneklik, bir inekte neden boynuz ve toynak olduğuna açıklama getirir.[14]

Hayvanların tür genelinde özlere sahip olması, hayvan kavramlarımın bir diğer özelliğine de karşılık gelir; yani hayvanlar ve bitkilerin genel bir sınıflandırmasının yapıldığı bir taksonomi içinde yer alırlar. Doğal türleri tanımlayan terimler, karşılıklı olarak birbirlerini dışlar (belirli bir hayvan, iki sınıfa birden ait olamaz) ve ortaklaşa bir şekilde tüm canlıları kapsarlar (her hayvanın bu sınıflardan birine ait olduğu varsayılır). Doğal alanın dışındaki kavramlar için bunun geçerli olmadığına dikkat edin. Bir piyano hem mobilya hem de müzik aleti olabilir (böylece "piyano" kavramı, iki farklı üst seviye sınıfın da üyesidir). Ayrıca doğal tür

14. Özcülük: Hirschfeld ve Gelman, 1999.

terimleri, genel vücut planlarına karşılık gelen daha üst seviyelerde gruplanır ("kuşlar," "memeliler," "böcekler" vb.).[15]

Neden bazı şeyler kendi kendine hareket eder? Yukarıda da bahsettiğim gibi bir ekranda görülen noktalar, hareketlerini belli belirsiz değiştirdiğimizde, çarpışmaktan ziyade birbirlerini kovalıyormuş izlenimi verebilir ve bebekler bile bu farklılığa karşı duyarlı görünür. Bir süre önce psikolog Alan Leslie yetişkinlerin, sebep gördüğü ve görmediği sahneleri ayırt ettiği gibi, bebeklerin de Michotte'un neden-sonuç yanılmasının tuzağına düştüğünü göstermiştir. Bir diğer çocuk psikoloğu Philippe Rochat da bu tür bir deneyi altı aylık bebeklerle yürütmüş ve onların da "fiziksel neden-sonuç" (itme, çekme, vurma) ile "sosyal neden-sonuç" (kovalama, kaçma) arasındaki farka duyarlı olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla olaylar arasındaki tüm bu bağlantılar, düşündüğümüzden çok daha erken bir dönemde zihinde tasavvur ediliyor gibi görünüyor; elbette çocuk, "kovalama" ya da "kaçma" kavramlarını edinmeden ve bunlarla ilgili bir deneyim yaşamadan önce. Daha büyük çocuklarınsa (mesela üç yaşındakiler) çevrede kendi kendine yürüyen ve yürümeyen nesneler arasındaki farka dair kesin beklentileri oluyor. Örneğin psikolog Rochel Gelman, bir dizi hayvanın ve hayvan heykelinin hareket edip edemeyeceğine dair anaokulu çocuklarını test etti. Deneklerine göre, gerçek hayvanlar kendi kendilerine yürüyebilirken heykellerin yürüyemeyeceği gayet açıktı. Çocuklar bunu sezer ama buna bir açıklama getiremezler. Gelman'ın deneklerinden biri, heykelin "bacakları olmadığı için" yürüyemeyeceğini söylemiştir. Heykelin aslında bacakları olduğu gösterildiğinde de "bu bacakların iyi olmadığını" söyleyerek karşı çıkmışlar ve bu böyle sürüp gitmiştir. Bu tür derin sezgisel ilkeler test edildiğinde bu durum sık sık yaşanır. Çocuklar bu ilkeye ve sistemli sezgilere sahiptir ama bunlar için bir açıklamaları yoktur. Bunun nedeni, yetişkinlerde bile, sezginin bilinçdışında kalan özelleşmiş bir sistem tarafından üretilmesidir.[16]

15. Taksonomi yapısındaki tüm canlı türleri: Atran, 1990; 1994; 1996.
16. Bebeklerde neden-sonuç ilişkisi: Leslie, 1987; Rochat vd., 1997. Çocukların kendi kendine hareketle ilgili çıkarımları: Gelman, Spelke ve Meck, 1983.

Orada farklı insanlar var mı? Bebekler, aşağı yukarı en başından itibaren insan yüzlerini farklı bir görsel uyaran türü olarak işler. Yalnızca insan yüzleri ile çevrelerindeki diğer nesneler arasındaki farkı algılamalarından bahsetmiyorum. Aynı zamanda yüzler arasındaki farklılıklara, diğer görsel uyaranlar arasındakilere göre daha çok dikkat ederler. Bu özel davranışın sebebi, çocukların hızla ilgili kişiler veritabanı oluşturmasıdır. Doğumdan birkaç gün sonrasından itibaren çocuklar, etkileşime girdikleri her bir kişi için ayrı ayrı "dosyalar" yaratır ve yüzlerinin yanı sıra onlarla nasıl etkileşime girdiklerini de hatırlarlar. Psikolog Andrew Meltzoff, bebeklerin insanları tanımlamak için taklitten faydalandığını keşfetmiştir. Eğer bir bebek, bir yetişkinin belirli bir jestini taklit etmişse diğer yetişkinlerde farklı şeyleri taklit etmeyi dener. Bir önceki oyun arkadaşı yanına döndüğündeyse önceki rutinlerine geri döner. Diğer bir deyişle, bebekler kimle etkileşime girdiğini kontrol etmek ve belirli bir yüzle, kokuyla vb. hangi kişi dosyasını ilişkilendireceğini belirlemek için taklidi kullanır. Çocuğun varsaydığı (ya da daha ziyade beyninin varsaymak üzere biçimlendiği) nokta; insana benzer iki nesne arasındaki farkın, örneğin, iki fare ya da iki oyuncak arasındaki farktan çok daha önemli oluşudur. Bebekler, dünyadaki yaşamlarına çok şey görerek ve bunlardan bir kısmının (insan yüzleri) benzer özellikler taşıdığını fark ederek başlamazlar. Yüze benzer görüntülere ve bunlar arasındaki farklılıklara özel bir dikkat gösterme eğilimiyle başlarlar.[17]

Yeri gelmişken, bebeklerin yetişkinlerin mimiklerini taklit edebilmesi (dil çıkarma, dudak bükme, kaş çatma vb.), yenidoğan beyninin hayli özelleşmiş yetkinliklerle donatıldığını gösterir. Taklit edebilmek için dışarıdan gelen *görsel* bilgiyi, içinizdeki *motor* kontrolüyle eşleştirebilmeniz gerekir. Bebekler tüm bunları daha aynada kendi yüzlerini görmeden ve ebeveynleri davranışlarına bir tepki vermeden önce yapmaya başlar. Çocuklar taklit etmeyi öğrenmez; aksine öğrenmek için taklit eder. Taklit farklı insanları tanımak için kullanılabilir fakat aynı zamanda, karmaşık

17. Bebeklerin yüzlere tepkileri: Morton ve Johnson, 1991; Pascalis, De Schonen, Morton, Deruelle vd., 1995.

jestlerin ve bir dereceye kadar da dildeki seslerin edinilmesi için de gereklidir.[18]

Orada kaç nesne var? Bebeklerin yetkinliklerine hayranlık duymaya başlamışken onların aynı zamanda hesap yapabildiklerini de neden iddia etmeyelim? İşin aslı, yapıyorlar da. Ya da daha ziyade, bizimki gibi, beyinlerindeki bir mekanizmayla etraflarında *kaç* nesne olduğunu hesaplayabiliyorlar. Bu mekanizmalar "imkânsız" değişikliklere (iki nesnenin bire dönüşmesi gibi) tepki verir ve şaşkınlık gösterir. Altı aylık bir bebeğe önce bir nesne gösterin, ardından önüne saydam olmayan bir engel koyun. Sonra başka bir nesne daha gösterip onu da engelin arkasına koyun. Sonra engeli kaldırın ve... yalnızca tek bir nesne kalmış. (Bilişsel psikologlar, deneylerinde bu tür basit sihir hilelerini sıklıkla kullanır.) Bebekler buna çok şaşırır, hatta engelin arkasındayken nesnelerin rengi ya da şekli değişirse şaşkınlıkları daha da artar. O halde beyinlerinin bir yeri, kaç adet nesnenin saklandığını hesaplar. Bu tür deneylerde iki nesneyi henüz bir arada görmediklerine dikkat edin. Yani onları şaşırtan, dünyada bir şeylerin değişmesi değil, bir şeylerin beklemedikleri şekilde değişmesidir.[19]

Tüm bunları nasıl biliyoruz? Elbette beş aylık bir bebeğe 1+1=1 işlemini tuhaf bulup bulmadığını sormazsınız. Bu tür küçük deneklerle yapılan deneyler, bebeklerin göz hareketlerini takip ederek ya da emzik emme yoğunluğunu izleyerek ne kadar dikkatli ve şaşırmış olduklarını ölçen usta işi teknikleri kullanır. Bebekler, beklentilerini karşılayan tekrarlı görüntüleri izlerlerse dikkatleri kısa sürede dağılır ve etrafa bakmaya başlarlar. Onlara gösterdiğiniz şeyleri belirli yollarla değiştirirseniz yeniden dikkatlerini çekebilir; böylece değişikliğin farkına vardıklarını anlarsınız. Haliyle herhangi bir değişikliğe verdikleri tepkileri ölçmek istemeyeceğiniz için uyaranları farklı yollarla değiştirir ve bunların aynı etkiyi yaratıp yaratmadığını gözlemlersiniz. Bu da hangi değişikliklerin diğerlerinden daha dikkat çekici olduğuna dair bir fikir verir.

---

18. Bebeklerin kişileri tanıması ve taklit etmesi: Meltzoff, 1994; Meltzoff ve Moore, 1983.
19. Bebeklerin sayı sayması: Wynn, 1990.

Özetle; genç bir zihin kesinlikle basit bir zihin değildir. Yetişkinlerde gördüğümüz özelleşmiş yetkinliklerin çoğu, belirli beklentiler (örneğin nesneler devamlıdır), tercihler (zürafa yüzleri arasındaki farklılıklara karşı insan yüzlerindeki farklılıklar gibi) ve çıkarım yöntemleri (mesela eğer bu şey kendi başına hareket ediyorsa amacını anlamaya çalış; eğer biri ittiği için hareket ediyorsa aldırma) biçiminde bebeklerde de zaten bulunur. Bu erken yaş kapasiteleri, belirli gerçeklik alanlarında belirli çıkarım sistemlerinin kullanılmasına imkân verir. Bu da çocuğun çevresiyle ilgili muazzam miktarda bilgi toplamasına yardımcı olur çünkü zihin, dünya hakkında her tür bilgiyi göz ardı etme ve yalnızca bir kısmına odaklanma yanlılığındadır. Tüm nesnelerin tüm olası bağlantılarına dikkat etmek (mümkün olsa bile) zaman ve kaynak kaybı olurdu. Ancak seçiciyseniz çok şey öğrenebilirsiniz.

DOĞUŞTANLIK VE GELİŞİM

Etrafımızdaki nesnelerin çok farklı sınıflara ait olduğunu, her birinin ne olduğunu açıklayan "gizli" özellikleri (eğer hayvansa bir öz, failse bir amaç) bulunduğunu varsaymadan edemeyiz. Daha çarpıcı olansa tüm bunları, dünya hakkında, bu beklentilerin çevremizi anlamamızı sağladığını fark edecek kadar bilgi toplamadan çok önce yapmamızdır. Bebekler kendi kendine hareket eden şeylerin bir amacı olduğunu; farklı insanlarla etkileşirken farklı yüzlerin hayati önem taşıdığını; bu insanların ağzından çıkan seslerin, nesnelerin çıkardığı seslerden farklı değerlendirilmesi gerektiğini varsayarlar. Tüm normal zihinlerde bunlar bulunur ve çok erken yaşlarda görülür. Elbette bu da bizi, pek çok insanın merak ettiği şu soruya götürür: İlkeler hangi nedenden doğar? Çocuklar bu ontolojik kategoriler ve çıkarım sistemleriyle mi dünyaya gelir? Canlı ve cansız varlıklar arasındaki ayrım, insan bebeklerinde *doğuştan* bulunur mu?

Bu sorular, ne yazık ki, pek bir anlam ifade etmez. (Daha önceki bölümlerden birinde de söylediğim gibi, bazı eski konuların tekrar tekrar ele alınması gerekir çünkü sürekli gündeme gelip yeniden kavramsal kafa karışıklığına sebep olurlar.) Örneğin anaokulundaki çocukların hayvanlar ve eserlerle ilgili farklı beklentileri olduğunu

biliyoruz. Peki bu, doğuştan gelen bir ayrım olabilir mi? Daha küçük çocukların hayvana benzer şeylerin kendi kendine yürümesini beklediğini biliyoruz ama yapay eser gibi görünen şeylerin yürümesini beklemezler. Bu da vaktinden önce gelişmiş bir ayrımı temel alıyor olabilir mi? Belki öyledir çünkü bebekler canlı hareket ("düzensiz") ile cansız hareketi ("Newton yasalarına uyumlu") birbirinden ayırabilir. Bu da zamanda geriye gidip karmaşık kavram ayrımlarının kökenlerini çok daha önceki yeterliklerde bulabileceğimiz anlamına geliyor. Öte yandan zamanda ne kadar geriye gidersek gidelim kavramların kendisini de o kadar değiştireceğimize dikkat edin. İlk başta "hayvan" kavramıyla yola çıktık, sonra "hayvan görünümlü şeye" ulaştık, oradan da "kendiliğinden hareket eden şeye" ve nihayet "düzensiz hareket eden şeye" geldik. Bu nedenle doğum anında bulduğumuz, doğrusunu söylemek gerekirse, "hayvan" kavramı olmayacaktır; daha ziyade (normalde) bir şeye giden başka bir şeye giden başka bir şey ... olacak; ta ki "hayvan" kavramına ulaşıncaya dek. Aynı durum diğer kavramlar için de geçerlidir. Bu kavramlarla ilgili birtakım erken dönem göstergeler bulabilirsiniz ama geriye doğru gittikçe ilgilendiğiniz kavramlara da o kadar az benzerler ve daha çok, genellikle açıklamak istediğiniz kavramları ortaya çıkaran üretici yapılarla karşılaşırsınız. Zamanda geriye doğru gittikçe kavramlarınızı yeniden tanımlamak zorunda kalırsınız ve bir noktada, kesinlikle çocuğun gelecekteki kavramları için muazzam sonuçları olacak aşırı erken gelişmiş yapıları incelemeye başlarsınız fakat bunlar yola çıktığınız kavramsal etiketlere karşılık gelmez. Özellikle genlerin, korteks bölgelerinin birbirinden ayrılmasına ve bu alanların birbiriyle etkileşimi sağlayan sinirsel yolların oluşumuna doğrudan etki etmesi çok muhtemeldir. Beyin bağlantılarının çıkarım sistemlerini destekleyecek biçimde nasıl etkinleştiğine dair görüşlerin daha çok elden geçirilmesi gerektiği çok açıktır.

Buradaki kafa karışıklığı, kavramları ele alırken onları ansiklopedide nesneleri tarif eden maddelere benzetme eğilimimizden kaynaklanır. Bunun sonucunda da yetişkinlerin zihinsel ansiklopedisinde var olan maddelerin bir kısmının bebeklerde de olup olmadığını merak ederiz. Fakat, yukarıda da söylediğim gibi, ansiklopedi tanımı

hayli yanıltıcıdır. Ontolojik kategorilerde aslında şu ya da bu çıkarım sistemlerini çalıştırıp durduran bir dizi anahtar vardır. Filozof Ruth Millikan'ın belirttiği gibi kavramlar, *becerilerden* ziyade tanımlamalardan ibarettir. "Hayvan" kavramı, gerçek hayvanları tanıma ve onlar hakkında çıkarımlar yapma becerisidir. Dolayısıyla burada hem kavramlarda hem de motor becerilerde kademeli bir gelişim sözkonusudur; çocuğun *hayvan* kavramını edindiği bariz bir kırılma noktası mevcut değildir. Aslında kişi, bu belirli becerisini her zaman iyileştirebilir.[20]

"Doğuştanlık" hakkındaki söylentilere bakılırsa yetişkinlerde gözlemlediğimiz *aynı* kavramları bebeklerde de buluruz. Fakat gelişen zihinlerle ilgili güncel çalışmalar daha karmaşık bir şeyi ortaya çıkarıyor: çocuğun *normal* bir çevrede büyümesi koşuluyla, nihayetinde yetişkinlerin kavramlarını oluşturacak bir dizi zayıf ilke, ilk önyargılar ve özelleşmiş beceriler. Bir süreliğine kavramları bir kenara bırakıp yalnızca bedensel gelişime baktığımızda bu durumu daha açık bir şekilde görebiliriz. Çocuklar, kendilerine özgü biçimde doğar ve gelişirler çünkü organizmanın mimarisi genotipinden gelir. Normal çocukların hepsinde önce süt dişleri çıkar, sonra bunlar düşer ve çocukluk çağlarının yaklaşık ortalarında kalıcı dişler gelir. Fakat bunun için uygun koşullar gerekir. Yetersiz vitamin alan çocuklar kesinlikle farklı bir gelişim güzergâhı izler; ayrıca sıfır yerçekiminde ya da çiğnenen gıda yerine damara zerk edilen gıdayla beslenen çocukların durumu hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Bu durumları konumuzla alakalı olmadığı için kapsam dışı bırakabiliriz fakat bunun sebebi, nadir görülmeleri değil (yaygınlaşabilirdi); ilgili genlerin seçilimini sağlayan koşulların parçası olmamalarıdır. Modern insanların diş gelişimini hangi genler kontrol ediyorsa etsin; bu genler lolipopların, şekerlemelerin ve serum cihazlarının var olmadığı; insanların, ister hayvan isterse bitki olsun, besinlerini çiğneyerek yediği bir ortamda ortaya çıkmışlardır.

Hemen hemen aynı şekilde, çocukların dilbilimsel gelişimi de istisnasız iki ila beş yaş arasında kelime haznesinin muazzam büyüdüğü;

20. "Doğuştanlık" iddialarının belirsizliği: Elman vd., 1996. Beceri olarak kavramlar: Millikan, 1998.

tek kelimelik cümlelerden iki kelimelik ifadelere, oradan da dillerinin sözdizimi ile yapısının eksiksiz bilgisine varıldığı adım adım ilerleyen bir süreçtir. Tabii bu da yine insanların bu dili konuştuğu ve çocuklarla etkileşime girdiği normal bir çevre gerektirir. Yalıtılmış şekilde büyüyen çocuklar, dilbilimsel yetkinliklerini tam olarak geliştiremeyebilirler. Özetle, sizi bulunduğunuz çevredeki kaynakları kullanmaya, yani normal besinler sayesinde diş çıkarmanıza ve konuşmayı bilen kişilerle normal dilbilimsel etkileşimler yoluyla sözdiziminizi kurmaya hazırlayan doğru genetik materyale sahip olsanız da normal bir ortamda bulunmanız gelişim için vazgeçilmezdir.

Bu konu da bizi daha önemli başka bir meseleye getiriyor. Daha önce de söylediğim gibi, belirli ontolojik kategoriler ile çıkarım sistemleri, küçük yaşlardan itibaren tüm normal insan zihninde bulunur. *İnsan* kavramının altını çizmeliyim. Biraz önce tarif ettiğim belirli yapı aslında insanlara özgüdür. Cansız şeyler ile amaca dönük şeyler, doğal yollarla oluşan nesneler (dağlar) ile yaratılan nesneler (ok ve yay), insan failler ile insan olmayan hayvanlar arasında sezgilerimizi kullanarak ayrımlar yaparız. Fakat bunun için metafiziksel bir gerekliliğe ihtiyacımız yoktur. Gerçekte, birçok filozof ve bilim insanı, sezgisel olarak yaptığımız ayrımların bir kısmının (mesela insanlar ile hayvanlar arasındaki) makul olmadığını düşünür. Sezgisel ontolojimiz, tek mevcut olasılık değildir.

Bunu anlayabilmek için basit bir sahne düşünelim. *Mary*, küçük *kuzusuyla* birlikte bir sokak lambasının yanındaki bir *ağacın* altında dinleniyor. Şimdi bu sahnenin farklı organizmaların zihninde nasıl işlendiğini hayal edin. Bir insana göre burada dört farklı kategori vardır (insan, hayvan, bitki, yapay eser). Bu nesnelerin her biri, kendine has bir çıkarım sistemi kümesini etkinleştirir. İnsan gözlemci, otomatik olarak Mary'nin yüzünü kendine özgü bir şey gibi algılarken koyununkini böyle değerlendirmez; aynı zamanda sokak lambasının işlevini düşünürken ağacınkini dikkate almaz. Aynı sahneyi bir zürafa görseydi bunları zihninde farklı şekilde kodlayacaktı. Bir zürafa için koyun ile Mary arasında çok belirgin bir fark olmayacaktı (zürafanın Mary'yi bir avcı olarak görmediğini varsayıyoruz) çünkü ikisi de türdeş değildir; sokak lambası da onun gözünde

yararsız (yapraksız) bir ağaçtan farksızdır. Fakat eğer bir köpek olsaydı o da sahneyi bambaşka algılayacaktı. Köpekler evcil hayvan oldukları için insanlar ile köpek olmayan diğer hayvanlar arasında kesin bir ayrım yapabilirler; yani burada da Mary ile koyun, köpeğin beyninde farklı sistemleri etkinleştirirdi. Fakat köpek, sokak lambası ile ağaç arasındaki farka dikkat etmezdi. Aslında ikisi de bölgesini işaretlemek için eşit ölçüde imkân sağlardı.

İLERLEME KUTUSU 6:
GELİŞİM VE ÖZGÜLLÜK

- Çıkarım sistemleri, çevremizdeki belirli ipuçlarına odaklanmamızı ve bunlardan özgül çıkarımlar yapmamızı sağlar.
- İlkelerin zayıf versiyonları, bebeklikten itibaren bilgi edinimini yönetir.
- Tüm kavramlar beceriler gibi gelişir, bu nedenle doğuştan olma üzerine yapılan tartışmalar çoğunlukla anlamsızdır.
- Hangi ilkelere sahip olacağınız hangi türde yer aldığınıza bağlıdır: Bu nedenle, evrim zihinsel yapıyla bağıntılıdır.

O halde belirli ontolojik kategorilere sahip olmak bir "tercih" meselesidir (dünya, kendi içeriklerini kategorilere ayırma konusunda pek çok yönteme açıktır) ve bu tercih, ait olduğunuz türe bağlıdır. Mesela yüz tanıma özelliğini ele alalım. İki yüzü farklı kılan incelikli özellikleri istemsizce fark ederiz ama hayvan yüzleri sözkonusu olduğunda benzer ipuçlarını görmezden geliriz. İnsanlar, başkalarına aşırı bağımlı bir vaziyette doğar. Kendi başlarına hayatta kalabilecek hale gelinceye dek yıllarca başkalarının bakımına ihtiyaç duyarlar. Ayrıca hayatlarını sürdürmek için başkalarıyla işbirliği yapmaları gerekir; bu nedenle bir grupta kimin kim olduğunu bilmek yaşamları boyunca hayati bir önem taşır. Elbette bu, yalnızca insanlara özgü bir durum değildir ama türümüzde en uç noktalara varır. İnsanlarla etkileşimimiz, elbette, karşımızda kim olduğuna bağlıdır. Buna karşın zürafalar, yılanlar ya da sırtlanlarla etkileşimlerimiz kovaladığımız ya da kaçtığımız hayvanın *hangisi* olduğuna değil; *hangi türe ait* olduğuna bağlıdır. Belki de bu yüzden beyinlerimiz zürafaların yüzlerindeki hayranlık uyandırıcı farklılıklara dikkat edemeyecek şekilde gelişmiştir. Bir başka örnek; yapay eserleri alet olarak düşünelim. Bilmediğimiz bir aletin fotoğrafına bakmak

kendine özgü bir beyin faaliyetine yol açar; bu, bilinmeyen hayvanların fotoğraflarını gördüğümüzde yaşananlardan farklıdır. Bu faaliyete beyindeki motor kontrol bölgelerinden bazıları da katılır. Fakat çok uzun bir süre boyunca diğer türlerin bulabileceğinden çok daha karmaşık aletler yaratmış, alet yapıcı bir tür için bu durum pek de şaşırtıcı olmaz. Aletlerin nasıl kullanılacağına dair bir çıkarım sisteminin bulunması, insanların karmaşık alet yapma tekniklerini hızla ve belli bir esneklikle edinmesine imkân vererek insanlara ciddi bir avantaj sağlar.

TASARIM VE TASARIMCI

Çeşitli türlerin, çevrelerindeki şeyleri farklı şekillerde gördüğünü (farklı kategoriler ve çıkarım sistemleri) anladığımızda bunun bu farklı türlerin tarihinden, yani *evrimden* kaynaklandığını düşünmek mantıklı gelir. Çıkarım sistemlerimizin var olma sebebi belki de yüz binlerce yıldır normal insan çevrelerinde kendini sürekli gösteren sorunlara çözüm getirmeleridir. İnsanlık tarihinin büyük bir bölümünde hüküm sürmüş bu *atalara ait* durumların altını çiziyorum çünkü bunlar ayrı bir türe evrilmemizi sağlayan koşullardı: Toplayıcılıkla geçinen küçük göçebe gruplarda, yakın işbirliği hayatta kalmayı sağlıyordu ve bilgiler de örnekler ve iletişim yoluyla aktarılıyordu. Avcılık ve toplayıcılıkla geçinmiş pek çok nesil düşünüldüğünde tarımda, sanayide ve devlet, şehir ya da büyük grupların yaşamında görülen son gelişmeler evrimsel zaman ölçeğinde yalnızca birkaç saniyeye denk geliyor. Bu, önemlidir çünkü davranışlarımızda ve en önemlisi de zihnimizin yapısındaki birçok özellikte bu evrimsel geçmişin izlerini taşıyoruz. Basit ve bilindik bir örnek vermek gerekirse çoğu insan tatlıya düşkündür çünkü ata çevremizde şeker ve vitamin kaynakları çok enderdi. Bu tür besinlerin bol olduğu kaynaklara karşı gelişen damak tadının (aynı durum, enerji kaynağı olan hayvan yağı ve protein kaynağı olan et için de geçerlidir) gelişmesinin tek sebebi, bu eğilime yol açan genlerin yayılmalarının daha muhtemel olmasıydı. Bu genleri taşıyanlar, taşımayanlara kıyasla daha çok çocuk yapmaya eğilimliydi ve çocuklarından bazıları da bu genleri taşıyordu.

Burada, uyumlayıcı önem sorunları farklı şekillerde karşımıza çıkıyor. Örneğin etrafınızda failler mi yoksa yalnızca mekanik olaylar mı olduğunu (ağacı hareket ettiren şeyin rüzgâr mı yoksa orada pusu kurmuş bir hayvan mı olduğunu) algılayabilmelisiniz. Fakat aynı zamanda sizinle kimin ne zaman etkileşime geçtiğinin ve bu etkileşimin sonuçlarının bir hesabını tutmalısınız; aksi takdirde istikrarlı işbirliği imkânsız olurdu ve bu da özel bir hafıza ile yeterli bir yüz tanıma becerisi gerektirirdi. Bu iki sorun birbirinden çok farklıdır ve tek bir sistemin her iki görevi de yerine getirebileceği fikri oldukça şüphelidir. Bunlar da özgün uyumlayıcı sorunlardan oluşan çok uzun bir listenin henüz başında yer alırlar. Kimi insanların işbirliği konusunda güvenilir olduğunu algılamak, potansiyel cinsel partnerleri çekici kılan şeyin ne olduğunu algılamakla aynı değildir. Aynı şekilde, belirli bir yiyeceğin zehirli olup olmadığını değerlendirmek de farklı bir şeydir. Buradaki mesele, bu sorunların öznelerinin farklı olmasından ibaret değildir; aynı zamanda her biri, bilgiyi işlemek için farklı yöntemler gerektirir. İnsanlarla etkin bir etkileşim için her birinin ne yaptığını hatırlamanız ve her durumda bu insanların hangi motivasyonla hareket ettiğine dair çıkarım yapmanız gerekir. Fakat hayvanlar sözkonusu olduğunda bir türün tüm üyelerini aşağı yukarı aynı görebilirsiniz.

Bu düşünceler çok sayıda evrimsel biyoloğu, evrim sırasında insan beyni gibi karmaşık bir organın muhtemelen çok ama çok sayıda bu tür özelleşmiş alt sistem biriktirdiğini ve böylece sistemi bütün olarak daha büyük ve akıllı hale getirdiğini düşünmeye itmiştir. Aslında akıllı olma fikrinin; her amaca uygun, daha büyük bir zekâdan ziyade her biri tek bir sorunla ilgilenen çok sayıda özelleşmiş sistem içerdiği düşünülüyordu. Bu, mantıklı zira büyük bir sistem gereksiz ayrıntılarla boğulurdu. Örneğin yüz tanıma sistemimiz, karşılaştığımız her hayvan için ayrı dosyalar tutsaydı bu bir kaynak israfına dönüşür ve hızlı tepki vermemiz gereken durumlarda bizi hantallaştırırdı. Bir zürafa ya da kaplan karşısında gereken tepki, karşımızdaki hayvanın kendisinden ziyade türüne bağlıdır. O halde ortada daha gelişmiş primatlardaki ve insanlardaki karmaşık bilişsel yetkinliklerin başlangıç noktasına dair, gittikçe daha çok artan özelleşmeyi

öne süren bir evrim tarihi vardır. Bu kanıya göre; daha akıllı türler, diğerlerine göre daha az değil, daha çok içgüdüleri bulunduğu için daha akıllı olmuştur. Fakat bu bir varsayımdan öteye gidememiştir.[21]

Psikologlar ile nöropsikologlar, bu biyolojik varsayımlardan bağımsız bir şekilde, çok daha fazla özelleşmiş çıkarım sistemi olduğunu (yukarıda açıklandığı üzere) göstermeye başladığında bu durum değişti. Artık psikolojik bulgular, evrimsel geçmişleriyle birlikte, genelde *evrimsel psikoloji* dediğimiz bir alan içinde değerlendirilebiliyor. Buradaki asıl nokta, beyindeki özelleşmiş sistemlerin ne işe yaradığını, özel rutinlerce nasıl desteklendiklerini ve doğal seçilim süresince hangi koşullar altında evrildiklerini hesaba kattığımız takdirde insan zihninin nasıl şekillendiğini daha iyi anlayabileceğimizdir. Bu da evrimsel biyoloji, genetik, nöropsikoloji, psikoloji ve antropolojide elde edilen bulguların bir araya getirilip aralarında bir bağlantı kurulmasını gerektirmiştir.[22]

ALET TAKIMI 3:
EVRİMSEL PSİKOLOJİ

Evrimsel tarihimiz; çıkarım sistemlerimizi, atalarımızın yaşadığı koşullarda tekrar tekrar ortaya çıkan sorunlara getirilen evrimleşmiş tepkiler yoluyla şekillendirmiştir. Dolayısıyla (1) bu sorunların belirli özelliklerini bu tür koşullarda yeniden oluşturmalı, (2) hangi hesaplama ilkelerinin bu sorunları çözebileceğine dair bir çıkarım yapmalı ve böylece apaçık görünmeyen bazı tasarım özelliklerini öngörmeli, (3) karşılık gelen özelleşmiş çıkarım sistemine dair birbirinden bağımsız deneysel ya da nöropsikolojik bulgular olup olmadığını incelemeli, son olarak (4) psikologların tanımladığı özel sistemin diğer sistemlerden nasıl evrimleştiğini ve taşıyıcılarına üreme avantajı sağlayıp sağlayamayacağını değerlendirmeliyiz.

Bu bağlayıcı gereklilikler, neden evrimsel psikolojinin hâlâ gelişiminin ilk dönemlerinde olduğunu açıklar. Öylece, bir insan etkinliğini (örneğin okuma-yazma yetkinliği) ele alıp onu uyarlanabilir kılacak bir hikâye uyduramayız (yazılı iletişim çok kullanışlıdır). Bu örnekte okuryazarlık, beyinde özel bir sistem gerektirmez. Yalnızca

21. Evrim ve özelleşme: Rozin, 1976.

22. Evrimsel psikoloji alanındaki genel araştırmalar: Barkow, Cosmides ve Tooby, 1992; Buss, 1999; Crawford ve Krebs, 1998. Karşılaştırmalı bilişsel gelişim: Parker ve Mckinney, 1999.

tarih boyunca işe yaramış ve halen başka amaçlar için de kullanılabilen sistemleri çalıştırır (görsel şekillerin tanınması, kelimelerin hecelere bölünmesi, el ve bileğin motor kontrolü vb.).

Bazı alanlarda çıkarım sistemlerimizin çalışma şeklinin evrimin bir sonucu olduğu gayet açıktır çünkü tercihlerimizin hayatta kalma ve üreme başarılarımızda doğrudan sonuçları vardır. Örneğin evrimsel psikologlar Don Symons ile David Buss, insanların cinsel davranışlarının birçok yönünü içeren eksiksiz bir liste hazırlamıştır: insanların partnerlerini nasıl seçtiği, neyi çekici bulduğunun yanı sıra partnerlerin uzun vadeli işbirliği ve çocuk yetiştirme konusundaki güvenilirliklerini nasıl ölçtüğü.[23]

Atalarımızın yaşadığı ortamlar, görünür avcıların yanı sıra çeşitli mikroplar, virüsler ve zehirli maddelerin yol açtığı tehlikelerle doluydu. Atalarımızın avcılık ve toplayıcılıkla bulduğu yiyecekler çok "doğaldı" ve bu nedenle hiç sağlıklı değillerdi. Birçok bitki de ölü hayvanlar da tehlikeli zehirli maddelerle doludur. Ayrıca birçok hayvan, insan bedeninde yaşamaya kolayca uyum sağlayabilen patojenler taşır. Tehlike, özellikle insanlar gibi besinlerini çok çeşitli kaynaklardan bulan ve beslenme düzenini değiştirerek yeni çevrelere uyum sağlayabilen "genelci" türler için yüksektir. Genelci türlerden olduğunuzda diğer türlerin çoğu gibi bir bağışıklık sistemine sahip olmanın yanı sıra hastalığa yakalanma ve başkalarına bulaştırma tehlikelerini asgariye düşürecek özel bilişsel adaptasyonlar da geliştirmeniz gerekir. Sıçanlar da genelcidir; bu da onların yeni yiyeceklere karşı aşırı temkinli yaklaşmaları ve yeni yiyecek ile çeşitli bedensel rahatsızlıklar arasında hızla bir ilişki kurabilmelerinde kendini gösterir. Bu tür bağlantıları, yiyeceklerle ilgili olmayan diğer ilişkilerden daha iyi kurabilirler; bu da bu tür çıkarımları üreten sistemin gerçekten de özelleşmiş olduğunu gösterir.

Bu alanda insanların da özel bilişsel adaptasyonları vardır. Örneğin çok küçük çocuklar, bakıcıları tarafından verildiği sürece çok çeşitli tatlara açık olurlar ki bu sayede yerel koşullara uyum sağlayabilirler;

23. Eş seçimi: Buss, 1989; Symons, 1979. Kıskançlık: Buss, 2000. Cinayet ve evrimsel açıklamalar: Daly ve Wilson, 1988. Evrimsel bakış açısı üzerine araştırma: Lecroy ve Moller, 2000.

daha sonraki dönemlerdeyse daha tutucu olup tehlikeli yiyecekleri deneme girişimlerini sınırlandırırlar. Özellikle bol miktarda zehirli madde içeren yiyecekler hamile kadınların midesini bulandırır. Görüldüğü kadarıyla sabah bulantıları, özellikle atalarımızın yaşadığı ortamlarda fetüs gelişimini tehdit edebilecek yiyeceklere karşıdır. Yiyecek, elbette bu tür tehlikelerin tek kaynağı değildir. Çürüyen cesetlere, yaralı ya da hasta insanlara temas etmek, dışkı ya da toprak yemek; hepsi, geçerli evrimsel nedenlerle uzak durulan şeylerdir.

Aslında insan zihni bu tür durumlarla ilgilenen ve bunların yalnızca ima edilmesiyle bile yoğun duygusal tepkileri tetikleyen özel çıkarım sistemleri barındırır gibi görünüyor. İğrenme psikolojisini, bunun evrimleşmiş yiyecek tercihleriyle bağlantısını ve hastalığa yakalanma riskiyle ilişkisini araştıran psikolog Paul Rozin, bu bulaş sisteminin kendine özgü çıkarım ilkelerine uyduğunu göstermiştir. Birincisi, tehlike kaynağının gözle görülür olmasını bile gerektirmediğini varsayar; çürüyen bir cesedi kötü bir yiyecek tercihi yapan şeyler mikroskoplar ve mikrobiyoloji öncesinde görülemiyordu. İkincisi; bulaş sistemi, ne kadar kısa olursa olsun, bir tehlike kaynağıyla yapılan *sınırlı* bir temasın bile riskin *tamamını* aktardığını varsayar. Başka bir deyişle, burada "doz etkisi" diye bir şey yoktur. Bulaşıcı maddeler, seyrelseler dahi zararlı güçlerini kaybetmezler. Üçüncüsü, yemek yeme sırasında sistemin verdiği tiksindirici tepkiler, özellikle güçlü olsa da, kirlilik kaynağıyla yapılan *herhangi* bir temasın tehlikeyi taşıdığını belirtir.[24] Bu ilkeler, burada değerlendirdiğimiz alana özgüdür. Paul Rozin'in deneylerinde deneklerin, içinde önce bir hamamböceği olsa da sonradan derinlemesine dezenfekte edilmiş bir bardaktan bir şeyler içmeyi reddetmesi gibi, bulaş çıkarım sistemleri bazı durumlarda aşırı temkinli olabiliyor. Ne var ki bu sistemin ince ayarı, derinlemesine dezenfeksiyon diye bir şeyin var olmadığı, atalarımızın yaşadığı koşullarda yapılmıştır.[25]

24. Yiyeceklerle alakalı özelleşmiş kaçınma davranışı: Garcia ve Koelling, 1966. Sabah bulantısı: Profet, 1993.
25. İğrenme ve ilişkili olduğu durumlar: Rozin, 1976; Rozin, Haidt ve Mccauley, 1993.

BİLİŞSEL NİŞTE YAŞAM

Evrimle ilgili kanılara yer vermemiz bizi çok genel birkaç soruya yöneltir: İnsanlar neye ihtiyaç duyar? Zürafalar ve vombatlarla kıyaslandığında kendilerine özgü ihtiyaçları nelerdir? Görünen o ki insanlar, nefes alabilmek için oksijene ve hayatlarını idame ettirebilmek için de çeşitli besinlere ihtiyaç duyuyor fakat bu, hayvanların genelinde geçerlidir. İnsanların diğer türlerden çok daha fazla ihtiyaç duyduğu iki çeşit şey vardır ki bunlar olmadan varlıklarını sürdürmeleri imkânsızdır. Çevrelerindeki dünya hakkında *bilgilere* ve türünün diğer üyeleriyle *işbirliğine* ihtiyaç duyarlar. Bu ikisi, çevremizin o kadar ayrılmaz bir parçasıdır ki bunların kelimenin tam anlamıyla günlük hayatlarımızın idamesinde ne kadar çok rol oynadığını fark etmek zordur. Aynı şekilde bu ürünleri elde etmek için zihinlerimizin evrim süresince ne derece şekillendiğini ve bunların tedarikine gittikçe daha çok bağımlı olduğumuzu fark etmekte de zorlanırız.[26]

İnsanlar bilgiye açtır

İnsan davranışı, eylemler için parametreler sunan zengin ve esnek bir veritabanına dayanır. İnsan davranışının çok az bir kısmı, etraftaki koşullar hakkında edinilen muazzam miktarda bilgi hesaba katılmadan açıklanabilir ya da anlatılabilir. Bu nedenle kimi antropologlar, insanların kendine has çevrelerini bir "bilişsel niş" olarak tanımlamıştır. Kurbağaların gölcüklere, balinaların da deniz suyuna ihtiyacı olduğu gibi insanlar da işleyişleri ve hayatta kalmaları için vazgeçilmez olan bir ortamın içine dalmışlardır; bu da "çevre hakkında bilgi" ortamıdır. Gazetecilerin kullandığı "bilgi çağı" klişesi, eğer yakın ya da uzak geçmişte bilgiye ihtiyaç duymadığımızı düşündürüyorsa yanıltıcı bir ifadedir. Bir savana yayılmış, yollardaki yenilebilir şeyleri toplayan ve arada da takviye amaçlı avlanmaya çalışan küçük göçebe gruplarının avcı-toplayıcılıkla geçen sıradan hayatlarını düşünün. Çevreleri hakkında ayrıntılı, tercihen güvenilir ve sürekli güncellenen muazzam miktarda bilgiye ulaşmadan faaliyetlerini sürdüremezlerdi. Düşündüğümüzün aksine, meyve ve diğer

26. Bilişsel niş: Tooby ve Devore, 1987.

bitkisel besinleri toplamak, süpermarket raflarından yiyecek almak kadar basit değildir. Farklı türlerin nerede bulunabileceği, daha önce nereden ve hangi mevsimde çok ürün toplandığı gibi bilgilerin öğrenilmesi ve akılda tutulması gerekir. Ayrıca farklı besinlerin farklı tatları, şekilleri ve kokuları ile bunların tehlikeli olması muhtemel diğer maddelerle benzerlikleri hakkında da muazzam boyutlarda bilginin korunması elzemdir. Aynı durum, karmaşık becerilerin yanı sıra bol miktarda deneyim ve bilgi gerektiren avcılık için de geçerlidir. Farklı türlere farklı şekillerde pusu kurulur, yaklaşılır ve saldırılır. Avcı türler düşünüldüğünde insanlar çok da iyi donanımlı değildir. Fakat fiziksel zayıflıklarını basit hilelerin yanı sıra arazi hakkında edindikleri ve gelecek nesillere aktardıkları bilgileri kullanarak telafi ederler. Bu da bizi bir sonraki meseleye götürüyor.[27]

İnsanlar işbirlikçidir

İnsanlar, uzun bir süredir (evrimsel açıdan fark oluşturacak kadar uzun) örgütlü gruplar halinde ve yoğun bir sosyal etkileşimle yaşamışlardır. İşbirliğine ihtiyaç duyarlar çünkü tek bir bireyin kendi başına edinebileceğinden daha çok miktarda bilgiye bağımlıdırlar. Bunun çoğu da diğer insanlardan edinilir. Ayrıca insanların yaptığı birçok şey de işbirliği gerektirir. Yukarıda avcılık ve toplayıcılıkla ilgili söylediklerim, *bazı* insanların faaliyetlerin *bir kısmını* yerine getirdiği ve *diğerlerinin* de ilk grupların eylemleri sayesinde *kendi* işlerini yapabildiği durumlarda bir anlam kazanır. Bu, "şeyleri birlikte yapma"dan ziyade "farklı şeyleri eşgüdümlü bir şekilde yapma" anlamında bir işbirliğidir. Ancak işbirliği, özel beceriler ve eğilimler gerektirir.

İnsan varlığının bu genel gerekliliklerinin iki önemli sonucu vardır: İnsanlar ancak işbirliği sayesinde hayatta kalabildikleri ve bilgiye ihtiyaç duydukları için genellikle *başkalarının sağladığı bilgilere* bağımlıdırlar. Bunu söylerken insanların doğrudan tecrübe yoluyla büyük miktarda bilgi edinebileceğini inkâr etmiyorum. Fakat işin

27. Toplayıcılıkta bilgilerin işlenmesi: Mithen, 1990; Krebs ve Inman, 1994. Toplayıcılık ve karmaşık toplumsal çevreler: Barton, 2000. Bilgiye karşı genel bağımlılık: Tomasello, 2000. Kültürel aktarım ve yeni çevreye uyum sağlama: Boyd ve Richerson, 1995.

aslı şu ki, bu bile diğer türdeşlerden muazzam miktarlarda bilgi akışı olmadan edinilemez; burada diğer hiçbir türün yarışamayacağı boyutta bir aktarımdan söz ediyoruz.

İnsanlar, bilgiye ve işbirliğine bağımlıdır; bu nedenle de *diğer insanların zihinsel durumları hakkındaki bilgilere*, yani onların bildiklerine ve niyetlerine dair bilgilere de bağımlıdırlar. Hiçbir ortak keşif, talan ya da evlilik müzakeresi, diğer insanların ne istediğini ve neye inandığını tamamıyla bilmeden düzenlenemez.

Balinaların denizde yaşadığını öğrendikten sonra, bu hayvanların yetkinlikleri ile eğilimlerinin sözkonusu koşullara çok iyi uyum sağlayacak şekilde doğal seçilimle şekillendirildiğini duyduğunuzda şaşırmazsınız. Aynı durum, insan varlığına uygun ortamın diğer insanlardan edinilen bilgiler olduğunu anladığınızda insan eğilimleri ve yetkinlikleri için de geçerlidir. Bu da zihinsel zeminlerimizde yer alan çıkarım sistemlerinin başka bir yönünü daha ziyaret etmemiz gerektiği anlamına geliyor.

Sosyal zihinde çıkarım sistemleri

İnsanların bilişsel bir nişte yaşamaları ve bu bilgi ortamının birçok unsurunun diğer insanlar tarafından sağlanması, kendine özgü davranışlar ve yetkinliklerle sonuçlanır. Bunların çoğu gayet tanıdıktır; öyle ki bazen özel bilişsel donanım gerektirdiklerini fark etmek zordur. Bu davranışlar ile yetkinliklerin birkaçına aşağıda değinilmiştir.

Aşırı büyümüş sosyal zekâ. Birçok türde sosyal zekâ diye adlandırdığımız olgu, sosyal etkileşime özgü yetkinliklerdir. Diğer türlere kıyasla muazzam karmaşıklıkta sosyal etkileşimlere gireriz; bunun nedeni kısmen diğerlerinin neleri neden yaptığını gösteren muazzam karmaşıklıkta sistemlerdir. Örneğin sosyal zekânın iki yönü, insanlarda aşırı gelişmiştir: (1) iç içe geçmiş karmaşık durumları çözümlemek; mesela, "Paul, Jenny'nin Mark'a göre fazla zeki olduğunu söylediğinde Mary ona hak verdiği için Peter'ın gücendiğini biliyordu" gibi bir cümleyi anlamak; (2) birbirine hiç karıştırmadan çeşitli bireyler hakkında "dosyalar" tutmak. Bunlar bize o kadar doğal gelir ki aslında hafızada ne kadar

çok yer kapladıklarını anlamakta zorlanırız. Yukarıda aktarılan durumda Mary, dört farklı bireyi ilgilendiren bir şeyleri biliyor. Bu kadar karmaşık düşünceleri üretebilmenin tek yolunun bu farklı bireyler hakkında bilgilere sahip olmak, bunları farklı dosyalarda tutmak, bu dosyaların da birkaçını aynı anda açmak ve yine de birbiriyle karıştırmamaktan geçtiği çok açık. Bunların hepsini yapabilmek, başka hiçbir türde görülmeyecek ölçüde gelişmiş yetkinlikler gerektirir.

Yukarıda da söylediğim gibi, "sezgisel psikoloji" ya da "zihin teorisi" dediğimiz şey; her biri belirli görevlerde özelleşmiş beyin yapıları ile işlevlerinin oluşturduğu bir birliktir: canlı faillerin (av ya da avcı olabilecek) varlığını saptamak, başkalarının nereye baktığını algılamak, amaçlarını anlamak, inançlarıyla ilgili tasavvurlar oluşturmak. Farklı türlerde bu bileşenlerin ayrı kümeleri bulunur. Psikolog Daniel Povinelli, şempanzelerin bir failin bakışını kesinlikle takip edebildiğini ama onun bakışlarından anlaşılabilecek *niyetleri* hakkında kapsamlı bir tasavvura sahip değilmiş gibi göründüklerini ortaya koymuştur. Daha genel anlamda, sezgisel psikolojinin bazı yönleri primatlarda av yakalamanın ve avcılardan daha etkin bir şekilde kaçmanın yöntemi olarak evrimleşmiş gibidir. Bu da özellikle çevrede canlı nesnelerin algılanması üzerine ani duygusal tepkiler vermemizin kökeni olabilir. Fakat insanların sezgisel psikolojisindeki sıradışı gelişim, aynı zamanda diğer insan faillerin davranışlarını daha iyi tahmin edebilen bireylerde toplanan avantajlar tarafından da tetiklenmiştir; sonuçta diğer insanlarla girilen etkileşimler, insan evriminin gerçek ortamıdır.[28]

Dedikoduya düşkünlük. Her ne kadar küçümseyip önemsiz göstermeye çalışsak da dedikodu, belki de insanların en temel faaliyetlerinden biri, hatta hayatta kalma ve üreme için en az diğer bilişsel yetkinlikler ve duygusal yatkınlıklar kadar önemlidir. Dedikodu her yerde yapılır, her yerde sevilir, her yerde küçümsenir. Peki neden? Dedikodunun ne olduğunu aklımıza getirirsek bu üç özelliği daha iyi anlayabiliriz. Ana odak noktası; diğer

28. Sosyal zekâ: Byrne ve Whiten, 1988. "Zihin Teorisi"nin evrimsel geçmişi: Povinelli ve Preuss, 1995.

insanlar hakkındaki, özellikle de bahsi geçen kişinin paylaşmaktan kaçındığı bilgilerdir ve insanların konumları, kaynakları ve cinsiyetleri gibi uyum değeri taşıyan konular etrafında şekillenir. Diğer alanlarda hararetle bilgi toplayan ve paylaşan insanlara karşı ortak tutumumuzun da göstereceği gibi dedikodu, bu konulardan saptığında ilgisinin çoğunu kaybeder. Mesela en sevdikleri grubun çıkardığı her albümün her şarkısı hakkında bilgi enformasyon paylaşan, kapak fotoğraflarının nerede ve ne zaman çekildiğini vb. anlatan takıntılı hayranları düşünün. Yahut daha aşırı bir örnek olarak İngiliz "tren yolu meraklılarını" ele alalım. (İngiliz olmayan okurlar için bu kişilerin tüm hafta sonlarını trenleri izleyerek geçirdiğini söylemeliyim; amaçları, tüm tren yolu şirketlerinin kullandığı katarları, hatta lokomotif ve vagon türlerini içeren katalogda olabildiğince çok kutuyu işaretlemektir.) Bu tür kişiler, sosyal etkileşimde hiçbir önemi olmayan konularda gevezelik edip dururlar. Bu davranışları için onları övmeyiz, hatta pek normal olmadıklarını düşünürüz.[29]

Dedikodunun olmadığı bir insan topluluğu yoktur. Yine de neredeyse hiçbir insan grubunda dedikodu, taşıdığı büyük bilgisel değeri, sosyal etkileşimlere katkısı ve büyük faydası için övülmez. Peki neden? Dünyanın her yerinde dedikodunun aşağılanması, eşit önemde iki faktörden kaynaklanır. Bunlardan ilki; her ne kadar başkalarının konumu, cinsiyeti ve kaynakları hakkında bir şeyler duymak istesek de kendi hakkımızda aynı bilgileri yaymaya gönülsüz oluşumuzdur. Yine bu durum da bilginin bir kaynak olduğunu ortaya koyar: Boşa harcanmamalıdır. Diğer neden de, dedikoduyu ne kadar seversek sevelim, kendimizi güvenilir biri gibi göstermek zorunda oluşumuzdur. Eğer istikrarlı bir etkileşimi ve özellikle diğer insanlarla işbirliğini sürdürmek istiyorsak bu önemlidir. Başkalarının sırlarına ihanet etmeyen ve bilgileri gerçek arkadaş çevresi dışında başkalarıyla paylaşmayan kişiler olarak görünmeliyiz. Dolayısıyla yaşadığımız duygu karmaşası, dedikoduyu küçümsemenin ikiyüzlülük olduğu anlamına gelmez.

29. Dedikodu: Gambetta, 1994; Haviland, 1977.

Sosyal takas adaptasyonları. Sosyal takas durumlarını anlamaktan daha kolay bir şey yoktur. Belli bir bedel ödemeniz durumunda (içki getirerek) belirli bir fayda kazanacağınız (yemekten pay alma) fikri o kadar doğal gelir ki bunların ardında yatan mantık apaçık ortada gibi görünür. Çıkarımlar da aslında otomatik yapılır (cömert bir sofraya kalitesiz içki götürürseniz insanlar memnun olmaz) ama bunun nedeni, çıkarım sisteminin gayet etkili olmasıdır. İnsanlar çok uzun zamandır paylaşıma ve değiş tokuş yapmaya bağımlı yaşadığı için sosyal takas, en eski insan davranışlarından biridir. Evrimsel psikologlar Leda Cosmides ile John Tooby, insanların karmaşık mantık görevlerinde, bu sorular sosyal takas sorunları olarak verildiğinde daha başarılı olduğunu ortaya koymuştur; üstelik durumun tuhaf olup olmaması önemsizdir. Denekler, hayali bir kabilenin "Yüzünü yaralayanlar bizon yemeye hak kazanır" kuralına gerçekten uyup uymadığını kontrol etmek için, kendiliğinden (bizon yemeyen yara izli insanlar yerine) yüzünde yara izi olmadığı halde bizon yiyenleri bulmaya çalışır. Bu tür durumlarda çıkarımlar, genel mantığın aksine "hilebazları bul" özel kuralından yola çıkar. Gerçekten de deneklerin, "Eğer insanların yüzü yaralıysa Pekin'e gitmişlerdir" gibi eşdeğer ama sosyal takasla ilgisi bulunmayan bir kuralı kontrol etmeleri istendiğinde kafaları karışmıştır. Psikologlar, Amerika'daki üniversite öğrencilerinde de Amazon'daki avcı toplayıcı Shiwiar halkında da aynı deneysel sonuçları gözlemlediler. Sosyal takasın özel bir çıkarım sistemi olduğu, diğer muhakeme işlevleri korunurken beyindeki bir hastalık sonucu aksayabileceği gerçeğiyle teyit edilmiştir.[30]

Güven ölçümü. İnsanların işbirliğine güvenmesi, belirli bir hareketin değerinin (beklenen fayda) başka birinin belirli bir hareketi yapıp yapmayacağına (aynısı olmak zorunda değil) bağlı olduğu *stratejik* sorunlar yaratır. İdeal olarak, yalnızca işbirliğine

30. İşbirliği gereksinimleri: Boyd ve Richerson, 1990. Sosyal takas meseleleri, daha iyi bir mantıksal performans doğurur: Cosmides, 1989; Cosmides ve Tooby, 1989; Cosmides ve Tooby, 1992. Farklı kültürlerde yeniden yapılan deneyler: Sugiyama, 1996. Sosyal takas performansında koşula bağlı yetersizlik: Stone, Baron-Cohen, Cosmides, Tooby ve Knight, 1997.

zorlanan kişilerle işbirliği yapmak tercih edilebilir. Her ödeme yaptığınızda elbette silah çekip para üstünü doğru vermesi için dükkân sahibini tehdit edebilirsiniz. Bu çoğu durumda gerçekten mümkün değildir ama bunu telafi eden yetkinliklerimiz var. Bunlardan biri, insanların işbirlikçi olduğunu saptayabileceğimiz (düşündüğümüz) belirli *sinyallerden* yola çıkarak işbirliği yapmaya karar verebilmemizdir.[31]

Hesaplamamızın bu kısmı çok önemlidir ama bunun pek farkına varmayız. Bu, aslında genel bir durumdur. Sosyologlar Diego Gambetta ile Paul Bacharach, gündelik durumlarda diğer insanların güvenilirliğini ölçmeye yarayan sinyaller üzerine kapsamlı bir çalışma yapmıştır. Birçok bağlamda (örneğin, "Hemen arkanızdan gelen insanı, kapı şifresini doğru girmemesine ya da zile basmamasına rağmen apartmana alır mıydınız?") insanların, belli sinyallerin güvenilir olup olmadığını ölçebildiğini göstermişlerdir. Bunu yapabilmeleri için hem sinyalin önemini hem de sahte olma ihtimalini hesaplamaları gerekir. Bunların hepsi hızlı ve otomatik bir şekilde yapılır: Bunun nedeni çıkarımların kolaylığı değil, bu hesaplamaları yürüten özelleşmiş sistemlerimiz olmasıdır.[32]

Koalisyon dinamikleri. Bu da insan etkileşiminin bir başka ortak özelliğidir. İnsanlar, işbirliği ve karşılıklı faydanın garanti edildiği belirli bir seviyede güvenin sağlandığı yerde kendiliğinden gruplar oluşturur. Biyolog Matt Ridley, insanların gruplara katılma eğilimini anlatmak için "grup seçilimciliği" [groupishness] terimini türetmiştir. Günümüzdeki etnik çatışmaların yanı sıra zararsız toplumsal moda dinamikleri ya da herhangi bir sınıfta, ofiste, cemaatte vb. ufak koalisyonlar, bu eğilimin gücünü göz önüne serer.[33]

Koalisyonların çok *özel* bir ortaklık biçimi olduğuna dikkatinizi çekerim. Ortak bir amaca sahip olmak koalisyon kurmak için yeterli değildir; hem siz hem de ben sokaklarımızın daha

31. Sinyaller: Bradbury ve Vehrencamp, 2000; Hauser, 2000; Rowe, 1999. Göndericinin ve alıcının menfaati: Silk, Kaldor ve Boyd, 2000.
32. Güven ipuçları: Bacharach ve Gambetta, 1999. Ahlaki yatkınlıklarla ilgili rol yapmanın maliyeti: Frank, 1988.
33. Koalisyonlar ve grup seçilimciliği: Ridley, 1996.

temiz olmasını isteyebiliriz ama bu bizi bir koalisyona dahil etmez. İnsanların, ortak amaçlara sahip olduğunu bilmeleri ve buna ulaşmak için işbirliği yapmaları da yeterli değildir. Örneğin fabrika işçilerinin bir mamul üretmek için eşgüdümlü çalışması gerekir ama bunu bir koalisyon olarak yorumlamazlar. Koalisyonun oluşması için katılımın (muhtemelen) gönüllülük esasına dayanması, taraf değiştirmenin mümkün olması, işbirliğiyle faydaların çoğalması ve diğerleri taraf değiştirirken işbirliğini sürdürmenin belirgin bir maliyeti olması gerekir.

Grup eylemiyle, herkes dahil olduğu sürece büyük faydalar edinilir. Fakat öte yandan, pek çok durumda bazı bireyler tuhaf bir anda işbirliğinden çekilerek daha çok kâr elde edebilir. Ava birlikte çıktığınız arkadaşınız, tam da saldırması gereken anda canını kurtarmak için kaçarak sizi büyük bir tehlikeyle yüz yüze bırakabilir. Ofiste tasarladığınız bir komploda birlikte hareket ettiğiniz kişi, patrona yaranmak için sırrınızı açık edebilir. İnsanların boşboğazlık etmeyeceğinin veya kaçmayacağının ya da daha genel anlamda kendi çıkarlarını korumak veya artırmak için *taraf değiştirmeyeceğinin* garantisi yoktur. Bu nedenle çok az tür, koalisyonlar oluşturur (şempanzeler ve yunuslar da ittifak kurar ama bunlar insanlarınkiyle aynı ölçüde ve istikrarda değildir). Koalisyonlar, karmaşık hesaplamayı ve dolayısıyla bu hesaplamaları sezgisel, otomatik bir şekilde yapabilecek zihinsel yetkinlikler gerektirir.[34]

Bu konuyu daha açık anlatabilmek için bir koalisyonda bulunması gereken koşulların listesini vermek faydalı olabilir:

- Grup üyelerinin kazandığı faydaları artıracak şekilde hareket edersiniz ama gruba dahil olmayanlarla ilgili aynı davranışları göstermezsiniz.
- Diğer üyelere karşı bu davranışınız, onlara yardım ettiğiniz için belirli bir fayda edinmenizi gerektirmez.
- Diğer üyelerin de size benzer tavırlar ve davranışlarda bulunmasını beklersiniz (ve tabii ki grup dışındakilerden beklemezsiniz).

34. Farklı türlerde koalisyonlar üzerine karşılaştırmalı araştırma: Harcourt ve De Waal, 1992.

- Sonuçta, grupta bulunmanızın iyi olup olmadığını üyelerin her biriyle tek tek değil de tamamıyla etkileşimlerinizin faydası ile maliyetini kıyaslayarak hesaplarsınız. (Diyelim ki belirli bir ortaklıkta sürekli X'e yardım ediyor ve Y'den yardım alıyorsunuz; eğer bu bir koalisyonsa ikisini birbiriyle dengeler; bir bakıma, Y'yi sömürdüğünüz ve X tarafından sömürüldüğünüz gerçeğini göz ardı edersiniz.)
- Diğer grupların üyelerinin davranışlarını tüm grubun davranışı olarak algılarsınız. (Örneğin eğer muhafazakâr biri olarak bir devrimcinin saldırısına uğrarsanız bunun o kişiden ziyade devrimcilerin saldırısı olduğunu düşünürsünüz.)
- Bir başka grubun üyesinin davranışına gösterdiğiniz tepki, özellikle sözkonusu bireye değil, grubun geneline yöneltilir. Bir devrimci size saldırdığında sizin de *başka* bir devrimciye saldırarak misilleme yapmanız mantıklı sayılır.
- Çeşitli grupları "büyük failler" olarak değerlendirirsiniz. Örneğin siyasi sahnede olup bitenleri, her ne kadar partiler kişi olmadığı için gerçek anlamda bir şey yapanlar onlar değilse de "Devrimciler bunu yapıyor..." ya da "Muhafazakârlar şunu yapıyor..." şeklinde anlatırsınız.
- Diğer üyelerin sadakatine aşırı ilgili olursunuz. Yani diğerlerinin gruba gerçekten sadık olup olmamaları, (sizi doğrudan etkilemiyorsa da) büyük duygusal etkilere yol açan bir meseledir. Bu durum, kendini çeşitli şekillerde gösterir. Koalisyondan ayrılıp taraf değiştirenleri cezalandırmayı dilersiniz; ayrıca taraf değiştirenleri cezalandırmayanları da cezalandırmak istersiniz; insanları ciddi bedellere maruz kalacakları çeşitli sınavlardan geçirerek sadakatlerini ölçmek isteyebilirsiniz.[35]

Bu koşulları (ne kadar aşikâr görünseler de) ayrıntılı anlatıyorum çünkü bu, koalisyon kurmanın karmaşık hesaplamalar gerektirdiğini ortaya koyar. Koalisyonların bu kadar açık ve basit gibi görünmeleri, işleyişlerinin de basit olduğu anlamına gelmez; bunun yerine tüm bunları çok zorlanmadan hesaplayabilen zihinlerimiz olduğunu

35. Koalisyon psikolojisinin özellikleri: Kurzban, 1999.

gösterir ki ikisi birbirinden farklıdır. İnsan kültüründeki hiç kimseye ortaklar arasında işbirliğinin nasıl kurulduğunu ve bu işbirliğini tehdit eden muhtemel tehlikelerin nasıl algılanacağını ince ince öğretmeye gerek yoktur. Ayrıca küçük çocukların da ayrıntılı talimatların yokluğunda (ve hatta çoğu zaman tedirgin ebeveynlerin nasihatlerine karşın) kolaylıkla koalisyon davranışı geliştirdiğine dikkat edin.

İLERLEME KUTUSU 7:
EVRİM, PSİKOLOJİ, SOSYAL ZİHİN

- Özel çıkarım sistemleri, atalarımızın yaşadığı ortamlarda belirli sorunların çözümüne katkı yaptıkları için seçilimle biçimlenmiştir.
- Bunları tanımlamak için evrimsel arka plan temel alınarak yapılan tahminler ile bağımsız deneysel bulguları bir araya getirmek faydalıdır.
- Bilgi (özellikle başkaları tarafından sağlananlar) ekolojik nişimiz olduğuna göre toplumsal yaşama zihnen uyum sağlamak türümüz için elzemdir.

Yeri gelmişken; fayda-maliyet, işbirliği ve taraf değiştirme açısından yapılan bu tartışma çok soyut görünebilir. Bu tür durumlarda yalnızca "hislerimizle" hareket ettiğimizi düşünmeye meyilliyizdir. Bu bir anlamda doğrudur: Hisler, farkında olduğumuz en belirgin tepkidir. Fakat hisler, zihnimizdeki özelleşmiş sistemlerin hassasiyetle yürüttüğü karmaşık hesaplamaların çıktısıdır. Örneğin yakın zamanda Avrupa'ya gelen birkaç Afrikalı arkadaşım, Avrupalıların park alanı "hırsızlığı" karşısında bu kadar öfkelenmesine hayret ediyordu. Belli belirsiz bir şekilde nedenini anlayabiliyorlardı ama öfkeyi "hissedemiyorlardı." Şehirde birkaç hafta kendi araçlarını sürdükten sonra yerli insanlarla benzer duygusal tepkileri göstermeye başladılar. Değişen; neyin önemli olduğu ya da olmadığına dair soyut "kavramları" değildi. Fakat park alanının aslında çok kısıtlı bir kaynak olduğu bilgisini edindiler ve duygusal sistemleri de bu bilgiye uyum sağladı.

AYRIŞTIRMA VE KISITLAR

İnsan zihni, yalnızca yakın çevresinde olup bitenleri düşünüp tasavvur etmeye mahkûm değildir. Aslında insan zihni, şimdi ve burada olmayan şeyleri düşünmeye ayırdığı zaman miktarında hayranlık uyandırıcıdır. Bunun en belirgin göstergesi kurgudur. Hırsız, köpek

ve polisle ilgili yukarıda aktardığım anekdotu okurken muhtemelen kâğıt üzerindeki işaretlerden başka ortada kimse olmamasına rağmen hırsız ve polisin zihinsel durumları hakkında kesin kanılar edindiniz. Fakat bu yetkinlik, elbette çok daha geneldir. İnsan zihinleri için en kolay şeylerden biri, "Öğle yemeği yeseydim şu an aç olmazdım," gibi yanlış öncüllere dayanan çıkarımlar üretmektir. Bu durum, gelecekteki ihtimallere de odaklanabilir. Çatı çökerse altında kalacağınıza dair endişeler her zamanki girdileri gerektirmez (mesela çatının çöktüğünü görmek) ve normal çıktıları da üretmez (olabildiğince hızlı bir şekilde dışarı fırlamak). Bu nedenle, psikologlar bu düşüncelerin standart girdi ve çıktılarından *ayrıştırıldığını* söyler.

Ayrıştırılmış biliş, insan bilişi için çok önemlidir çünkü başkalarının ilettiği bilgilere ve başkalarıyla işbirliğine çok bağımlıyız. Başkalarının aktardığı bilgileri değerlendirebilmek için ne anlattıklarına dair zihninizde bir simülasyon oluşturmanız gerekir. Ayrıca karmaşık planlama olmadan karmaşık av seferlerini, alet yapımını, yiyecek toplamayı ya da sosyal takası yerine getirmemiz mümkün olmazdı. Bu saydıklarım, her biri gerçeklere dayalı olmayan öncülleri temel alan, çeşitli farklı senaryoların değerlendirilmesini gerektirir (Meyve toplamaya şu vadiye insek nasıl olur? Orada hiç meyve yoksa ne olacak? Diğer grup üyeleri başka bir yere gitmeye karar verirse? Peki ya komşum eşyalarımı çalarsa? vb.). Geçmiş hakkında düşünmek de ayrıştırmayı gerektirir. Psikolog Endel Tulving'in de belirttiği üzere, anısal bellek, belirli bir sahnenin üzerimizdeki etkilerini yeniden deneyimleyebildiğimiz bir tür zihinsel "zaman makinesidir." Özellikle diğer insanların davranışlarını inceleme, karakterlerini yeniden değerlendirme, davranışlarımıza ve sonuçlarına yeni bir açıklama getirme ve benzeri amaçlarla kullanılır.[36]

Ayrıştırılmış biliş, çocukların gelişiminde çeşitli nesneleri başka şeylermiş gibi kullandıkları (örneğin bir kalıp sabunu araba, bir kuklayı bir kişi olarak vb.) "oyunlar kurmaya" başladıkları çok erken dönemlerde ortaya çıkar. Bunu yapabilmek; gerçek çevrenin hangi yönlerinin bir bakıma kapsam dışı bırakılması gerektiğini ve hangilerinin

36. Anısal bellek: Tulving, 1983; Tulving ve Lepage, 2000.

hayal edilen senaryoda yine de doğru kabul edileceğini bildiren, incelikli bir mekanizma gerektirir. Psikolog Alan Leslie, bu yetkinliğin çarpıcı örneklerini sergilemiştir. Çocuklar, boş bir çaydanlıktan çeşitli kupalara çay koyuyormuş gibi yapar. (Çaydanlığın ağzını kupayla hizalamaya özen gösterirler çünkü oyun senaryosunda da sıvılar tıpkı gerçek hayatta olduğu gibi aşağı akar. Senaryonun bu yönü, sanki çaydanlıkta sıvı varmış gibi sezgisel fizik tarafından idare edilir.) Sonra bir deneyci, kupalardan birini devirir; hayali çayın masanın her yanına dökülmesinden yakınır ve çocuktan bardağı yeniden doldurmasını ister. Bu durumla karşılaşan üç yaşındaki çocuklar, gerçekte boş olan iki kupadan biri oyunda da boş olduğunda hata yapmaz; yalnızca oyunda boş kupayı doldurur gibi yapar, oyunda dolu olduğu kabul edilen ama gerçekte boş olan kupaya dokunmazlar. Bu tür usta bir performans, aslında rol yapılan her durumda görülür. Çocuğun bilişsel sistemi, durumdaki gerçeğe dayalı olmayan varsayımları idare edebilir ve gerçek bağlamda olmasa da hayali bağlamda anlamı olan sezgisel ontolojiyle ilgili çıkarımlar yapabilir.[37]

Ayrıştırma, aynı zamanda dışsal temsiller üretmek (tüm insanlarda bulunan bir yetkinlik daha) için de gereklidir. Oyuncaklar, heykeller, kayalara ve kumlara çizilen resimler, temsil ettikleri şeylerle aynı değildir. Bunları anlamlandırmak için çıkarım sistemlerimiz bazı belli çıkarımları engellerken (çizimde ormandan geçen yol yalnızca birkaç santimetre genişliğinde görünüyor ama gerçekte o kadar dar değil) diğerlerini korur (kumda yolun sola döndüğü görülüyor, demek ki gerçekte de sola dönüyor). Bu nedenle dışsal temsillerin yorumlanması belli belirsiz olabilir. Aslında birçok durumda, dışsal temsillerin neyi simgelediğinin görünüşünden ziyade yaratıcılarının niyetlerine bağlı olduğunu sezgisel olarak biliriz. Psikolog Paul Bloom, çok küçük çocukların da bu incelikli varsayımı taşıdığını göstermiştir. Eğer yaratıcılarının amacı buysa birebir aynı iki çizimin, *gerçekte* farklı nesnelerin (örneğin lolipop ve balon) temsilleri olduğunu düşünürler.[38]

37. Kurmacalı oyun, ayrıştırma ve meta-temsil: Leslie, 1987; Leslie, 1994.
38. Çizimlerin tanımlanması için büyük önem taşıyan niyetler: Bloom, 1998; Gelman ve Bloom, 2000.

Mevcut durumdan uzaklaşarak akıl yürütmek kesinlikle faydalıdır ama bu, böyle bir muhakeme katı bir şekilde sınırlandırılmışsa işe yarar. Eğer çıkarımlarımızın kontrolünü kaybedersek ("Vadiye inersek köpeğimin dişleri dökülür" ya da "Kardeşim üzülürse bu telefon paramparça olur" gibi) etkili davranış için bir temel oluşturamazlar. Bu tuhaf çıkarımların tuhaf olma nedeni yalnızca sonuçlarının saçma görünmesi değildir. Bunun yerine "Köpeğe şekerlemeden başka bir şey vermezsem dişleri dökülür" ya da "Telefonu kurutma makinesine koyarsan parçalanır" da diyebilirdiniz. O halde burada mantıklı olan ya da olmayan mesele, hipotez ile sonuç arasındaki bağlantıdır.

Ayrıştırılmış düşüncelerle ilgili akılda tutulması gereken en önemli nokta, çıkarım sistemlerini sanki durum gerçekmiş gibi çalıştırmalarıdır. Bu nedenle hayali öncülleri temel alarak tutarlı ve faydalı çıkarımlar üretebiliyoruz. Örneğin, "Kanguruların bacakları daha kısa olsaydı daha yükseğe zıplarlardı," cümlesi mantıksız görünürken "Kanguruların bacakları daha kısa olsaydı brokoli yerlerdi," cümlesi hiçbir anlam ifade etmez. "Kanguruların bacakları daha uzun olsaydı daha yükseğe zıplarlardı," cümlesiyse akla yatkın gelir zira çıkarım sistemlerimiz tarafından desteklenir. Sezgisel fizik, daha büyük bir itiş kuvvetinin kanguruyu daha uzağa taşıyacağını varsayar, bu nedenle daha uzun bacaklar da daha uzağa zıplamayı sağlamalıdır. Benzer şekilde, dün ormanda bir kaplan gördüğümü söylediğimde muhtemelen dün ormanda *olduğum* çıkarımını yaparsınız çünkü sezgisel psikolojiniz böyle bir koşulun varlığını gerektirir.

Varsayımsal senaryolar, gerçek durumların bir yönünü askıya alırken diğer tüm çıkarımları alışıldık şekilde yürütür. Eğer bu tanıdık geldiyse doğaüstü kavramları anlatırken de söylediğim içindir ki orada da beklentilerden biri ihlal edilirken ("Eğer kimi failler görünmezse...") diğer bağıntılı çıkarımların hepsinin bilindik yollarla yapılacağından bahsetmiştim ("...onları göremeyiz ama onlar olup bitenleri görür."). Doğaüstü kavramlar, insanların ayrıştırıcı tasavvur yetkinliğinin sonuçlarından biridir yalnızca. Fakat bunları az çok önemli kılan da, birazdan inceleyeceğimiz üzere, bu öncülleri temel alarak ne tür çıkarımlar ürettiğimizdir.

YAN ÜRÜNLER VE DİKKAT ÇEKİCİ AYGITLAR

Beynin çok sayıda özelleşmiş çıkarımla donatılmış olması *ve* bu çıkarımları ayrıştırılmış biçimde yürütebilmesi, dünyanın dört bir yanında insanların neden açık seçik bir uyum değeri olmayan bir sürü faaliyetle meşgul olduğunu açıklayabilir. Bunu zihninizde canlandırabilmek için insanlardaki, birkaç karmaşık görevi yerine getirmesi gereken işitme korteksini düşünün. Bunlardan biri, dilin seslerini diğerlerinden ayıklamaktır. Seslerle ilgili bilgiler, bunları tasnif edip kaynaklarını belirleyen ilgili korteks bölgesine gönderilir. Kaynağın konumuyla ilgili bilgilerse diğer özelleşmiş devrelerce işlenip özel sistemlere gönderilir. İşitme sistemi, aynı zamanda dilin seslerini de ayrı tutmak zorundadır. Tüm normal insanlar, birinin ağzından çıkan ses akışını ayrı ayrı ses parçalarına böldükten sonra bu arındırılmış temsili kelime tanımlamada özelleşmiş korteks bölgelerine gönderme becerisine sahiptir. Sistem, bir akışı parçalara bölebilmek için ünlü ve ünsüz harflerin karmaşık seslerini ortaya koyan özel frekansların yanı sıra bu seslerin sürelerine ve birbirlerine etkilerine dikkat kesilmek zorundadır. İşitme sistemi bunu yapabilmek için bir kısmı saf tonlarda, diğerleriyse daha karmaşık uyarıcılarda özelleşmiş farklı alt sistemleri bir araya getirir. Tüm bunlar, açıkça, neredeyse tüm iletişimini konuşma üzerine kuran bir türün uyum değeri apaçık görünen bir görevinde; yani incelikli bir ses çözümlemesinde özelleşmek üzere evrimleşmiş, karmaşık bir mimarinin parçasıdır. Fakat aynı zamanda insanların müziği algılamaya, üretmeye, hatırlamaya ve beğenmeye eğilimli olması gibi ilginç bir sonucu da ortaya çıkarmıştır. Bu, tüm dünyadaki insanlar için geçerli bir durumdur. Birtakım müzik geleneği olmayan hiçbir insan toplumu yoktur. Her ne kadar gelenekler çok farklı olabilse de bazı ilkeler her yerde görülebilir. Örneğin müzik sesleri, gürültüden ziyade saf seslere her zaman daha yakındır. Oktavlar arasındaki eşdeğer ile dörtlü ve beşli gibi belirli aralıkların öncelikli rolü, korteksin yapısının bir sonucudur. Biraz abartmak gerekirse müzikteki sesler süper sesli harflerle (sıradan sesli harfleri tanımlayan karışık frekansların aksine saf frekanslar) ve saf sessiz harflerdir (ritmik müzik aletleriyle ve birçok aletin giriş yapmasıyla üretilir). Bu özellikler; müziği, korteksin

arındırılmış ve haliyle normalden daha yoğun dozları aldığı yoğunlaşmış bir ses deneyimine dönüştürür. Yani müzik aslında yatkınlıklarımızın doğrudan bir ürünü değildir ama bazı yetkinliklerimizi gayet yoğun biçimde etkinleştirdiği için özellikle başarıya ulaşmış kültürel bir üründür.[39]

Bu olgu, yalnızca müziğe özgü değildir. Her yerde insanlar çevrelerini, görsel kortekslerini aşırı uyaran yapay eserlerle, örneğin bildikleri çevrelerin donuk kahverengisi ve yeşili yerine saf, doygun renklerle donatırlar. Bu çok uzun zamandır böyledir. Paleolitik dönemdeki toplayıcılar, muhtemelen tamamen estetik nedenlerle aşıboyası kullandı. Aynı şekilde görsel sistemimiz, nesnelerdeki simetriye de duyarlıdır. Özellikle bilateral simetri çok önemlidir; bir hayvanın ya da kişinin iki tarafı aynı görünüyorsa size dönük olduğu anlamına gelir ki bu da insanların yanı sıra av ve avcılarla etkileşimle bağıntılı bir özelliktir. Yine en basit makyaj ve saç stili tekniklerinden kumaş desenleri ve iç mekân tasarımına dek bu tür simetrik düzenlemeleri sağlayan görsel aygıtların üretilmediği hiçbir insan grubu bulamazsınız. Son olarak görsel korteksimiz, tek tek bireyleri değerlendirmektense nesnelerin *çeşidini* hızla tanımlayan özelleşmiş alt sistemlerin yanı sıra bu nesnelerin konumu ve hareketleriyle daha çok ilgilenen diğer sistemleri içerir. Bu sistemlerin birinin ya da hepsinin yapay bir şekilde uyarılması da (başka bir deyişle, figüratif sanat), Chauvet ya da Lascaux gibi Paleolitik mağara resimlerindeki muhteşem çizimlerden de bildiğimiz üzere, uzun bir geçmişe sahiptir.[40]

Bu faaliyetler, kültürel eserleri çok belirgin ve aktarılma olasılığı yüksek hale getirecek şekilde bilişsel yetkinliklerimizi devreye sokar.

---

39. İşitsel algıda "ne" ve "nerede": Kaas ve Hackett, 1999; Romanski vd., 1999. İşitme korteksiyle algılanan hareket: Baumgart, Gaschler-Markefski, Woldorff, Heinze ve Scheich, 1999. Gürültü ile konuşma arasındaki ayrım: Liegeoischauvel, De Graaf, Laguitton ve Chauvel, 1999. Pürüzsüz tonların ayrımı: Kaas, Hackett ve Tramo, 1999. Ezgileri hatırlamada rol oynayan korteks bölgelerinin yerinin belirlenmesi: Halpern ve Zatorre, 1999. Müzik yetkinliğinin evrimi: Jerison, 2000.

40. Tarihöncesinde aşıboyası: Watts, 1999. Görsel aanatların bilişsel temelleri: Dissanayake, 1992. Taş Devri'nde zihinsel imgeleri tasvir eden sanat: Halverson, 1992. Tarihöncesinde sanatsal hayal gücünün bilişsel yönleri: Mithen, 1996.

Bu belirgin bilişsel eserler, tek özelliği alışılmadık görsel uyarıcı sağlamak olan cam boncuklar ya da parlak metal parçaları gibi sıra dışı ilkellikte olabilir. Fakat fikirler ve bunların soyut ilişkileri de böyle eserler oluşturabilir. Bizi durumu bir bütün olarak farklı bir açıdan değerlendirmek zorunda bırakan can alıcı bir noktayla biten fıkralar, akıl yürütme yetkinliklerimizi ve bu durumlarla ilgili beklentilerimizi kullanır; kabul edilemez bir sondan hiç kaçış yolu yokmuş gibi göründüğü için paradokslar bizi cezbeder.

Evrimin, özel çıkarım sistemleri bulunan bir beyin tasarımını nasıl ortaya çıkardığını anlayabildiğimiz takdirde, insanların neden diğerlerinden ziyade özellikle *bu* belirli yapay eserlere duyarlı olduğunu daha iyi kavrayabiliriz. Beynimizin evrimle nasıl tasarlandığı göz önüne alındığında müzikte saf tonların ve görsel sanatlarda simetrinin bulunmasının kesinlikle tesadüf olmadığını görürüz.

Doğaüstü kavramlar alanına dönersek, bu tür evrimsel akıl yürütme sayesinde olağanüstü inançların belirli biçimlerini açıklayabiliriz. Örneğin Hindistan'ın birçok yerinde, deri tabakçısı ya da demirci gibi kastın alt kademelerine dahil biriyle yemek paylaşmak büyük bir kirlenme sebebi sayılır. Aslında tüm hanenin ciddi bir ayin temizliğine ihtiyacı olacaktır. Çoğu insan, bunun *neden* bir kirletici olduğu ya da hayatlarını *ne şekilde* etkileyebileceğine dair hiçbir fikri olmamasına rağmen böyle bir durumdan kaçınmaya çalışır. Bu kadar abartılı olmayan başka bir örnekse geleneksel Yahudi kurallarına göre bir yemekte et ile sütü karıştırmanın yemeği murdar edeceğidir. Yine burada da bunun nedenine dair bir açıklama bulamazsınız. Biz antropologlar, bu tür olağanüstü düşüncelerin, neye neyin sebep olduğunu zihnin tam anlamıyla kavrayamamasının bir sonucu olduğunu düşünüyorduk. İnsanlar, genellikle olayların sebeplerini anlamakta gayet başarılıdır; aksi halde günlük faaliyetlerini yerine getiremezlerdi. Fakat öte yandan, olağanüstü güç sözkonusu olduğunda bu becerilerini bir kenara atıp bir kadının elbisesinde fark edilmesi imkânsız bir değişikliğin onu daha romantik yapacağını varsayarlar. Dolayısıyla insanlar, belirli bir olgunun sebebini bulmaya çalışırken kriterlerini bir şekilde esnettiklerinde olağanüstü güçlere inanıyor gibi görünürler.

Ne var ki bu olağanüstü gücün tasavvuru pek inandırıcı değildir çünkü olağanüstü akıl yürütmenin aslında diğer sıradan çıkarımlardan çok farkı yoktur. Birçok insan, eti yahniye katmadan önce kızartmanın daha iyi olacağını bilir ama bunun sebebine dair hiçbir fikirleri yoktur. Tohum ekerken toprağı sürerler ama toprağın kimyası hakkında çok az şey bilirler. Aslında saflık ve kirlilik hakkındaki fikirler, neyin neye sebep olduğuna dair *genel* standartlara göre değerlendirdiğimizde saçma gelir fakat olası kirlenme ve bulaş ihtimalini değerlendiren *özel* çıkarım sistemini düşündüğünüzde o kadar da saçma değildir. Yukarıda da söylediğim gibi bu sistemin kendi ilkeleri vardır: Tehlikeli maddenin görünmesi şart değildir, dozun hiçbir önemi yoktur, tehlike kaynağıyla en ufak bir temas bile tüm kirliliği aktarır. Görünüşe göre, bir demircinin dokunuşuyla ilgili inançlar, bulaşıcı ve zehirli maddelerle ilgili bu ilkelerin kendi uyum alanlarının dışında değerlendirilmesinin sonucudur. Kastın alt kademesinden insanların belirli bir maddeyi taşıdığı öne sürülür sürülmez bulaş sistemi kendiliğinden tüm sonuçları üretir: Örneğin ne kadar kısa olursa olsun bu kişiyle *herhangi* bir temas, kirleticidir; ayrıca görünmese bile tehlike orada bir yerdedir.

Bu, insan zihnini, insan olduğu günden bu yana meşgul eden bilişsel aygıtların bir kısmının özelliklerini çok iyi özetliyor. İlk olarak, tüm bu kirlenme hikâyesi, diğer insanların da bizle aynı türe dahil olmasına rağmen iç yapılarının farklılık gösterebileceğine dair sezgilere aykırı varsayıma dayanır. İkincisi, ilk varsayım ortaya atıldıktan sonra bunun getirdiği her tür ekstra sonucu kendiliğinden üreten uyarlanabilir bir çıkarım sistemi etkinleşir. Son olarak, aslında insanlar kirletici kastlarla yemek paylaşmadığına göre, tüm bu senaryo genellikle ilginç bir "ya... ise..." senaryosu halinde ayrıştırılmış biçimde tasavvur edilir. Bu, inancın aktarılmasını hiçbir şekilde engellemez; aksine tam tersi olur. Kirletici insanlar görüşü, zihni cezbeden yapay eserlerden biridir çünkü dikkat çeken varsayımlardan bağıntılı çıkarımlar üretir ki bu da yeterlidir.

İLERLEME KUTUSU 8:
(DİNE İNANMAK İÇİN) GEREKEN ZİHİN

- Dine inanmak için gereken zihin, bu türün üyeleri olduğumuzdan dolayı hepimizin sahip olduğu standart tasarımdan ibarettir. (Özel bir zihniyete ya da akla ihtiyacımız yoktur.)
- İnsan zihni, ayrıştırma ve özelleşme sayesinde belli bir aralıktaki kültürel aygıtlara duyarlıdır.
- (Tahmin edildiği üzere:) Dini kavramlar da muhtemelen çıkarım sistemlerini etkinleştirme konusunda başarılıdır.

Tüm bunlar bizi ciddi din meselesine geri getiriyor. Bu tür kültürel yaratımların, fıkraların gerçek ama küçük zevklerinden müzik ile görsel sanatların gerçek ama hayati olmayan işlevlerine dek önemsiz alanlarla sınırlı olduğunu farz etmemeliyiz. Bu yanıltıcı olur. Kastlardaki kirlenme örneğini, insan zihninin bir kez böyle bilişsel eserler edindiğinde sonuçlarının çok ciddi olabileceğini göstermek için kullandım. Sosyal etkileşimin büyük bir kısmı, dünyanın birçok yerinde benzer görüşler üzerine kurulmuştur. Daha genel anlamda, dini kavramlar da başarılı kültürel aktarımların çıkarım sistemlerimizi belirli şekillerde etkinleştirmesine bağlı olan dikkat çekici bilişsel eserler oluşturur. Dinin şimdiye dek anlattığımız yapay eserlerden daha ciddi ve önemli olabilmesinin sebebi, bizim için hayati önem taşıyan çıkarım sistemlerini etkinleştirmesidir: en yoğun duygularımızı yönetenler, diğer insanlarla etkileşimimizi şekillendirenler, içimizde ahlaki duygular uyandıranlar ve toplumsal grupları oluşturanlar.

4

NEDEN TANRILAR VE RUHLARDAN SÖZ EDİLİR?

Dini kavramlar, *önem arz eden* doğaüstü kavramlardır. Tüm dünyada insanlar, özel nitelikleri ve özel güçleri olan varlıklara dair kavramlara inanırlar. Bu varlıklar sonsuza dek yaşar; kimi yerlerde geleceği gördükleri ya da her şeyi bildikleri, doğa olaylarını kontrol ettikleri, dağları oydukları ve günahkârları yıldırımla çarptıkları ya da cezaya çarptırdıklarına inanılır. Tüm insan gruplarında bazı tanrı ya da tanrılar veya ruhlar ya da atalar (veya bu farklı türlerin birtakım kombinasyonu), tasavvurlarıyla çok yoğun duygusal durumların ilişkilendirilebilmesi bakımından diğer doğaüstü birikiminin arasından sivrilerek kendini gösterir. Tanrıların ne istediği ya da ataların ne bildiğine dair düşünceler korku, suçluluk, öfke gibi güçlü duygulara neden olmalarının yanı sıra güvence ve rahatlama da getirirler.

Peki bu hikâyeleri bu kadar önemli kılan nedir? Neden Tanrı, Noel Baba'dan ya da Fang ortamındaki atalar Beyaz Öcü'den daha önemlidir? Cevabın gayet basit olduğu düşünülebilir: *İnsanlar, Tanrı ile ataların varlığına inanırken Noel Baba ile Öcü'nün varlığına inanmaz.* Ne var ki bu bir neden değil, sonuçtur. Bazı doğaüstü kavramlar öyle tasavvur edilir ki dünyadaki gerçek şeylere ve faillere atıfta bulunduğu çok bariz ya da en azından mümkün görünebilir. Mesele, bunun nasıl gerçekleştiğini açıklamaktır. Bu da kitabın birkaç bölümünü alır. İlk adımımız; tanrıların, ruhların ve ataların hangi türde failler olduğunu anlamaktır.

DİN, PRATİKTİR

Batılı insanlar (özellikle eğitimli kişiler, hatta din eğitimi alanlar), dini kavramları temelde dünyanın nasıl işlediğine dair bazı inançların ifade edilmesi gibi görme eğilimindedirler. Prensipte bunda hiçbir sorun yoktur; ancak bu durum, insanların kendi dünyalarını ya da varlıklarını soyut bir şekilde düşündükleri ve tanrılar, hayaletler ya da atalar gibi bazı kavramların eklenmesiyle daha anlamlı olacağını fark ettikleri ya da hayal ettikleri *tefekkürcü* bir din anlayışına yol açabilir. Bu bakımdan atalarla ilgili en önemli şey, ölü insanların ruhları olmalarıdır; Tanrı'yla ilgili en önemli noktaysa dünyayı yaratmış olmasıdır vb. Fakat insanların bu failler hakkındaki düşüncelerinde en önemli taraf bu olmayabilir. Çünkü din, daha ziyade *pratik* bir şeydir.

İlk olarak, insanlar çoğunlukla *ihtiyaç* halinde dini kavramlarla ilgili tasavvur oluşturur. Yani tanrıların eylemleri olarak açıklanabilecek belirgin bir olay meydana gelmiştir; biri muhtemelen ataların hoşuna gitmeyecek bir şeyi henüz yapmıştır; bazı bebekler doğmuş ya da biri ölmüştür ve bu olayların doğaüstü faillerle ilişkili olduğu düşünülür. Dini kavramların kullanıldığı çoğu düşünce zincirinde bu kavramlar, bazı *belli* olayların anlaşılmasına, açık ve kesin bir şekilde ifade edilmesine ya da açıklanmasına yardım eder.

Ayrıca sezgilerin ve akıl yürütmenin sabit nesneleri, bu faillerle *etkileşimin* gerçek durumlarıdır. İnsanlar, bir yerlerde yıldırımı yaratan doğaüstü bir varlık olduğunu ya da geceleri ortalıkta ruhların dolandığını belirtip geçmez. İnsanlar aslında bu varlıklarla; onlara bir şeyler yapma, onların bir şey yaptığını deneyimleme, alma ve verme, ödeme, vadetme, tehdit etme, koruma, yatıştırma vb. çok somut şekillerde etkileşime geçer.

Kwaioların ata-ruh (*adalo*) kavramı; tefekkürcü, teolojik anlayışlar ile dini failleri gündelik bağlamlarda tasavvur etme ve onlarla etkileşime girme gibi daha dünyevi işler arasındaki bu karşıtlığı göz önüne serer. Kwaio halkı, Solomon Adaları'nda yaşar; antropolog Roger Keesing'in aktardığına göre bu halkın dini faaliyetlerinin çoğu; atalarla, özellikle de kendi kabilelerinin merhum üyelerinin ruhları ve aynı zamanda daha tehlikeli vahşi ruhlarla meşgul

olmayı gerektirir. Bu *adalo*'yla (terim hem vahşi ruhları hem de ataları ifade eder) etkileşim, Kwaio yaşamının sabit bir özelliğidir. Keesing'in belirttiği üzere, küçük çocuklara bu ataların görünmez ve kudretli varlıklar olduğunu açıkça anlatmaya gerek yoktur çünkü insanların *adalo*'yla günlük yaşamlarının birçok anında etkileşime girdiğini görürler. İnsanlar ölülere sık sık dua eder, onlara domuz kurban eder ya da onlarla sadece konuşur. Ayrıca, atalarıyla rüyalarında "buluşurlar." Çoğu insan belirli bir *adalo*'ya (genellikle yakın bir akrabanın ruhu) aşina ve düşkündür; genelde bu ruhla düzenli aralıklarla temas kurarlar.

Atalar, genelde köyde olup biten her şeyin sorumlusudur: "Çocuklar, *adalo*'nun hem yardım eden hem de cezalandıran varlıklar olduğunu erken yaşta öğrenir: Başarının, doyumun ve güvenliğin kaynağı; hastalığın, ölümün ve belanın sebebi; ilk bakışta keyfi görünmesi gereken kuralları yapanlar ve infaz edenlerdir." Bereketli gölevez hasadı ve verimli tohumlar, ataların yaşayanların tavırlarından memnun olduğuna işaret eder. Hastalıklar ve belalarsa genellikle ataların öfkesinin etkisidir. Elbette Kwaio halkı da dünyadaki birçok insan gibi bazı olayların belli bir nedeni olmadığını ve "öylece gerçekleştiğini" de kabul eder. Bazı hastalıklar, özel hiçbir anlam çıkarmadan yalnızca bedenin zayıflaması olarak yorumlanabilir; bazı rahatsızlıkların Batı ilaçlarıyla tedavi edilebilmesi bunların yalnızca ufak bir talihsizlikten ibaret olduğunu gösterir. Fakat dikkat çekici olaylar, özellikle dikkat çeken bela vakaları, *adalo* kaynaklı olarak açıklanır. Kwaio bir kâhinin Keesing'e söylediği gibi: "Bir çocuğun hasta olduğunu görürsek... kehanette bulunur, sonra [*adalo*'ya] domuz kurban ederiz." Kehanet, hangi ruhun neden öfkeli olduğunu anlamak için gerekir. Kâhin, birbirine düğümlenmiş bir yaprak kümesini alıp önce hangi tarafından kopacağını görmek için çeker, böylece belirli bir soruya ya olumlu cevap alır ya da hiç cevap alamaz. Birçok sorunun kökeni, neyin doğru neyin *abu* (yasaklı ya da tehlikeli; aynı zamanda *tabu* kelimesinin de kökü olan *tapu* kelimesinden türemiştir) olduğuna dair kuralları çiğneyen insanlara ataların beslediği öfkedir. Tıpkı insanlar gibi ataların da canı domuz eti çeker ve sık sık domuz kurban edilmesini isterler. Atalarla etkileşim

karmaşık olabilir çünkü *hangi* tanrının sıkıntıya yol açtığı her zaman açık değildir: "Domuzlarımızın ve gölevezlerimizin iyi büyümesi için domuz isteyen, [kehanette görünen] o *adalo* değilse domuzu kurban etsek bile hiçbir şey değişmez." Bu nedenle insanlar, atalarla tatmin edici bir anlaşmaya varabilmek için çok sayıda kehanet ve ardından kurban döngüsüne girebilir.

Genellikle, Kwaio yaşamında öyle ya da böyle ataların işin içinde olduğunun düşünülmediği çok az durum vardır. *Adalo* her zaman orada bir yerdedir; çoğu durumda güven verici olmasına rağmen bazen de tehdit edici bir varlık gösterir. Keesing, köylerden uzak bir yerde yürüyüş yaptığı sırada, yanındaki on yaşındaki yoldaşının ona ıslık çalmayı kesmesini, yoksa oralarda yaşayan vahşi *adalo*'yu rahatsız edeceğini söylediğini aktarır. Keesing şakayla karışık, onlardan korkmadığını çünkü büyük bir sopa taşıdığını söylemişse de böyle bir savunmanın işe yaramayacağına dair paylanmış.

Kwaio ataları, insanlar için *önemli* olan doğaüstü faillere mükemmel bir örnektir. Fakat (paradoks gibi görünebilir ama) Kwaiolar aynı zamanda bu *adalo*'nun hakiki tabiatı, gerçekte nerede yaşadıkları vb. konularında son derece kararsızlardır. Keesing, yaşayan bir insanın ataya dönüşme süreci hakkında bile tamamıyla net olmadıklarını belirtir. Bu tür konular hakkında düşünme zahmetine giren çok az kişi bunu yalnızca bir antropoloğun yönlendirmesiyle yapar ve süreç hakkında birbirinden çok farklı tasavvurlara sahiplerdir. Bazı insanlar, *adalo*'nun insanların "gölgesi" olduğunu söyler. Bir kişi; bedeni, gölgesi ve nefesi bir arada olduğu sürece yaşamını sürdürür; ölüm anında "konuşan nefes" ücra bir köydeki diğer ölülerle birlikte yaşamaya gider. Gölge, yaşayanlarla etkileşime giren *adalo* halinde köyün çevresinde kalır. Diğerleriyse muhtemelen bir ölüler köyü olmadığını savunur. Gölge, yaşayanların yanında kalırken "konuşan nefes" kaybolup gider. Başkaları, gölgenin ölüler köyüne gittiğini düşünür fakat yakında eski köyüne geri dönecektir. Keesing'in bildirdiğine göre, *adalo*'yla ilgili genel soruların çoğu ya tutarsız cevaplar doğurur ya da hiç cevaplanmaz: "Atalar, olayları nasıl ve neden kontrol eder? 'Vahşi ruhlar' [tehlikeli olanlar] nelerdir? Nereden gelirler? Bu soruların bir cevabı yoktur. [Ne var ki,]

Kwaioların, atalarıyla *uğraşması* gereken durumlarda kültürel gelenekleri eylemlerine rehberlik eder."[1]

Bu aslında dini görüşlerin, inançların ve normların çok genel bir niteliğidir. Bu durum, dinin çoğunlukla şeylerin kökeni, ölülerin ruhlarına ne olduğu ve diğer bu tür teorik konularda kesin ifadelere yer veren bir *öğreti* olarak ele alındığı modern Batılı bağlamlarda yetiştirilen kişiler için şaşırtıcı görünebilir. Daha sonra bir bölümde tarihi bağlamda dinin neden bu teorik anafikri edindiğini açıklayacağım. Şimdilik öğretilerin, dini kavramların en elzem ya da en önemli yönü olmadığını vurgulamakla yetiniyorum. Aslında birçok insan, doğaüstü faillerin nitelikleri ve güçleri hakkında genel, tutarlı bir teorik açıklamaya ihtiyaç duymuyor gibi görünür. Tüm insanların, bu faillerin hayatlarını nasıl etkilediğine ve bu konuda ne yapılabileceğine dair kesin tasvirleri bulunur.

Tam olarak, din uygulamaya yönelik bir şey olduğu için sorunumuzun çözümünün çok basit olduğunu düşünmeye meyledebiliriz: Bazı doğaüstü kavramlar, insanlar sözkonusu faillerin sıradışı güçlere sahip olduğunu düşündükleri için önemlidir. *Adalo*, Kwaiolar için çok önemlidir çünkü onlara göre ataların ve vahşi ruhların onları hasta edebilecekleri ya da ekinlerinden güzel hasat bahşedebilecekleri aşikârdır. Fakat bu, sorunumuzun çözümü değil; yalnızca başka bir açıklama yöntemidir. Bu tanrıların ve ataların bu güçlere sahip olmalarının neden aşikâr olduğunu anlamamız gerekir. Kaldı ki bu açıklama genel anlamda geçerli olmayacaktır. Dünyanın birçok yerinde en güçlü doğaüstü failler, en önemli olanlar *değildir*. Fanglarda, hayalet-ataların muhtemel varlığıyla ilişkili ayinler ve karmaşık duygular mevcuttur. Fanglar ayrıca doğal dünyanın (yani yer ile göğün ve küçük büyük tüm yaratıkların) yaşayanlardan da ölülerden çok daha fazla güçlü olan Mebeghe adlı bir tanrı tarafından yaratıldığını da söylerler. Sonra işi bir başka tanrı, Nzame, devralıp tüm kültürel nesneleri (aletler, evler vb.) yaratmış ve insanlara avlanmayı, hayvanları evcilleştirmeyi, ekin yetiştirmeyi öğretmiştir. Ancak bu tanrılar ne kadar kudretli olsalar da çok önemli gibi

1. Alıntıların kaynağı: Keesing, 1982, s. 33, 40, 115.

görünmezler. Etrafta oldukları varsayılmasına rağmen ne Mebeghe ne de Nzame'ye özellikle yöneltilmiş bir kültleri ya da ayinleri vardır; hatta isimleri de nadiren anılır. Durum Hıristiyanlaşmış bölgelerde biraz değişiktir; "Nzame", Hıristiyan tanrısına dönüşmüş ve böylece daha çok önem kazanmıştır. Fakat buralarda bile insanlar hayalet-ataların ne bildiğine ya da istediğine daha çok ilgi gösterirken her şeye gücü yettiği söylenen tanrılarla daha az ilgilenirler. Bu da aslında Afrika dinlerinde ortak görülen bir temadır; yüce bir tanrı hem yücedir hem de gerçekte insanların gözünde çok az önem taşır. Bu durum uzun bir süre boyunca gezginlerin, antropologların ve elbette misyonerlerin kafasını karıştırmıştır. Birçok Afrikalı, İncil'de bahsedildiği anlamıyla bir Yaratıcı'nın varlığını kabul ediyor gibi görünse de O'na karşı son derece kayıtsızdır. Paradoks gibi görünen bu durum hakkında aşağıda bir açıklama sunacağım. Şimdilik, doğaüstü varlıkların soyut olarak düşünülen güçleri değil; pratik kaygılara ilişkin güçlerinin önemli olduğunu aklımızda tutmamız yeterlidir.

Tıpkı Kwaio ataları gibi, tanrılar ile ruhlar genellikle etkileşim kurabileceğimiz failler olarak tasavvur edilirler ve bu da insanların onların güçleri hakkındaki sezgisel düşüncelerini şekillendirir. Batı'dan bir örnek vermek gerekirse Justin Barrett'ın Tanrı kavramı hakkındaki bir başka çalışmasını ele alalım. Barrett, Hıristiyan deneklerinden diğer insanları gerçekleşmesi an meselesi olan tehlikeli durumlardan kurtarması için Tanrı'ya dua etmelerini gerektirecek çeşitli senaryolar hayal etmelerini istedi. Örneğin açık denizde yol alan bir gemi biraz önce bir buzdağına çarpmış, süratle batıyor. Dua etmek, özünde Tanrı'dan bu durumla ilgili, geminin enkaza dönmesiyle sonuçlanacak muhtemel neden-sonuç dizisini düzeltecek bir şeyler yapmasını istemektir. Fakat böyle bir durumda Tanrı'nın yardım edebileceği çeşitli yollar vardır. Örneğin Tanrı, gövdesi parçalanmış olsa da gemiyi yüzdürmeye devam ettirebilir, yolculara donduruco denizde uzun süre dayanabilmeleri için yeterli fiziksel güç bahşedebilir ya da başka bir geminin kaptanına güzergâhını değiştirme kararı aldırabilir ki batan gemiyi görüp yolcuları kurtarsın.

Barrett, inananlara bunlar arasında en doğal görünen senaryonun hangisi olduğunu bulmaya çalışıyordu ki bu sayede Tanrı'nın

dünyaya nasıl müdahale ettiğine dair (tamamen bilinçli olmayan) görüşlerini ortaya çıkarabilirdi. Burada Barrett'ın tüm bu muhtemel müdahalelerin eşit oranda dikkat çekici olması için özen göstermesine ve hepsi her şeye gücü yeten bir tanrı için basit şeyler olmasına rağmen deneklerin çoğu düşünmeden üçüncü seçeneği tercih etti. Yani bu tür durumların çoğunda Tanrı'ya fiziksel ve biyolojik süreçlerle oynamak yerine birinin fikrini değiştirmesi için dua edeceklerdi. Bu bir bakıma çok da şaşırtıcı değil. İnsanlar Tanrı'nın her şeye kadir olduğuna dair "teolojik doğrucu" bir kanıya sahip olsalar da aynı zamanda *bir kişinin* insanların fikirlerini değiştirmesinin fiziksel ve biyolojik süreçleri düzeltmesinden ya da yeniden yönlendirmesinden daha kolay olacağına dair sezgisel beklentilerini kullanırlar. Fakat Tanrı'nın büyük güçlerinin Tanrı kavramının en dikkat çekici parçası olduğu durumlarda bu beklentilerin anlamsız olacağını da unutmayın. Bu beklentinin etkinleşmesinin tek sebebi, insanların Tanrı'yı kendileriyle *etkileşen* kişiye benzer bir fail gibi görmesidir.

KİŞİ OLARAK TANRILAR VE RUHLAR

Efsanelerde ve halk hikâyelerinde her tür nesne ve varlığı her türde ihlalle tanımlayan doğaüstü kavramlar görürüz: sahiplerini hatırlayan evler, okyanusta süzülen adalar ya da nefes alan dağlarla ilgili hikâyeler. Fakat büyük toplumsal önem taşıyan ciddi meseleler, genellikle insan benzeri varlıklar hakkındadır. Bunların hemen hepsi sezgilere aykırı özellikler taşır –örneğin standart dışı biyoloji (yemezler, büyümezler, ölmezler vb.) ve çoğu zaman standart dışı fiziksel özellikler (katı engellerin içinden geçerler, görünmez olurlar, biçim değiştirirler vb.)– *ama* insanların bunlar hakkındaki çıkarımları, insan gibi davranmalarını gerektirir. İnsanlar, gerçekten gözlemleyebildiklerinin ötesinde nelerin var olduğu konusunda ciddileştiğinde bu hayali dünyayı hayvanlar, bitkiler ya da sert kayalardan ziyade, kişilerle donatma eğiliminde olurlar.

Tanrılar ile ruhların insanlara çok benzetilmesi, muhtemelen dinlerin en bilindik özelliklerindendir. Gerçekten de Yunanlar, insanların tanrıları kendi suretlerinde yarattığını çoktan fark etmiştir. (Kuşkusuz Yunan tanrıları alışılmadık şekilde insan biçimindedir

ve Yunan mitolojisi de gerçekten diğer dini sistemlerden çok daha farklı bir şekilde, günümüzün televizyon dizilerini andırır.) Voltaire, kendine has iğneleyici üslubuyla, hamamböceklerinin bir Tanrı fikrine sahip olması durumunda O'nun çok büyük ve kudretli bir hamamböceği olacağını söyleyerek bu düşünceyi desteklemiştir. Tüm bunlar çok tanıdıktır, hatta o kadar ki antropologlar bu eğilimin bir açıklama gerektirdiğini uzun zaman boyunca akıllarına getirmemişlerdir. O halde tanrılar ile ruhlar neden insanlara çok benzerler?

Antropolog Stewart Guthrie, burada ele alınan bilişsel argümanların bir kısmını akıl edip kaleme aldığı bir kitapla, uzun süredir ihmal edilen bu meseleyi yeniden açmıştır. Guthrie, insan-biçimci eğilimin yalnızca birçok farklı kültürün sanatında görsel eserlerle kalmayıp aynı zamanda görsel algıda da var olduğunu belirtmiştir. Yani çok belirsiz ipuçlarını dahi insan niteliği bakımından yorumlama eğilimindeyiz; bulutlarda insan yüzleri, ağaçlarda ve dağlarda insan bedenleri görürüz. Bu durum, haliyle, birçok özelliği çarpıcı şekilde insansı olan dini faillerin kavramlarında da kendine yer buluyor. Kaderimize hükmeden insan benzeri failler hayal etmemizin sebebine dair yaygın bir açıklama; bunun, varlığımız ve çevremizdeki dünya hakkında *güven verici* bir bakış açısı üretmesidir. Dünyamızın insan dışı yönlerine insan özellikleri yansıtırız, böylelikle bu yönler daha tanıdık olur ve daha az korkutucu hale gelir. Fakat Guthrie'nin de ortaya koyduğu gibi bu pek akla yatkın bir açıklama değildir. Tanrılar ile ruhlar yardımcı ve cömert oldukları kadar tehlikeli ve kindardır da. Üstelik birinin korktuğunda çevresinde zar zor fark edilen bir fail olduğunu düşünmesi pek de rahatlatıcı olmaz. Kuş uçmaz kervan geçmez bir yerdeki bir evde tek başınıza olduğunuzu ve evin yakınlarından sesler geldiğini hayal edin. Gerçekten de bu seslerin göremediğiniz birilerinden geldiğini düşünmek güven verici midir? Gerçekten de sesin pencereye sürtünen dallardan geldiğini düşünmekten daha mı iyidir?

Guthrie, insan-biçimci eğilimin bilişsel sistemlerinin işleyiş tarzının bir sonucu olduğunu ve tercihlerimizle, dünyayı şu ya da bu şekilde hayal etme arzumuzla pek alakası olmadığını öne sürer. Ona göre çözüm şudur: Kişiler diğer nesne türlerine kıyasla daha *karmaşık*

olduğu için insan benzeri failleri hayal ederiz. Gerçekten de insanlar, bildiğimiz nesne türleri içinde en karmaşık olanıdır. Bilişsel süreçlerimiz çevremizden olabildiğince çok bağıntılı bilgi çıkarmaya çabalar (bu elbette otomatik, bilinçdışı bir süreçtir) ve mümkün olduğu kadar çok çıkarım üretir. İnsanların, çevrelerinde muğlak ipuçlarıyla karşı karşıya kaldığında çoğu zaman bulutlarda ve dağlarda yüzler "görmesinin" nedeni budur. Hayal gücümüz kendiliğinden insan benzeri yaratımlara yönelir çünkü kişilere dair sezgisel anlayışımız, çevremizdeki mekanik ve biyolojik süreçleri anlayışımızdan çok daha karmaşıktır. Guthrie'ye göre bu, tanrılar ve ruhların insan benzeri özelliklerini de açıklıyordu; insanlar bunları insanlardan ne kadar farklı kılmak istemiş olursa olsun, neticede kendi suretlerini yaratmışlardır.[2]

Guthrie'nin anlattığı insan-biçimci eğilim kesinlikle mevcuttur. Ne var ki, bu eğilimin insanların doğaüstü fail görüşlerini nasıl etkilediğini anlamadan önce bu psikolojik anlatımı biraz daha belirginleştirmeliyiz. İlk olarak, tanrılar ve ruhların *insan* özelliklerine sahip şekilde tasavvur edilmediğine dikkat edin; bunun yerine genelde *zihin* sahibi olarak tasvir edilirler ki bu da daha belirgin bir tanımlamadır. İnsanlar, doğaüstü failleri olayları algılayan; düşünceleri, hatıraları ve niyetleri olan varlıklar gibi tasavvur eder. Fakat aynı faillere beden sahibi olmak, beslenmek, bir aileyle yaşamak ve gitgide yaşlanmak gibi diğer insan niteliklerini her zaman yansıtmazlar. Aslında antropologlar, insanların doğaüstü varlıklara *her zaman* yansıttığı *tek* özelliğin zihin olduğunu bilir. İkincisi, zihin kavramı yalnızca insana özgü değildir. Son iki bölümde de söylediğim gibi bu, hayvanların da insanlar kadar etraflarında olup biteni algıladığı, bu olaylara tepki verdiği, amaçları olduğu ve plan yaptıklarına dair sezgisel beklentilerimizin bir parçasıdır. Sezgisel psikolojik çıkarımlar yalnızca insanlara değil, belli bir amacı olan tüm faillere uygulanır. O halde tanrılar ve ruhlarla ilgili kavramların yalnızca insan failliğindense çoğunlukla *genel failliğe* dair sezgisel kanılarımızla (hayvanlarda, insanlarda ve kendi amaçları doğrultusunda

2. İnsan-biçimcilik: Guthrie, 1993.

kendi isteğiyle hareket ediyor görünen her şeyde mevcut olan soyut nitelik) düzenlenmiş olması çok muhtemeldir.

DOĞAÜSTÜ FAİLLER VE TEHLİKELİ CANAVARLAR

Aralarındaki ince ayrıntı önemlidir çünkü birçok durumda sezgisel sistemlerimiz, etrafta ne tür bir fail olduğuna dair bir açıklama olmaksızın bu genel fail biçimini tespit edebilir. Bir ağacın dallarının oynadığını gördüğümüzde ya da ardımızda beklenmedik bir ses duyduğumuzda anında bu olayın sebebinin bir fail olduğuna dair çıkarımda bulunuruz. Bunu, failin aslında ne olduğuna dair net bir tanımımız olmadan yaparız. Bir önceki bölümde de söylediğim gibi, zihindeki bazı çıkarım sistemleri, çevremizdeki nesnelerin görünür canlılığını ve failliğini belirlemek konusunda özelleşmiştir. Bu sistem, tespit edilen şeyin kişi mi, hayvan mı yoksa bambaşka bir fail mi olduğuyla ilgilenmez (bu tanımlama görevini başka sistemler yürütür).

Psikolog Justin Barrett'a göre, psikolojik işleyişimizin bu özelliği, iki nedenle tanrı ve ruh kavramlarını anlamamızda esastır: İlk olarak, dinde olan şey, insanların "bulutlardaki yüzleri" (Guthrie'nin deyimiyle) "çimdeki izler" şeklinde görmesi gibi değildir. Yani insanlar doğaüstü faillerin nasıl olması gerektiğini, varlıklarının birçok anında çevrelerindeki izleri saptayarak zihinlerinde canlandırmazlar. Kwaiolar, çeşitli insanların hastalıklarında ya da talihlerinde *adalo*'nun da duruma dahil olduğunun izlerini sürer. Günlük yaşamın birçok durumu; ataların yaptıklarının, düşündüklerinin ya da istediklerinin sonucu olarak görülür. İkincisi, fail-saptama sistemimiz, diğer yorumların da eşit ölçüde akla yatkın olduğu (yaprakları rüzgâr uçurdu, ağaçtan dal düştü) birçok bağlamda da "yeterince düşünmeden sonuca varma" (yani bize etrafta bir fail olduğunu sezdirme) eğilimindedir. Çevremizdeki her tür ipucunu; sadece olayları değil, aynı zamanda şeylerin nasıl olduğunu da bazı faillerin eylemlerinin bir sonucu olarak yorumlamamız sabit, sıradan bilişsel işleyişimizin bir parçasıdır.

Justin Barrett'a göre bu iki olgu, neden tanrılar ve ruhların fail benzeri kavramlarının çok *doğal* göründüğünü açıklayabilir. Bu

"doğallık," fail-saptama sistemlerimizin aşırı saptamaya eğilimli olmasından kaynaklanır. Peki neden böyle? Barrett'a göre, bizim (ve diğer hayvanların) "aşırı etkin fail saptama" özelliğine sahip olmamızın önemli evrimsel sebepleri vardır. Evrimsel mirasımız, hem avlarla hem de avcılarla mücadele eden organizmalardan kalmıştır. İki durumda da failleri aşırı saptamak, yetersiz saptamaktan daha avantajlıdır. Yanlış pozitiflerin (olmadıkları yerde fail görmek) maliyeti, bizi yanlış yönlendiren bu sezgilerin etkisinden çabucak sıyrılırsak asgari düzeyde olur. Buna karşın aslında etrafta olan failleri (ister av ister avcı olsun) saptayamamaksa çok pahalıya mal olabilir.[3]

Av ve avcı olarak geçmişimiz çoğumuz için artık uzaklarda kalsa da zihinsel işleyişimizin kimi özelliklerinin anlaşılmasında kesinlikle büyük önem taşır. Başka bir psikolog, Clark Barrett, sezgisel psikolojimizin birçok yönünün aslında avcılıktan ileri geldiğini öne sürer. Diğer faillerin zihinsel durumlarını tanımlamak ve bu tanımlardan planlar ile beklentiler üretmek üzere ayarlanmış çok gelişmiş çıkarım sistemlerimiz vardır. Bir önceki bölümde de söylediğim gibi çoğu evrimsel psikolog, sezgisel psikolojinin birbirimizle baş etmeye çalışırken geliştiğini düşünür. Gittikçe daha çok karmaşıklaşan işbirliği için diğer insanları anlama becerilerimizin giderek daha da çok gelişmesi gerekiyordu. Fakat gelişmiş zihin okuma yetisi, avları takip ederken ve avcılardan kaçarken de işe yarayan önemli bir niteliktir. Arkeolog Steven Mithen'a göre mevcut kanıtlar, keskin zihin okumaya yönelik evrimsel baskıya ilaveten, modern insanların, önceki kuşaklara kıyasla diğer hayvanların zihinsel durumlarını daha iyi anladığını öne sürer. Her halükârda, avcılığın sezgisel psikolojimizin etkinleştirildiği en temel bağlamlardan birini oluşturduğu açıktır.[4]

Tamamen farklı bir geçmişi olan birçok din âlimi, çeşitli dinlerde avcılık veya yırtıcılık metaforunun yanı sıra geçmişte avlanmaya sıklıkla atıfta bulunulduğunu fark etmiştir. Şamanizm tamamen

3. Aşırı etkin fail saptama ve dini kavramlar: J.L. Barrett, 1996; J.L. Barrett, 2000.
4. Avlanma temelinde sezgisel psikoloji: C. Barrett, 1999. Avcılıkta zihin okumakla alakalı arkeolojik tartışmalar: Mithen, 1996. Şempanzelerin bakış takibi: Povinelli ve Eddy, 1996. Avcılık ve ilkel zihin teorisi: Van Schaik, 1983.

ruhları avlamak, ruhları kovalamak ya da tehlikeli cadılara av olmaktan kaçınmakla ilgilidir ve bu metaforlar diğer din türlerinde de görülür. Klasikçi Walter Burkert, dinin işaret ettiği üzere, avcılığın evrimsel geçmişimizin en önemli alanlarından biri olduğunu anlatmıştır. Ayrıca birçok antropolog, pek çok halk mitolojisinde ve doğaüstü koleksiyonunda birçok tehlikeli avcının varlığına işaret etmiştir. Birçok Amazon kozmolojisinde bulunan dehşet verici jaguar, tıpkı pek çok Asya efsanesinde ve inancında bulunan kaplan adamlar gibi, tehlikeli avcıların görünürlüğünün tanığıdır.[5]

TANRILAR GERÇEKTEN AVCILAR GİBİ MİDİR?

Justin Barrett'ın aşırı fail saptama görüşü, çıkarım sistemlerimiz hakkındaki deneysel kanıtlara dayanır ve dini faillerin tuhaf görünen kimi özelliklerine daha iyi anlam verebileceğimiz bir bağlam sunar. Öncelikle, Guthrie'nin ortaya koyduğu gibi, zar zor saptanabilen faillerin varlığını hissetmek genelde pek de rahatlatıcı bir his değildir. Bu tür pek çok fail güven verici olmaktan ziyade tehlikeli ve korkutucudur, bu da böyle bağlamlarda etkinleştirilen sistemlerin ilk başta tehlikeli avcıları saptamak üzere gelişmiş olmasını anlamlı kılar. Ayrıca ikinci bölümde de söylediğim gibi, "tanrılar" ya da "ruhlar" şeklinde tanımlanan failler temelde sezgilere aykırı bazı özellikler *eklenmiş* kişiler olarak tasavvur edilir ki bu da her zaman bu faillerin insanlara benzer olup olmadığına dair birtakım muğlaklıklar yaratır. Çoğu insan grubunda ve çoğu bağlamda bu ontolojik belirsizlik pek de çözülmüş değildir (ayrıca pek kimsenin de ilgisini çekmiyor gibi görünür). Ataların ya da tanrıların hangi açılardan insanlara benzer ya da onlardan farklı oldukları pek araştırılmamıştır. Bu, bu tür failleri tasavvur ederken etkinleştirilen temel çıkarım sisteminin, avcıdan kaçınma ve av tespit sistemleriyle tetiklenen fail-saptama sistemi olması durumunda daha az şaşırtıcıdır. Yukarıda da söylediğim gibi bu sistemler, failleri saptasa da hangi türe ait olduklarını belirlemez.

---

5. Avcılık olarak şamanizm: Hamayon, 1990. Dini temalarda biyolojik geçmişin izleri: Burkert, 1996.

Bence avcılıkla kurulan bu bağlantı, Fang hayaletleriyle ilgili eskiden kafamı karıştıran bir niteliği de aydınlatabilir. Söylediğim gibi hayaletler, henüz ata statüsüne ulaşamamış ölülerin ruhlarının geçici mevcudiyetleridir. Bu ruhlarla gerçekten karşılaştığını bildirenler, çoğunlukla onları izleyebilseler de seslerini duyamadıklarından ya da tam tersi duymalarına rağmen yüzlerini göremediklerinden bahsederler. Bu uyuşmazlık (görüntü olmadan ses ya da ses olmadan görüntü), birçok insan için karşılaşmayı özellikle tuhaf ve korkutucu yapan unsurdur. Ayrıca yalnızca Fanglara özgü bir durum değildir. Yetiler arasındaki kopukluk, doğaüstü faillerle karşılaşmalarda sık sık görülen bir özelliktir. Uzun bir süre bu durumun neden tekinsiz ve tedirgin edici olduğuna anlam verememiştim fakat Barrett'ın aşırı etkin fail-saptama üzerine fikirleri bu konuya bir açıklama getirebilir, ne de olsa avlanma anları görmeden duymanın (ya da tam tersi) özellikle tehlikeli olabileceği bağlamlardan biridir. Gelgelelim, bu görüş henüz tahminlerden öteye geçememektedir.

Daha sağlam bir zemine dönersek Barrett, fail-saptama sistemlerimizin dini kavramların oluşturulmasında rol aldığı konusunda kesinlikle haklı. Fakat açıklaması biraz daha iyileştirilmeli. Bir düşünün: Herkes gibi siz de pek çok aşırı fail-saptama deneyimi yaşamışsınızdır; yani bir sesi ya da hareketi bir failin varlığı olarak yorumlamışsınızdır. Fakat çoğu durumda ortada fail yoktur. Dolayısıyla failin var olduğuna dair sezgi hemen bir kenara bırakılır. Bu doğaldır. Failleri "aşırı saptamak" yalnızca yanlış pozitiflerden çabucak kurtulabilmeniz halinde mantıklıdır; aksi takdirde tüm zamanınızı korkudan titreyerek geçirirsiniz ki bu da kesinlikle uyumsal bir özellik değildir. Fakat tanrılar ve ruhlar hakkındaki düşünceler böyle değildir. Bunlar *istikrarlı* kavramlardır; bir bakıma insanlar bunları belleğinde depolar, belirli aralıklarla etkinleştirir ve bu failleri çevrelerinin kalıcı bir demirbaşı olarak görürler. Barrett'ın yorumları bir anlam ifade ediyorsa (ki bence ediyor) bu tür bir aşırı saptamanın, faillerin varlığına dair çok az kanıt varken terk edilmek bir kenara, aslında nasıl sürdürüldüğünü ve istikrar kazandığını açıklamalıyız.

Özellikle çevremizdeki faillerle ilgili kimi sezgilerin etrafımızdaki insanların onlar hakkında söyledikleriyle nasıl istikrarlı bir biçime

kavuştuğunu görmeliyiz. Kwaio halkı, ormandaki bazı esrarengiz gölgeleri *adalo*'nun mevcudiyeti olarak yorumlar. Birçok Fang tanıdığım, bir hayvanın ormanda ardında hiç iz bırakmadan kaybolduğunu bildirmiş; bu da onlar için hayvanı bir ruhun alıp götürdüğü anlamına gelmiştir. Bu deneyimler muhtemelen insanların doğaüstü faillerin gerçekten de etrafta olduğuna dair görüşlerini güçlendirir. Fakat kavramların en başından beri mevcut olduğuna ve aslında diğer insanların ifadelerine dayanarak oluşturulduğuna dikkat edin. Kwaiolar, *adalo* hakkındaki tasavvurlarının büyük çoğunluğunu, doğrudan deneyimlerden ziyade diğer insanlardan duyduklarına dayanarak kurar. Fanglar, ormandaki çeşitli olayları hayaletlerin mevcudiyetiyle açıklar ama hayalet kavramları, çoğunlukla ortalıkta dolaşan ruhların tehditkâr mevcudiyetiyle ilgili kesintisiz uyarılardan meydana gelmiştir. Aslında hem Kwaio hem de Fang örneğinde ve aslında çoğu insan grubunda, bu tür deneyimlere bile gerek yoktur. Benzer şekilde, kimi Hıristiyanlar da Tanrı'nın ya da meleklerin mevcudiyetiyle alakalı deneyimler yaşamış olabilir ama çoğu Hıristiyan kavramı bunlardan doğmamıştır. Aksine, önceden oluşturulmuş kavram, deneyimlere bir anlam katıyor gibi görünür.

Guthrie ile Barrett bize doğru yolu gösterdi çünkü tanrılar ve ruhları bu kadar önemli kılan, gerçekten de faillik hakkındaki sezgisel kavrayışımızdan ileri gelir. Fakat bir önceki bölümde de vurguladığım gibi, sezgilere aykırı failler hakkında düşünmeye başladığımızda belirli çıkarımlar üreten *pek çok* farklı zihinsel sistem iş başındadır. Aslında bu, Guthrie'nin söylemini özellikle yerinde kılan hususdur: Doğaüstü kavramların dikkat çekici olmasının sebebi karmaşık çıkarımlar üretmeleridir; yani çok sayıda farklı çıkarım sistemini etkinleştirmelidir. O halde Barrett'ın fail saptamanın zor tespit edilebilir kavramlarına başlangıçtaki belirginliği verdiğine dair iddiasını şimdilik kabul edersek, bu tür kavramlar nasıl daha istikrarlı hale gelir ve insanlar için *önem* kazanır? Avcıdan kaçınma sistemiyle arasındaki bağlantı, dini tasavvurdaki bazı duygusal fikirlere bir açıklama getirebilir fakat insanlar dini faillerle uzun süreli etkileşim kurarlar. İşte diğer zihinsel sistemlerimizin kendi çıkarımlarını oluşturduğu yer burasıdır. Bunu daha açık bir şekilde görebilmek için biraz geri

çekilip *neredeyse* doğaüstü failler gibi olan ama onlara pek benzemeyen hayal ürünü failleri anlatmam gerekiyor.

ORTAKLAR OLARAK TANRILAR VE RUHLAR: HAYALİ ARKADAŞLAR VE GÖZLE GÖRÜLMEZ DOSTLAR

Farkında olmasak da diğer insanlarla etkileşimimizi yöneten çıkarım sistemleri durmaksızın çalışır. Sürekli bu sistemlerin sunduğu çıkarımları kullanırız. Hatta insanlarla *bilfiil* etkileşim kurmadığımız zamanlarda bile bunlardan faydalanırız. Tüm çıkarım sistemleri; ayrıştırılmış, yani çevredeki dışsal girdilerden ve davranışlardaki dışsal çıktılardan bağımsız bir biçimde çalışabilir. En önemli insan yetilerinden biri, gerçek olmayan şeyleri hayal edebilmektir (Her zamankinden daha az et yeseydim ne olurdu? Diğerinden değil de bu yoldan gitseydim ne olurdu?) ve bu durum etkileşimler için de geçerlidir. Herhangi bir sosyal etkileşimde belirli bir eyleme geçmeden önce otomatik bir şekilde çok sayıda senaryoyu gözden geçiririz. Bu yeti de, mesela yapacağımız şeylere diğer insanların ne tepki vereceğini hayal edebildiğimiz için şu ya da bu hareket tarzını benimsememize imkân verir.

İşin doğrusu, bu tür *ayrıştırılmış* çıkarımları yalnızca yanımızda olmayan insanlar hakkında değil; aynı zamanda tamamıyla hayali karakterler hakkında da yaparız. Bu yetinin, çocuk gelişiminin çok erken dönemlerinde ortaya çıkması dikkat çekicidir. Birçok çocuk, küçük yaşlardan itibaren (üç ila on yaş arası) "hayali arkadaşlarla" sağlam ve karmaşık ilişkiler kurar. Bu olgu üzerinde kapsamlı bir araştırma yapan psikolog Marjorie Taylor, beraber çalıştığı çocukların yaklaşık yarısının böyle arkadaşları olduğunu tespit eder. Her zaman olmasa da bazen hikâyelerden, çizgi filmlerden ya da diğer kültürel folklordan elde edilen bu hayali kişiler ya da insan benzeri hayvanlar çocuğun yanından ayrılmaz, onunla oynar, sohbet eder vb. Bir kız çocuğu, bir kuş çifti olan Nutsy ve Nutsy (biri dişi, diğeri erkek) adındaki arkadaşlarının yürüyüşlerinde ona eşlik ettiğini, okula gittiğini ya da arabaya bindiğini anlatır.

Taylor'ın araştırmaları, var olmayan karakterlerle kurulan uzun vadeli ilişkilerin fantezi ile gerçekliğin karıştırılmasına işaret etmediğini

göstermiştir. Günümüzde gelişim psikologları, çocukların gerçek ile fantezi arasına nasıl sınır çektiğini anlayabilmek için hassas testler kullanır. Hayali arkadaşları olan çocuklar bu testleri üç yaşındayken geçebiliyor ve çoğu zaman gerçek ile hayali birbirinden ayırma konusunda diğer çocuklardan daha başarılı oluyorlardır. Arkadaşları olan görünmez kertenkelenin, şapşal maymunun ya da muhteşem sihirbazın gerçek hayattaki arkadaşları ya da diğer insanlarla aynı şekilde var olmadıklarının bilincindelerdir. Ayrıca böyle arkadaşları olan çocuklar, sezgisel psikolojinin ustaca kullanılmasını gerektiren görevlerde çoğunlukla diğerlerinden daha başarılı olurlar. Göründüğü kadarıyla, belirli bir durumda kendi bakış açıları ile başkalarınınki arasındaki farkı daha iyi anlayabiliyor ve diğer insanların zihinsel durumları ile duygularını daha iyi yorumlayabiliyorlardır.

Tüm bunlar Taylor'ı hayali arkadaşların sosyal zihin için faydalı bir eğitim aracı olabileceğine dair ilgi çekici hipotezi kurmaya itmiştir. Böyle bir arkadaşla ilişki istikrarlıdır; yani çocuk, arkadaşının tepkilerini hesaplarken hayali dostunun kişiliğiyle yetinmeyip ilişkilerindeki geçmiş olayları da hesaba katar. Taylor'ın araştırmaları, bu tür fantezilerde hayalin çok küçük bir rol oynadığını gösterir. Arkadaşların yaptıkları ya da söyledikleri onların ne oldukları yla sınırlıdır ve bu durum, fantezi âleminde bile tutarlı ve akla yatkın kalmak zorundadır. Dört yaşındaki bir çocuk, sadece olmayan bir faili değil; aynı zamanda belirli bir geçmişi ve kişiliği ile kendisininkilerden farklı zevkleri ve yetileri olan bir faili tasavvur etmek konusunda gelişmiş becerilere sahiptir. Arkadaşlar çoğu zaman bir durum hakkında alternatif bir bakış açısı oluşturmak için kullanılır. Tuhaf bilgileri şaşırtıcı bulmayabilirler ya da korkutucu durumları baş edilebilir şeyler olarak görebilirler.[6]

Yani küçük yaşlardan itibaren toplumsal ilişkileri *ayrıştırılmış* bir biçimde sürdürmek son derece kolaydır. Çocuklar küçük yaşlardan itibaren insanlarla etkileşimlerinin, bu insanlar gerçekten etraflarında değilse ve hatta hiç var olmasalar bile, tutarlı tasavvurlarını zihinde tutmak için gerekli sosyal yetileri taşırlar.

6. Hayali arkadaşlar: Taylor, 1999.

Bu noktada, bu tür hayali arkadaşlar ile koruyucu melekler, ruhlar ve atalar gibi insanların uzun vadeli ve önemli ilişkiler kuruyor gibi göründüğü doğaüstü failler arasında pek de özenli olmayan bir paralellik kurmak cazip gelebilir. (Aslında tam da günümüz psikologlarının kullandığı *hayali arkadaş* terimi, Hıristiyanlığın erken dönemlerindeki azizleri tanımlamak için kullanılan *gözle görülmez dost [aoratos philos]* ifadesini çağrıştırır.) Fakat farklılıklar da en az benzerlikler kadar çoktur. İlk olarak, birçok insana göre ruhlar ile atalar kesinlikle fantezi değildir; bir şekilde etrafta olduklarına dair bir his sözkonusudur. İkincisi, inananlar yalnızca kendi ayrıştırılmış etkileşimlerini inşa etmekle yetinmezler; ruhların kim olduğuna ve ne yaptıklarına dair diğer insanlarla bilgi alışverişi yaparlar. Üçüncüsü ve en önemlisi; insanların ruhlar ve tanrılarla ilişkilerinin mahiyeti, biraz sonra göreceğimiz üzere, bu doğaüstü kavramların çok önemli bir niteliği nedeniyle kendine özgüdür.

STRATEJİK BİLGİLER

Diğer faillerle etkileşime girmek (vermek veya takas yapmak, söz vermek, işbirliği yapmak, hile yapmak vb.) bir *sosyal zihin*, yani etkileşimi düzenlemek üzere özel tasarlanmış çeşitli zihinsel sistemler gerektirir. Bu çok önemlidir çünkü sosyal zihin sistemleri, doğaüstü failler ile kişiler arasında büyük benzerlikleri ve aynı zamanda kişileri bu kadar önemli kılan kritik farklılıkları ortaya seren sistemlerdir.

Sosyal etkileşimleri düzenleyen çıkarım sistemlerimiz vardır; gördüğümüz gibi, bunlar karmaşık hesaplamaları yürütür. Acaba bu kişi güvenilir bir ortak olur mu? Bu haber, eğlenceli bir dedikodu mu yoksa boş bir haber mi? Örneğin çocukları için bakıcı adaylarıyla görüşen bir çifti ele alalım. Adaya çok sayıda soruyu açık açık sorsalar da aynı zamanda, en azından ilk bakışta, sözkonusu işle alakasız gibi görünen her tür ipucuna dikkat kesildikleri (ve bunlardan çıkarım yaptıkları) aşikârdır. Eğer bakıcı göz temasından kaçıyorsa, atıp tutuyorsa, yüzü kızarıyorsa ve evli olup olmadığı sorulduğunda tutarsız yanıtlar veriyorsa onun muhtemelen işe uygun olmadığını düşüneceklerdir. Öte yandan bakıcı, Mormon olduğunu söylerse (burada anlattığım şeyler aslında ABD'de sosyologlar tarafından

araştırılmış ve gözlemlenmiştir) çiftin gözünde daha iyi bir izlenim uyandıracaktır. Ebeveynler açısından tüm bunlar, olumlu da olumsuz da olsa genel bir "izlenim"de birleşir ve daha çok muğlak bir "hisse" dayalı gibi görünür. Fakat zihinsel temelde işleyen araçların hepsinin muğlak olduğunu unutmayın. Bakışmadan kaçınma gibi ipuçları, insanlar arasında özellikle güvenilirliğin ya da dürüstlüğün değerlendirilmesinde önem taşır. Bu sistem, dünyanın her yerinde vardır ama yaşadığımız yere özgü şekillerde düzenlenir. (ABD'de göz teması gerekliyken başka yerlerde bu temasın sürdürülmesi saldırganlık belirtisi kabul edilir fakat her iki durumda da sistem bu ipucuna dikkat kesilip, biz farkında olsak da olmasak da, buna göre çıkarımlar üretir.) Birçok Amerikalı için Mormon bir bakıcının neden iyi bir tercih olduğu, yerel tarihe dayalıdır ama yine burada da birtakım karmaşık hesaplamalar gerekir. İnsanların farkında olduğu temel açıklama, Mormon terbiyesinin insanlara arzu edilen ahlaki yatkınlıkları aşılayacağıdır. Fakat bu hikâyede bilinçli bir incelemenin dışında kalan önemli bir kısım daha var. Bu da ahlaksız ve güvenilmez birinin Mormon olarak kalmasının kendisi için çok *maliyetli* olacağıdır. Yani ilgili eğilimlerin hiçbirine sahip olmadığınız halde, ahlaki açıdan çok katı olduğu düşünülen bir topluluğun üyelerine karşı, inandırıcı bir şekilde davranmaya devam etmek çok zor ve belki imkânsız olacaktır. (Bunun gerçekten böyle olduğunu söylemiyorum fakat insanların sezgisel varsayımı bu şekildedir.)

Sosyal zihin sistemleri, her türlü etkileşim durumunda bulunan çeşitli ipuçlarını değerlendirir. Fakat bu sistemlerin zihnimize ulaşan bilgilerin yalnızca *bir kısmını* işlediğini unutmayalım. İnsanlar sizinle konuşurken zihniniz de bu kişilerin nerede olduğunu, vücudunuzun pozisyonunu, etraftaki çeşitli sesleri vb. izler. Aynısı, diğer sosyal etkileşim durumları için de geçerlidir. Bir akşam yemeğindeki konuşmada baştan çıkarma seziliyorsa muazzam miktarda karmaşık çıkarım ve tahmin üretimi sözkonusudur (örneğin, "*Kuru Gürültü*'yü *Romeo ve Juliet*'ten daha çok sevdiğini söylemesi ince bir ima mıydı? Ama neyin iması?") çünkü belirli bir toplumsal ilişki türünde özelleşmiş çıkarım sistemleri etkinleşir ve etrafta olup bitenlere dair duygu yüklü yorumlar üretir. Fakat tekrar

ediyorum; bu, beynin işlediği bilgilerin yalnızca bir kısmıdır. Beyin aynı zamanda sahnenin diğer yönleriyle de ilgilenir; bu nedenle, en azından birçok durumda, bu tür şartlardaki insanlar sandalyelerinde oturabilir, lokmalarını yutabilir ve çatal kaşık yerine yemeklerini yiyebilirler.

Tekrarlamak gerekirse sosyal zihin sistemleri tarafından işlenen bilgi, zihnin işlediği toplam bilgi miktarının yalnızca *bir kısmını* oluşturur. Toplumsal açıdan etkisi olmayan bu bilgiler ile sosyal zihin çıkarım sistemlerini etkinleştiren belirli bilgileri birbirinden ayırmak mantıklıdır. O halde genel bir tanım verelim: *Stratejik bilgiler, sosyal etkileşimleri düzenleyen zihinsel sistemleri etkinleştiren, (belirli bir durum hakkında belirli bir fail tarafından kullanılabilecek) mevcut toplam bilginin alt kümesidir.*

Eğer bakıcının manik yüz ifadeleri, boş boş bakması ve ardı ardına sigara içmesi ebeveynlerin dikkatini çekerse o zaman bunlar bu özel durumda stratejik bilgi parçaları olurlar. Eğer giysilerinin sosyal etkileşim sistemlerinde bir sonucu yoksa (yani güvenilirliği hakkında hiçbir özel çıkarıma yol açmıyorsa) o durumda stratejik bir bilgi değildir. Eğer akşam yemeğindeki arkadaşınızın edebi tercihlerinin süregiden etkileşime özel bir etkisi yoksa o zaman kuru bilgiden ibarettir fakat bir sonraki adımda ne yapmanız gerektiğine dair çıkarımları tetikliyorsa stratejik bilgiye dönüşür.

Tüm bunlar, gayet basittir ancak bir yandan da insanlar ile diğer hayvanlar arasındaki belirgin bir farkı ortaya koyar. Birçok hayvan; etkileşimleriyle, işbirliğiyle, takasla ya da çiftleşmeye bağıntılı bilgileri karşılık olarak alıp verir. Fakat çoğu durumda verili bilginin stratejik olup olmadığı gayet açıktır. Örneğin çoğu türde cinsel faaliyete girme isteğini işaret eden çok açık sinyaller vardır. Hiyerarşi de böyle muğlak olmayan sinyallerin konusu olabilir. Şempanzelerde, lidere meydan okumak ve kendi üstünlüğünü kurmak isteyen erkekler, çığlık atıp dalları sallamaya başlar. Sürünün diğer üyeleri de böyle bir davranış gözlemlendiğinde bunu siyasi bir meydan okumanın açık bir işareti olarak görürler. Hiçbir şempanze, bir çiftleşme daveti ile başka bir sürüye saldırma önerisini birbirine karıştırmaz. Her etkileşim alanı için belirli sayıda sinyal vardır.

İnsanlardaysa belli bilgi parçasının stratejik olup olmadığını anlamanın bir yolu yoktur. Hepsi farklı tarafların sözkonusu işaret, mevcut durum, işareti veren kişi vb. hakkında nasıl tasavvur oluşturduğuna bağlıdır. Durumu nasıl tasavvur ettiğime bağlı olarak dolabınızda et bulunması hiç stratejik olmayabilir (çoğu durumda) ya da kimi durumlarda olabilir (et benim kilerimden çalınmışsa, acıktıysam ya da her fırsatta vejetaryen olduğunuzu söylemişseniz). Son saydığım durumlarda, keşfimle birlikte, aramızdaki etkileşim az da olsa etkilenebilir. Acıktıysam etinizi isteyebilirim; eğer vejetaryen olduğunuzu söylediyseniz bundan sonra kendiniz hakkında söylediklerinize kuşkuyla yaklaşabilirim vb. Aynı şekilde yakınlardaki bir köye gittiğinizi söylemeniz stratejik (eğer kendinize bir cinsel partner adayı bulmaya gittiğinizden kuşkulanırsam) ya da değildir (yapacağım tüm çıkarım uzakta olduğunuzdur). Falancayla konuştuğunuz bilgisi, eğer ikinizin birleşip bana komplo kurduğunuzdan ya da benimle bir koalisyon kurmak istediğinizden şüphelenirsem stratejik olur.

Bir bilginin stratejik olduğunu söylemek, bunun yalnızca birilerinin sosyal etkileşimle alakalı çıkarım sistemlerince işlendiğini söylemektir. Stratejik olan ile olmayan arasındaki ayrım, belirli durumların tasavvuruna bağlıdır. Kişiden kişiye değişir. Hiç kimse meselelere aynı şekilde bakmaz (hatta iki kişi de yanılıyor olabilir), bu nedenle ortadaki bilginin bu etkileri doğurup doğurmayacağını kolay bir şekilde tahmin edemezsiniz. Bir bilginin stratejik olduğunu söylerken bilginin kendisini değil, yalnızca bunu değerlendiren kişinin zihninde nasıl işlendiğini kastediyoruz. Tüm bunları anlaşılması zor bulduysanız bu şekilde tanımlanan başka bir terimden bahsedelim: *hatırlatıcı*. Belirli bir nesnenin bir şeyin hatırlatıcısı olduğunu söylediğimizde bunun yalnızca belirli bir kişi için belirli bir olgunun hatırlatıcısı olabileceğini biliriz. Bir odaya girdiğinizde buradaki nesnelerin hangilerinin hatırlatıcı olacağını önceden söyleyemezsiniz. Fakat belirli bir kişi sözkonusu olduğunda kimi nesneler bu kategoriye girer ve kendine has bir hafıza faaliyetini tetikler. Benzer şekilde, belirli bir kişinin mevcut durum hakkındaki tasavvurlarına bağlı olarak kimi bilgi parçaları stratejik olur ya da olmaz.

Burada insanların başka insanların hamlelerine bağlı olarak hamle yaptığı (belirli bir tavır takınmak, bir şeyler söylemek) her durumda kullanılan standart bir terim olduğu için *stratejik* kelimesini kullandım. Bu teknik terim, sözkonusu bilginin önemli ya da hayati olduğu anlamına gelmez. Örneğin insanlar genellikle çalışma arkadaşlarının cinsellikle ilgili kusurlarını merak eder. Bu durum, sosyal zihin sistemlerimiz dedikodu değeri taşıyan haberleri takip ettiği ve bunları edinip yaymaktan küçük duygusal ödüller ürettiğinden, tanımımız açısından stratejiktir. Fakat çoğu durumda bu bilgilerin hiçbir önemi yoktur. Buna karşın, belirli avcılarla karşılaşıldığında donakalmanın mı yoksa kaçmanın mı daha iyi olduğunu bilmek stratejik değildir (sosyal etkileşimi düzenleyen özel çıkarım sistemlerinden hiçbirini etkinleştirmez) ama hayati derecede önemlidir.

Karmaşık etkileşimlere giren sosyal organizmalar olarak insanlar, stratejik bilgileri tasavvur etmekle kalmaz, aynı zamanda diğer insanlardan hangilerinin bunlara sahip olduğunu da tasavvur edebilir. Diyelim ki elinizde benim istediğim bir şey var; bu durumda istediğim şeyin sizde olduğu bilgisiyle kalmayıp sizin de bu şeyi istediğimi bilebileceğinizi, bu bilginin de niyetlerinizi etkileyebileceğini vb. spontane bir şekilde tasavvur ederim. Böyle karmaşık çıkarımlar, diğer insanların zihinsel durumlarını ve bilgiye erişimlerini tasavvur etmemizi sağlayan sezgisel psikolojimiz tarafından desteklenir.

Sezgisel psikolojimizin temel ilkelerinden biri, bilgiye erişimimizin *kusurlu* olmasıdır. Belirli bir durum ve bu durum hakkında belirli birtakım bilgileri düşündüğümüzde bu bilgilere herkesin aynı ölçüde ulaşabileceğini kendiliğinden farz etmeyiz. Örneğin odanın dışında olduğunuz bir sırada paltonuzun cebinden anahtarlarınızı alırsam yaptığımın farkına varmayacağınızı düşünürüm. Anahtarlarınızı bulamadığınızda şaşırmanızı beklerim. Üçüncü bölümde gördüğümüz üzere, dört yaş ve üstündeki çocuklar, bu tür bilgi engellerini değerlendiren deney görevlerini beklendiği gibi çözebilirler. Anahtarlarınızın artık benim cebimde olması, cebimde olduklarını bileceğinizi göstermez. Tüm bu muhakemeleri bilinçli bir şekilde yürütmemiz gerekmez çünkü sezgisel psikolojimiz tüm işlerini gözlerden gizli bir şekilde yapan etkili bir sistemdir. Bu "bilgiye

kusurlu erişim" ilkesi o kadar temeldir ki kişinin bilişsel donanımında bulunmaması otizm gibi hastalıklara yol açar.

Bu varsayım, genel olarak bilgiler ve dolayısıyla stratejik bilgileri içeren alt küme için de geçerlidir. Yani belirli bir durum ve sizin için stratejik olan bir bilgi (sosyal etkileşim için zihinsel yetilerinizi etkinleştiren) sözkonusu olduğunda, düşünmeden, bu bilgiye diğerlerinin, özellikle aynı duruma dahil olan diğer insanların da erişimi olduğunu *farz edemezsiniz*. Bu, kusurlu erişimin genel ilkesidir: *Sosyal etkileşimlerde diğer insanların stratejik bilgilere erişiminin ne kusursuz ne de kendiliğinden gerçekleştiğini farz ederiz.*

Önceki gece gizli bir buluşma için başka bir köye gittiğinizi varsayalım. Buluştuğunuz kişinin kimliği diğer insanlar için, en azından potansiyel olarak, stratejik bilgidir. (Öte yandan, hiçbir önemi de olmayabilir.) Falancayla buluştuğunuzu bilmeleri onların çıkarım sistemlerini etkinleştirir ve sizinle etkileşim tarzlarını değiştirebilir. Fakat diğer insanların bu bilginin ne kadarını bildiği aşikâr değildir. Yani bildiklerini farz edemezsiniz. Aslında bilmediklerini umabilir (skandal çıkar korkusuyla) ya da bilsinler isteyebilirsiniz (böylece romantik kaçamağınızla böbürlenebilirsiniz).

İnsanlar genellikle diğer insanların kendi bakış açılarına göre stratejik olan bilgilere erişimi olup olmadığını ve bundan ne gibi çıkarımlar, amaçlar, planlar vb. oluşturduklarını anlamaya; bu tür bilgilere erişimlerini kontrol etmeye ve bunu temel alarak yaptıkları çıkarımları gözleyip etkilemeye ciddi ölçüde zaman ve enerji harcarlar. Tüm bu karmaşık hesaplamalar, stratejik bilgilere hem kendimizin hem de diğer faillerin erişiminin karmaşık ve genelde kusurlu olduğu varsayımına dayanır.

ÖZEL KİŞİLER OLARAK TANRILAR VE RUHLAR

Bu karmaşık tanımları ve açıklamaları irdelememizin nedeni şu: Eğer insanlar, tanrılar ile ruhları etkileşime girdikleri *failler* olarak görüyorsa o zaman diğer faillerle düzenli etkileşimlerimizi biçimlendiren bilişsel sistemlerin doğaüstü faillerle kurulan etkileşimleri de kesinlikle biçimlendireceği düşünülebilir.

İlk bakışta, onlarla etkileşimimiz, basit çıkarım sistemlerimizin çoğunun etkinleştirilmesi ve alışıldık biçimde benzer çıkarımların üretilmesi bakımından insan faillerle etkileşimlere çok benzer. Bu konuyu tekrar tekrar belirtmekte yarar var çünkü bu ketum faillerle etkileşimleri bu kadar *doğal* kılan budur. Tanrılar ile ruhların zihni olduğuna göre olup biteni algılayabilirler; biz de olanları hatırlayacaklarını, belli birtakım amaçları olduğunu ve buna ulaşabilmek için gerekeni yapacaklarını tahmin edebiliriz. Sosyal etkileşimlerin daha incelikli yönleri, tanrılar ile ruhlar için de geçerli görünür. Keesing'in aktardığı Kwaio örneğinde gördüğümüz gibi, atalardan biri başımıza dert açtığı halde *başka* bir ataya domuz kurban etmek, kaynak israfından başka bir şey değildir. İncinmiş ruh, birileri kendisine doğru düzgün bir kurban sununcaya dek insanları hasta etmeyi sürdürür. Tüm bunlar gayet doğaldır; gerçi Keesing'in atıf yaptığı Kwaio kâhin, bu mantığı dolaylı açıklar çünkü her şey açıktır. Fakat sadece bağıntılı çıkarım sistemlerini çalıştırıyorsanız açıktır.

Daha genel anlamda tüm tanrılar, atalar ve ruhlar, toplumsal çıkarım sistemlerimizi kullanarak etkileşime geçebileceğimiz varlıklar olarak yorumlanır. İyileşmek istediğiniz için Tanrı'ya dua edersiniz. Bu da Tanrı'nın hasta olduğunuzu algıladığı, iyileşmek istediğinizi anladığı, mutlu olmanızı arzu ettiği, sizi neyin mutlu edeceğini bildiği vb. bir varsayım gerektirir. (Bu arada tanrılara ve ruhlara yönelttiğimiz dualar ile sözler, bu faillerin dilimizi ve onu nasıl kullandığımızı da anlamasını gerektirir. "Tanrım, akrabalarım birbiriyle geçinebilse çok iyi olur," demeniz, Tanrı'nın bu dolaylı biçimi "Lütfen akrabalarımın birbiriyle geçinmelerini sağla," şeklinde dolaysız biçime çevirebileceğini ima eder.) Belli bir şeyi *isteyen* tanrılar ile ruhlar çoğu zaman onu almaya çalışır, ancak aldıklarında tatmin olurlar, birileri bunu engellemek için kendilerini kandırmaya kalktığında misilleme yapar vb. Tüm bu ifadelerin bu denli basmakalıp durması bu varsayımların ne kadar sezgisel olduğunu gösterir; tabii doğru çıkarım sistemlerini kullandığınız sürece.

Öyleyse atalar ile tanrılar diğer insanlar gibi midir? Pek öyle denemez. Genellikle insanların bu güçlü faillerle ilgili söylemlerinde pek belirgin olmayan büyük bir fark vardır: Yukarıda söylediğim

gibi, sosyal etkileşimlerde her zaman diğer insanların stratejik bilgilere *sınırlı* erişime sahip failler olduğunu varsayarız (ve bu bilgiye ne düzeyde erişimleri olduğunu öğrenmeye çalışırız). Doğaüstü faillerle kurulan etkileşimlerdeyse insanlar, bu faillerin stratejik bilgilere *tam* erişimi olduğunu farz eder.

Genelde, doğaüstü faillerin bilgiye iyi bir erişimi olduğuna inanılır. Aynı anda birden fazla yerde veya görünmez olmaları, gerçek faillerin edinmesi zor olan bilgilere ulaşması için araç sağlar. Bu durum, böyle faillerin her zaman fanilerden daha bilge olduğu anlamına gelmez. Asıl mesele, *daha iyi* bilmeleri değil; çoğu zaman yalnızca *daha çok şey* biliyor gibi görünmeleridir. Gerçekten de insanların yanı sıra bu tür faillerin yer aldığı birçok anlatıda (anekdotlar, anılar, efsaneler vb.) dini bir failin, insan failde bulunmayan bilgilere sahip olduğu senaryolar, tam aksinin anlatıldığı durumlardan çok daha fazladır. Tanrı, bizden daha çok şey bilir; atalar bizi izler. Daha genel anlamda ruhlar ve diğer failler hakkındaki yerel anlatılarının çoğunda bu varlıkların sıradan halkın erişemediği bilgilere erişebildiği varsayımını görürüz.

Açıkça söylenenler, çoğunlukla ruhların ve tanrıların bizden daha çok şey bildiğine dair muğlak bir varsayımdan ibarettir. Fakat göründüğü kadarıyla, insanlar aslında çok daha belli bir şeyi varsayıyor gibidir; yani tanrılar ve ruhların genel bilgiden ziyade (buradaki tanımıyla) *stratejik* bilgilere erişebildiği. Kwaio halkının atalarıyla ilgili ifadeleri bu durumu vurgular. İlk bakışta, söyledikleri şeyler yalnızca ataların daha çok şey bildiğini teyit ediyor gibi görünebilir: "*Adalo* en küçük şeyleri bile görür. *Adalo*'dan hiçbir şey gizlenemez. Bizden [yaşayan insanlardan; onlardan değil] saklanabilir"; ya da "*adalo*'nun sınırsız bir görüş gücü vardır." Fakat insanlar bu ifadeleri açtıklarında "daha çok bilen failler"den "stratejik olanlar hakkında daha çok şey bilen failler"e hızla geçtiğine dikkat edin: *Adalo*'nun sınırsız bir görüş gücü vardır... gizli saklı ne olursa [*adalo*] görür; biri işerse, âdet görür [not: uygun olmayan yerlerde; bunu yapmak atalara hakaret olarak algılanır] ve saklamaya çalışırsa... *adalo* onu görür."[7]

7. Keesing, 1982, s. 42.

Başka bir deyişle, *adalo*'nun genel anlamda insanların göremediklerini gördüğünü söyleseniz de *ilk* akla gelen, sosyal etkileşimde bazı sonuçlar doğuracak davranışları saptayabildikleridir: Belli bir yeri kirleten kişi diğerlerini de tehlikeye atar, bu yüzden gerekli arındırma törenlerini yapmalıdır. Birinin bu kuralları ihlal edip etmediği, açıkça stratejik bilgidir. İnsanlar muhtemel ihlalleri tasavvur ettiğinde bu, sosyal etkileşimle ilgili çıkarım sistemlerini etkinleştirir. Onlara göre *adalo*'nun erişimi olan bilginin *tam da* bu tür bir bilgi olduğunu söylemeye bile gerek yoktur. Bu, insanlardan gizli olabilir ("kusurlu erişim ilkesi": insanların stratejik bilgiye her zaman erişebileceğinin garantisi yoktur) ama doğaüstü failler için öyle değildir (tam erişimleri vardır).

Stratejik bilginin belirginliği üzerine bir örnek daha verelim. Malezya'daki Batek halkı; şamanların özel olduğunu, çünkü kendilerini insan başlı kaplanlara çevirebildiklerini, ayrıca görünmez olabildiklerini söyler. Bu ifadeler, sezgilere aykırı niteliklerin apaçık bir örneği gibi görülebilir. Fakat sonra önemli bir sonuç ortaya çıkar: Görünmez oldukları ve diledikleri gibi uçabildikleri için kaplan adama dönüşen şamanlar, insanların konuşmalarına kulak kesilebilir. Olan biten hiçbir şey onlardan gizlenemez.[8]

Bu aslında dünyanın her tarafında insanların ataları ve tanrıları tasavvur etme biçimidir. İnsanlar belli başlı deneyimler yaşar. Bu durumlara dair bilgilerin bir kısmı stratejiktir; yani sosyal etkileşimle ilgili çıkarım sistemlerini devreye sokar (hile yapma, güven ölçümü, dedikodu, sosyal takas, koalisyon kurma vb.). Ayrıca etrafta doğaüstü faillerin bulunduğunu tasavvur ederler. Böyle bir durumda, düşünmeden, kendileri tüm bilgilere sahip olmasalar da bu faillerin sözkonusu durumla alakalı stratejik bilgilerin tamamına ulaşabileceğini varsayarlar.

İlgi çekici bir başka sınır da *her şeyi* bilen tanrı kavramında bulunur. Bu kavramların yazılı, teolojik versiyonları, tanrının dünyadaki tüm bilgileri muhtemel her yönüyle bildiğini taahhüt eder. Fakat Barrett ile Keil'in gösterdiği gibi, insanların esas kavramlarının

8. İnsanları dinleyen ruhlar ve şamanlar: Endicott, 1979, s. 132.

teolojik anlamlarından çoğu kez uzaklaştığını biliyoruz; dolayısıyla insanların tanrıları gerçekten de her şeyi bilen varlıklar olarak tasavvur edip etmediğini merak edebiliriz. Eğer öyleyse o zaman dünyanın *tüm* yönleriyle alakalı *tüm* bilgi parçalarının Tanrı tarafından eşit ölçüde tasavvur edildiğini varsayıyorlardır. O halde aşağıdaki ifadeler de gayet doğal olacaktır:

- Tanrı, dünyadaki tüm buzdolaplarının içindekileri bilir.
- Tanrı, çalışan her makinenin ne durumda olduğunu görür.
- Tanrı, dünyadaki tüm böceklerin neyle meşgul olduğunu bilir.

Aslında bu ifadeler, aşağıdakiler kadar doğal görünmüyor:

- Tanrı, dün kimle buluştuğunu biliyor.
- Tanrı, yalan söylediğini biliyor.
- Tanrı, terbiyesizlik ettiğimi biliyor.

Tüm bunların bağlama bağlı olduğunu unutmayın. İlk başta sıraladığım ifadelerin stratejik bilgi sayıldığı bir bağlamda yer alırsanız o zaman onlar da doğal görünecektir. Elbette, Tanrı'nın buzdolabınızdakileri (eğer komşularınızdan çaldığınız şeyleri de içeriyorsa), makinelerin durumunu (eğer insanlara zarar vermek için kullanıyorsanız) ve böceklerin davranışlarını da (eğer düşmanlarımıza bela olmasını istediğimiz zararlılarsa) tasavvur ettiği düşünülebilir. Bu tür durumlarda bu bilgiler stratejiktir. Böyle durumları tasavvur eden insanlar, sezgisel biçimde, Tanrı'nın onlar için stratejik olan bu bilgileri tasavvur ettiğini varsayarlar.

Öyleyse etkileşime girdiğimiz insanlar hakkındaki sezgisel tasavvurumuz ile doğaüstü faillere dair sezgisel tasavvurumuz arasında genel bir fark vardır. İkincisi, *tam erişime sahip stratejik faillerdir*; stratejik olan her bilgi parçasına ulaşabilen varlıklar olarak açıklanan failler. Yani belirli bir durumda ve birinin çıkarım sistemlerini etkinleştiren birtakım enformasyonlar göz önüne alındığında tam erişime sahip stratejik failin bu bilgilere erişebildiği varsayılır.

Bu noktada insanların, tanrılar ve ataların güçlü varlıklar olduğuna dair gayet basit tasavvurları varken işleri daha da karmaşıklaştırdığımız düşünülebilir. Fakat işin aslı böyle değildir. Neyin stratejik

olup olmadığı, başka bir failin bunu tasavvur edip etmediği vb. hakkındaki karmaşık çıkarımlar, yalnızca onları bilinçli bir akıl yürütmeyle açık seçik bir şekilde izlemeye kalktığınızda karmaşıktır. Fakat çıkarımlar, insan zihninde bu şekilde üretilmez.

Stratejik bilgi ile diğerleri arasındaki ayrım tuhaf görünebilir: Bu ayrımı hiçbir zaman bilinçli bir şekilde yapmayız. Fakat bu, asla yapmadığımız anlamına da gelmez. Tam tersine, sosyal psikologlar, insanların belirli durumlarda sosyal etkileşimleriyle bağıntılı ipuçlarına özel ilgi gösterip bunları diğer bilgilerden farklı değerlendirdiklerini düşündüren çok sayıda kanıt toplamışlardır. Bunların çoğunun bilincin dışında olması şaşırtıcı değildir çünkü çıkarım sistemlerimiz genellikle bu şekilde çalışır. Sezgisel fizik ve hedef odaklı hareket sistemlerimizi yeniden düşünün. Avını kovalayan bir köpek gördüğünüzde iki sistem de etkinleşir ve kendine özgü ipuçlarına odaklanır. Örneğin "fizik sistemi", yönünü değiştirmediği takdirde köpeğin çitlere çarpacağını tahmin eder; "hedef odaklı hareket" sistemiyse avın birdenbire yönünü değiştirdiğini fark eder ve köpeğin de aynı şeyi yapacağını öngörür. Her bir sistem, sezgisel beklentiler üretmek üzere kendi hesaplamalarını yapar. Fakat mevcut durumda neyin tam anlamıyla mekanik, neyin hedef odaklı olduğunu söyleyen hiçbir bilinçli kuralımız yoktur. Benzer şekilde, bu durumun, diğer taraflarla etkileşimlerimizle bağıntılı olabilecek yönlerine özel dikkat göstermemizi belirten bir kurala da ihtiyacımız yoktur. Bunun nedeni, çıkarım sistemlerimizin bu bilgileri izleyip özel bir yöntemle değerlendirmesidir.

Tanrılar ile ruhların tam erişime sahip failler oldukları, belirli bir durumda stratejik her türlü bilgiye ulaşabildikleri varsayımı açıkça yapılmaz ve açıkça aktarılmaları da gerekmez. Doğrusunu isterseniz, bir önceki bölümde de söylediğim gibi, doğaüstü kavramların birçok önemli yönü hiç aktarılmaz bile. Kavram edinildiği sırada her bir birey tarafından yeniden inşa edilirler. Size ruhların olup bitenleri algılayabildiği ya da kendi istekleriyle gerçeklik arasında ayrım yapabildiği söylenmez. Siz bu çıkarımı kendiliğinden yaparsınız. Aynı şekilde, tanrıların (ya da ruhların veya ataların) belirli bir durumda stratejik olan bilgilere ulaşabildiğinin de size söylenmesine

gerek yoktur. Yalnızca "Onlara bir domuz kurban edemediğimiz için ruhlar öfkeli" ya da "Eğer biri eve işerse biz insanlar göremeyiz ama bu, *adalo*'yu çok sinirlendirir" gibi cümleler duyarsınız. Bu tür cümleleri yorumlamak için *adalo*'nun (ya da halkınızdaki insanlar hangi doğaüstü failden bahsediyorsa) stratejik bilgilere erişimi olduğunu varsaymak gerekir.

Doğaüstü faillerin sıradışı güçleri, mekândan mekâna değişir. Kimi zaman ruhların ya da tanrıların görünmez olduklarına inanılırken kimi zaman da gökyüzünde yaşadıkları, duvarlardan geçebildikleri ya da kendilerini kaplana çevirebildikleri söylenir. Buna karşın, stratejik bilgilere tam erişimi mümkün kılan nitelikler her zaman mevcuttur. Bu da misyonerlerin Afrika dininde neden kafalarının karıştığını açıklayabilir: her şeye gücü yeten bir Yaratıcı Tanrı kavramınız olması ama ona hiç aldırış etmemeniz.

Geleneksel Fang dininde hayalet-ataların stratejik bilgilere ulaşabildiği tahmin edilir. İnsanlar belirli bir durumu ve bu durumla ilgili stratejik bilgileri tasavvur ettiğinde, istemsizce ataların da bu bilgileri bildiğini varsayarlar. Çıkarımlarının ve atalara karşı tutumlarının temelini bu oluşturur. Kwaiolarda da durum çok benzerdir. Buna karşın, doğal şeylerin yaratıcısı Mebeghe ile kültürel şeylerin yaratıcısı Nzame'nin bu tür stratejik bilgilere ulaşabildiği tasavvur edilmez. İnsanların, bu tanrıların durumlarla ilgili bilgileri tasavvur edebildiğine dair hiçbir sezgisi yoktur; bu varsayımın bir anlam ifade etmesini sağlayan hiçbir anekdot da yoktur. Misyonerler; Fang halkından bazılarını aslında Nzame'nin tüm bilgiye sahip olduğuna, Tanrı Nzame'nin insanların diğerlerine yaptıklarını ve bildikleri her şeyi bildiğine ikna etmeyi başardığında bu Fanglar; ayinlerini, kurbanlarını ve dualarını Nzame'ye yönetmeyi doğal bulmaya başladılar (gerçi misyonerler, insanların Hıristiyan görüşlerini alışılmadık şekilde uyarlamasından çok mutlu değillerdi ama bu başka bir mesele). Güçlü tanrılar her zaman önemli olmak zorunda değildir fakat stratejik bilgilere sahip olanlar her zaman önemlidir.

KÜLTÜREL AKTARIMDA BAĞINTI

Tanrı ve ruh kavramları edindiren etken nedir? İnsanların sezgilere aykırı özellikleri olan failler tasarlamasının özel bir *sebebi* olması gerektiğini varsaymak her zaman cazip gelmiştir. Bu cezbedicilik genel olarak insanları tamamıyla hayal ürünü çözümlere götürmüştür. Tüm kâinatı belirli bir açıklamaya dahil etmek, yaşamı daha anlamlı kılmak için bir arzu *olmalıdır*. Bu genel eğilimlere dair herhangi bir kanıtımız yok. Birinci bölümde de öne sürdüğüm gibi, dini tasavvurların yanı sıra insanların zihni ve işleyiş biçimleri hakkında bildiklerimizden yola çıkmak daha anlamlı olacaktır.

İnsanlar tanrıları ve ruhları icat etmez; bilgileri toplayıp nihayetinde bu kavramları inşa eder. Beyindeki belirli sistemler, çevremizdeki nesnelerin belirli yönlerinde özelleşmiştir ve bunlar hakkında belirli çıkarımlar üretir. Burada sistemleri, çevremizdeki belirli ipuçlarına dikkat kesilmeye ve çıkarımlar üretmeye yönlendiren "itici gücü" merak edebiliriz. Bunun cevabı kısmen bu tür zihinsel sistemlerin *bağıntıyla* yönetilmesidir. Bu konuya açıklık getirmek için bağıntının sonuçlarının son derece istikrarlı ve öngörülebilir olduğu bir alandan bahsetmem gerekiyor.

Günümüzde şehir ortamında doğup büyüyen çoğu insanın sınırlı bir biyoloji bilgisi vardır. Yalnızca birkaç yaygın türün ismini bilirler ve hayvanların nasıl beslendiği, nerede uyuduğu, nasıl üredikleri vb. hakkında çok muğlak görüşleri bulunur. Öte yandan, ormanda yaşayan insanlar genelde bitkiler ve hayvanlar hakkında muazzam miktarda doğru bilgi edinir. Peki bu, bu iki durumda canlı şeylerle ilgili çıkarım sistemlerinin farklı şekilde çalıştığı anlamına mı gelir?

Antropolog Scott Atran, çalışma arkadaşlarıyla birlikte bu hipotezin Michigan'daki öğrenciler ve Guatemala'daki İtza Maya köylülerinin yer aldığı kontrollü deneylerle test edilmesi gerektiğini düşündü. Biyoloji bilgisindeki zenginlik ve karmaşıklık konusunda belirgin farklılıklar buldular. Örneğin Michigan'lı öğrenciler kuş resimlerini genellikle "kuş" diye tanımlıyorlardı. Birkaç kuş türünün ismini bilseler de genelde bunları resimde ayıramıyor ve kendilerine has davranışları hakkında da hiçbir şey söyleyemiyorlardı. İtzalarsa her

zaman kuşları türlerine göre tanımlıyordu, ayrıca onları farklı kılan özellikler hakkında pek çok bilgiye sahiplerdi.

Ne var ki iki grup da canlıların kendine has nitelikleri olan farklı, birbirinden ayrık gruplar içinde olduğunu ve en önemli gruplaşmanın seviye ya da çeşitlilikten ziyade türler düzeyinde olduğunu varsayıyordu. Atran'ın deneylerinden birinde insanlara yeni bir kuş türünden bahsedildi ve bu türün özel bir hastalığa yakalanabildiği söylendi. Tasarlanan deneyde bahsedilen tür ve hastalık, deneklerin daha önce duymadığı isimlerdi. Daha sonra deneklere bu hastalığın aynı türün üyelerinden yakın türlere, farklı kuş türlerine, memelilere ve böceklere dek uzayan bir yelpazedeki hayvanlara bulaşıp bulaşmayacağı soruldu. Benzer testler, örneğin belli bir hayvanın belirli bir içorganının ya da kemik türünün vb. olduğu deneklere söylenerek farklı özelliklerle de tekrar edildi. Bu tür bağlamlarda hem Michigan'lı öğrenciler hem de İtzalar aşağı yukarı benzer tepkiler verdiler. Davranışların bir tür içinde genellikle tutarlı olduğunu ama hastalıkların yakın akraba olan türleri de etkileyebileceğini ve büyük hayvan familyalarında içorganların benzer olabileceğini varsayıyorlardı.[9]

Atran'a göre bu durum, taksonominin canlılar hakkında sezgisel beklentiler üreten insanların sezgisel biçimde kullandığı güçlü bir mantıksal araç olduğunu doğrulamaktadır. İnsanlar, verilen bilgileri ekleme yapmak için sezgisel biyolojik bilgilerin özel çıkarım sistemini kullanır. Onlara, "Bu inek lahana yedikten sonra düşük yaptı," dendiğinde diğer ineklerin de benzer şekilde etkilenebileceği ama muhtemelen atların ya da farelerin etkilenmeyeceği sonucuna varırlar. Bu kemirgenin dalağı olduğunu duyduklarında diğer memelilerde de aynı organın olabileceği sonucunu çıkarırlar fakat solucanlar ya da kuşlar için aynı şeyi düşünmezler. (Biyolojik çıkarımlar her zaman geçerli değildir. Burada önemli olan, nasıl yaratıldıklarıdır.) Buna sezgisel ilkelerin *zenginleştirilmesi* deriz. Bu şekilde bir edinim, yani sezgisel ilkelerin sağladığı şablonlardaki boş kutuları doldurmak, çok yaygındır. Sadece biyoloji bilgisi için değil; aynı

9. Hayvan kategorilerinde çıkarımlar: Coley, Medin, Proffitt, Lynch ve Atran, 1999; Lopez, Atran, Coley ve Medin, 1997.

zamanda kişilik teorilerinde, yerel terbiye kurallarında, belirli zarafet kriterlerinde vb. için de geçerlidir.[10]

Sistem, hangi bilgi zerrelerini hangi çıkarım sistemlerine göndereceğini nasıl "bilir"? Hasta inek ve lahana örneğini ele alırsak bu durumla alakalı taksonomi çıkarım sistemine gönderilmeyen çok miktarda bilgi olabilir (örneğin sözkonusu inek çalınmış olabilir, bir salı günü düşük yapmıştır, lahana yeşildir). Fakat inekle ilgili bilgiler çeşitli çıkarım sistemlerinde dolaşırken bazıları bunlarla ilgili çıkarımlar yapar çünkü bilgiler bu sistemlerin girdi kriterlerini karşılarken diğerlerinkini karşılamaz. Bilgiler, kendisinden bir şey çıkarabilen *birtakım* çıkarım sistemleri olduğu sürece dikkate alınır.

Aslında daha da ileri gidip çevredeki bilgilerin bunlardan çeşitli sistemlerin ürettiği çıkarımların birer fonksiyonu gibi ele alındığını da söyleyebiliriz. Çıkarım sistemlerinin, dini kavramlarla özellikle ilgili çok soyut sistemlerin genel bir özelliği, *bağıntı* tarafından yönlendirilmesidir. Bu kanı ilk olarak Dan Sperber ile Deirdre Wilson'ın sözlü iletişim üzerine çalışmalarında ortaya atılmıştır ama kültürel edinimin anlatılmasında da çok faydalı bir araçtır.

ANTROPOLOJİK ALET TAKIMI 4: BAĞINTI VE AKTARIM

İnsanların sözlü iletişimi, şifreleri çözme işlemi değildir. Her söz birçok farklı yorumla uyumludur ve dinleyenin görevi (ya da daha ziyade dinleyenin beyninin görevi), konuşan kişinin ne aktarmaya çalıştığını anlamaya çalışarak en uygun yorumu çıkarsamaktır. Bu da genellikle seçilen yorumun diğerlerine kıyasla daha çok çıkarım üretmesi, daha az çıkarım aşamasına gereksinim duyması ya da her ikisi birden temel alınarak yapılır. Daha genel anlamda, ideal bir yorum, diğerlerine göre daha az çıkarımsal adımla daha fazla çıkarım yapan yorumdur.

Bağıntı kuramının teknik yönleri burada önemli değildir. Önemli olan, kültürel bilgilerin az ya da çok başarılı olabileceğine dair iyi bir yaklaşım sunan ilkedir. Kültürel girdilerin kimi çeşitleri, sezgisel beklentilerimizi karşıladığı için kolayca edinilir. Bu durumda bu malzemeyi içselleştirmek için gereken çıkarımsal çaba asgari düzeydedir. Size kanişin bir köpek cinsi olduğu söylenirse bu olgunun

10. Kültürün farklı alanları ve aktarımları: Boyer, 1998.

sonuçlarını özümsemeniz kolay olur zira halihazırda Atran'ın tarif ettiği "temel-sınıflar-olarak-canlılar" sistemi yürürlüktedir.

Bu durum, doğaüstü kavramlar alanında da gayet açıktır. İkinci bölümde bahsettiğim gibi, küçük bir şablon kataloğu vardır. Bireylerin hayal gücü bu kataloğun ötesine gidebilir ama şablonlarımıza karşılık gelmeyen kavramlar, genellikle ana akım ideolojilerden ziyade marjinal inançlarda, yaygın tasavvurlardansa muğlak teolojik ilimlerde görülür. Bu şablonlara göre inşa edilen kavramlar, bağıntının yönlendirdiği çıkarım sistemleri tarafından kurulmuştur. Biri size ölülerin ormanda görünmez biçimde dolandığını söylediğinde sezgisel psikoloji çıkarım sisteminiz, onların zihinlerinin de bizimkiler gibi olduğunu varsayarak, ne bildiklerine ve ne istediklerine dair her türden çıkarımı üretir. Aynı şekilde size bir heykelin sizi dinlediği söylendiğinde de yalnızca sezgisel psikolojinizin elverdiği ölçüde çıkarım üretebilirsiniz. O halde doğaüstü ideolojilerin, kesintili varlığı olan görünmez tanrılardan ziyade normal bir zihni olan görünmez tanrıları merkezine alması gayet doğaldır.

Bizim çıkarımıza hizmet ettikleri, akılcı göründükleri, etrafımızda olup bitenler hakkında sağlam bir açıklama getirdikleri, tutarlı bir dünya görüşü yarattıkları vb. için belirli kavramlara ve inançlara sahip olduğumuzu düşünmek hoşumuza gider. Fakat bu görüşlerin hiçbiri, esasında insan kültürlerinde bulduklarımızı açıklayamıyor. Kültürel aktarımın bağıntının güdümünde ilerlediğini söylemek daha makul gelebilir. Yani daha çok çıkarım sistemini "coşturan", beklentilere daha kolay uyan ve daha çok sayıda çıkarımı tetikleyen (ya da hepsini yapan) kavramların, beklenti biçimlerimize uymakta daha çok zorlanan ya da çıkarım üretmeyen malzemelere kıyasla edinilip aktarılma ihtimali daha yüksektir. Sahip olduğumuz kültürel kavramları, bize mantıklı geldikleri ya da fayda sağladıkları için değil; daha ziyade beynimizin oluşturulma şeklinin bunları inşa etmemeyi zorlaştırması nedeniyle ediniyoruz.

TAM ERİŞİMLİ FAİLLERİN BAĞINTISI

Tanrılar ve ruhlarla ilgili çoğu kavramın bu tam erişim varsayımını içermesi, kültürel seçilimin sonucudur. Binlerce yıldır pek çok farklı

toplumsal grupta, insan zihninde muazzam sayıda farklı tanrı ve ruh tasavvuru oluşmuştur. Bunlar, muhtemelen birçok boyutta çeşitlilik gösteriyordu ve hâlâ da gösteriyor. Peki tüm bunlar, insanların başkalarından duyduklarını temel alarak kavramlar oluşturma yöntemini nasıl etkiler? Böyle sistemlerin varlığı, basit bir sonuç doğurur: İnsanlar, en az bilişsel çabayla çıkarım sistemlerini en fazla etkinleştiren ve en çok sayıda çıkarım üreten kavramları oluşturur. Şimdi doğaüstü faillerin üç muhtemel çeşidini karşılaştıralım:

- *İlahi zorbalar:* Olup bitenler hakkında hiçbir fikirleri yoktur ama kazara da olsa sizi hasta edebilir, çatınızı yıkabilir ya da sizi zengin edebilirler.
- *Teolojik failler:* Zihinleri, dünya hakkındaki her bir olguyu tasavvur edebilir.
- *Tam erişimli stratejik failler:* Eğer kimi bilgiler çıkarım sisteminiz için stratejikse bu failler de bu bilgiye ulaşabilirler.

İlk iki tür, bariz sebeplerle pek yaygın değildir. Zorbaları anlamak kolaydır ama tasavvur edildiklerinde hiç çıkarım üretmezler. İki muhtemel hareket tarzı arasında seçim yapmak gerektiğinde bir zorbanın varlığı hiçbir şey ifade etmez. Teolojik faillerse bir fark yaratır; fakat bu sefer de onların neleri bildiğini anlamak pahalıya mal olabilir. Her durumun her bir yönü için teolojik failin bu durumu tasavvur ettiğini, sonuçlar çıkardığını vb. düşünmeniz gerekir. Bu düşüncelerin çok azı bir sonuç verecektir. (Bir tanrı diş macunumda peroksit olduğunu bilse ne olur bilmese ne olur?) Bu nedenle kurumsal dinin bir teolojik faili tarif ettiği durumlarda bile, Barrett ile Keil'in deneylerinin de gösterdiği gibi, insanların sezgileri bu karmaşık yoldan ilerlemez. İnsanların bir ilahi zorba ya da teolojik fail görüşünü benimseyemeyeceğini söylemiyorum. Yalnızca kültürel malzemenin edinimi ve aktarımından oluşan muazzam sayıda döngüler (hikâyeler, anekdotlar, olayların açıklamaları, durumlar hakkında yorumlar vb.) sonucunda tam erişimli stratejik failler, *diğer tüm şartların eşit olması halinde*, belirgin bir seçilim avantajına sahiptir ve bu da bu türün diğerlerine kıyasla daha çok görüldüğünü açıklamak için yeterlidir. Peki bu bilişsel avantaj nedir?

Öncelikle, bu tür kavramlar bağıntılı gibi görünür çünkü bilişsel sistemlerimizin işleyiş tarzı düşünüldüğünde tasavvurları oluşturabilmek için alternatiflerine kıyasla daha az çaba gerektirirler. Hatırlarsanız, her zaman diğer insanların stratejik bilgilere erişiminin kusurlu olduğunu varsayarız ve bu nedenle olgular ile bu kişilerin bu olgular hakkındaki bilgisi arasındaki engelleri temel alarak durmaksızın bu kişilerin ne bildiklerini, nasıl öğrendiklerini, bildiklerinden ne sonuç çıkardıklarını vb. kestirmeye çalışırız. Dün falancayla konuştum ama bunu bilmiyorsunuz çünkü bizi birlikte görenlerle henüz karşılaşmadınız ya da birlikte olduğumuzu söylemeyecek kişilerle karşılaştınız vb. Tam erişimli faillerin ne bildiğini anlamak da yine tüm bu tahminleri yaparken *engeller olmadan* düşünmek anlamına gelir; yani bu durumda "Falancayla konuştum" ifadesi doğrudan "Atalar, falancayla konuştuğumu biliyor" sonucuna çıkar.

Fakat dahası da var. Tam erişimli faillere dair kavramlar daha az çaba gerektirmesinin yanında diğer doğaüstü kavramlara nazaran daha çok çıkarım üretilmesini de sağlar. Bunu daha iyi anlayabilmek için, özellikle ABD'de gayet yaygın olan, uzak galaksilerden uzaylıların belli aralıklarla Dünya'yı ziyaret ettiği, insanlarla temas kurduğu, insanları sertçe uyardığı ya da tuhaf tıbbi işlemlerde kullanmak üzere gönülsüz denekler aldığı yönündeki görüşü düşünün. Antropologlar Charles Ziegler ile Benson Saler, bu tür iddiaların yayılımını belgelemiş ve bu varlıkların çoğunlukla dini faillere çok benzer biçimlerde tarif edildiklerini göstermiştir. Meşhur Roswell olayı (tanımlanamayan bir uzay aracının New Mexico'ya düştüğü ve birkaç uzaylının yanmış kalıntılarını bıraktığı iddia edilir) gibi hikâyeler, antropologların mitlere özgü detaylandırma olarak adlandırdığı; kimi unsurların değiştirilmesi, olay dizisinin yeniden kurulması, hikâyenin ana temasına katkı yapmayan bölümlerin çıkarılması vb. yoluyla pek de mükemmel olmayan ilk versiyondan kademelice "iyi" bir hikâye çıkarılması sürecinin kendine has tüm niteliklerini taşımaktadır. Ayrıca uzaylı inançlarının revaçta olan versiyonları (sahip olmadığımız şeyleri bilmeleri, sezgilere aykırı özellikler barındırmaları, ara sıra yaşanan hava felaketlerini saymazsak muazzam güçlerinin olması), onları doğaüstü faillerin birçok türüyle çok benzer kılar.

Yine de Saler ile Ziegler'in ortaya koyduğu gibi, bunlar genelde bildiğimiz dinlere pek benzemez. Birçok insan bu tür yaratıkların varlığını ve hükümetin mevzuyu şaşırtıcı bir beceriyle örtbas ettiğini kabul ediyor gibi görünse de uzaylılara adanmış hiçbir özel ayin bulunmuyor ve bu inanç, çoğu insanda hiçbir duygusal bağlılığı, yaşam tarzlarında belirgin bir değişikliği ya da "*Biz* daha iyiyiz çünkü *biz* uzaylılara inanıyoruz" şeklinde tahammülsüz bir görüşü tetikliyor gibi görünmez. Bir tahminde bulunmamda sakınca yoksa uzaylılarla ilgili bu en yaygın kanıda stratejik bilgi olarak tanımladığım şeye sahip olmadıkları şekilde tarif edildiklerini eklemek isterim. Yani her ne kadar uzaylılar fizik ve mühendislikte gelişmiş bilgileri olan zeki yaratıklar olarak tarif edilseler/de bu, *kız kardeşimin bana yalan söylediğini* ya da *dürüst ve doğru bir vergi beyannamesi doldurduğumu bildiklerini* düşündürecek bir çıkarım yapabileceklerini göstermiyor. İnananların uzaylı ziyaretlerine dair "kanıtları" edinip tasavvur etme şeklinin, bireysel davranışlarla hiçbir ilgisi yok gibi görünüyor.

Buna karşın az sayıda insan, gerçekten de uzaylıları tanrılar ve ruhlarla aynı biçimde tasavvur eder. Kimi kültlere göre uzaylıların ne bildikleri ve ne istedikleri, insanların yaşamında muazzam bir fark yaratır. Neyi nasıl yapabileceğiniz ya da yaşama ve düşünme şekliniz, uzaylılarla ilgili bilgilerinize dayanır. Bu da genelde etkileyici bir adamın (daha nadir olarak kadının) takipçilerini bu ziyaretçilerle doğrudan temas ettirdiğine dair ikna etmeyi ve ayrıca stratejik erişimleri olduğuna dair çıkarımları harekete geçirdiği için gerçekleşir. Bunun üzerine takipçilerin çıkarım sistemleri için önem arz eden şeyler (nasıl davranılacağı, hangi kararların alınacağı vb.), bu kararlar ve davranışlarla alakalı uzaylıların görüşlerinden etkilenir.

TAM ERİŞİMLİ FAİLLERİN SONUÇLARI

Bu tam erişim beklentisi düşünüldüğünde, birçok insan grubunda insanların dini failler hakkında *diğer insanların* görüşleriyle meşgul olması şaşırtıcı olmaz. Etrafta her şeyi bilen bir fail olduğunu düşünmek, muhtemelen davranışlarımı değiştirecektir. Fakat aynı zamanda başkaları da bu tür faillerin varlığına inanıyorsa onların

davranışları da değişecektir ki bu nedenle onların tasavvurları benim için çok önemlidir. Bu, dinlerin, yalnızca tanrılar ve ruhların dağları hareket ettiren, insanlara salgın hastalık ya da talih getiren çok güçlü kişiler olduklarına dair yaygın kanıya bağlı kaldığımız sürece anlayamayacağımız yönlerinden biridir. Eğer bu, tanrılar ve ruhların temel özelliği olsaydı bir inanan için neden önemli olduklarını anlayabilirdik fakat inananların çoğunlukla neden tanrılar ve ruhların diğer insanlar için önemli olup olmadığını bilmeye bu denli hevesli olduklarını açıklayamazdık.

Yalnızca "İnsanlar tanrıların önemli şeyleri bildiğini ve eğer bir bilgi önemliyse tanrıların bunu bileceğini varsayarlar" diyerek bu karmaşık bilişsel argümanı daha bilindik söylemlere *çevirebilirdik.* Fakat bu basmakalıp özet, konunun en önemli noktasını kaçırırdı. Evrimsel tarihleri nedeniyle insanlar için "önemli" olan şey, sosyal etkileşimin koşullarıdır: kim neyi biliyor, kim neyin farkında değil, kim kimle neyi ne zaman niçin yaptı. Failleri bu bilgilere sahip varlıklar olarak hayal etmek, bağıntılar tarafından yönlendirilen zihinsel süreçlerin bir tasviridir. Bu tür failler aslında bir şeyleri açıklamak için pek de gerekli değildir fakat tasavvur edilmeleri çok daha kolaydır ve kültürel aktarımda büyük avantaj sağlayacak zenginlikte muhtemel çıkarımlar üretirler.

5

TANRILAR VE RUHLAR NEDEN ÖNEMLİDİR?

"Neden birtakım dini öğretilerin ne yapıp yapmayacağına karar vermesine izin veriyorsun ki?" Bu, genelde şüphecilerin ya da aykırı kimselerin dindar insanlara yönelttiği bir sorudur. Gerçekten de kimi doğaüstü faillerin (atalar, görünmez ruhlar ya da çok sayıda veya tek bir tanrı) varlığı, neden insanların neleri yapabileceklerini belirliyor? Bu tür soruları sorduğumuzda inanç ile ahlak arasında bağlantılar kuran belirli bir senaryoyu baştan kabul ederiz. Dinin doğaüstü failler ve onların ahlaki talepleri hakkında belirli açıklamalar getirdiğini varsayarız ("Beş tanrı vardır. Zinadan nefret ederler ve günahkârları helak ederler."). Sonrasında da insanların bu öğretinin doğru olduğuna her nedense ikna olduklarını düşünürüz. Tanrılar ve ataların ahlaki yaptırım gücü düşünüldüğünde insanlar ahlaki zorunlulukları yürekten benimser. Haliyle burada karşımıza basit bir hikâye çıkıyor gibidir: İhanete, hilekârlığa ve bozgunculuğa ne kadar yatkın olurlarsa olsunlar; insanlar, tanrıların varlığına inanırlar, tanrılar belirli bir davranış talep eder, insanlar da kurallara uyar.

Şimdi de başka bir yaygın ifadeyi ele alalım: "Falanca kaza geçirdikten sonra daha dindar oldu" (ya da "partneri ölümle burun buruna geldikten sonra" veya "ebeveynleri öldükten sonra" vb.). Bu ifadeler tipik olarak günümüz Batılı koşullarına göre kurulmuş olsa da (birçok yerde ataların ve ruhların varlığı o kadar barizdir ki birinin daha çok ya da daha az "dindar" olduğundan bahsetmek yersizdir) belalar ve din arasındaki bağlantı dünyanın her yerinde belirgindir.

Bu, insanların tanrı ve ruh kavramlarını etkinleştirdiği en temel bağlamlardan biridir. Ayrıca dini öğretiler ve dikkat çeken olaylar hakkında belirli bir senaryoyu (tanrılara ve ruhlara felaket getirme ya da felaketleri önlemeyi de içeren büyük güçler bahşedilmesi) yaygın şekilde kabul ettiğimiz için bu doğal bir durumdur. Talihsiz insanlar buna bir açıklama getirmek ve bir güvence bulmak için çırpınır; dini kavramlar da bunları sağlıyor gibi görünür. Basit bir hikâye daha: Kazalar olur, insanlar nedenini bilmek ister, tanrılara ve ruhlara inanırlarsa kazanın nedenini bulabilirler.

Fakat sözkonusu olgular tartışmalı değilse de iki hikâye de muhtemelen yanlıştır. İnsanlar, tanrı görüşü ile neyi yapıp yapamayacakları; belalar ile doğaüstü faillerin varlığı arasında bağlantı kurarlar. Antropolojinin burada farklı bir şekilde ele aldığı husus, bu bağlantıların nasıl kurulduğudur. Din aslında ahlakı desteklemez; dini makul kılan, insanların ahlaki sezgileridir; din, belaları açıklamaz; insanlar belaları, dini edinebilecek biçimde açıklar. Bu noktayı açıklığa kavuşturmak için, zihindeki toplumsal çıkarım sistemlerinin ahlak görüşlerini ve bela durumlarını nasıl işlediğini ayrıntılı biçimde incelemeliyiz. Sosyal etkileşim için evrimleşmiş yetilerimiz olması, ahlak ile belaları çok özel bir şekilde tasavvur ettiğimiz anlamına gelir ki bu da doğaüstü faillerle kurulan bağlantıyı son derece kolay ve bariz kılar.

YASA KOYUCULAR, ÖRNEK MODELLER VE TANIKLAR

Şiva insanlar da dahil olmak üzere tüm canlı şeyleri yarattı; her birine karakterlerini, eğilimlerini ve genel davranışlarını belirleyen bir "alınyazısı" verdi. Bir kişinin vücudundaki mizacın kendine has karışımı, bu alınyazısının bir sonucudur ve farklı insanların benzer koşullarda neden farklı davrandığını açıklar. En azından Kallapur'daki (Hindistan) Tamiller, kişilik farklılıklarını ve kimi koşullarda insanların davranışlarını bu şekilde açıklar. Antropolog Shery Daniel'ın aktardığına göre; ahlak kavramları aslında insanların belirli durumla bağıntılı unsuru aldıkları bir "alet kutusu" meydana getirir. Tanrılarca belirlenmiş kader görüşü, yegâne kanı değildir. Bunun karşısında; insanların iyi *karma* eylemleri, yani bir bakıma

ahlaki değer dengesini değiştirecek eylemler gerçekleştirme iradesini kendilerinde bulabilecekleri fikri yer alır. Bu tür eylemler, insanın içindeki mizacın dengesini bile değiştirebilir (bu görüş, Batılı anlayışta kişilikteki değişimle eşdeğerdir).

Açıkça görülüyor ki, kişilik değerleri hakkında bu tür farklı açıklamaların varlığı, tutarsız ya da en azından muğlak bir teori yaratıyor. Fakat çoğu insan bunu pek de dert etmez. Bunun sebebi, insanların tutarsızlıkları ya da çelişkileri umursamamaları değildir. Tam tersine, *belirli* durumlarla yüz yüze kaldıklarında, bu bakış açılarından biri yerine diğerinin yaşananlara doğru bir açıklama getireceğini hararetle öne sürerler. Örneğin hırsız Kandasany, köy okulu müdürünün tavuklarını aşırırken yakalanır. Tutuklanır ve akrabaları onun cezasını ödeyebilmek için eşyalarını rehin bırakmak zorunda kalır. Bu utançla yaşayamayan hırsız intihar eder. Daniel'ın aktardığına göre, "Köy halkı toplanmış [ve] vakayı açık açık tartışmaya başlamış"tı. Bazı aile üyeleri; Kandasany'nin kaderin, yani Şiva'nın *lila*'sının (kapris, alay) mağduru olduğunu iddia etmeye çalıştı. Fakat bu açıklama, pek çok insan için kabul edilemezdi; hırsızın davranışı tamamen kendi kişisel kararıydı, yani "alın yazısı"yla ilgisi yoktu.

Tanrıların ahlaki kuralları belirlediği *ve* insanların kaderlerini hükme bağladığı görüşü, ciddi günahların anlaşılmasını zorlaştırır. Eğer bir tanrı, insanların terbiyeli davranmasını istiyorsa ahlaki yatkınlıkları zihne yerleştirebilecek kudrete sahipse neden bu kadar çok ahlaksızlık var? Fakat yine, tutarsızlık çok büyük bir sorunsal değildir. Ahlaki ihlallerle alakalı çarpıcı örneklerle karşı karşıya kalan bir Brahman'ın Daniel'a dediği gibi: "Biz yalnızca insanız. Tanrıların *lila*'sını anlamamız zordur." Bu, konuyu geçiştirmek için gayet diplomatik (akla *Cizvitvari*[1] kelimesi geliyor) bir söylemdir. Fakat bir başka bilgi kaynağı konuya daha doğrudan yaklaşıyor: "Ne bekliyorsun ki?... Şiva'nın aile hayatına bir bak. Bir oğlu zampara, diğeri evlenmek istemiyor. Şiva ile Parvati çekişip duruyor. Tanrılar bile böyleyken insanlardan ne bekleyebilirsin?"[2]

1. İngilizcede "Cizvitlerle alakalı" anlamına gelen *jesuitical* kelimesinin aynı zamanda "sahtekâr, entrikacı, fırıldak" gibi anlamları da vardır. (ç.n.)
2. Tamillerde karma kavramı: Daniel, 1983, s. 42.

Her yerde, insanların ahlaki sezgileri vardır ve birçok yerde doğaüstü faillere dair kavramlara da sahiplerdir; bu bağlantıyı anlamanın çeşitli yolları bulunur. Yaygın olanlardan biri, ahlaki ilkeler olduğunu düşünmektir çünkü tanrılar ve ruhlar bu normların ne olacağına bizzat karar vermişlerdir. Bu, *yasa koyucu olarak tanrılar* diyebileceğimiz hikâyedir. Birçok teolojik sistemde, doğaüstü yasa koyucudan gelen bazı doğrudan iletişimlere atfedilmiş, çeşitli uzunluklarda yasak ve buyruk listeleri vardır. Ahlaki ilkelere uymalıyızdır çünkü tanrılar insanların nasıl davranması gerektiğini *hükme bağlamıştır*. Yazılı kültürlerin çoğunda tüm bunlara sözkonusu kuralların resmi ve sabit bir tanımı da eşlik eder. Ortada bir metin vardır. Fakat belirli yasaların böyle tanımlanmasına gerek olmadan da insanlar tanrıları ve ruhları yasa koyucu olarak görebilirler. Örneğin Fanglar ve birçok başka halk, mesela birinin ailesine düzgün davranmasının, açıkça ataların istediği bir şey olduğunu düşünür. Ne var ki ne istediklerine dair sabit bir anlatı mevcut değildir. İnsanlar belirli bir hareket biçiminin doğru, düzgün, zaman içinde kendini kanıtlamış bir davranış tarzı olduğu konusunda sezgisel olarak fikir birliğine varırlar; dolayısıyla bu zaten ataların her şeyden önce istediği şey *olmalıdır*.

Din ile ahlakı bağlantılandıran en yaygın yöntemlerden ikincisi de bazı doğaüstü faillerin takip edilecek bir model göndermesidir. Bu, azizlerin ya da kutsal kişilerin hem bir ideale yaklaşacak kadar halktan farklı hem de davranışlarının örnek alınabileceği kadar yakın olduğu *erdem örneği* modelidir. İnsanlar; Buda, İsa, Muhammed'in yanı sıra birçok Hıristiyan azizi, Müslüman velisi ve Yahudilerin mucizeler yaratan hahamları gibi doğaüstü nitelikleri olan kişileri bu şekilde görürler. Buda'nın hayatı, izlenmesi gereken yolla ilgili açık seçik bir gösterge sunar: dünyevi bağlılıklardan feragat etmek, şefkat göstermek, gerçeklik denen sahte görünüşten kaçmak.

Diğer, üçüncü bağlantıysa birçok koşulda mevcuttur. Bu, doğaüstü faillerin ahlaki seçimlerle *ilgili taraflar* olduğu fikridir. Yani tanrıların ya da ataların insanların yaptıklarına karşı duyarsız olmadıklarını, bu nedenle belirli şekillerde davranıp belli başlı hareket tarzlarından kaçınmamız gerektiğini söyler. Kwaio atalarıyla ve Fang

ruhları çoğunlukla bu türdendir. Dünyadaki birçok dinde de "ilgili taraflar" modeline rastlarız. Çoğu Hıristiyan, ahlaki seçimlerinin her birinin Tanrı'yla birebir kurdukları bağlantıyla bağıntılı olduğu görüşünü benimser. Yani Tanrı, sadece kurallar ve ilkeleri vermekle kalmayıp aynı zamanda insanların neler yaptığını da izler. Aşikâr nedenlerle, doğaüstü faillerin ilgili tanıklar olduğu görüşü, genellikle tanrılar ile ruhların güçlü oldukları ve insanların davranışlarına bağlı olarak onları her tür faciaya uğratmaya (ya da kalkınmalarını sağlamaya) muktedir oldukları fikriyle ilişkilendirilir.

Tanrılar ve ruhlar ile ahlaki seçimler arasında bağlantı kurmak bu üç yöntemle sınırlı değildir. Birçok yerde insanlar bunları birleştirir. Fanglar; ataların, ilgili tarafların yanı sıra yasa koyucular olduğunu düşünür. Hıristiyanlar, İsa'yı yasa koyucu ve erdem örneği olarak görmelerinin yanı sıra ilgili taraf şeklinde de değerlendirir çünkü insanların dualarını duyabildiği, çektikleri acıları bildiği vb. söylenir. Gelgelelim yasa koyucu, erdem örneği ve ilgili taraf modellerinin birleştirildiğini söylemek biraz yanıltıcı olabilir çünkü insanların belirli durumlardaki esas akıl yürütmelerinde, insanların davranışlarını yargılama ve farklı bir hareket tarzını tercih etme gibi pratik meselelerde ilgili taraf modeli büyük oranda baskındır.

Antropologların bildiği kadarıyla dünyanın çoğu yerinde insanlar, aldıkları kararlara doğaüstü faillerin ilgi gösterdiğini düşünür. Bu, çeşitli biçimlerde olabilir. Örneğin Hıristiyanlar Tanrı'nın belirli davranış türleri beklediğine ve bu normlardan sapılması halinde tepki vereceğine inanırlar. Kwaiolar gibi atalarıyla etkileşim içinde olan insanlarsa onların ne istediğine dair daha az kesin bir anlatıya sahiptir ama *adalo*'nun kendilerini izlediği düşüncesi, günlük kaygılarının bir parçasıdır. İki durumda da insanlar, ataların ya da tanrıların *neden* insanların davranışına yaptırım uygulamak isteyeceğini tam anlamıyla tasavvur edemez. Sadece öyle olacağını varsayarlar. Ahlakla alakalı böyle bir düşünce tarzının "baskın" olduğunu söylerken sürekli etkinleştirildiğini ve genellikle örtük olduğunu kastediyorum. Bu, insanların kudretli failler ile kendi davranışları arasındaki bağlantıyı insanların düşünmelerinin en doğal yoludur. "Yasa koyucu" ve "model" tasavvurları, bir bakıma, işin cabası. Peki neden?

Bunun bir sebebi, ahlakla ilgili hem "yasa koyucu" hem de "erdem örneği" açıklamamalarının doğası gereği yetersiz olmasıdır. Örneğin Hıristiyanlıktaki On Emir gibi dini kurallar, yasaklar ve emirlerin basit bir listesini verir. Fakat insanların ahlaki sezgilerinin ya da belirsizliklerinin olduğu durumların kapsamı bundan çok daha geniştir. Listeye ne kadar çok yasak ve emir ekleseniz, hatta Tevrat'taki 613 *mitsva* gibi bir sayıya ulaşsanız bile durum böyledir. Dini "kaidelerle" ilgili sorun, bunların tüm olası durumlara değiştirilmeden uygulanabilecek ölçüde genel olmaları gerektiğidir. Bu nedenle bu tür dini kaidelerin olduğu birçok yerde (özellikle de yazılı kültürlerde), aynı zamanda nasıl uygulanacaklarına dair ince ayrıntıların da eklendiği koca bir literatürle karşılaşırsınız. Bu durum Hıristiyanlıkta, Talmud ilminin gelişimiyle Yahudilikte ve aynı zamanda Kuran'ın çeşitli tefsirler ve Peygamber'in hadislerinin çok büyük derlemeleriyle desteklendiği İslam'da da görülür. Çelişkili bir biçimde, ilahi olarak onaylanmış bu kaideler uzman âlimlerce genişletilip ayrıntılandırıldıkça birçok inananın asıl yasalar hakkında yalnızca çok muğlak bir bilgisi olduğunu gözlemliyoruz. Birçok dindar Hıristiyanın On Emir listesini hatırlayamaması ve pek çok Müslümanın Kuran'ın aslında ne söylediği hakkında belli belirsiz fikri olması aykırı insanları şaşırtır. Fakat tüm bunlar hiç şaşırtmamalı. İnsanlar için önemli olan, pratik meselelerle, yani belli durumlarla ilgili olan şeydir; kaidelerin, bağıntılarının büyük bir bölümünü kaybettiği yer tam da burasıdır.

Aynı sorun, eşdeğer sebeplerle, erdem örneğinden ilham alan ahlakın da etrafını kuşatmıştır. Modeller, her zaman fazla özelleşmiştir. Hikâyelerde belli insanların belli eylemlerinden bahsedilir ama birileri bu hikâyeyi uygun çıkarımlarla tamamlamadığı sürece anlatılanların farklı durumlara nasıl uyarlanacağını anlamak mümkün değildir. İyi Samiriyeli'nin çıplak birini giydirmek için paltosunu verdiğini bilmek güzeldir ama bu hikâye, tamamen farklı yaşam koşullarına nasıl uyarlanabilir? Bu nedenle modeller yalnızca ne zaman, nerede ve ne şekilde takip edilmeleri gerektiğine dair bazı sezgileriniz olduğu zamanlarda işe yarar.

Kaidelerin çok genel, modellerin de çok özel olduğunu söylemek; açıklamamızın yalnızca bir parçasını oluşturur. "İlgili taraflar"

bağlantısını insanların zihni için makul kılan başka bir şeyler daha olmalı. Şimdiye dek, sanki ahlak neyin yasaklanıp neyin teşvik edildiğine dair basit bir meseleymiş gibi, ahlakı dine bağlayan bağlantıları anlattım. Fakat işin aslı bundan daha karmaşıktır.

AHLAKİ AKIL YÜRÜTME VE AHLAKİ DUYGULAR

Hepimizin ahlaki sezgileri ("Arkadaşım cüzdanını burada unutmuş, götürüp vermeliyim"), ahlaki yargıları ("Arkadaşının cüzdanını geri vermeliydi"), ahlaki duyguları ("Arkadaşının cüzdanını çalmış, ne iğrenç!"), ahlaki ilkeleri ("Çalmak yanlıştır") ve ahlaki kavramları ("doğru", "yanlış") vardır. Tüm bunlar zihnimizde nasıl düzenlenir? İşin içinde olan zihinsel süreçleri açıklamanın iki muhtemel yolu vardır. Bir yanda; ahlaki yargılar, bir kurallar ve çıkarımlar sistemi tarafından düzenleniyor gibi görünür. İnsanların çok genel ilkeler hakkında birtakım görüşleri var gibidir ("Sana zarar vermeyen insanlara zarar verme"; "Sana nasıl davranılmasını istiyorsan başkalarına öyle davran" vb.). Bunlar çok genel şablonlar oluşturur. Şablondaki kutuları belli değerlerle (dahil olan insanların isimleri, ele alınan eylemin doğası) doldurursanız ahlaki bir etiketle birlikte durumun belli bir tanımını elde edersiniz. Buna *ahlaki akıl yürütme* modeli denir. Diğer yandaysa birçok durumda insanlar, belli durumlar ve belli hareket tarzlarıyla karşı karşıya kaldıklarında belli duygulara kapılıyor gibi görünür. Belli bir tepkiyi neden verdiğimize dair açık bir görüşümüz olmadan şunun yerine bunu yapmanın bizi bir yönden ziyade diğerine iten duygusal etkileri harekete geçirdiğini, doğru şeyi yaptığımız için bizi gururlandırdığını, yanlış yaptığımızda bize suçluluk hissettirdiğini, başkaları yanlış yaptığında bizi iğrendirdiğini vb. biliriz. Buna da *ahlaki duygu* modeli denir.[3]

İnsanların belli durumların ahlaki boyutlarıyla ilgili açıkça yaptığı akıl yürütmeleri incelersek bu iki sürecin karışımının bir suretini gözlemleriz. "Kadın, adama yalan söyledi ama adam ona karşı dürüst davranmıştı" gibi basit bir iddia, bu tür bir karışımdır: (a) durumun Altın Kural'ı ihlal ettiğini ima eder ve (b) bu anlatımın ortaya

3. Akıl yürütme üzerine evrimle ilgili araştırma: Krebs ve Rosenwald, 1994.

çıkarması beklenen duygusal tepkiye hitap eder. Bu olayı "ona hiç zarar vermediği şekilde adama zarar vermesi" şeklinde yorumladığınız anda belirli bir sonuca götürmesi gereken belirli bir duygusal ton eklenmiş olur. Duyguların dahil olduğunu söylerken hayranlık ya da iğrenme gibi güçlü tepkilerden söz etmiyorum. Duygu, aynı zamanda bilinçli zihnimizin zar zor kaydettiği, bizi bir hareket tarzından ziyade diğerine yönlendiren çok zayıf tepkileri de içerir. Duygusal ödüller, arkadaşınıza kapıyı tutmak ya da henüz kimse istemeden tuzu uzatmak gibi davranışları da harekete geçirse bile duygusal etkiler o denli küçüktür ki çoğunlukla (ve yanlış bir şekilde) davranışların duygularca yönlendirilmediğini düşünürüz.

Çoğu psikolog, ilkeler ile duygular arasındaki karşıtlığın abartıldığını söyler. Duyguların kendisi de ilkelidir, hassas bir şekilde düzenlenmiş ama tamamıyla bilincin erişiminde olmayan zihinsel faaliyetlerin sonucu olarak belli bir örüntüde ortaya çıkarlar. Eğer durum böyleyse o halde *açık* ahlaki ilkeler tercihe bağlıdır. Ortak sezgilerimiz ile duygularımızın sebebi olmak yerine onların muhtemel yorumlarından biridirler.[4]

Bu da dünyanın birçok yerinde genel ahlaki ilkeler çıkarmanın neden son derece zor olduğunu açıklar. Örneğin Fanglar, "Sana nasıl davranılmasını istiyorsan başkalarına öyle davran" şeklindeki açık ilkeyi, neredeyse anlamsız olacak kadar muğlak ve genel bulurlar. Fakat bu insanlar kesinlikle ahlaksız değildir. Her insan grubunda geçerli olduğu gibi, bir davranışın doğru, diğerinin yanlış olduğu hakkında konuşup dururlar.

Öyleyse soyut ahlaki kaide, ilkeleri ve akıl yürütmeleriyle birlikte, tıpkı yazı sistemi ya da müzik notaları gibi kültürel bir eser olabilir. Her yerde insanların kendilerine has müzikal sezgileri vardır, kendi müzik geleneklerinin parametrelerini de hesaba katarak şu ya da bu akorun daha uygun olup olmadığına karar verirler fakat yalnızca bazı kültürlerde bu sezgileri daha sistemli bir şekilde anlatmak için ses uyumu üzerine bilimsel eserler yazılır. İnsanların açık ahlaki ilkeleri olmadan ilkeli ahlaki duygularının olması, *açık* ahlaki

4. Ahlaki duygulardan türeyen ahlaki yargılar: Wilson, 1993.

akıl yürütme üzerine yapılan kültürlerarası çalışmalarda neden kafa karıştırıcı sonuçlar alındığını açıklayabilir. Bu tür akıl yürütmelerin bilindiği yerler olduğu gibi şaşırtıcı bulunduğu yerler de vardır.[5]

Bir başka zorluğu ele alalım: Eğer ahlaki sezgiler ahlaki akıl yürütmeden geliyorsa o halde açıkça ahlaksız olan insanlar bu tür bir akıl yürütme biçiminden yoksun olacaktır. Ya genel ilkelerin farkında değillerdir ya da bu ilkeleri belirli durumlara uyarlamakta zorlanıyorlardır. Fakat sosyopatlar üzerine yapılan klinik araştırmalar daha farklı bir durumu belirtir. Bu insanlar, yaptıkları ya da yapmayı planladıkları şeylerin (örneğin gerekçe olmadan insanlara zarar vermek) ahlaki kuralları ihlal ettiğini anlamakta pek zorlanmazlar. Aksine, bazı suçlu sosyopatlar neyin neden yanlış olduğu konusunda gayet keskin duyulara sahip gibi görünür ve çoğunlukla eylemlerinin başkaları üzerindeki etkileri hakkında isabetli açıklamalar getirirler. Ahlaki akıl yürütmenin tüm kurallarını uyguluyor gibi görünürler ama bu onları yine de bir şekilde farklı davranmaya yönlendirmez. Bir eylemin yanlış olduğunu bilmek, eğer sizi o eylemden alıkoymuyorsa, "ahlaki" yargıyla kastettiğimiz şey değildir.

Peki bu duygular nereden geliyor? Bunlar, görünmeyen bir varlıktan duyulan korku ya da beklenenden fazlasını almanın verdiği memnuniyet gibi, diğer duygusal tepki türlerinden daha karmaşık görünür. Korku bizi tehlikeye karşı uyarır ve olası zarar kaynağına odaklanmaya zorlar; faydalı durumlardan gelen memnuniyetle, kişi, çıkarlarının nerede yattığını anlar. Fakat arkadaşınıza yalan söyledikten sonra hissettiğiniz suçluluğu açıklayabilecek basit bir cevap yoktur. Burada apaçık bir tehlike bulunmaz. Yalan söylemediğimiz için gururlanmak da eşit derecede karmaşıktır. Ahlaklı davranarak kazanabileceğimiz açık bir ödül yoktur, hatta birçok durumda bazı muhtemel doyumlardan da feragat etmek zorunda kalırız. Peki o halde bu neden keyif veren bir duyguyu tetiklesin? Çözüm yollarından biri, insanların ahlak duygusunu nasıl edindiğine; yani çocukların kendi gruplarındaki ahlaki normları adım adım nasıl belirlediğine ve kendi sezgi sistemini nasıl oluşturduğuna bakmaktır.

5. Karşılaştırmak için örneğin bkz. Botsvana: Maqsud ve Rouhani, 1990; ve bkz. İzlanda: Keller, Eckensberger ve Von Rosen, 1989.

KÜÇÜK YAŞLARDA AHLAK

Küçük çocukların ahlaki açıdan yetersiz oldukları açık gibi görünebilir. Çoğu zaman yerel ahlak standartlarınca açıkça dışarıda bırakılan biçimlerde davranırlar. Yetişkinler, çocukların davranışlarını düzeltme umuduyla bir dizi yönteme (iyi örneklerden tehditlere ya da baskılara dek) başvurur. Çocuklar değişir ve genelde yetişkinlerinkine benzer sezgileri yavaş yavaş edinirler; bu nedenle de yetişkinlerin aldığı her tedbir kaçınılmaz olarak bu değişimlerin sebebi olarak yorumlanır. Fakat psikologlar, bunun aşırı bir basitleştirme olduğunu bilir. Çocuklar bu alanda aslında o kadar yetersiz olmayabilir. Hatta küçük çocuklarda ahlaki kavramlardan birtakım izler bulunmasaydı ahlakın gelişimini açıklamak zor olurdu. Filozofların bir zamanlar söylediği gibi, bir *olgudan* bir *gereklilik* çıkaramazsınız. "Ahlaki açıdan doğru" ifadesinin; arzu edilen, geleneksel olarak kabul edilen, onaylanmış, yetkililerce onanmış vb. ifadelerden farklı olarak ne anlama geldiğini tanımlamanın kolay bir yolu yoktur.

Ahlaki yargının iki adet genel açıklaması olduğu için (sırasıyla ilkelere bağlı akıl yürütme ve duygular temelinde) psikologlar ahlak edinimini, ilkelerin peyderpey arındırılması ve soyutlanması ya da özel duygusal tepkilerin kademeli gelişimi olarak açıklamaya çalışmışlardır. İlkelere dayalı bakış açısından bakıldığında, çocuklar ahlakı, ilkelerini daha genel hale getirip çok özgün eylemlere daha az odaklanarak kademeli bir şekilde edinirler. Bu bakış açısına göre, yeterince dikkatli olan her çocuk; ebeveynler ya da daha büyük akranlar gibi kendinden daha güçlü kişilerin tavsiyelerine göre davranarak ödülleri nasıl en uygun hale getireceğini bulmalıdır. Böylelikle çocuklar bu ilkelerin daha soyut bir biçimini kademeli bir şekilde edinir ve bu sayede belirli bir davranışın doğru olup olmadığını tahmin edebilirler. Çocuklar evcil hayvana eziyet etmenin, arkadaşı sakatlamanın ya da kardeşe vurmanın "kötü" olduğunu bir kez anladığında, etkileri nedeniyle cezalandırılabilecek daha genel bir "sert davranış" kavramı oluştururlar. Daha sonra da genel anlamda İyi ve Kötüye dair daha soyut ilkeler edinirler.

Eğer ahlaki anlayışın temel kaynağı duygularsa o zaman çocuğun bu alandaki gelişimi biraz daha farklı olmalıdır. Başkalarına zarar

vermekten duyulan suçluluk gibi prototipik bir ahlak duygusunu ele alalım. Ahlak bize başkalarının acılarının yansıması olarak düşünülen bir duygu biçiminde (küçük) bir ceza verir. O halde çocuklar da başkalarının düşüncelerini ve duygularını tasavvur etme yetilerinin bir ölçeği olarak bu duyguları edinmelidir. Bu, ahlaki ilkelere dair ilk kaynakların, ebeveynler gibi duyguları kolayca algılanabilen ve tepkileri küçük çocukların bile dikkatini fazlasıyla çekecek kadar önemli olan kişiler olması halinde gerçekleşebilir. Bu empati yetisi zamanla diğerlerini de kapsar ve normlar çocuğun zihninde içselleştirilir.[6]

Ahlaki gelişimin her iki açıklaması da çocukların ahlak kavramlarını gerçekte nasıl kullandığına dair *birtakım* mevcut kanıta bir açıklama getirdi. Fakat burada başka sorunlar da vardı. İlk olarak, bu tür birçok çalışma, açık ahlaki akıl yürütmeyi ortaya çıkarmak için tasarlanmış görüşmeleri temel alıyordu. Fakat bu yöntemin pek de yeterli olmadığını biliyoruz. Özelleşmiş zihinsel sistemlerimizin olduğu birçok alanda, kesin sezgilerimiz ile bunları gerekçelendirecek açık kavramlar arasında büyük bir boşluk vardır. Bu boşluk, kendi sezgilerini açıklayabilecek sözlü gelişmişlikten yoksun çocuklarda daha da büyüktür; o nedenle daha incelikli deney teknikleri gereklidir. Basit bir örnek verelim: Altı yaşındaki çocuklar, yetişkinler gibi, yalan söylemenin ya da daha doğrusu, birilerini kandırma niyetiyle (doğru ya da yanlış) bilgi iletmenin yanlış olduğuna dair sezgiye sahiptir. Ne var ki küçük çocuklar aynı zamanda "yalan söylemek" kelimesini "yanlış bilgi iletmek" şeklindeki dar anlamıyla kullanmaya eğilimlidir, bu nedenle zaman zaman hakiki bir hatayı yalan addederler; bunun aksine, yalnızca doğru bilgiler kullanılan özenli bir aldatmacayı da yalan olarak tanımlamakta başarısız olabilirler. "Yalan söylemek"le ilgili ahlaki kavramları yetişkinlerinkine çok benzerdir ama kelimeyi kullanış tarzları bu kavrama karşılık gelmez. Bu uyumsuzluk nedeniyle, onlara diğer ahlaki kavramlara da

6. Yapısalcı bakış açısından ahlaki gelişim: Nemes, 1984. Kohlberg'in ahlaki gelişim teorisi (ilkeleri iyileştirmek) ve Hoffman'ın açıklamaları (diğer insanların duygularının içselleştirilmesi): Gibbs, 1991. Evre teorilerinin karşılaştırılması: Krebs ve Van Hesteren, 1994.

uzanabilecek "Yalan söylemek kötü müdür?" gibi açık sorular sormakla yetinerek bu çocukların ahlaki yargılarını anlayamazsınız.[7]

Esasında psikolog Eliot Turiel, dolaylı testler yaptığında küçük çocukların bile gelişmiş ahlak anlayışları olduğunu buldu. Turiel, çocukların *ahlaki ilke* ihlalleri (mesela insanlara vurmak) ile *geleneksel kural* ihlalleri (mesela öğretmen konuşurken gevezelik etmek) arasında bir ayrım yapıp yapmadıklarını tespit etmek istiyordu. Ortada ortak standartlar olmadığında standart ihlali de kaybolur; eğer öğretmen sessiz olunmasını istemiyorsa gevezelik de bir suç değildir. Buna karşın, ahlaki ihlaller, açık bir talimatın yokluğunda bile ihlal olma özelliğini korur. Bu ayrım, etik kurallara dair neyin özel olduğunu ortaya koyar. Bu nedenle, eğer çocuklar böyle bir ayrım yapabiliyorlarsa özel etik davranış kavramının temelini kavramışlar demektir.

Turiel, üç ve dört yaşındaki çocukların bile, açıkça yasak konulan ve hiçbir yasağın belirtilmediği *her iki* bağlamda da insanlara vurmanın yanlış olduğuna dair sezgileri bulunduğunu keşfetti. Öte yandan, sınıfta bağırmak ancak sessiz kalmaları için açıkça talimat verildiği sürece yanlış olarak algılanır. Biraz daha büyük çocuklar (ama yine de dört ya da beş yaşlarındaki küçükler), aynı zamanda bu çeşitli ihlallerin göreceli ciddiyetleri hakkında da kesin sezgilere sahiptir. Kalem çalmanın insanlara vurmak kadar kötü olmadığını algılayabilirler; aynı şekilde, sınıfta bağırmak küçük bir standart ihlaliyken erkek çocukların etek giymesi büyük bir toplumsal standart ihlalidir. Fakat *büyük* toplumsal standartların değişmesini (erkek çocukların da etek giyebildiği durum gibi) *küçük* ahlaki ilkelerin değişmesinden bile (örneğin, silgi çalmanın sorun teşkil etmediği durum) daha kolay hayal edebilirler. Ayrıca çocuklar, ahlaki ilkeler ile ihtiyati kurallarını (mesela, "Defterini ateşin yanına koyma!") birbirinden ayırabilirler. Her ikisini de sonuçlarına göre gerekçelendirebilirler ama toplumsal sonuçların ahlaki ihlallere özel olduğunu varsayarlar.[8]

---

7. Bir kavram olarak yalan söylemek ve kelime anlamıyla "yalan": Wimmer, Gruber ve Perner, 1984.
8. Çocuklarda ahlaki kurallar ve görgü kuralları karşıtlığı: Turiel, 1983; 1994; 1998. Ahlaki kurallara karşı önleyici kurallar: Tisak ve Turiel, 1984.

Turiel'in küçük deneklerinin, belirli bir kültürde yaşadıkları için özel oldukları düşünülebilir. Fakat hem Kuzey Kore'de hem de ABD'de yapılan çalışmalar benzer sonuçlar vermiştir. Ya da ahlaki ihlaller karşısındaki tutumları, belki de eğitim bağlamına has bir durumdur. Fakat psikolog Michael Siegal, anaokuluna yeni kaydolmuş öğrencilerin eskilere (yani, kreşte iki yıl geçirmiş dört yaşındaki çocuklar) kıyasla ahlaki tavırlarında daha katı olduklarını saptamıştır. Veya Turiel'in deneklerinin ciddi ahlaki kural ihlallerinin aslında nadir görüldüğü, görece stresten uzak bir yaşam sürdükleri için özel oldukları da düşünülebilir. Fakat görünüşe göre, ihmal edilmiş ya da istismara uğramış çocuklarda da benzer sezgiler bulunuyor gibidir.[9]

Dolayısıyla deneysel araştırmalar, erken gelişmiş özel bir çıkarım sisteminin, etik sezgilerin temelinde özelleşmiş bir ahlak duygusu olduğunu gösterir. Ahlakla ilgili kanılar, sosyal etkileşimin diğer yönlerini değerlendirmekte kullanılan kanılardan farklıdır (bu nedenle, görgü kuralları ile ahlaki zorunluluklar çok küçük çocuklar tarafından bile kolaylıkla ayırt edilebilir). İlkeli ahlaki sezgilere (sosyal etkileşimin yalnızca özel bir yönüne karşılık gelen ve belli ilkelerce yönlendirilen sezgiler) sahip olmanız, bunları açıkça ifade edebileceğiniz anlamına gelmez. Ayrıca hiç şüphesiz küçük çocukların erken yaşlardan itibaren ahlaki kavramlara sahip olması, yetişkinlerle *aynı* ahlaki yargıları üretecekleri anlamına gelmez; bunların birbirleriyle yakından uzaktan alakası yoktur. Çocuklar, çeşitli sebeplerle farklıdır. İlk olarak, başkalarının neye inandığını ve ne hissettiğini tasavvur etmekte zorlanırlar. Sezgisel psikoloji yetisi onlarda da vardır fakat diğer insanların zihinsel durumlarıyla ilgili güvenilir tanımlar üretebilmesi için çokça ince ayar gerekir. Bu nedenle, çocuğun, eylemleri nedeniyle birilerinin zarar gördüğünü anlaması yetişkinlerin düşündüğü kadar kolay değildir. İkincisi; çocukların, mesela belli bir toplumsal bağlamda neyin "acı verici" sayılacağını anlayabilmeleri için her tür yerel parametreyi öğrenmeleri

9. Kore'deki araştırmalar: Song, Smetana ve Kim, 1987. Yeni gelenler ile kıdemlilerin karşılaştırması: Siegal ve Storey, 1985; Tisak ve Turiel, 1988. İstismara uğrayan çocukların ahlaki sezgileri: Smetana, Kelly ve Twentyman, 1984. İhmal edilmiş çocukların ahlaki sezgileri: Sanderson ve Siegal, 1988.

gerekir. Üçüncüsü; büyük çocuklar ile yetişkinler, önceki durumlar ve hükümler konusunda vakaya dayalı analojiler kurabilecekleri çok daha geniş bir birikime sahiplerdir.

Tüm bu farklılıklara rağmen, akıl yürütmenin önemli yönlerinin, gelişimle birlikte pek *değişmemesi* çok çarpıcıdır. Ahlaki sezgilerimiz, bir davranışın doğru, yanlış ya da ahlaki açıdan ilgisiz olduğunu; soyut ilkelere başvurarak sezgimizi gerekçelendirip gerekçelendiremeyeceğimizin önemli olmadığını; failler kendi davranışlarını nasıl açıklarsa açıklasın, bir hareket biçiminin gerçekte doğru ya da yanlış olduğunu belirtir. Arkadaşınızın kalemini çalmanın yanlış olduğunu düşünüyorsanız bunun yalnızca sizin bakış açınızdan değil, herkese göre yanlış olduğunu düşünürsünüz. Bu küçük suçun failinin bencil bahaneler öne sürüp sürmediği konuyla tamamen ilgisizdir. Kalemin sahibinin bu hırsızlığı umursayıp umursamaması da aynı ölçüde ilgisizdir.

Bu, filozofların "ahlaki gerçekçilik" dediği şeydir: davranışların kendi içlerinde özel ahlaki değerlere sahip olduğu varsayımı. Genel anlamda, gerçekçi olmak, şeylerin niteliklerinin bu şeylerin bizzat içinde bulunduğunu varsaymaya dayanır; bir gelincik kırmızı *görünüyorsa* kırmızı *olduğu* içindir. Mavi ışık altına koyduğumuzda artık kırmızı görünmese de hâlâ aynı *renk* olduğuna; bu özel şartlarda tespiti zor olan içsel bir kırmızılığı olduğuna dair bir sezgimiz vardır. (Görülüyor ki birçok alanda olduğu gibi burada da yaygın sezgilerimiz normalde bir bilim insanının meseleyi ele alacağı yaklaşımla her zaman uyumlu değildir.) Ahlaki gerçekçilik de aynıdır, sadece eylemlerin etik yönlerine uyarlanır; dolayısıyla kırmızılık bir gelincik için ne kadar içkinse yanlışlığın da hırsızlık için o kadar içkin olduğu düşünülür. Ahlak filozofları, zor paradokslar yarattığı için ahlaki gerçekçiliğe pek meraklı değillerdir. Fakat mesele de tam olarak budur: Turiel'in çalıştığı çocuklar ve diğer insanlar filozof değildir. Yani etik ilkelerini açık hale getirmekle, bunların zor koşullarda nasıl uygulandıklarını test etmekle ve genel sonuçların tutarlı olup olmadığını kontrol etmekle ilgilenmezler. Sadece kendiliğinden doğan, gerçekçi yanlılığı bulunan ahlaki sezgileri vardır ve bu yanlılık bir muğlaklık yarattığında aldırmadan yaşamlarına devam ederler.

Bu gerçekçi varsayım gelişimle pek fazla değişmez; diğer alanlarda çocukların, kendi bakış açıları ile başkalarınınki arasındaki farkla alakalı gittikçe daha da gelişen tanımlamalar oluşturduğu düşünüldüğünde bu, kayda değer bir durumdur. Bu "bakış açısı alma" durumu, sosyal etkileşime çok bağımlı olan bir tür için vazgeçilmezdir. Durumların kendi gördüğünüz şekliyle yetinmeyip başkalarının nasıl gördüğünü de izlemeli ve bu bakış açıları arasındaki farkı neyin yarattığını değerlendirmelisiniz. Bu nedenle, ahlaki sezgiler alanında bu tür bir değişimin gözlemlenmemesi daha da ilginç hale gelir. Hem üç yaşındaki çocuklar, hem on yaşındakiler hem de yetişkinler için bir davranışın doğru ya da yanlış olması, kişilerin bakış açısına göre *değişmez*. Yalnızca mevcut duruma ve mevcut davranışa göre değişir.

İŞBİRLİĞİNE YATKINLIK

Neden bu özel anlayış alanına, ahlaki yargılar ve duygularla ilgili bu özel yetilere sahibiz? Küçük çocukların çevrelerinden aldıkları parçalı ve çoğunlukla tutarsız bilgilerle karşı karşıyayken karmaşık ayrımları çabucak kavradığını gördüğümüzde, ortamdaki belli ipuçlarına dikkat kesilmeye ve bunlardan belli sonuçlar çıkarmaya özel yatkınlıkları olup olmadığını merak etmek makuldür. Diğer alanlarda küçük yaştaki ilkelerin öğrenmeyi mümkün kıldığını ve bunun da kesinlikle evrimin bir sonucu olduğunu görmüştük. Hayvan ve alet kavramlarının belirli çeşitlerini öğrenmeye özel bir yatkınlığımız vardır. Hayatta kalması hayvanlarla etkileşime bağlı olan ve yüz binlerce yıldır alet yapan bir tür için bu durum pek de şaşırtıcı değildir. Peki ya ahlaki yatkınlıklar?

Toplumsal yaşamın, bireylere belirli normlar *dayattığını* düşünmek caziptir. Ahlak, bir bakıma yabani tabiatımızın zıddı gibi görülür. Kişilerin davranışlarına belli sınırlar dayatan gruplar halinde yaşarız; grupta yaşamak ancak bireyler tamamen fırsatçı olmadığında ve bireysel kazanç arayışlarında birtakım kısıtlamalar olduğunda mümkün ve avantajlıdır. Bu nedenle, toplumsal gruplar için yararlı olan ahlaki yatkınlıklarımızı evrimleştirmemiz pek şaşırtıcı görünmeyebilir. Bu tür yatkınlıkları olan insanlardan oluşan gruplar

serpilip büyürken, bencil fırsatçılardan oluşmuş gruplar işbirliğinin faydalarını göremez.

Ne yazık ki bu ifadelerle dile getirilen bir açıklama, umutsuz bir girişimdir. Belirli bir davranış biçimine yatkınlığımız olduğunu söylemek, uygun bir ortamda belirli genetik özelliklerin bizi bu davranış biçimine ittiğini söylemektir. Fakat genler her zaman çeşitlilik gösterir ve bu her zaman böyle olmuştur. Evrimi en başta mümkün kılan da budur. Kimi varyantlar kendi taşıyıcılarına genlerini aktarmaları için daha iyi imkânlar sunar ve böylece bu varyantlar gen havuzunda çoğalır. Diğerleriyse bu imkânları azaltır ve böylelikle yok olmaya yüz tutar. Eğer toplumsal açıdan kabul edilebilir davranışlara yatkınlığımız varsa bunların da çeşitlenmesi gerekirdi. Peki ondan sonra ne olurdu? Kimi insanlar daha güçlü yatkınlıklara sahip olur ve böylece kendini grubun refahına adayıp doğrudan çıkarlarını feda eden özgeci bireylere dönüşürlerdi. Daha zayıf yatkınlıkları olan başkalarıysa, diğerlerinin ve grubun pahasına gelişmek için her fırsatı yakalardı. "Hilebazlar" kendi bireysel çıkarlarından asla feragat etmeyecekleri için hayatta kalmakta hiçbir sorun yaşamaz ve genlerini etrafa yayarlardı. Etraflarındaki insanların çoğu kibar "işbirlikçiler" olsaydı tüm bunları yapmak onlar için gayet kolay olurdu. İşbirlikçilerse arada sırada kendilerini feda edecekleri için "iyi" genleri yaymakta bu kadar başarılı olamazlardı. Bu da "iyi toplumsal davranış" varyantının gen havuzundan kademeli bir şekilde yok olmasına yol açardı. Bu nedenle, eğer "özgecil" davranışa yatkınlık mevcutsa bile toplumsal gruplara sağladığı avantaj nedeniyle evrimleşmiş olamaz. Doğal seçilimle evrim genelde böyle işlemez çünkü genleri çoğaltıp aktaranlar gruplar değil, organizmalardır.[10]

Bu yorumlar, evrimsel biyoloji ve psikolojide, insanlardaki ve diğer hayvanlardaki toplumsal yatkınlıklar konusunda yaklaşık otuz yıldır süregelen bir tartışmanın kabaca özetidir. Tartışmanın fitilini ateşleyen, birçok türde özgeci davranışların gözlemlenmiş olmasıydı. Özellikle çoğu organizmanın hayatı boyunca kolonininin yararı için tam anlamıyla kölelik yaptığı böcek topluluklarında bu durum görülmeye değer olabilir. Diğer durumlardaysa işbirliği, daha az "otomatik"

10. Grup seçiliminin doğurduğu sorunlar: Williams, 1966.

ve bağlama daha duyarlı görünür. Birçok kuş, sırf yavrularından uzak tutmak için avcı türü kendi üstüne çekerek kendini büyük bir tehlikeye atar. Bir avcının geldiğini bu duruma özel alarm sesleriyle haber veren hayvanlar, sürülerine büyük bir iyilik yaparken kendi yerlerinin daha kolay bulunmasına neden olurlar. Vampir yarasalar üzerinde çalışmalar yapan biyologlar, bu küçük hayvanların, sığır sürüsüne yaptıkları başarılı bir saldırının ardından çoğunlukla ganimeti daha talihsiz yoldaşlarıyla paylaşmak için kanın bir kısmını kustuklarını fark etmişlerdir. Primatlar da kaynaklarının bir kısmını paylaşırlar; insanlar bu gruptaki en adanmış işbirlikçilerdir. O halde buradaki genel mesele, evrimin hayvanlarda (insanlar dahil) özgeciliği nasıl ortaya çıkardığını açıklayabilmekti. Açıkçası *özgecilik* terimi, dürtülerden tamamen ayrılmış bir hareket tarzının, sadece eylemin iyiliği için yapılan bir şeymiş gibi algılanması halinde yanıltıcı olur ki böyle bir düşünce, hayvan davranışları için makul bir tanım değildir. İşin daha zorlu kısmı, terim yalnızca *tek bir* olgu bulunduğunu, dolayısıyla *tek bir* açıklama gerektirdiğini öne sürer. Fakat hayvan davranışları bundan daha karmaşıktır. Gerçekte, özgecil davranışlara giden en az üç adet evrimsel yol bulunmaktadır.

Birincisi, *akraba seçilimidir*. Kısır karıncalar ile arılar bir koloni için çalışır ve onu korur; üremek ve hatta hayatta kalmak için tüm şanslarından feragat ettiklerinden en önemli biyolojik dürtüleri ihlal ediyor gibi görünürler. Ne var ki meseleye genlerinin kopyalanması açısından bakılacak olursa ortaya tamamen farklı bir resim çıkar. Biyolog William Hamilton, deneysel veriler ile matematiksel modelleri harmanlayarak, hangi koşullarda bireyin kendini feda etmesinin bu davranışı ön plana çıkaran genlerin yayılmasını sağlayacağını göstermiştir. Bir kolonide tüm işçiler kardeş olduğu ve kraliçe, yavrularıyla aynı genleri paylaştığı için kendilerini kurban ettiklerinde de paylaştıkları bu genlerin yayılmasına yardımcı olurlar. İnsanlar da akraba seçilimi kapsamında açıklanabilecek *bazı* yatkınlıklar gösterir. Kaynaklarımızı ve enerjimizi yalnızca yavrularımızın çıkarı için değil; aynı zamanda akrabalarımızla, akrabamız olmayan insanlara kıyasla çok daha kolay ve gayet farklı koşullarda işbirliği yaparız.[11]

11. Akraba seçilimi: Hamilton, 1964; ayrıca bkz. Dawkins, 1976.

Yine de insanlar kadim zamanlardan bu yana akraba olmadıkları (ya da çok uzaktan akraba oldukları) kişilerle de işbirliğine girdikleri için akraba seçilimi yegâne faktör değildir. Fakat bu, insan haricindeki diğer türlerde de görülür ve "Sen benim sırtımı kaşırsan ben de seninkini kaşırım," ilkesi uyarınca *karşılıklı özgeciliği* meydana getirir. Bilindik örneklerden biri de vampir yarasaların kan paylaşmasıdır. Biyolog Robert Trivers, karşılıklılık stratejilerinin belli popülasyon, üreme ve kaynak kullanımı koşulları altında ve aynı zamanda bireylerin kendilerine has yetilere sahip olması durumunda nasıl evrilebileceğini göstermiştir. İşbirliği, hayvanların bir iyiliğin karşılığını veren sadık ortaklar ile beleşçileri birbirinden ayırt edebilmelerini gerektirir. Göründüğü kadarıyla, ayrım gözetilmeksizin yapılan paylaşım aslında sağduyulu bir şekilde ölçülür. Bu durum yarasalar, yunuslar ve karmaşık beyne sahip diğer türlerin yanı sıra başka insanlarla geçmişte kurulan etkileşimleri hafızasında tutabilen insanlarda da görülür. Yine, her ne kadar bu stratejiler bireysel açıdan özgecil gibi görünse de esasında genetik açıdan bencildir. Bu stratejileri sürdüren genlerin, yerel gen havuzunda başka stratejiler olsa da, yayılma ihtimali gayet yüksektir.[12]

Yeri gelmişken bu açıklamalarda "strateji" olarak adlandırılan davranışlar, bilinçli bir muhakemeye dayanmaz. Kan paylaşan yarasalar, paylaşım yapıp yapmamanın muhtemel sonuçları üzerinde kafa yormazlar. Strateji, düzenli bir davranış şeklinden ibarettir. Bu, nasıl dik durulacağına "karar vermekle" aynı şeydir. Bunu yapmak için düşünmeye ihtiyacınız yoktur; beyninizdeki özel bir sistem mevcut duruşunuzu her bir ayağınızdaki basınç miktarını hesaba katarak düşmenizi engelleyecek şekilde düzeltir. Aynı şekilde, bu açıklamalar da özelleşmiş bilişsel sistemlerin takas durumlarını kaydettiğini, bellekte depoladığını, sonraki davranışlar için çıkarımlar ürettiğini gösterir; bu süreçlerden hiçbiri, mevcut tercihler hakkında açıkça düşünmeyi gerektirmez.

12. Karşılıklı özgecilik: Trivers, 1971; Boyd, 1988; Krebs ve Van Hesteren, 1994.

FIRSATÇILIĞIN ÖTESİNDE

İnsanların işbirliği davranışına dahil olan faktörler, akraba seçilimi ile karşılıklı özgecilikten ibaret değildir. İnsanlar, ortak genlerin mevcut olmadığı ve hiçbir karşılığın beklenmediği birçok durumda da özgecil davranışlarda bulunur. Birçok durumdan tüm olası faydaları çıkarmaktan sakınırlar. Arkadaşlardan bir şeyler çalmak, yaşlı kadınları gaspetmek ya da restorandan bahşiş bırakmadan ayrılmak; bahsetmeye değmeyecek kadar kolay olurdu. Ayrıca bu kısıtlama akılcı hesaplamadan da (örneğin muhtemel yaptırımlara dair korkudan) doğmaz çünkü aynı davranış, yakalanmanın imkânsız olduğu durumlarda varlığını sürdürür; insanlar sadece böyle şeyler yapacak olurlarsa kendilerini çok kötü *hissedeceklerini* söylerler. Güçlü *duygular* ile ahlaki *hisler*, davranışı, kişilerin çıkarlarını azamiye çıkarmayacak şekilde yönlendiriyor gibi görünür.

Bu olgular kesinlikle kafa karıştırıcıdır ama birleşimleri, evrimsel bir açıklama öne sürebilir. Günümüze dek, bu tür insan temayüllerinin en iyi açıklaması, bir daha gidilmeyecek restoranlarda bahşiş vermek, tespit edilemez hilelerden kaçınmak gibi günlük davranışların kendi standart modelleriyle açıklanmasının gayet zor olduğunu gören iktisatçılardan gelmiştir. İktisatçı Robert Frank, bu tür bir davranışın insanların işbirliğine yatkınlıklarının önemli yönlerini açığa çıkarabileceğini ileri sürmüştür. İnsanlar işbirliğine muhtaçtır ve bu bağımlılık, güven ve bağlılık sorunları yaratır. Birçok durumda, diğerlerinin kaçmak ya da hile yapmak yerine işbirliği yapacağından emin olamazsınız. Belki de çocuk bakıcısı, bir hırsızdır; belki iş ortağınız bir dolandırıcıdır. Güvenilirliğin seviyesini ölçmek için birtakım ipuçlarına bel bağlamak zorundasınız. İşbirliğine çok bağımlı olduğumuz için aynı sorun muhtemel bir takasın diğer tarafı için de eşit derecede şiddetlidir. Eğer çocuk bakıcısı olarak iş bulmaya çalışıyorsanız müstakbel işverenlerinizi bir şekilde dürüstlüğünüze inandırmalısınız; adil ve her iki taraf için kârlı bir iş ortaklığı kurmak istediğinizde de aynı durum geçerlidir. Genel anlamda, işbirliğine eğilimli olmak, çok yatkın olduğunuzu göstermediğiniz sürece pek bir fayda sağlamaz. Yüz binlerce yıldır bu sorunları yaşıyoruz. Burada, günümüz koşullarından örnekler veriyorum fakat kolektif

avlanma ve toplama gezilerinde de aynı sorunlar vardı. Topladığınız tüm yemişleri kampa getirmeyi ve diğerleriyle paylaşmayı samimiyetle istersiniz fakat işbirliğinin başlayabilmesi için bu yatkınlığın diğerleri tarafından da açıkça görülmesi gerekir.

İnsanlık tarihi boyunca bu tür sorunların çözümünde çok sayıda *bağlılık aracı* kullanıldı. Günümüzün modern koşullarında, mesela bir seyahat acentesi pekâlâ insanların parasını alıp onlara sahte bilet satabilir ama seyahat acenteleri, böyle bir şeyi yaptığı anlaşılan üyeleri ihraç edebilecekleri meslek birlikleri kurarlar. Bu türden birliklerin olduğu yerlerde üye olmayan bir acente şüphe uyandırır ve müşterilerini kaybeder. Bu tür yasal araçlar çok yaygındır ve uzun süredir mevcutlardır. Yaptıkları aslında paradoksaldır: Alışverişi mümkün kılmak için sizin hareket özgürlüğünüzü kısıtlar. Başka bir deyişle, dürüst bir işbirliğine bağlılığınızı göstermenin iyi yollarından biri, kendinizi bu bağlılığı onurlandırmaya zorlandığınız bir duruma sokmaktır. Kendi elinizi kolunuzu bağlayarak dürüstlüğünüzü ilan edersiniz.[13]

Bağlılık araçları, yasal bağlayıcılıklar ve itibarın korunmasından ibaret değildir. Robert Frank'in öne sürdüğü gibi, birçok durumda *hırslar* da işe yarayacaktır. Bir başka bağlılık sorununu ele alalım. Ben bir dükkânın sahibiyim ve siz de satış sorumlususunuz. Kasadan para çalarsanız sizi kovar ve mahkemeye veririm. Hilebazları caydırmanın standart yolu budur: potansiyel faydalar ne olursa olsun, hile yapmayı pahalıya mal olacak bir cezayla tehdit etmek. Ne var ki cezaların da bedeli vardır. Mahkeme masrafları nedeniyle muazzam miktarda para harcayabilirim. Tam bir fırsatçıysam bundan kaçınır ve yakalansanız bile sizi mahkemeye vermem. O halde tehdidim boşa çıkmış olur. Fakat şimdi, dükkânımda bir hırsız olduğunu öğrendiğimde küplere bineceğimin ve ne pahasına olursa olsun suçlunun zarar görmesi için elimden geleni yapacağımın bilindiğini düşünün. Çevremdeki herkes bunu biliyor. Bu durumda kontrol edemediğim ve göründüğü kadarıyla benim yararıma çalışmayan bir hırsın güdümünde hareket ederim. Fakat kendimi kontrol

13. Bağlılık sorunlarının bir çözümü olarak hareket özgürlüğünün kısıtlanması: Schelling, 1960. İşbirliği ile takasa uygunluk: Frank, 1988.

edemeyişim durumu değiştirir. Tehdidim artık daha inandırıcı olur. Bana fayda sağladığı (ki sağlamaz) için dava açmam ama elimde olmadığı için açarım. O halde esasında bu tür hırsların pençesinde kalmış biri olarak tanınmak, tam da bu hırslar akılcı hesaplamalara baskın geliyorsa çok iyi bir şeydir.

Bu durum hırstan doğan kini bilir; peki diğer ahlaki duyguları, özellikle de dürüstlüğe karşı yatkınlığı nasıl açıklayabiliriz? Burada yine işbirlikçi kimseleri bulmak için güvenilirliğini göstermek zorunda olan, işbirliğinin elzem olduğu bir türün yüz yüze kaldığı sorunları aklınıza getirin. Buradaki sorun, güvenilirliğin pahalıya mal olmasıdır. Bize hep dürüst yaşam ilkesinin kolay olmadığı söylenir ve bu doğrudur da. Ödenmesi gereken bir bedel vardır: açılmayan kasalar, arkadaşların dokunulmayan cüzdanları. Eğer çevremizdeki insanların hepsi akılcı hesaplama yapan kimseler olsalardı kimi zaman uslu dururken kimi zaman da hile yaparlardı. Dolayısıyla onlara güvenmek de tehlikeli olurdu. Peki ya bazı insanlar akılcı hesaplama yapan kişiler değilse? Tüm hesaplamalarına baskın gelen duygusal dürtüleri onları dürüstlüğe itiyorsa? Bu insanlar, kendi çıkarlarına olmadığı halde mantıksız bir şekilde dürüstlüğe yatkın oldukları için etrafımızda bulunduracağımız kıymetli kimseler olurlardı. Eğer bu kişilerin böyle yatkınlıkları olduğuna dair açık işaretler varsa akılcı hesapçılardan ziyade bu kişilerde işbirliği yapmak tercih edilirdi. O halde işbirliğine yatkınlık, potansiyel hilebaz olarak tanımlanan kişilerin erişemeyeceği her türde fırsat yaratır. Bunun bir bedeli olduğu doğru ama bu durum, işbirliğinin faydalarıyla fazlasıyla telafi edilir.

Bu yatkınlığın taklit edilmesi zor olmalı; aksi halde sinyaller hiçbir işe yaramazdı. Esasında, aldatmacanın genelde düşündüğümüz kadar kolay olmadığına dair çok sayıda deneysel kanıt mevcuttur. Yani yüz ifadeleri ve jestler gibi kimi duygusal ipuçları, insanlara henüz neden böyle hissettiklerini açıkça ifade edemeyecekleri durumlarda bile bir hile döndüğüne dair sezgisel bir his verir. Açıkçası bu tam bir kesinlik meselesi değildir. Strateji, tümüyle insanların gizli saklı yatkınlıklarına dair gayet iyi bir gösterge sunmasını gerektirir ki göründüğü kadarıyla durum budur.

Deneysel kanıtlar da bu açıklamayı destekler. İlk olarak, insanlar genellikle muhtemel ticari faaliyetleri "adalet" bakımından, yani akılcı ekonomi modelleriyle uyuşmuyor gibi görünen bir dizi sezgisel kriterle değerlendirir. Hatta işletme okullarındaki öğretmenler, gerçek piyasalarda ne denli tehlikeli olabileceğini göstererek öğrencilerindeki bu "naif" temayülleri düzeltmeye çalışırlar.

Gelgelelim, dürüst yatkınlıklar yalnızca belirli koşullar sağlandığında faydalı olur. İlk olarak, insanlar ne kadar maliyetli olursa olsun hilebazları cezalandırmaya rıza göstermelidir. Bu nedenle bedeli göz ardı etmelerini sağlayacak kadar güçlü duygulara sahip olmalılar. Birçok gündelik meselede bu durum açıktır. Başkalarının önüne geçen ya da park yerini çalan insanların tetiklediği öfke, aslında verdikleri zararla orantısızdır. İkincisi, bize hiçbir zararı dokunmasa da hilenin cezasız kalması karşısında hiddetlenmemiz gerekir. "Enayilerin" varlığı güvenliğimiz için tehdit oluşturur çünkü bu şekilde, hile yapmak geçerli bir stratejiye dönüşür. O halde insanlar, yalnızca kendileri hiddetlendiği için değil, aynı zamanda kendileri sessiz kaldığında başkaları hiddetleneceği için de hilebazları cezalandırmalıdır. Bu hırs da insan etkileşiminde sabittir. Bir sıranın önüne geçen insanlar, siz başka bir sırada olsanız bile sizi sinirlendirir. Bu tür yatkınlıkların varlığı, hile yapmayı düşük faydalı bir stratejiye dönüştürür. Yani hilebazlar ortaya çıksa bile davranışlarının gerçekten de kârlı olmasını sağlayacak yolu kolayca bulamazlar. Fakat bu hiçbir zaman ortaya çıkmayacakları anlamına gelmez. Hepimizin bildiği gibi, dört bir yanda dolandırıcılar ve üçkâğıtçılar *vardır*. Bu kişilerin stratejileri bir dereceye kadar işe yarasa da tüm işbirlikçileri saf dışı bırakamazlar.[14]

İşbirliğini yalnızca akılcı bir mesele değil de aynı zamanda evrimle alakalı olarak görmek, bu yatkınlıkların neden akılcı bir düşünüp taşınmadan ziyade *hisler* biçimini alması gerektiği hakkında bir fikir verir. Bu açıdan baktığımızda ahlaki duyguların birçok çeşidi daha çok anlam kazanır. Suçluluk duygusu, hile yaptığımızda

14. İşbirliğinin evrimi ve işbirliğine yanaşmayanları cezalandırma güdüsü: Boyd ve Richerson, 1992. Ahlak ve evrim üzerine genel bir araştırma: Katz, 2000.

ya da genelde diğerleriyle dürüst işbirliği konusunda ilan ettiğimiz standartlara uygun yaşamadığımızda maruz kaldığımız bir cezadır. Fakat yine de suçluluk duygusu, hileciliğin faydalarını dengeleyip onu daha az cazip kıldığında da kullanışlı olur. Olası bir suçluluk duygusu, hile yapma fırsatlarını elimizin tersiyle itmemize yardımcı olan negatif ödüller getirir; bu tür bir yeti, sürekli olarak gelecek davranışlarını planlayan ve olası faydalarını değerlendirmesi gereken organizmalar için elzemdir. Minnettarlık, hile yapmanın aslında mümkün olduğu durumlarda diğerlerindeki işbirlikçiliği görmekle ilişkili pozitif bir duygusal ödüldür. İşbirlikçi davranışın pozitif ödülü olan gurur, hile yapmak için fırsatların kaçırılmasından doğabilecek hayal kırıklığını bir şekilde telafi eder. Tüm bu yatkınlıklar, duygusal etkileri üzerinde sınırlı bir kontrol sahibi olduğumuzda daha faydalıdır.

GENEL YATKINLIKLAR, DEĞİŞKEN YARGILAR

Ahlaki sezgilerin evrim ve psikolojisi üzerine yapılan bu inceleme, insan ahlakının çok genel özelliklerini anlamlandırmamıza yardımcı olabilir. Evrimleşmemiş yatkınlıklarımız, belirli duygu durumları ile belirli sosyal etkileşim durumları arasında bağlantı kurar. Bu nedenle, belirli ahlaki kurallar kültürden kültüre çok fazla değişiklik gösterse de sosyal etkileşimlerle kurdukları bağlantı aynı kalır. Birçok ipucu, insanların tümüyle işbirlikçi olup olmadıklarını gösterir ama bu ipuçları çoğunlukla belli yaşam tarzlarıyla ilişkilidir. Alışkanlıkları ve dilleri farklı olan yabancılarla yüz yüze kaldığımızda bize rehberlik edecek çok az şey vardır. Öte yandan, iyi yatkınlıklara sahip insanlar bunları yalnızca kendilerini anlayan kişilere sergileyebilirler. Kabileler halinde yaşayan insanlığın tarihinin aynı zamanda kabileler içindeki birlik beraberliğin ve kabileler arası savaşların tarihi de olması şaşırtıcı değildir. Diğer kabilelerin üyelerinin işbirliği yapma olasılığı, birbirimizin ipuçlarını anlayamadığımız göz önünde bulundurulursa o kadar da yüksek değildir. Bu da onlarla işbirliğine girmeye bile yeltenmememizin sebebidir.

Ahlak ile sosyal etkileşim arasındaki bağlantı çocuklarda bile açıkça görülür. Turiel'in dört yaşındaki çocuklarla yaptığı çalışmalardaki

ahlaki ihlal örneklerinin ve diğer psikologların çalışmalarının, işbirliğini yıkan davranışların çoğunlukla itici bulunduğunu gösterdiğini anımsayın. Çocuklar bu tür yıkıcı davranışlara, örneğin bir kutu oyunundaki rakibin oyunun ortasında tüm parçaları dağıtmasına, öfkelenirler. Çocukların ihtiyacı olan şey, kimin muhtemel bir işbirlikçi olarak değerlendirilip kimin değerlendirilmeyeceğini daha iyi anlayabilmektir. Bu tür bilgiler, tamamıyla bağlama bağlı oldukları için zor elde edilir. Yeterince farklı durumları deneyimlemeden davranışlarınızı düzenleyemezsiniz. Oyuncaklarını ziyarete gelen kuzeniyle paylaşmadığı için çocuklara kızarız. Fakat çocuklar da bizim eşyalarımızı tamamen yabancı kimselere sunmadığımızı gözlemler. Öyleyse çocuklar, farklı sosyal etkileşim durumlarını kendi belirli toplumsal çevrelerinde tanıyıp sınıflandırmayı öğrenmelidir.

Tüm kültürlerde ahlaki ilkelerin açık ve kesin ifadeler şeklinde olması hayli övgüye değerken ("barış en değerli şeydir," "misafir kutsaldır") uygulamaların pek öyle olmamasına ("komşu köyü basalım," "şu zengin yolcuyu soyalım") çok da şaşırmamalıyız. Bu durum, günahkâr bir ikiyüzlülüğün belirtisi değildir; yalnızca bağlılık ile işbirliğinin dayattığı kısıtların bir sonucudur. Bu tür durumlarda kişi, işbirliği önermek (dolandırılma pahasına) ile reddetmek (karşılıklı bir faydadan olma pahasına) arasındaki ödünleşimi hesap etmek zorundadır. O halde, barışa gerçekten de değer verilir ama bu, tehlikeli komşular karşısında pasif kalmanın bir tehdide yol açması halinde yeniden değerlendirilmelidir. Aynı şekilde, misafirler onurlandırılsa da bu kişilerle sonraki dönemlerde pek bir etkileşim kurulması beklenmiyorsa daha az saygı gösterilir. Batılıların, kabile savaşlarını ve sistemli kayırmayı nahoş bulma imkânı vardır çünkü bir dereceye kadar adli sistemleri ve diğer devlet kurumları sayesinde bu tür kötülüklerden korunabilirler. Hem savaş halindeki kabilelerin hem de Batı'daki banliyölerin ahlak anlayışları benzerdir ama tanınmayan ortaklarla işbirliği kurarken güvenlik algıları farklıdır. Öyleyse birçok ahlak kuramcısının öğretilerinin aksine insan doğasındaki iyilik yetersiz değildir; yalnızca ilkeli bir tutumla pay edilir.

TAM ERİŞİMLİ FAİLLER VE AHLAKİ SEZGİLER

Ahlaki sezgiler, sosyal etkileşimlere dair zihinsel yatkınlıklarımızın bir parçasıdır. Peki neden tanrılar, ruhlar ve atalarla bağlantılıdır? Bu varlıkların ahlak anlayışlarıyla nasıl uyum içinde olduğunu anlamak için daha önce bahsettiğim iki olguyu ele almamız gerekir. Birincisi, ahlaki sezgilerimiz, çok küçük yaşlardan itibaren davranışların, kimin hangi açıdan baktığına bağlı olmaksızın, *tek başlarına* doğru ya da yanlış olduğunu ileri sürer. İkincisi; tanrılar, ruhlar ve atalar, genellikle kural koyucu olmaktan ziyade ahlaki seçimler ve ahlaki yargılarla *ilgili taraflar* olarak kabul edilir. Bu iki olgu, aynı zihinsel süreçlerin yalnızca iki yönünü teşkil eder.

Şu durumu ele alalım: (a) Cebinizde bir banknot var ve bunu arkadaşınızın cüzdanından çaldığınızı hatırlıyorsunuz. Bu durum, belli bir duygu (suçluluk) doğurabilir. Şimdi bağlamı değiştirelim. Banknotu arkadaşınızın cüzdanından aldınız ama aynı zamanda (b) önce *onun* sizden para çaldığını hatırlıyorsunuz. Bu yeni bağlam muhtemelen daha farklı bir duygusal tepkiyle; belki azalmış bir suçluluk, arkadaşınızın davranışına öfke ve kısmen bastırılmış bir kin karışımıyla sonuçlanacaktır. Öyleyse duygularınız mevcut durumla alakalı tasavvur ettiğiniz bilgilerin bir fonksiyonu gibidir. Fakat buradaki en önemli nokta şu: Her iki durumda da hissettiğiniz duygunun böyle bir durum karşısındaki tek mümkün duygu olduğunu varsayarsınız. Yansız bir üçüncü taraf (a) ile ilgili gerçekleri öğrendiğinde çalmanın utanılacak bir şey olduğunda hemfikir olacaktır; hem (a) hem de (b) durumlarını bilen biri de öfkenizi ve yerini bulan adalet anlayışınızı paylaşacaktır. En azından varsayımımız bu yönde ve bu nedenle hemen her zaman davranışlarımızı açıklamanın en iyi yolunun mevcut gerçekleri açıklamak olduğunu düşünürüz. Bu nedenle arkadaşınız ([b] durumunda) davranışınızdan yakınacak olursa ona yaptığınızın sadece tamamen onun kabahatinin bir karşılığı olduğunu açıklarsınız. Çoğu aile tartışması, diğer tarafın "gerçekleri olduğu gibi görmesini" (yani sizin gördüğünüz şekliyle) ve *buna istinaden* aynı ahlaki yargılarınızı paylaşmasını sağlamaya yönelik kapsamlı ve genellikle nafile çabalardır. Bu, pratikte nadiren işe yarar ama yine de böyle bir beklentiye gireriz.

Dolayısıyla bir failin durumla bağıntılı bilgilere tam erişimi varsa sezgisel olarak, aynı failin davranışın doğruluğu ya da yanlışlığı hakkında da erişimi olacağını varsayarız. "Bilgi" derken tabii ki "stratejik bilgileri" kastediyorum, zira sosyal zihin çıkarım sistemlerimizle bağıntılı olan bunlardır. Banknotun buruşuk olup olmaması ya da sağ cepte mi yoksa sol cepte mi olması stratejik olmayan bilgi parçalarıdır; bu nedenle bu düşünce süreçlerine dahil edilmez.

Şimdi doğaüstü faillerin örtülü bir şekilde stratejik bilgilere tam erişimleri varmış gibi tasavvur edildiklerini hatırlayın. Yani bu failler hakkında fikri olan ve belli bir durumu tasavvur eden insanlar, faillerin tüm stratejik bilgileri, durumun sosyal zihinle bağlantılı tüm yönlerini tasavvur ettiğini varsayma eğilimindedir. Bunu daha iyi anlatabilmek için yukarıdaki örneği ele alalım. Böyle bir vakada, tanrı ya da ruh kavramı olan insanlar, muhtemelen tanrının/ruhun paranın buruşuk olduğunu bilip bilmediğini merak etmezler. Fakat muhtemelen, tanrının/ruhun banknotun kimde olduğunu, bu kişinin banknotu aldığını ve bunu neden yaptığını bildiğini varsayarlar.

Bu nedenle doğaüstü failler, ahlaki yargılarla doğal bir şekilde bağlantılıdır. Eğer tüm stratejik bilgilere sahip bir fail kavramınız varsa o halde kendi ahlaki sezgilerinizin bu failin duruma bakışıyla birebir aynı olduğunu düşünmeniz gayet doğaldır. Dini ahlaki yargılar bu şekilde işler. Örneğin Hıristiyanlara göre yukarıdaki (b) durumunda Tanrı, bağıntılı tüm olguları ve *dolayısıyla* bunun (kısmen) gerekçeli bir hırsızlık olduğunu bilir. Fakat bu durum, diğer yerlerde de aynı şekilde işler. Kwaiolara göre, başka insanların mabetlerini kirletmek, özellikle de bu yerlerde *abu* (yasak) kelimeleri dile getirmek büyük bir ahlaki ihlaldir. Böyle bir durum yaşandığında atalar bunu duyar ve *dolayısıyla* bunun kötü bir eylem olduğunu bilirler. Ahlaki sezgiler, bir durumun tamamını hiçbir bozulma olmadan görebildiğiniz takdirde doğru mu yanlış mı olduğunu anında kavrayacağınızı düşündürür. Dini kavramlarsa bir durumun tamamını anında görebilen kişilerle ilgili kavramlardır.

O halde tanrılar ile ruhlar, aslında tanrı ya da ruha ihtiyaç duymayan ahlak anlayışlarımızın düzenlenmesiyle daha *bağıntılı* hale getirilir. Bağıntılı derken kavramların ahlaki bağlamlara bir kez

yerleştirildikten sonra daha kolay tasavvur edildiklerini ve birçok yeni çıkarım ürettiklerini kastediyorum. Örneğin insanların çoğu ahlaksızca olduğunu düşündükleri bir eylemi yaptıklarında biraz suçluluk hisseder. Yani benmerkezci gerekçeleri ne olursa olsun, duruma tamamıyla vakıf bir failin bu davranışı yine de yanlış bulacağına dair bir sezgileri vardır. Artık "Atalar, yaptığım şey hakkında ne düşünür" ya da "Tanrı, yaptığım şey karşısında ne hisseder" şeklindeki bu sezgi, aksi takdirde son derece muğlak olacak şeylerin daha kolay tasavvur edilmesini sağlar. Yani ahlaki sezgilerimizin çoğu aşikâr olsa da kaynağını bilemeyiz çünkü bilinçli bir şekilde erişemediğimiz zihinsel süreçlerin temelinde yer alır. Bu sezgileri başka birinin bakış açısı olarak görmek, bu sezgilere neden sahip olduğumuzu daha kolay anlamamıza imkân verir. Fakat bunun için de stratejik bilgilere tam erişimli bir faile dair kavramımız bulunmalıdır.

Tüm bunlar, insanların fiili düşüncelerinde "yasa koyucu" ya da "örnek model" bağlantılarından ziyade "ilgili taraf" görüşünün çok daha yaygın ve aktif olduğunu açıklayabilir. İlgili taraf modeli, tanrılar ve ruhların yaptıklarımızla bağıntılı bilgilere erişimleri olduğu ve *dolayısıyla* sezgi olarak algıladığımız ahlaki fikirleri barındırdıkları varsayımıdır. En başta söylediğim gibi, dini kaideler ile örnek modeller, insanların ahlaki düşüncelerinin kökeni olamaz. Bu düşünceler, farklı dini kavramlara sahip ya da bu tür kavramları bulunmayan insanlarda dikkat çekici ölçüde benzerdir. Ayrıca bu düşünceler, doğaüstü faillerle hiçbir bağlantı kurmayan çocuklarda da kendiliğinden doğar. Son olarak, dindar insanların ahlaki meselelerle ilgili düşünceleri bile, kaideler ya da modellerden ziyade, diğer insanlarla paylaştığı sezgileriyle kısıtlanmıştır.

O halde özetlemek gerekirse: İşbirlikçi bir tür olarak evrimimiz, ahlaki akıl yürütmenin gerçek psikolojisini, çocuklar ile yetişkinlerin eylemlerin ahlaki boyutlarını tasavvur etme tarzını açıklamak için yeterlidir. Fakat yine de bunun için dini faillere dair hiçbir özel kavrama, kaideye ya da takip edilecek modele ihtiyaç yoktur. Ne var ki bir kez stratejik bilgilere sahip doğaüstü faillere dair bir kavramınız olduğunda, bunlar her koşulda var olacak ahlaki akıl yürütmeye

kolaylıkla dahil edilebildikleri için daha belirgin ve bağıntılı hale gelir. Dini kavramlar, bir yere kadar ahlaki sezgilere *bağımlı* gibidir.

CADILAR VE BELALAR

Kamerun'da çalıştığım dönemde, insanlara göre yalnızca cadıların faaliyeti olarak açıklanabilecek yüzlerce kaza ve şüpheli ölüm vakası duydum. Falanca iyi bir tırmanışçı olmasına rağmen ağaçtan düştü. Şu ya da bu kadın, ne gerekiyorsa yaptığı halde hâlâ çocuk doğuramadı. Biri, kanosu alabora olunca az kalsın boğuluyordu. Başka biriyse daha şanssızdı, kendisine kamyon çarptı. Bu vakaların her birinde bana "görünenden daha fazlası olduğu" söylendi; burada "daha" derken de yalnızca muhtemelen gizemli *evur* organı olan birilerinin bu kazadan ya da ölümden fayda sağladığı kastediliyordu. Cadıların kim olduğu ve nasıl faaliyet gösterdikleri de elbette bir sır perdesinin ardında gizliydi.

Cadılık, her tür olaya bir "açıklama" getiriyor gibi görünüyor: Hastalıkla ya da diğer belalarla ilgili birçok durum, kendiliğinden, cadıların faaliyetinin kanıtı olarak yorumlanır. Fang halkı cadılığın o kadar genel ve yaygın olduğunu söyler ki ulaşım ile iletişim cadıların işlerini çok kolaylaştırdığından her an her yerden saldırıya uğrayabilirsiniz. Her çeşit ayin, tılsım, gizli topluluk ve büyü, cadılara karşı bir korunma aracı olarak kullanılabilir. Fakat bu, her köşede cadıların gücüne dair kanıtlar gördüğünüz bir ortamda ancak züğürt tesellisidir. Kamerun'da cadılık faaliyeti az olabilir ama bununla ilgili söylemler değişmez ve insanların belalar hakkındaki düşüncelerini şekillendirir.

Antropolog Jeanne Favret-Saada, cadılık faaliyetlerinin gerçekten var olduğu ama kimsenin hakkında konuşmadığı tam tersi bir durumu belgelemiştir. Favret-Saada, Fransa'nın batısındaki *bocage*[15] arazilerinde çalışmaya başladığında çoğu insanın cadılığın varlığını inkâr ettiğini gözlemlemiştir. Konuyu ne zaman açsa insanlar ya bilmezden geliyor ya da cadılığın "eskide kaldığını" veya başka bölgelerde hâlâ bulunduğunu kabul ediyor fakat kendilerinin bu

15. Fransa, İspanya ve Almanya'nın kuzeyinde; İngiltere, İrlanda ve Hollanda'nın güneyinde kimi bölgelerde yer alan ağaçlık ve otlak karışımı araziler. (ç.n.)

konuda bilgi sahibi olmadıklarını öne sürüyorlardı. Bunun önemli sebeplerinden biri, *başkalarının* bu konuda çok fazla konuşmasıdır. Gazeteciler, psikiyatrlar, sosyal bilimciler, öğretmenler ve memurların hepsi antropoloğa ve şehirden gelen diğer ziyaretçilere köylülerin geçmişte kaldığı kabul edilen inançları hakkında dehşetli anlatılar sunmaya çok heveslidir. Favret-Saada'nın ortaya koyduğu gibi bu memurlar, aslında bölgelerinde olup bitenler hakkında pek bir bilgiye sahip değildir; hatta hakiki bilgilerin yerine yarasalar, kara kediler ve mırıldanan efsunlarla alakalı halkilimi stereotiplerini koyarak olabildiğince görmezden gelmeye meyillidirler. Cadılık vardır ama bu, eski efsaneler ve ürpertici anlatılar meselesi değildir çünkü cadılar ile mağdurları arasındaki mücadeleler kelimenin tam anlamıyla ölümcül olabilir.

Cadıların saldırısının ilk emaresi, bir hane halkına ardı ardına musallat olan belalardır. İnsanlar, münferit olayların (bir ineğin düşük yapması, bir aile üyesinin hastalanması, birinin araba kazası yapması) pek üstünde durmaz; onları telaşlandıran, tekerrürdür. Belli bir yerde, birileri gözünü açıp da saldırıya uğradığını, düşmanın onları tamamen mahvetmeden ya da öldürmeden vazgeçmeyeceğini anlamak zorundadır. Saldırıyı "ilan eden" bu kişi, aynı zamanda genellikle bir komşu ya da yakın bir akrabadan cadı farz ettiği kişinin kimliğini de ifşa eder. İlan eden kişinin yaptığı artık dedikodudan ibaret değildir bu ifşa ve durumun açık tarifi onu anında mağdurların bir müttefikine dönüştürür. Yani kara haberin doğası, anlatıcıyı bir bakıma arındırır ama aynı zamanda büyük bir tehlikeye girmesine de yol açar. Cadı ile "cadı karşıtı" arasındaki kavga ölümcüldür. Burada sözkonusu olan, cadıyı vazgeçmeye zorlamak için yaşama gücünden mahrum kılmaktır; başka bir deyişle, cadılık karşıtı kavgalar da cadılık faaliyetleridir. Kimsenin bu konuda konuşmamasının sebeplerinden biri de budur. Cadılık hakkında konuşmak, ilgili kişiler için belli bir vaka hakkında konuşmak anlamına gelir ve bu da taraf tutuyorlar demektir. Falancanın efsunlanmadığını söylemek, saldırganların tarafını tutmak demektir; böyle olduğunu kabul etmek de bu kişilerin düşmanlarına savaş ilan etmekle eşdeğerdir. Tarafsız söylem diye bir seçenek yoktur, bu nedenle Favret-Saada bu

tür kavgaları ancak arkadaşları tarafından bilgili ve bu nedenle cadılara karşı güçlü bir müttefik adayı olarak tanıtıldığında öğrenmiştir.

İnsanların kullandığı ayinler, yardımcı dualar, sihirli formüller ve koruyucu tılsımlar çeşitlilik gösterir. Bunların ayrıntıları, insanların geçmişteki ve günümüzdeki her tür olayı aşırı kudretli bir faile karşı yürütülen mücadele açısından yeniden değerlendirmesi karşısında pek de önemli olmayabilir. Cadılar, aşırı "güce" ve "kuvvete" sahip şekilde tarif edilirler. Normal insanların gücü çiftliklerine ve hanelerine harcanırken cadılarınki insanları öldürecek noktaya kadar, diğerlerinin alanını işgal eder. Mücadele ancak cadı kendisine karşı toplanmış kuvvetlerin kendisininkiyle aynı dehşette olduğunu anladığında son bulur. Bu nedenle cadının tehdidine karşı açık başkaldırı işaretleri göndermek çok önemlidir. Cadı, hedeflediği mağdura her baktığında (ne de olsa bu tür ortamlarda karşı karşıya gelmekten her zaman kaçamazsınız) mağdurun da aynı şekilde dik dik bakması gerekir; gözünü kaçırmak mağlubiyet anlamına gelir.[16]

Antropologların cadılık diye adlandırdığı olgu, kimi insanların (genellikle aynı topluluktan) başkalarının sağlığını, talihini ve maddi kazançlarını yağmalamak için sihir numaraları çevirdiği şüphesidir. Cadılara dair kavramlar, farklı olsalar da aşağı yukarı tüm insan gruplarında mevcuttur. Kimi yerlerde aleni suçlamalar yapılır ve cadı olduğu iddia edilen kişiler ya masumiyetini ispatlamak ya da günahlarının bedelini ödemek üzere birtakım özel ayinler düzenlemek zorundadır. Öte yandan, şüpheler genelde dedikoduyla yayılır ve nadiren açıkça dile getirilir. (Antropolojide "cadılık" terimi sözkonusu olduğunda yalnızca cadının bir suçlu olduğu durumların kastedildiğini aklınızdan çıkarmayın; bu nedenle çok az insan cadılık yaptığını kabul eder. İtiraf edenlerse gayet çarpıcı ayinlerde yaptığını kabul ederler. Bu, kendine "cadı" diyen ve Avrupalıların cadılarla ilgili yaygın fikirlerinden ilham alıp bunu daha olumlu göstermeye çalışan modern "pagan" dinlerindeki biçimden tamamıyla farklıdır. Burada bahsettiğim konu, dünyanın dört bir yanında görülen gerçekdışı, olumsuz cadılıktan ibarettir.)

16. Fransa'nın bocage arazilerinde cadılık: Favret-Saada, 1980.

KEM GÖZLER VE ÖFKELİ TANRILAR

Cadılık inançları, birçok insan grubunda görülen bir olgunun tezahürlerinden sadece biridir: belayı, kıskançlığın bir sonucu olarak yorumlamak. Bunun bir başka örneği olarak, kıskanç insanların, iyi bir talihe ya da doğal bir avantaja sahip kimselere "kem gözleriyle" büyü yaptıklarına dair yaygın inancı ele alalım. Bu tür inançlar, farklı derecelerde, dünyanın birçok yerinde bulunur. Kimi insan gruplarında *herhangi* bir değişikliğin kem gözün dikkatini çekmesi muhtemeldir, bu nedenle insanların muhtemel saldırılara karşı sürekli tetikte olması gerekir. D.F. Pocock, Kuzey Hindistan'daki Gucerât kastını anlatırken böyle bir durumla ilgili ayrıntılı bilgiler verir. *Nazar* ya da kıskanç kimsenin laneti, daimi bir tehdittir. İnsanlar, böyle yüzlerce vakadan bahsedebilirler. Pocock'un arkadaşlarından biri, bebeği kötü bir şekilde isilik olduğu için sıkıntılıymış. Birkaç günlük soruşturmadan sonra bu olay nihayetinde bebek doğar doğmaz gelen amcasının ziyaretiyle ilişkilendirilmiş. Amcası, çocuğun ne kadar hareketli, çevresinde olup bitenleri ne kadar da anlıyor göründüğüne dair yorumlarda bulunmuş. O halde demek ki kıskanç amcanın kem gözleri, bu erken gelişen çocuğa değmiş.

Bazı durumlarda *nazar* etkisi çok daha doğrudan görülür: "Bir adam yeni, taşınabilir bir nargile aldıktan sonra çarşıdan dönüyormuş. Yoldan geçenlerden biri nereden aldığını sorar sormaz nargile kırılmış. Bir kadın, başka bir kadının çocuğunu görmek istemiş. Çocuk ölmüş." Kem gözlerin yarattığı korku, en basit mutlulukların bile tadını kaçırır. Bir adam, antropoloğa Bombay'de çocuklarına elma alamadığından dert yanıyor çünkü başka çocuklar bu lezzetlere ulaşamadığından bu fark, laneti muhakkak üzerine çekermiş. Esasında tüm bunlar otomatik algılanır ve bu nedenle insanlar, birinin genellikle farkına varmadan nazar değdirebileceğini de kabul ederler. Aradaki farklılığın algılanması otomatik bir şekilde kıskançlığa yol açar, bunun sonucunda da nazar değdiren kişi neler olduğunun farkında olmasa bile kem gözler devreye girer.[17]

17. Kem göz: Pocock, 1973, s. 28.

Birçok yerde insanlar hastalıkları, kötü geçen hasadı, kazaları ve diğer felaketleri de tanrıların ya da ruhların doğrudan etkisiyle açıklarlar. Kwaio örneğinde bu durum açıkça görülmektedir. Roger Keesing'in aktardığı gibi, "Bir hastalık ya da bela vuku bulduğunda, baba ya da bir komşu, kordilin yapraklarından düğüm yapılmış şeritler koparıp ruhlarla konuşarak bu derdi başlarına hangisinin neden açtığını bulmaya çalışır." İnsanlar, hangi atanın neden müdahil olduğunu bilmek ister. Bir atanın müdahil *olduğu* gün gibi aşikârdır. Ataların kötü hasada sebep olması ya da Tanrı'nın insanların inançsızlığını veya diğer kabahatlerini salgın hastalıklar ve zarar yılıyla cezalandırması aslında en yaygın durumlardan biridir.[18]

Bazı "dinin kökeni" senaryolarına göre; insanların dini kavramlara sahip olma nedeni, kimi çarpıcı olayların acil dikkat gerektirdiği halde açıklanamamasıdır. Bu açıklama boşluğunu tanrılar ve ruhlar doldurur. Peki neden böyle? Belaların kaynağının doğaüstü failler olduğu açıklamasını inandırıcı ve makul kılan nedir? Akla gelen ilk sebep, tanrılar ve ruhların kötü hasada ya da diğer sorunlara yol açabilecek kudrette failler olarak tarif edilmesidir. İnsanlara Tanrı'nın onları hasta edebileceği ya da ataların ağaçtan düşürebileceği söylenir. Bunlar da tam anlamıyla onları sıradan ölümlülerden farklı kılan özellikleridir.

Bu, bizi başladığımız yere geri götürdüğü için görünüşe göre çok da iyi bir açıklama değildir: En başta, neden tanrılar ve ruhların böyle güçlere sahip olduğu düşünülür? Antropologlara göre, insanların muhakemesinin aslında aksi yönde işlediği gayet açıktır; yani insanlar tanrılar ve ruhlara büyük kudret atfederler *çünkü* bunlardan sık sık belaların kaynağı olarak söz ederler. Yani, *ilk önce* insanların tanrılar ve ruhların eylemlerinin bir sonucu olarak yorumladığı belli hastalık ve kaza vakaları duyarsınız, *o zaman da* bu faillerin bu tür şeyleri yapabilecek kudrette oldukları çıkarımını yaparsınız. Haliyle, bu iki tasavvur türü birbirini besler. Tanrıların kudretli olarak tarif edilmesi onları belaların kaynağı olarak makul bir aday yapar; belaların kaynağı olarak tarif edilmeleri de kudretli

18. Kwaioların belayla ilgili görüşleri: Keesing, 1982, s. 33.

oldukları düşüncesini akla yatkın kılar. Peki o halde bu tasavvurlar nasıl bu kadar kolay bir araya getirilebiliyor? Neden insanlar, belaların beklenmedik değişimlerini kötü niyetin keyfiyeti gibi görmeye bu kadar heveslidir?

TOPLUMSAL BİR MESELE OLARAK BELALAR

Geçmişte antropologlar, bazen bu durumun sebebinin insanların doğal korelasyonları ya da rasgele değişkenleri pek iyi anlayamamaları olduğunu öne sürmüşlerdir. Kimi gruplarda, hastalık ve ölüm vakalarının *çoğu* cadılığa atfedilir. Bu iddianın söylediğine göre istatistikten anlayan insanlar eninde sonunda herkesin hayatlarının belli bir döneminde hastalanacağını, tüm işlemlerin başarılı olamayacağını ve uzun vadede hepimizin öleceğini bilir. Bu tür olasılıkları kabullenemeyen insanlar da aslında gayet sıradan olaylar hakkında birtakım sihirli açıklamalara başvururlar. Genelde "batıl inanç" diye adlandırdığımız şey budur. İnsanlar, yalnızca tesadüflerden ibaret olan olaylarda örüntüler ve sebepler görürler.

Gelgelelim, antropologlar dünyanın her yerinde insanların aslında çevrelerindeki istatistiksel intizamı saptamakta gayet iyi olduklarını bilir. Aslında en basit teknikler bile bu tür saptamalara dayanır ve bu, insanlar var olduğundan beri böyle olagelmiştir. İlk insanlar, toplayıcılar olarak hangi meyvelerin ve yumruların nerede, hangi aralıklarla ve mevsimde bulunduğunu saptayamasaydı zengin bir besin tedarikini sürdürmekte başarılı olamazlardı. İnsanlar, belli bir türün alışkanlıkları ve davranışlarını, hangilerinin yalnızca belli örnek modeller için geçerli olduğunu saptayamadan hayvanları avlayamazlar. Öyleyse olasılıkların ve tesadüfi olayların genelde anlaşılamadığını savunmak zor görünüyor.

Dahası, olaylara sihirli ve doğaüstü sebepler atfeden insanlar, genellikle bu olayların mekanik ya da biyolojik sebeplerinin de gayet farkındadır. Birinci bölümde çöken çatı olayından ve Evans-Pritchard ile Zande muhatapları arasındaki tartışmadan bahsetmiştim. Antropolog, evin termitler yüzünden çöktüğünü söylüyordu. Zandeler içinse açıkça bir cadılık sözkonusuydu. Ne var ki Zandeler de termitlerin en yakın sebep olduğunun farkındaydı. Fakat bu olayın neden tam

da o zamanda, belli kimseler evde bir aradayken meydana geldiğini bilmek istiyorlardı.

Çok benzer bir şekilde, birçok Fang da hastalıkların hem biyolojik hem de cadılığa dair bir yorumunu kabul etmeye karşı değildir. Tabii ki falanca artık akciğerleri işlemez hale geldiği için veremden ölmüştür. Peki neden o? Neden o zaman? İnsanlar, mekanik ve biyolojik sebepleri göz ardı ettikleri için *değil*, bu sebeplerin *ötesine* bakan sorular sordukları için doğaüstü sebepler bulurlar.

BELALARIN NEDENLERİVE GEREKÇELERİ

Bu da bizi insanların çok sayıda olayı doğaüstü sebeplere bağlamasıyla ilgili ikinci bir açıklamaya götürüyor. Buradaki fikir şöyledir: Kimi olaylar, sıradan neden-sonuç ilişkileriyle kolayca cevaplanamadığı için doğal olarak bazı sorulara (Neden ben? Neden şimdi?) yol açar. Yani bunu yapan insanların hepsi, aslında *çoğu* insanın hayatının bir noktasında hastalandığını ya da termitlerin istila ettiği bir köyde kerpiç evlerin eninde sonunda yıkılacağını gayet iyi bilir. Hiç kimse bu genel ilkelerden bihaber olamaz. Fakat genel ilkeler de neticede yalnızca *geneldir*. Bu, onların zayıf noktasıdır. Belli vakalara dair pek bir şey söyleyemezler. İnsanlar da, anlaşılır şekilde, her bir vakanın genel yönlerinden ziyade kendine has yönleriyle ilgilenir. Dolayısıyla durumların kendine has yönleriyle bağıntılı doğaüstü açıklamalara değer verirler.

Yukarıdaki paragrafta bazı sorulara "doğal" demem başka bir soru doğuruyor: Bunları doğal kılan şey nedir? Burada büyük bir gizem olmadığını düşünebiliriz. Zihinlerimizin "Neden çatı *ben* altındayken çöktü?" ya da "Neden atalar *bana* bu hastalığı gönderdi?" gibi soruları düşünmesinin sebebi, iyi bir şekilde tasarlandıkları takdirde bunları değerlendirmek *zorunda* olmasıdır. Belirli bir belayı ortaya çıkaran belli bir olaylar zincirine odaklanmak, kendini tekrar etmekten kaçmanın en iyi yolu olabilir. Sütten ağzı yanan yoğurdu üfleyerek yer; fakat bu, yalnızca ilk başta sütten neden ve nasıl ağzınızın yandığını biliyorsanız geçerlidir.

Peki bu mantıklı bir açıklama mıdır? İnsanların belalardan bahsetme şekilleri, bu modelle pek uyum sağlamıyor gibi görünür. Tanrıların

zalimleri helak ettiği ya da ataların hastalık "gönderdiği" söylendiğinde insanlar, bu doğaüstü faillerin kesin kudretlerini değil, bu şekilde davranma *gerekçelerini* tasavvur ederler. Bu tür bağlamlarda insanlar, kudret konusunda son derece muğlak düşünürken sebepler konusunda çok daha kesin konuşurlar. Tanrı, kâfirleri cezalandırmaya karar verdiği için salgın hastalık göndermiştir. Hiç kimsenin, Tanrı'nın bunu *nasıl* yaptığını anlatmadığına dikkat edin. Aslında hiç kimse meselenin bu yönünü hiç düşünmüyor gibidir. Atalar da aynı şekilde insanları hasta eder. İnsanların böyle bir kanıya sahip olduğu çoğu yerde, ataların bunu nasıl yaptığına dair yalnızca olabildiğince muğlak bir görüş vardır. Hatta bunu meseleyle ilgili ya da ilgi çekici bulmazlar. Genellikle insanlar, kudretli faillerin hangi *yollarla* eyleme geçtiğini düşünmez bile ama bu şekilde davranmalarının *gerekçeleri* hakkında gayet kesin konuşurlar. Aslında bu gerekçeler, her zaman insanların kudretli faillerle *etkileşimleri*yle ilgili olmak zorundadır. İnsanlar Tanrı'nın emirlerine itaat etmemişlerdir; ataların buyruklarına rağmen bir evi kirletmişlerdir; sosyal çevrelerinin tolerans gösterebileceğinden daha fazla servete ve iyi bir talihe sahiplerdir vb.

Tuhaf bir durum. Eğer belalarla ilgili düşüncelerimiz bunların ileride yeniden tekrarlanmasını engellemek amacıyla tasarlansaydı gerçekte nasıl hasta olduğumuza ya da hayatımızın tehlikeye girdiğine dair en olası sebeplere odaklanmamız daha mantıklı olurdu. O halde "Neden hasta oldum?" gibi bir soru doğal olsa da insanların bu soruyu biçimlendirme şekli bir açıklama gerektirir.

Soruları belli bir şekilde sorarız çünkü çıkarım sistemlerimiz muhtemel bir cevabın hangi *biçimde* olacağını belirler. Sorular, olayların içinden kendi kendine doğmaz; olayları halihazırda belirli bir açıdan değerlendiren bir zihinde oluşur. Örneğin, "Neden bu çatalı kauçuktan yapmışlar?" gibi bir soru doğaldır çünkü zihnimizde eserleri muhtemel işlevlere bağlayan ve böylelikle çatalların olağan işlevi ile sözkonusu aletin özellikleri arasındaki uyuşmazlığı algılayan özel bir sistem vardır. Aynı yöntem, pekâlâ belalar hakkında kendiliğinden doğan düşüncelerimiz için de uygulanabilir.

SOSYAL ETKİLEŞİM OLARAK BELALAR

Belaların genellikle *sosyal* açıdan yorumlandığı görüşü, antropologlar arasında yaygın bir klişedir. Toplumsal ilişkilerimiz vardır ve yüz binlerce yıldır karmaşık sosyal etkileşimlerde bulunmuşuzdur çünkü toplumsal yaşamın gerektirdiği özelleşmiş zihinsel yetilere sahibiz. Bir gruptaki akrabalarımızı tanımamızı sağlayan özel donanımımız vardır, yabancılara kıyasla grup üyeleriyle nasıl ilgilenmemiz gerektiğini biliriz, başkalarının güvenilir olup olmadığını sezebiliriz, hile yapanlar ile taraf değiştirenlere özel bir dikkat harcayan ve sosyal takasın ilkeleri ihlal edildiğinde özel duyguları tetikleyen çıkarım sistemlerimiz vardır.

Örneklerimizi bu açıdan ele alalım. Kwaiolar, ataların kurban istediği için insanlara hastalık gönderdiğini söylerler. Kimi durumlarda insanlar, en baştan bir kurban sunmaları gerektiğini, belirli bir atayı ihmal ettiklerini ya da onunla ilişkilerini düzgün tutmayı başaramadıklarını kabul eder. Bunların açıkça takas ilişkilerine göre yorumlandığına dikkat edin. Atalar bir şekilde insanları korurken insanlar da onlara kurban olarak kızarmış domuz sunar. Kimi durumlarda insanlar, ataların biraz "ileri gittiğini" düşünür ve haklı olarak gücenirler. Bu, taraflardan birinin daha çok bedel ödemeden daha çok fayda sağladığı durumlarda hissedilenler gibi bir duygudur. Atalarla kurulan ilişkiler, genellikle sosyal takas durumlarında etkinleştirilen bir zihinsel sistemde tasavvur edilir.

Kem gözlerle ilgili görüşler de aynı zihinsel sistemi etkinleştirir ama mağduru daha farklı bir durumda konumlandırır. Görünüşte kem göz inançlarıyla ilgili hususlar, aleni kıskançlık ile kıskançlık korkusundan ibarettir. Gucerât'taki *nazar* inancını anlatan Pocock'un söylediği gibi, tehlike diğer insanların bakışlarında gizlidir: "Ne zaman birinin size baktığını hissederseniz derhal değersiz bir nesneye büyük bir ilgiyle bakın ki kişinin bakışı oraya yönlensin." İnsanlar, diğer insanların kıskançlığını sonuçları kestirilemeyen bir kuvvet olarak yorumlarlar.

Fakat durum aslında o kadar da basit değildir. Burada sadece kıskançlık korkusu etkili olsaydı her toplumsal farklılık bunun doğmasına sebep olurdu. Ne de olsa insanlar, kendi paylarına düşen ile

başkalarının elindekiler arasında saptayabileceği tüm farklılıklar karşısında kıskançlık hissetmeye eğilimlidir. Burada Pocock'un da vurguladığı gibi, kaygının kaynağı aslında bazı toplumsal farklılıklar *değildir*. Bir toprak zengini, kem gözlerden çok da korkmasına gerek kalmadan en güzel kıyafetlerini giyip yola koyulabilir: "*Nazar*, birçok açıdan kişinin eşiti olan ya da olması beklenen kişiler sözkonusu olduğunda kaygı veriyor gibidir." Esasında kem gözün dikkatini çeken, benzer statüde olan insanların talihleri arasındaki beklenmedik farklılıktır.

O halde sizi korkutan, aslında insanların kıskanç olması değil; aksine sizi bir bedel ödemeden çıkar edinmeyi başarmış bir tür *hilebaz* gibi görmeleridir. Bu durum, özellikle birbiriyle doğrudan takas yapan insanlar arasındaki farklılıklarla bağıntılıdır; yani bu kişiler arasındaki herhangi bir farklılık, birtakım hilelerin sonucu *olabilir*. Fakat toplumsal statü ve zenginlikle alakalı farklılıklar bu bağlamda kişinin (kast mensupluğuyla görünür kılınan) özünün ve ahlaki yazgısının bir sonucu olarak yorumlanır. Hiçbir şekilde takasın bir sonucu olarak değerlendirilmezler ki muhtemelen bu nedenle sosyal takas çıkarım sistemlerini etkinleştirmez; kem gözü yaratan hilebazı saptama mekanizması bu durumda konuyla ilgili değildir.

Son olarak, sosyal takasla ilgili değerlendirmeler açıkça cadı tasavvurlarının da merkezini oluşturur. İnsanlar, cadıları hemen her zaman hiçbir bedel ödemeden çıkar sağlamaya çalışan kişiler olarak tarif eder. Fanglar ve diğer birçok insanın cadılarla ilgili söyledikleri tam olarak budur: Alan ama hiç vermeyen; başkalarının sağlığını, mutluluğunu çalan; başkalarının yoksunluğuyla büyüyüp serpilen kişiler. Fanglar, cadıları ayrıca ilk başta ufak tefek bir çalı gibi görünen ama zamanla çevresindeki topraktan tüm besinleri toplayıp bu süreçte en büyük ağaçları bile solduran bir ağaç türüne benzetirler.

Sosyal takas modeli, Afrika'daki insanların cadılık modellerinin değişen ekonomik koşullara uyum sağlama nedenlerini açıklar. Geleneksel inançlarda cadılar, öz akrabalar ya da evlilikle edinilen akrabalardı; sorunun çözülmesi için cadının kim olduğu bulunmalıydı. Daha modern gelişmeler sonrasındaysa cadılar isimsizdir ve saldırılarına karşı genel çaplı bir koruma yöntemi gerekir. Geleneksel

versiyon, açıkça, insanların hısım akrabalarıyla işbirliği yaptığı ve onları şahsen tanıdığı köylerde yürütülen takaslar temelinde kurulmuştur. Modern versiyonsa piyasa ekonomilerine geçişin ve şehirlere mütemadiyen akın eden insanların sosyal takas biçimini değiştirmesinin ardından ortaya çıkmıştır. İki bağlamda da nasıl takas yaptığınız, en büyük hilebazları nasıl değerlendirdiğinizi belirler.

Benzer şekilde, Favret-Saada'nın aktardığı Fransa örneğinde de cadıların hileleri *her zaman,* hedeflenmiş ailenin ekonomik potansiyeline karşı saldırılar olarak değerlendirilir. Favret-Saada; ailesi, akrabası, hayvanları ve tarlaları çoğu zaman etkilense de asıl hedefin koca, baba, hane reisi, yani ailenin bakımını sürdürmek için "güce" ihtiyaç duyan kişi olduğuna işaret eder. "Güç" görüşü genellikle ekonomik takaslara bağlanmış bir şey olduğu için bu genel ve sorun yaratmayan bir yorumdur. Cadı olmayanlar; güçlerini ekinleri yetiştirmek, hayvanlara bakmak ve ürünlerini satmak için harcar. Cadılarsa aşırı güçlerinin yönlendirmesiyle hileye başvurur ve hiçbir bedel ödemedikleri faydaları toplar.

TAKAS ORTAĞI OLARAK DOĞAÜSTÜ FAİLLER

Belalarla ilişkili duygusal yoğunluğu anlamak gayet kolaydır; burada insanların mallarının ya da sağlıklarının, hatta yaşamlarının kaybedilmesi sözkonusudur. Fakat bu durumları tasavvur etme *biçimleri,* sosyal etkileşim çıkarım sistemleriyle düzenlenmiştir; kötü ruhlar haksızlıkları dayatırken öfkeli tanrılar adil olmaya zorlar, başkalarına kem gözle bakanlar aşırı tepki veren hilebaz saptayıcılarıyken cadılar gerçek hilebazdır.

Peki o halde belalara dair açıklamalara neden tanrılar ile ruhları dahil ediyoruz? Tanrılar ve ruhların kudretinin, *yegâne* sebep olmadığı aşikârdır. İlk olarak, insanlar bazen belaları hiçbir özel faile atıfta bulunmadan açıklarlar: Kem göz inançlarında durum budur. İkincisi; insanlar, faillerin özel güçleri olduğunu düşündüklerinde bile bu güçlerin nasıl çalıştığını hayal etme zahmetine girmezler. Süreçle hiçbir şekilde ilgilenmezler. O halde meseleyi biraz daha farklı bir şekilde ele alalım. İnsanların sosyal etkileşimle, mesela takas ve adaletle ilgili sezgilerini yönlendiren çıkarım sistemleri

vardır. Bu sistemlerin durmaksızın çalıştığını biliyoruz. *Homo sapiens* gibi sosyal türlerde iyi ve kötü talihle alakalı birçok olay, diğerlerinin çevirdiği işlerin bir sonucudur. Sosyal çevreniz; hem korunmanın, hem çıkarların hem de tehlikelerin kaynağıdır.

Sonuç olarak belirgin bir olay zihinde tasavvur edildiğinde çıkan ürün, "birilerinin" bir şeyler yaptığına dair bir yorumdur. Bu tür bir senaryo genellikle ayrıştırılmış bir modda, olan bitenlere anlam verecek bir tahmin olarak saklanır. Böyle bir senaryo, kudretli failler hakkında sahip olduğunuz diğer tasavvurları daha bağıntılı kılar. Eğer bu tasavvurlar doğaüstü failleri (cadılar, tanrılar, ruhlar) özel güçlere sahip olarak tarif ediyorsa bu daha da iyi olabilir çünkü bu şekilde tahmini senaryodaki "biri" için uygun bir kimlik sağlar.

Öyleyse tanrı ve ruh görüşlerinin insanların belaları anlamasına yardımcı olduğu doğrudur. Doğru ama yetersizdir çünkü eğer insanlar halihazırda belaları, açıklamalarına tanrılar ve ruhları dahil etmenin anlamlı olacağı şekilde yorumlamasalardı bunların hiçbir anlamı kalmazdı. Bela tasavvurunuz genelde meseleyi sosyal takas ihlallerinin bir etkisi olarak değerlendiriyorsa muhtemelen etkileşim içinde olduğunuz bir faili de açıklamaya dahil edecektir. Tanrılar ve ruhlarsa tam olarak insanlarla sosyal etkileşim içinde, özellikle sosyal takasın bir tarafı biçiminde tasavvur edilirler. Daha da önemlisi, insanlar arasındaki etkileşimlerle bağıntılı tüm stratejik bilgilere sahip olarak tasavvur edilirler. O halde onlar da, daha fazla olmasa bile en azından komşular, akrabalar ve kıskanç ortaklar kadar bela kaynağı adayları arasındadır. Tanrılar ve ruhlar böyle bir bağlamda bağıntılı olsalar bile hiç de vazgeçilmez değillerdir.

Belaların sosyal etkileşim açısından değerlendirilmesi, doğaüstü faillerin tehlike kaynağı olmalarının yanı sıra koruyucu gibi algılanmalarına da bir açıklama getirir. Bu, birçok dini öğretinin en büyük temalarından biridir. Hatta bazılarında, insanların kudretli tanrılar tasavvurlarının en büyük temasıdır. Mezmurlar'da "Karanlık ölüm vadisinden geçsem bile, Kötülükten korkmam. Çünkü sen benimlesin. Çomağın, değneğin güven verir bana," denir.[19*] Bu yalnızca

19. Mezmurlar 23:4. Kitab-ı Mukaddes Şirketi internet sitesi. (ç.n.)

Hıristiyanlara has bir görüş değildir. Kwaioların ataları da çoğu zaman koruyucu olarak görülür. Aşina olduğumuz öğretilerin atalarla alakalı daha az bilinen görüşlerle kıyaslanması, duygusal yorumlamanın (inananları seven bir tanrı vardır), çok daha yaygın bir temanın muhtemel çeşitlemelerinden biri olduğunu anlamamızı sağlar: İnsanların başına gelenlerde tanrılar ve ruhların rolü vardır.[20]

TANRILAR VE RUHLAR BAĞIMLIDIR

Dini kavramlar, özellikle insanlar onları halihazırda sahip oldukları yetileri kullanabilecekleri bir şekilde tasavvur ettiklerinde başarılı olurlar. Bu kitabın başlarında dini kavramların, sezgisel ontolojiye bağımlı olduğundan bahsetmiştim. Normal bir insan beyninde var olan tüm çıkarım sistemlerine sahipseniz özellikle kimi kavramlar kolaylıkla tasavvur edilir ve her tür belirgin çıkarımlar üretilir. Su üstünde süzülen bir ada, kanayan bir heykel ya da konuşan bir ağaç da bu sayede kültürel başarı kazanır. Fakat ayrıca sosyal zihin çıkarım sistemlerimiz de vardır. Çok özel tasavvurlar üreten bir ahlaki çıkarımlar sistemine sahibiz. Bu sistem, sosyal etkileşim bağlamında kimi davranışların niteliklerinin bağıntılı bilgilere sahip herhangi bir fail için gayet aşikâr olduğunu düşündürür. Tıpkı tüm normal çocuklar ve yetişkinler gibi bu tür varsayımlara sahip olduğunuzda bilgilere tam erişimi olan bir fail kavramının tasavvur edilmesi çok kolaylaşır (gerekli sistem halihazırda mevcuttur) ve bol bol sonuçları olur. Bu nedenle, düşündüğümüz gibi, dinin ahlakı desteklediği fikri bir yana, sezgisel ahlaki düşüncelerimiz bazı dini kavramları edinmemizi, depolamamızı ve diğerlerine iletmemizi kolaylaştırır. Belalar konusunda, belirgin olayları sosyal etkileşim yönünden düşünme eğilimimiz, kudretli addedilen faillerin kudretinin daha inandırıcı hale geldiği bir bağlam yaratır. Her iki durumda da normalde teknik dilde bir bağıntı etkisi olarak tarif edilebilecek bir olayı daha canlı bir şekilde anlatmaya yarayan dini kavramlar bir nevi bağımlılardır. Çünkü aktarım başarıları, tanrılar olsa da olmasa da, mevcut zihinsel yetiler tarafından daha çok geliştirilir.

20. Korunma: Mezmurlar 23:4.

6

DİNLER NEDEN ÖLÜMLE İLGİLİDİR?

Nasıl ki sebzelerin turşusu kuruluyorsa ölü insanlar da çürümeye karşı korunabilir. Onları ayrıca hayvanların yemesi için araziye bırakabilir, çöp gibi yakabilir ya da hazine gibi gömebilirsiniz. Mumyalamaktan yakmaya kadar tüm yöntemler, cesetle ilgili bir şeyler yapmak için kullanılır. Zaten mesele, *bir şeyler yapılması gerektiğidir*. Bu daimi gereksinim, uzun bir süredir var olagelmiştir. İlk modern insanlar (doğrudan atalarımız), Taş Devri'nden bu yana ölülerini gömmüşlerdir. Neandertal kuzenlerimiz bile ölülerini gömmüş olabilirler. İlk modern insanlar; cesetleri çiçekler, aletler ve diğer eserlerle süsleyip gömüyorlardı. Kimi arkeologlar, ölüleri gömmenin çürüyen cesetlerin çekimine kapılacak leşçillere karşı bir koruma önlemi olabileceğine işaret eder. Ne var ki ilk insanların göçebe toplayıcılar oldukları düşünüldüğünde bu tür bir istiladan kaçınmaları gayet kolaydı. Her ne olursa olsun, ilk insanların cesetleri süslemeleri, onları belirli pozisyonlarda yatırmaları ya da çiçeklerle, hizalanmış boynuzlarla veya aletlerle gömmeleri ölüm ayinlerinin çok eski bir insan faaliyeti olduğu kanısını destekler.[1]

Eskiçağlarla ilgili bulgular, çoğu zaman ilk modern insanların, hatta Neandertallerin "dinleri olduğuna" dair iddianın kanıtı olarak sunulur. İddia doğru olsa da olmasa da (bu meseleye sonraki

1. Taş Devri'nde defin işlemleri: Davidson ve Noble, 1989. Neandertal: Stringer ve Gamble, 1993; Hayden, 1993; Trinkhaus, 1989; Trinkhaus ve Shipman, 1993. Tesadüfi gömülerin tafonomik yorumu: Gargett, 1999.

bölümlerde değineceğim) bu çıkarım, dine dair yaygın fikirlerimizin ne denli karışık olabileceğini gösterir. Ölüleri ayinsel bir tarzda gömmenin doğaüstü kavramların (atalar, ruhlar, tanrılar) kanıtı olduğunu varsayarız çünkü birçok insan toplumunda bu iki olgu arasında bir bağlantı görürüz. Peki bu bağlantı nedir?

Tüm dinlerin ölümle alakalı bir sözü vardır (ya da öyleymiş gibi görünür). İnsanlar ölse de gölgeleri etrafta kalır. Yahut ölürler ve Mahşer Günü'nü beklerler. Veya başka bir biçimde geri gelirler. Doğaüstü failler ve ölümle ilgili tasavvurları arasındaki bağlantı, farklı insan gruplarında farklı biçimler alabilir fakat her zaman *bir* bağlantı vardır. Peki neden? Buna doğrudan verilebilecek cevaplardan biri, ölümle ilgili duygularımızın ve kavramlarımızın yalnızca dini kavramların kaynağı olmalarıdır. Öyle görünüyor ki ölümlülük, tabiatı gereği, dinin cevapladığı *soruları* ve yatıştırdığı *duyguları* üretiyor.

İnsan zihinlerinin öyküsel ya da yazınsal zihinler olduğunu biliyoruz. Başka bir deyişle, zihinler çevrelerindeki olayları, ne kadar önemsiz olursa olsun, neden-sonuç içeren *hikâyelerle*; yani her olayın, başka bir olayın sebebi olduğu ve ardından geleceklere yol açtığı bir olaylar dizisi şeklinde tasavvur etmeye çabalar. Her yerde insanlar hikâyeler uydurur, bunları açgözlü bir şekilde dinler ve bu hikâyelerin mantıklı olup olmadığını anlayabilirler. Fakat öyküsel dürtü daha da derinlere iner. Çevremizde olup bitenlere dair zihinsel tasavvurumuzla bütünleşmiştir. Ayrıca insanlar doğuştan *plancıdır*; zihinsel yaşamımız başımıza neler gelebileceğine, şunun yerine bunu yaptığımızda sonucunun ne olabileceğine dair hesaplamalarla doludur. Bu tür ayrıştırılmış düşüncelere sahip olmak, pekâlâ diğer türlerde bulunmayan, uzun vadeli riskleri daha iyi hesap etmemizi sağlayan uyumsal bir özellik olabilir fakat aynı zamanda gerçekte deneyimlediğimizden çok daha fazla hayatı tehdit eden durumları tasavvur ettiğimizi ve ölüm ihtimalinin zihinsel yaşamımızda çok sık yer bulduğunu da gösterir.[2]

Dinin ilkel ve evrensel bir ölüm korkusundan doğduğu kanısı, kökenine dair en yaygın senaryolardan biridir. Fakat bu yaygın

2. Edebi zihin: Fauconnier ve Turner, 1998; Turner, 1996; Turner ve Fauconnier, 1995.

senaryonun örtbas etmeye çalıştığı kimi zor soruları sormak mantıklı olacaktır. İnsanlar genelde gerçekten de ölümden korkar mı? Tüm dini tasavvurlar gerçekten ölümden sonra ne olduğuyla mı ilgilidir? Bir insan zihni, ölü bir insanı nasıl tasavvur eder? Zihin, ölüler ile yaşayanları nasıl birbirinden ayırt eder? Doğaüstü fail kavramları, ölümle ve ölmekle ilgili kanılarımıza başka ne katabilir?

HEDEFİ DEĞİŞMİŞ KORKU VE AVUNTU

Dinlerin en doğal ve en yaygın açıklaması şudur: Dini kavramlar *rahatlatıcıdır*, kasvetli "toprak olmak" düşüncesinden daha makul bir şeyler sunarak fenalık getiren ölüm beklentisiyle baş etmeye ya da kabullenmeye imkân verir. İnsanlar yalnızca hayatlarını tehdit eden koşullardan korkup onlardan mümkün olduğunca kaçmakla kalmaz; gerçek ve olası tehlikeleri algılayacak kadar gelişmiş tüm hayvanlar da aynısını yapar. İnsanlar aynı zamanda ölümün herkesi bulacağının ve kaçınılmazlığının da farkındadır.

Esasında, sosyal psikologlar, ölümün herkes için ve kaçınılmaz olduğu düşüncesinin, çoğu zaman ölüm konusundan çok uzakta kalan dramatik bilişsel etkilere sebep olduğunu gözlemlemişlerdir. Deneysel çalışmalarda deneklerden ölümün kaçınılmazlığını vurgulayan bir hikâye ya da dergi makalesi okumaları istenir. Sonra bu kişilere konuyla alakasız görünen sorular sorulur: mesela belirli bir hırsızlık için hangi cezanın uygun olacağı, küçük kabahatlerin cezalandırılmasının gerekip gerekmediği, kimi insanların davranış tanımlarının onların etnik kökenleriyle tutarlı olup olmadığı gibi. Bu deneklerin tepkileri, ölümlülükten hiç bahsetmeyen zararsız bir parça okuyan deneklerin tepkileriyle kıyaslanır. Bu iki grup arasındaki fark, her zaman çarpıcıdır. "Ölümlülüğün vurgulandığı" hikâyeleri okuyanlar, toplumsal normlardan sapmalara karşı daha sert tepki verme eğiliminde olurlar. Küçük kabahatlere karşı bile daha tahammülsüzdürler ve daha uzun cezalar ile daha yüksek kefalet talep ederler. Bayrak ya da haç gibi ortak kültürel simgelerin aşağılayıcı bir şekilde kullanılmasına daha şiddetli tepki verirler. Ayrıca diğer grupların üyelerine karşı daha savunmacı ve bunları stereotipleştirmeye, farklı bir toplumsal grubun üyesi olmak ile suçlu olmak

arasında hayali bir korelasyon bulmaya daha meyillidirler. Kendi görüşlerini paylaşmayan kendi grubundan kişilere de daha yoğun bir nefret beslerler. Ölümlülüğün farkında olmak, bizden biraz bile farklı olan insanlara karşı toplumsal korumacı bir tutumu tetikliyor gibi görünür ve kültürel normlarımıza uymayan her davranış yoğun duygulara yol açar. Peki neden böyle olur?[3]

Kimi sosyal psikologlar; toplumsal kimliğe, ortak normları paylaştığımız bir gruba ait olma duygumuza bağlılığımızın, aslında ölümlülüğün yol açtığı korkunun sonucu olabileceğini tahmin eder. Bu "korku yönetimi" açıklamasına göre; insanların birincil motivasyon kaynağı, diğer hayvanlarda da olduğu gibi, hayatta kalmaya yönelik evrimsel bir güdüdür. Birçok kültürel kurum (ortak simgeler, ortak değerler, gruba aidiyet hissi) bu doğal kaygıya karşı kalkan gibi görülür. Korku yönetimi teorisyenlerine göre kültürel kurumlar, emniyet ve koruma sağladıkları için bu tür duyguların (bir miktar hayali) çaresidir. Suçlular, aykırılar ve muhalifler, bu kurumların düşmanı ve dolayısıyla emniyet hissimizi tehdit eden unsurlar olarak görülürler ki bu da deneysel sonuçlara bir açıklama getirir. Ayrıca bu açıklamayı savunanlar; birçok kültürel kurumun, özellikle de dini kurumların iyi davranmak, yani yerel normlara uymak koşuluyla bir nevi ölümden kaçış vadettiğini öne sürerler. Korku yönetimi, dinin ölüm kaygısına karşı bir kalkan olduğuna dair ortak sezgimizin daha gelişmiş ve deneylerle test edilmiş bir versiyonu gibidir. Ne de olsa dinler, göründüğü kadarıyla, hemen her zaman ölümün yalnızca bir geçiş olduğunu söyler.[4]

Gelgelelim, bu açıklama pek makul değildir. Duygular, kültürel kurumlar ve evrimimiz arasındaki bağlantı gerçektir. Fakat bunu anlayabilmek için doğal seçilim yoluyla evrimin; insanları ve yatkınlıklarını, ölüm ve ölümlülükle ilgili tasavvurları da dahil olmak üzere,

3. Cezalandırma tutumlarında ahlaki belirginliğin etkisi: Rosenblatt, Greenberg, Soloman ve Pyszczynski, 1989. Muhalefetin kınanması: Mcgregor vd., 1998. Stereotipleştirme üzerindeki etkiler: Schimel vd., 1999. Aldatıcı grup bağıntıları bulma: Lieberman, 1999. Çocuklar üzerinde benzer etkiler: Florian ve Mikulincer, 1998.
4. Korku yönetimi, genel hususlar: Florian ve Mikulincer, 1998. Etkilerin sınırları: Florian ve Mikulincer, 1997. Evrimsel eleştiri: Buss, 1997. Diğer eleştiriler: Leary ve Schreindorfer, 1997.

nasıl şekillendirdiği konusunu daha ciddi bir şekilde ele almalıyız. "Hayatta kalma koşulu" pek de öyle göründüğü gibi aşikâr bir kavram değildir. İnsanlar ve çoğu türün, hayatlarını tehdit eden koşullardan kaçındığı doğrudur fakat bunun sebebi, ne olursa olsun hayatta kalmak gerektiğine dair evrimleşmiş bir dürtü müdür? Evrimsel biyoloji; birçok davranış ve yetinin, organizmanın genlerini aktararak hayatta kalma dürtüsüyle açıklanabileceğini öne sürer. Bir organizma, bazı çevrelerde genlerini aktaramadan hayatta kalma ya da hayatta kalmadığı halde genlerini koruma arasında bir tercih şansıyla karşılaşır. Bu tür durumlarda, bir önceki bölümde anlattığım gibi, kendinden ödün verme genleri yayılır.

O halde insan duygularını türlerin tarihi üzerinden açıklamaya kalktığımızda daha karmaşık bir korku ve kaygı dizisiyle karşılaşmayı beklemeliyiz çünkü genetik aktarımı tehdit eden çok sayıda farklı tehlike vardır. Bu çeşitliliğin en önemli bileşenlerinden biri olan yavrunun olası ölümünün yanı sıra kişinin ebeveynlerinin ilgisinden ve bakımından mahrum kalması, sosyal çevresinde üst düzey bir güven ilişkisinin yokluğu, kişinin pek de çekici bulunmaması ve en alt toplumsal tabakada bulunması gibi faktörler de aynı oranda önemlidir. Tüm bunlar genetik aktarım için açık bir tehdit teşkil eder ve kaygıyla bağlantılıdır *fakat* bu durumların hepsi kendine özgüdür ve benzersiz stratejiler gerektirir. Karmaşık organizmalar, zihinlerinde "ölümden kaçınma davranışı" programlanmasıyla hayatta kalamazlar çünkü hayatı tehdit eden farklı durumlara farklı tepkiler verilmesi gerekir.

Korku yönetimi çok ilkel bir açıklama olsa da meseleyi bize yarar sağlayacak ölçüde sınırlandırmamıza imkân verir. Ölümle ilişkili duygusal programlar ve zihinsel tasavvurlar *vardır*. Bu tasavvurlar karmaşıktır ve her zaman tutarlı değildir çünkü ölümle alakalı düşünceler farklı zihinsel sistemleri etkinleştirir. Yalnızca bu bilgiyi dikkate alarak ölümle ilgili dini tasavvurların nasıl belirgin hale geldiğini anlayabiliriz.

Bu zihinsel arka planı ele almamız, konunun dini açıdan değerlendirildiği çeşitli gizemli durumları açıklığa kavuşturmamızı sağlayacaktır. Antropologlar, haklı olarak, dinin rahatlama sağladığı

fikrinden genelde çok etkilenmez. İlk olarak, birçok insan kültüründe dinlerin ölüme bakışının hiç de güven verici olmadığını bilirler. Bunu kanıtlamak için egzotik örnekler aramamıza gerek yoktur. Yazgıya inanan ciddi bir Hıristiyan, dinin kaygıya karşı kalkan olduğu hayaline pek kapılmaz. Aslında birçok dini ayin ve efsane, yatıştırmaktan ziyade altını çizip daha da geliştirir gibi göründüğü bir kaygıya karşı pek az rahatlama sağlar. İkincisi, dinler çoğu insana öyle hemen kurtuluş biçiminde bir ödül ya da ahlaklı kişilere sonsuz saadet vadetmez. Birçok insan grubunda ölüler, atalara ya da ruhlara dönüşür. Bu, üstün ahlak karşısında verilen özel bir ödülün aksine insan yaşamının normal bir sonucu olarak görülür. Sonuncusu ve en önemlisi, dinlerin ölümle ilgili söyledikleri genel olarak ölümlülüğü merkezine almaz; daha ziyade ölmek ve ölü insanlar hakkındaki belirli gerçeklerden bahseder. Bu nedenle, kanıtlar üzerine kısa bir antropoloji yolculuğuna çıkmamız gerekiyor.

ÖLÜM AYİNLERİ: BİR ŞEY YAPMALI

Antropologlar, saha araştırması yaptıkları her bir gruptan ölümden sonra ne olacağına (çoğunlukla niye birinin kalkıp bu soruları sorduğuna şaşıp kalmış insanlardan) ve insanlar öldüğünde ne yapılması gerektiğine (daha mantıklı bir soru) dair *birtakım* bilgiler edinmeyi başarmışlardır. Birkaç kez söylediğim gibi, dünyada çok az insan tahmine dayalı teolojiden keyif alır. İnsanların ölümle ilgili tasavvurları, varoluşa dair kapsamlı bir tefekkür biçiminde değil; belli başlı insanlar öldüğünde oluşur. Ayrıca insanların aleni görüşleri, zihinsel süreçlerinin yalnızca bir parçasını aktarır. Söylenmesi gerekmeyen şeyler genelde söylenmez. Bu nedenle antropologlar çeşitli insanlara yaşam ve ölüme dair kavramları hakkında sorular sormakla yetinmeyip aynı zamanda bir grup üyesinin ölümünün hangi davranışları tetiklediğini de gözlemlerler. Herhangi bir insan grubunda bu tür bir olay karşısında ne yapılacağına dair önceden belirlenmiş kurallar ve ortak, örtük normlar vardır. Ayrıca bu tür kuralların asgari düzeyde ve bununla ilişkili tasavvurların son derece sade olduğu gruplardan şaşaalı ölüm ayinlerinin ölümün tabiatına dair kesin ve

karmaşık tariflerle ilişkili olduğu yerlere kadar bu gruplar arasında çok geniş bir çeşitlilik de vardır.[5]

Ekonomileri tamamıyla yabani bitkilere ve av hayvanlarına bağlı olan avcı-toplayıcılar, genelde karmaşık törenlerde harcayamayacakları kadar az miktarda kaynakları olması gibi basit bir sebeple gayet basit ölüm ayinleri düzenlerler. Genellikle bu insanları küçümseyen ve onlardan korkan köylü komşularıysa cesetleri vahşi hayvanlara bırakmakla yetindiklerini söyler. (Fang muhataplarım da pigmeler hakkında çoğu zaman böyle konuşuyordu.) Ne var ki bu, koca bir çarpıtmadır. Malezya'da dağınık halde yaşayan avcı-toplayıcı Batek gruplarının cenaze törenlerini ele alalım. Ceset, eldeki en iyi sarong kumaşıyla sarılır, çiçekler ve yapraklarla süslenir, sonra da rahat bir mindere koyulur. Yas tutanlar daha sonra cesedi bir sedyeyle ormandaki uzak bir noktaya, tercihen sık kullanılan patikalardan uzağa götürürler. Erkeklerin inşa edip güzel kokan otlarla kapladığı platforma ceset yatırılır. Aile üyeleri genellikle pipo, tütün, tüftüf ve ok gibi birkaç yapay eseri platforma koyar. Ölünün başına tütün dumanı üflerler. Sedye, platformun en üstüne çıkarıldıktan sonra insanlar, kaplanları uzak tutmak için ağacın etrafına değnekler saplayıp büyüler okurlar. Daha sonra aile üyeleri, bedenin kalıntıları durduğu sürece cesedi kontrol etmek ve çürüme sürecini gözlemek maksadıyla belirli aralıklarla platforma gelirler. Bu ziyaretlerinde de genellikle platformun yanında tütsü yakarlar. Ziyaretler, muhtemelen leşçillerin götüreceği kemikler bile ortadan kaybolana dek sürer. Bu tür basit görünen eylemlerin bile nasıl ayine dönüştürüldüğüne dikkat edin. Cesedi ormana götürüp bırakmakla kalmıyorsunuz. Bunu grup halinde yapmalısınız; insanlar şarkı söyleyip belli büyüler okur, belli nesneler cesedin yanına konulmalıdır.[6]

Daha karmaşık ölüm ayinlerinde sıkça karşılaşılan özelliklerden biri de *çifte cenaze* uygulamasıdır. Ayinlerin ilk dizisi, ölümün hemen ardından düzenlenir. Bu, cesedin tehlikeli olmasıyla ilişkilidir ve uygulamada genellikle ilk defin işlemiyle son bulur. Aylar ya da yıllar

5. Ölüm ayinlerinin genel özellikleri: Cederroth, Corlin ve Linstrom, 1988; Lambrecht, 1938; Metcalf ve Huntington, 1991; Bloch ve Parry, 1982.
6. Batek cenazeleri: Endicott, 1979, s. 115–118.

sonra yapılan ikinci kısımsa ölmüş bedeni daha istikrarlı, düzgün ve daha az tehlikeli bir varlığa dönüştürme amacı taşır. Birçok yerde bu işlem; insanların ölüyü mezarından çıkarmalarını, kemiklerde kalan etleri ayıklamalarını ve bu kemikleri ebedi istirahatgâha yerleştirmelerini kapsar. Antropolog Peter Metcalf'ın aktardığına göre, Filipinler'deki Berawan halkının bu tür çifte cenaze uygulamaları vardır. Ölümden sonra ceset, evin önünde özel yapılmış bir koltukta sergilenir ki uzak yakın tüm akrabaları gelip onu inceleyebilsin ve dokunabilsinler. Bu süre zarfında toplumun geri kalanı her gece bir araya gelip, mümkün olduğunca çok ses çıkararak şarkı söyleyip dans etmelidir. İnsanlar sık sık cesetle konuşur, ona neden gitmeyi "seçtiğini" sorar ve sigara ya da yemek ikram ederler. Tüm bunların sonunda defin işlemi yapılır. Bazı durumlarda ceset bir tabuta konulup mezarlığa gömülür. Diğer durumlardaysa akrabaları çürüme sürecini hızlandırmak için cesedi bir çömleğe koyar. Çömleğin altına sıvıları toplamak için bir boru yerleştirilir. Metcalf'ın işaret ettiği üzere; bu prosedür, pirinç şarabı yapmak için de kullanılır fakat bu durumda sıvıların yerine katı tortu değerlendirilir. Haftalar ya da aylar sonra, çürüme yeterince ilerleyince kalıntılar çömlekten ya da tabuttan rahatlıkla çıkarılabilir ve geride ne kadar et kaldıysa kemiklerden sıyrılır. Bu da yeni bir on günlük ayinin ve daha fazla şarkının başlangıcına işaret eder. Şarkılarda merhuma yıkanıp güzel kıyafetler giyerek ölüler diyarına doğru bir nehir yolculuğuna çıkma çağrısında bulunulur. Nihayetinde de kemikler ya yeniden gömülür ya da ahşap bir anıtmezarda saklanır.[7]

Neden böyle karmaşık ayinler yapılır? Antropolog Robert Hertz, çifte cenazelerin ölüm ayinlerini evlilik ya da yetişkinliğe geçiş ayini gibi *geçiş törenlerine* çok benzer hale getirdiğini belirtmiştir. Örneğin yetişkinliğe geçişte ilk tören, genellikle delikanlıları erkek yapan dönüşüm sürecinin başladığına işaret eder. Ardından genç adaylara çeşitli çilelerin yanı sıra her tür yasağın konulduğu bir inziva dönemi gelir. Sonrasındaysa yeni statülerine ulaşmalarının nişanesi olarak resmi bir yeniden giriş töreni yapılır. Böylelikle tam bir yetişkin

7. Berawan'ların çifte cenazeleri: Metcalf ve Huntington, 1991, s. 64–73.

olurlar. Çifte cenazeler de benzer bir mantıkla ilerliyor gibi görünür. Yaşayan bir kişi, elbette, toplumsal bir grubun üyesidir. Ölü bir ata da öyledir çünkü ölüler yaşayan çeşitli insanlar arasındaki bağlantının yanı sıra otoriteyi ("Ataların istediği gibi hareket etmeliyiz") ve kudreti (belalar çoğu zaman atalara saygısızlık etmenin bir sonucudur) de sağlar. İşte bu ayinler de bu iki evre arasındaki *geçişi* vurgulayıp düzenler. Çıkış ve varış noktaları vurgulanarak bu geçiş kavramsal açıdan daha açık bir hale gelir.[8]

Bu evreden sonra ölülerle ilgili tasavvurlar kayda değer ölçüde farklılık gösterir. Kimi gruplarda ölü artık toplumsal ilişkilerin bir parçası olarak görülmez. Sosyal rolleri, insanların anılarından öteye geçmez. Amazon'da ölünün ruhlarının tasavvurlarını anlatan antropolog Edoardo Viveiros de Castro'nun belirttiği gibi: "Grubun söylemlerinde ölülerin varlığı ancak hayatta olanların yaşanmışlıklarının anısı var olduğu müddetçe sürer. Bir merhumun ruhu yalnızca kendini hatırlayanları anımsar ve sadece hayattayken kendini görmüş olanlara görünür." Diğer yerlerdeyse ölüler atalar olarak varlıklarını sürdürseler de kişisel geçmişlerinin birçok parçası kaybolur. Ataya dönüşen ölüler çoğu zaman genel kalır. Antropolog Meyer Fortes'in de ortaya koyduğu gibi: "Burada vurgulanması gereken, ataların hayatta oldukları zamandaki karakterleri nasıl olursa olsun, hepsinin aynı şekilde, kendilerinden beklendiği ve atalar kültünün izin verdiği biçimde davrandığıdır. Sağlığında fedakâr bir baba olan atanın da ... bir serseri ya da mirasyediyle birebir aynı biçimde torunlarının hayatına hastalık, belalar ve huzursuzluk getirdiği tahmin edilebilir." Geriye yalnızca toplumsal grup için bir nirengi noktası oluşturacak soy bilgisi kalır; ölülerin kim olduğunu bilmek, uzak ya da yakın akrabalarımızla ilişkilerimiz hakkındaki çıkarımlarımızı destekler. Bu nedenle, antropolog Jack Goody'nin de belirttiği gibi, ata kültü; insanların atalarından maddi mülkiyet miras aldıkları yerlerde, özellikle de mirasın kolektif bir şekilde idare edilmesi gereken gruplarda ayrıca önemlidir.[9]

8. Geçiş törenleri olarak çifte cenazeler: Hertz, 1960.
9. Arawete ruhları: Viveiros de Castro, 1992, s. 236. Atalar ve mülkiyet: Goody, 1962. Tallensi ataları: Fortes, 1987, s. 77.

CESET MESELESİ

Ölüme eşlik eden davranışlar, ne çeşitte olurlarsa olsunlar, insanların bu alandaki düşünme tarzının genel birkaç özelliğini öne çıkarır:

İnsanların genelde ölümle ve ölülerle ilgili çok muğlak kanıları vardır. Birçok yerde insanlar ölülerle sürekli etkileşim içinde olsalar da onların ne olduğuna dair kavramları çoğu zaman son derece muğlaktır. Kwaioların ataları örneğine dönersek; Roger Keesing'in aktardığına göre çok az insan, ölenlerin atalara dönüştüğü süreç hakkında düşünme zahmetine girmiştir. Bunu düşünenlerdeyse çoğu zaman tutarlı olmayan kişisel birtakım sezgiler bulunur fakat çoğu kişi, böyle soruların neden sorulduğunu bile anlayamamıştır. Bu insanların, her gün atalarıyla konuşan ve yaşamlarındaki olayların çoğunu onların istedikleri ve yaptıklarına göre yorumlayan kişiler olduğuna dikkat edin. D.F. Pocock'un aktardığı gibi, "[Kuzey Hindistan, Gucerât'ta] Sundarana köyündeki insanlar, sosyal antropologların tanıdığı pek çok halk gibi, ölümden sonraki yaşam hakkında çok muğlak fikirlere sahipti."[10]

İnsanların yakın zamanda ölenler hakkındaki tasavvurları daha ayrıntılıdır. Daimi bir durum olarak ölüm hakkında düşünmektense bu kişilerin yaşayanlara ne yapabileceklerini vb. tasavvur ederler. Yakın zamanda ölenlerin varlığı güvence vermekten öte tehdit unsuru olarak değerlendirilir. Bir kere, insanların, ölenlerin aslında tam ölü olmadığına dair çok sayıda hikâyesi vardır; varlıkları bir şekilde halen hissedilir ama bu, rahatlama teorisinin öne sürdüğü gibi pek hoş bir his değildir. Gerçekten ölenler, yani deyim yerindeyse bu evrenin ötesine geçenler hakkındaki teorilerse çoğu zaman çok muğlaktır. Eğitimli uzmanlar ve teologların var olduğu yerlerde de aynı durum geçerlidir. Örneğin Tibetlilerin meşhur ölüler kitabı, "iki şey arasında" anlamındaki *Bar-Do* ismiyle anılır ve tam olarak bu dünyadan diğerine geçiş sürecini anlatırken diğer dünyanın ayrıntıları hakkında pek bilgi vermez. Ölümle ve ölüyle ilgili tasavvurların çoğu, ölüm olayı ile daha sonraki bir evre arasındaki geçiş süreciyle ilgilenir. Ölüler "bir yolculuğa

10. Pocock, 1973, s. 37.

uğurlanır," bu "yolculuk için hazırlanırlar" vb. Metaforlar değişse de meselenin özü aynı kalır. Ayinler, bir geçiş süreciyle alakalıdır.

Ayinler, yaşayanların akıbetiyle ilgilidir. Bu önemlidir çünkü ölümle ilgili kavramlarımızın tamamıyla ölümlülüğü çevreleyen kaygıyla alakalı olduğu görüşüyle pek uyuşmaz. İnsanların kendi ölümleri hakkında hisleri olsa ve ölümle alakalı ayinler yapsalar da bunlar başkalarının ölümleriyle alakalıdır. Bu durumda bunun tartışmasız olduğunu düşünüyorsanız bir de bereket ayinleriyle karşılaştırın. İnsanlar ekinleri hakkında endişeye kapılır ve büyümelerini sağlamak için ayinler düzenlerler. Fakat ölüm sözkonusu olduğunda çok farklı bir durumla karşılaşırız. Eğer tüm bunların esas sebebi ölüm kaygısı olsaydı, ayinlerin ölümden nasıl kaçılabileceği ya da kaçınılmaz sonu erteleme üzerine olmasını beklerdik. Fakat hiç de böyle değildir. Ayinler, cesetler hakkında önceden belirlenen işlemleri yapmadıkları sürece yaşayanların başına nelerin gelebileceğiyle ilgilidir.

Ayinler, tamamen cesetlerle ilgilidir. Cenaze ayinleri dediğimiz etkinlikler, çoğunlukla cesedi ne yapmak gerektiği üzerinedir. Bu ayinlerde, göründüğü kadarıyla, kedere ya da bu tür duygulara yol açan tam da ölü bedenlerin mevcudiyetidir. Yine bu da çok aşikâr görünebilir ama tüm bunların "kaygı" açıklamasıyla nasıl uyuştuğu pek açık değildir. Cesedin tamamen yakılması ya da özenle mumyalanması neden bu kadar önemlidir? Elbette her talimatın bir yerel açıklaması vardır. Fakat tüm insan gruplarında *birtakım* buyruklar bulduğumuza göre ortada daha genel bir sebep olmalı.

Antropolojiyi emek vermeye değer kılan, bizi gayet aşikâr görünen konuları sorgulamaya zorlamasıdır. Dünyanın dört bir yanında insanların cesetlerle ilgili birtakım özel ayinsel reçetelere uyduğunu biliriz. Genellikle bu davranışların sebeplerine pek bakmayız çünkü sözkonusu ayinlerin ölüm ve ölümlülük hakkında bazı kesin, açık inançları ifade ettiğini düşünürüz. Fakat yine de birçok yerde ölümle ilgili inançlar aslında gayet muğlak görünür; yalnızca cesetlerle ilgili olanlar kesin gibidir. O nedenle muğlak hipotezlerimizi insanların muğlak kavramlarına eklemek yerine belki de burnumuzun dibinde

olan gerçekleri ele almalıyız. İnsanların cesetlerle ilgilenme ihtiyacı duymalarının, bunu yüz binlerce yıldır yapmalarının sebebi pekâlâ *cesetlerle ilgili bir şey yapma gerekliliği de olabilir*. Ya da daha ziyade, belli türde bir nesneyle karşı karşıya kalan insan zihninin işleyiş tarzıyla da alakalıdır.

Görünen o ki yakın bir akrabanın cesedi bizde yoğun ve karmaşık duygulara yol açarken tanınmayan bir insanın cesedi farklı duyguları tetiklese de kayıtsız kalmamız çok olası değildir. Bu tepkiler yoğun ve duygusal olduğu için hesaplamalarla ve beynin bilgileri tasavvur ediş biçimiyle bir alakası olmadığını düşünebiliriz. Fakat bu yanlış olur. Duygular, zihindeki karmaşık programlardır. Zihnimizdeki diğer sistemler belirli sonuçlar ürettiğinde etkinleşirler. O halde ölü bir insanın tasavvur edilmesine dahil olan farklı sistemleri hesaba katmak fayda sağlayabilir. "Farklı sistemler" diyorum çünkü önceki bölümlerde de gördüğümüz gibi, her durum (ne kadar önemsiz olursa olsun) farklı yönlerle ilgilenen farklı çıkarım sistemleri tarafından idare edilir. Duygusal tepkilerimizi şekillendiren, farklı zihinsel süreçlerin bir *birleşimidir*. Ölü bir beden, biyolojik bir nesnedir. Zihnimizde, canlıların biyolojik özellikleriyle ilgilenen özel sistemler bulunur ve bunlar muhtemelen bilfiil bu nesneyi de tanımlar. Ayrıca özel bir durumdaki biyolojik bir nesne olduğu için kimi zihinsel sistemlerimiz cesetlerin görünüşleri karşısında etkinleşiyor olabilir. Son olarak, bir ceset aynı zamanda bir kişidir. Kişileri tanımlayan zihinsel sistemlerimiz de faal olacaktır. Zihinsel zeminde üretilen tüm bu özel tasavvurlar, bir cesetle uğraşmanın neden bu kadar özel olduğunu daha iyi açıklayabilir.

KİRLİLİK VE SEBEPLERİ

John Ruskin bir keresinde, belki de güçlü bir uyarıcının etkisindeyken, "Kimyasal yöntemlerle ne denli etkili korunursa korunsun, hatta isterse kafasının üstünde bir günebakan büyümüş olsun, içinde katledilmiş bir adamın olduğu dolabın bulunduğu odada hiçbirinizin yaşamak isteyeceğine inanmam," demiştir.[11] Elbette. Fakat

11. Ölü adamın kafasındaki günebakan: Ruskin, 1871.

bizim buradaki görevimiz, yalnızca katledilenlere değil; genel olarak cesetlere duyulan bu tiksintiyi, daha az ihtişam ve daha çok bilimsel kesinlikle açıklamaktır.

Modern yaşam tarzları bizi korkunç gerçeklerden bir şekilde uzak tutsa da ölü bedenler çürüme sürecinde olan biyolojik nesnelerdir; cesetlerin, özünde pis ve kirletici şeyler olduğuna dair yaygın kanı da buradan doğar. Antik bir Zerdüşti metni, cesede dokunan birinin "tırnaklarının ucuna dek" kirlendiğini ve "sonsuza dek pis kalacağını" belirtir. Cesetlere dokunulduğunda "kirlenmiş" olunacağı görüşü, yoğunluğu açısından değişkenlik gösterse de oldukça geneldir.[12] Cesetlerin, çevrelerindeki havayı bile kirlettiği söylenir. Kantonlu Çinlilerde "temiz işler" uzmanlarının (cenaze işlerine bakanlar için bir hüsnütabir) işleri gereği o kadar kirlendiği söylenir ki diğer insanların çoğu bu kirliliğin kendilerine de bulaşacağı korkusuyla bu kişilerle konuşmaktan bile kaçınır. Ölü bir beden, "öldürücü hava" yayarak çevresini kirletir. Bir köyde biri öldüğünde insanlar, bu tür kirlenmeye karşı özellikle hassas olduğunu düşündükleri küçük çocuklarını ve hatta evcil hayvanlarını eve götürürler. Bu durum, elbette Çin'le sınırlı değildir. Madagaskar'daki Merina halkının ölüm ayinlerini aktaran Maurice Bloch, "ceset, nemli olduğu ve bu nedenle çürüme halen devam ettiği sürece son derece kirletici olduğunu ve dolaylı da olsa her temasın bir arınma ayini gerektirdiğini" belirtir.[13]

Kimi yerlerde ölü bedenlerin yol açtığı tiksinme ve tehlike duygusu öyle hissedilir ki buralarda kirliliğin içinde yuvarlanıp içine çeken uzmanların müdahalesine ihtiyaç duyulur. Nepal'deki eski krallıkta, ölen kralın yatağında yatmak, sigaralarını içmek ve eşyalarını kullanmakla görevli bir rahip çağrılırdı. Bu rahip, aynı zamanda kraliyet hanesinde emirler verebilir, dilediği yemeği isteyebilir ve emirlerine itaat edilmesini bekleyebilirdi. Ne var ki kraliyet aşçıları, rahibin tüm yemeklerini merhum kralın kafatası kemiklerinden yapılmış bir macunla kirletirlerdi. Tüm bunların amacı, rahibin cesedi bünyesine (bu durumda kelimenin gerçek anlamıyla) katması ve

12. Zerdüşt metinleri, cesetlerin kirliliği: Davies, 1999, s. 43.
13. Çin: Watson, 1982, s. 157. Madagaskar: Bloch, 1982, s. 215.

tüm kirliliği içine çekmesiydi. Yalnızca üst düzey bir Brahman, bu kadar çok kirliliği toplayabilecek kadar saf görülürdü. Kralın Doğal Beden'i ile bu tuhaf yakınlık döneminin ardından Brahman derhal krallıktan sürülürdü; esasında yoldayken durup geri dönmeyi aklından geçirmesini engellemek için yaka paça sınıra dek sürüklenir, çoğu zaman da dövülürdü.[14]

Ölülerin kirliliği, aynı zamanda dünyanın birçok yerinde mezar kazma ve cesetlerle ilgilenme işinin genellikle uzak durulan ve küçümsenen uzman bir sosyal sınıf tarafından yürütülmesinin de sebebidir. Batı Afrika'da böyle bir durum vardır; bu uzmanlar genellikle pis addedilir, kendi sosyal sınıfları içinden kişilerle evlenebilir ve sıradan insanlarla doğrudan temastan kaçınırlar. Bu uzmanlar aynı zamanda demir işleyip çömlek yaparlar (her iki iş de haysiyetsiz addedilir) ama onları kirli ve tehlikeli yapan esas unsur, cesetlere temas etmeleridir. Afrika'nın orta kesimindeyse demirciler, cenazelerden sorumlu olmadıkları için hiç kirlilik taşımayan üst düzey zanaatkâr sayılırdı. Benzer normlara dair kanıtlara Akdeniz'de de rastlanır. Örneğin Daldis'li Artemidorus, deri tabakçıları da cenazelerle ilgilendiği için kişinin rüyasında kendini tabakçı olarak görmesinin uğursuzluk işareti olduğunu yazmıştır. Dünyanın birçok yerinde, cenaze işleriyle ilgilenen kişiler, toplumun geri kalanını kirletmesinler diye şehir surlarının dışındaki özel mahallelerde yaşamaya zorlanmışlardır.

İnsanlar, ne kadar muğlak görünürse görünsün, bu kavramları sezgisel açıdan yeterli bulurlar çünkü çürüyen bir cesedin içinde kaçınmaları gereken bir şey olduğunu zaten sezgisel olarak bilirler. Kirlilik fikri, birkaç bölüm önce anlattığımız bulaş sisteminden doğan sezgilerin doğrudan bir ifadesi gibi görünür. Bu sistem, temelde, görülmeyen bulaşıcılarla temas korkusuyla ilgilidir. Diğer zihinsel sistemlerde görülmeyen kendine has ilkelere uyar. Saptanamasa bile tehlike kaynağının oralarda bir yerde olduğunu, kaynakla her türlü temasın bulaşıcıyı aktarmaya yeteceğini, bulaşıcının "dozunun" konuyla ilgisiz olduğunu belirtir. Bunlar, insanların cesetlerle karşı

14. Nepal kralları: Leuchstag, 1958, s. 236.

karşıya kaldığında kullandığı örtük çıkarımlardır. Cenaze sorumlularını kirli ve iğrenç kılan da cesetlerle ilgilenmeleridir. Cesetlerin *neden* kirletici olduğuna dair kimsenin kesin bir fikrinin olmamasının önemi yoktur. Aynı şekilde, bu uzmanların cesetlere dokunmaları, çürüme sürecindeki cesetten çıkan havayı solumaları ya da bu cesetlerle farklı türden bir temasa girmeleri pek önemli değildir. Fiili temasın ne sıklıkla ve ne ölçüde olduğu da önemli değildir. Bu varsayımların hepsi birçok insanın zihni için tamamıyla aşikârdır ve bence bu durum, cesetle kurulan temasın derhal diğer bariz patojen kaynaklarıyla kurulan temaslarla benzer algılanmasıyla açıklanabilir.

Bu nedenle, hemen hemen evrensel olan cesetlerden kaçınma davranışında çok fazla sembolizm ya da sihirle ilgili düşünceler aramak yanıltıcı olabilir. İnsanların bulaşla ilgili zihinsel sistemi, ölülerin belli bir metafizik sebeple kirletici olmaları nedeniyle değil; daha ziyade *gerçekten* tehlikeli bir patojen kaynağı olmaları nedeniyle etkinleşir. Bu kaçınmayı sembolik ya da mistik kılan unsur, insanların halihazırda sahip olduğu sezgileri açıklamak için kullandıkları açık görüşlerdir ("kötü hava", "murdarlık"). Herkesin bildiği gibi bu kavramların muğlak olması pek de şaşırtıcı değildir çünkü zihinsel zeminimizdeki sistemlerin çok kesin sezgiler ürettiği durumlardaki açık görüşlerimiz çoğu zaman muğlaktır. Evrimsel sebeplerle insanlar, belirli bulaş kaynaklarını saptamakta gayet iyi olsa da bunlardan kaçınma sebeplerini açıkça dile getirme konusunda çok muğlak kalabilirler.

Dünyanın dört bir yanında ölü bedenlere karşı bu özel tutumların takınılmasının, modern insan kültürlerinin en eski dönemlerinden bu yana cesetlerle özel olarak ilgilenilmesinin ve tanımsız bir tehdit karşısında böylesine aciliyet ve önem iması bulunmasının en büyük sebeplerinden biri pekâlâ bulaş sisteminin etkinleşmesi olabilir. Fakat tüm açıklama bundan ibaret değildir. İnsanlar, biyolojik kirlilik kaynaklarının hepsinden kurtulmak için ayrıntılı ayinler düzenlemezler. İnsanların duygusal tepkilerinin açıkça önemli olan bir başka bileşeni, cesedin yalnızca bir kirletici failler yığını olması değil; aynı zamanda artık yaşamayan bir canlı, bir türdeş ve çoğu zaman da önceden tanınan bir kişi olmasıdır.

ÖLÜM, AVLANMA VE SEZGİ

Ölüm tasavvuru ile doğaüstü failler tasavvuru arasındaki ilişki çoğu zaman insanların genel anlamda kendi varoluşlarını nasıl değerlendirdiklerine dair bir metafizik meselesi olarak ele alınır. Fakat ölümle ilgili kanılar, aynı zamanda biyolojik süreçlerle ilgili bir zihinsel tasavvuru da temel alır. Bu tür süreçlerle ilgili sezgisel anlayışımızı değerlendirmenin iyi yollarından biri, bunların küçük çocuklarda nasıl geliştiğini araştırmaktır. Psikologlar önceden küçük çocukların ölümü neredeyse hiç anlamadığını düşünürdü. Elbette "Ölümden sonra ne olur?" ya da "Ölen insanlar nereye gider?" gibi sorular pek çok küçük çocuğun kafasını karıştırır. Bu tür tepkileri temel alan Jean Piaget ile diğer gelişim psikologları, tüm bu alanın çocuklara kavrayamayacakları kadar uzak olduğu sonucuna varmışlardır.

Ne var ki birkaç sebepten dolayı burada çocuklara haksızlık yapılmaktadır. Birincisi, açık sorular sorarak bir bilişsel sistemi test edemezsiniz. Çocuklar, açıkça dile getiremeseler bile ölümle ilgili sezgilere sahip olabilirler. İkincisi, Piaget ile çalışma arkadaşlarının çocuklara sordukları soruları yetişkinler bile kesin ve inandırıcı bir şekilde cevaplayamazlardı. Her ne kadar çok kesin bir teolojik yanıtınız olsa da "Ölü insanlar nereye gider?" sorusunu cevaplamak gerçekten de zordur. Bu testlerde işleri karıştıran başka bir faktör daha vardı. Psikologlar, çocukların bir biyolojik olgu olarak ölüm hakkında bir kavrama sahip olup olmadıklarını merak ediyorlardı. Fakat *kişiler* hakkında sorular sordular. Çocukların canlılarla ilgili kavramları, çoğu zaman insanlar ve diğer hayvanlar arasında keskin bir ayrıma işaret eder. Bazı durumlarda da psikologlar, çocuklardan tanıdıkları ölü insanları düşünmelerini isteyerek soruları daha doğal ve kolay hale getirmeye çalıştılar, ki bu da aşağıda anlatacağım sebeplerden ötürü işleri daha da karmaşıklaştırdı. Başka bir deyişle, sonuçlar makul görünse bile kullanılan metodoloji belki de kusurluydu.

Aslında çocuklar, dolaylı yollardan test edildiklerinde daha kesin sezgiler üretebilirler; örneğin belli bir olaylar dizisinin sonucunu tahmin etmeleri ya da bir hikâyenin (bazıları ölmüş) karakterlerinden hangilerinin yine de hareket edebileceği, büyümeyi sürdürebileceği

ya da konuşabileceği vb. belirlemeleri istendiğinde. Çünkü "ölmek"; büyümek gibi biyolojik süreçlerin sona ermesini, hareket etme yetisinin imkânsızlığı ve amaç odaklı davranışlar ile zihinsel tasavvurların yokluğunu birleştiren karmaşık bir kavramdır. Bildiğimiz gibi bu farklı yönler, farklı zihinsel sistemler tarafından yürütülür; bu nedenle bir cesedi neyin özel kıldığını anlamak aynı zamanda farklı çıkarım türleri de gerektirir.

Çeşitli sistemlerin bu birleşiminin doğrudan etkilerinden biri, çocukların insan ölümüyle ilgili senaryolarda (yukarıda bahsedilen sistemlerin hepsinin aynı anda etkinleştiği) ve hayvan ölümlerinde (ana odak noktasının canlılık olduğu) farklı sezgiler üretmeye eğilimli olmasıdır. Gelişim psikoloğu Clark Barrett, bu farklılığın peşine düşüp çocukların sezgilerinin ne oranda *avlanma* bağlamlarına odaklandığını ölçmeye çalışmıştır. Evrimsel bir bakış açısıyla akıl yürüten Barrett, genç bir zihnin böylesine önemli bir sorun hakkında pek bir çıkarım üretememesinin çok tuhaf olacağını düşünmüştür. Hem insanlar hem de insansı ataları avcı olmuş ve uzun bir süre boyunca avlanmışlardır. Muhtemelen bu tür bağlamlarda neler olup bittiğini anlayabilecek zihinsel yatkınlıkları vardır.

Gerçekten de Barrett, çocukların avlanma hikâyeleriyle ilgili sezgileri hakkındaki çalışmasıyla onlara daha önceden atfedilenden daha gelişmiş bir ölüm anlayışına sahip olduklarını ortaya çıkarmıştır. Başarılı bir avlanmanın sonucunda (1) avın bir daha hareket edemeyeceğini, (2) artık büyümeyeceğini, (3) bilincini kaybettiğini ve (4) bu durumun tersine çevrilemeyeceğini dört yaşında çocuklar bile anlıyor gibi görünüyordu. Başka bir deyişle, bu kısıtlı bağlamda, çocuklar da yetişkinlerin ölüm anlayışını oluşturan kesin beklentileri etkinleştiriyor gibiydi.[15]

Eğer çocuklar üç ila dört yaşından itibaren böyle sezgilere sahipse onlara *kişilerin* ölümleri hakkında sorular sorulduğunda neden kafaları karışıyor? Özellikle de akrabalarının ölümü hakkında? Ayrıca neden yetişkinler bile ölümle ilgili teorik soruları kafa karıştırıcı

15. Çocukların ölüm bileşenleri hakkındaki örtük varsayımlarının test edilmesi: Orbach, Talmon, Kedem ve Har-Even, 1987. Çocuklarda ölüm kavramı ve avcılık: H.C. Barrett, 1999.

buluyor? Barrett'ın sonuçları, ölümün farklı bilişsel sistemler tarafından ele alındığını doğrular; o halde yalnızca belirli bir yöne odaklanmalarını sağlayarak çocuklardan gayet belirgin sezgiler elde edebilirsiniz. Bu, yetişkinler için de geçerlidir. Tüm bunları daha iyi anlayabilmek için ölüm sürecinin başka bir önemli yönüne, kişinin ne demek olduğuna dair örtük kavramımızla bağlantısına bakmalıyız.

KİŞİ NEDİR?

Antropologlar uzun bir süre boyunca insanların, kişiyi nasıl tanımladığı; onu diğer cansız nesnelerden, hayvanlardan ve diğer kişilerden farklı kılan kültürel farklılıkları merak etmiştir. Antropolojide sıkça karşılaşıldığı üzere, yeterince basit gibi görünen bir mesele kolaylıkla ifade edilemeyecek, çok karmaşık düşünceler doğurur. Bir kayanın aksine bir hayatım olduğunu, bir solucanda bulunmayan sezgilerim olduğunu, diğer insanlardan farklı biri olduğumu ve diğer bedenlerden farklı bir bedenim olduğunu söyleyebilirim. O halde kişi olabilmek için şu farklı *bileşenlere* sahip olmak gerekir: hayat, sezgi, kişisel kimlik. Hayatımı kaybetmek beni bir cesede, sezgimi kaybetmek zombiye ve bedenimi kaybetmekse hayalete dönüştürür.

Bu tanımlanan bileşenler mekândan mekâna çok değişir. Örneğin Keesing, Kwaioların kişiyi bir beden, "konuşan bir nefes" ve bir "gölge" birleşimi olarak gördüğünü belirtir. Ölüm esnasında ayrılan ve atalarla birlikte yaşamaya başlayan bileşen, "konuşan nefestir." Malezya'daki Bateklerdeyse biraz daha farklı kavramlar vardır. Bir kişi, *lih* (beden), *ñawa* (hayat) ve *bayang* (gölge) bileşenlerinden oluşur. Yalnızca insanlarda ve nefes alan diğer hayvanlarda *ñawa* vardır. *Bayang*, bildiğimiz gölgeden ibaret değildir çünkü bitkilerde bulunmaz. K. Endicott'un aktardığına göre ölüm esnasında bedeni terk eden ve kişisel kimliği belirleyen; "tüm bedene yayılmış, yumuşak, saydam bir varlıktır."[16]

İnsanlar çeşitli bileşenleri tanımlamak için genellikle alışıldık metaforları kullanır ki bu da kimliği neyin tanımladığını ifade etmenin çok zor olduğu düşünüldüğünde pek şaşırtıcı değildir. Farklı bireyler, metaforların nasıl anlaşılması gerektiğine dair bir miktar farklı

16. Kwaioların kişi kavramı: Keesing, 1982. Batek'lerde kişi kavramı: Endicott, 1979.

bir yaklaşım sergileyebilirler. Örneğin kimi insanlar nefesin canlıların yaşamasını sağladığını söylerken diğerleri nefes almanın yalnızca canlılığın bir sonucu olduğunu düşünür. Ayrıca insanlar bu konular hakkında açıklama yaparken söylenmeye gerek duyulmayan çok fazla şey dile getirilmez bile. Örneğin Batekler her bir insanın kendine ait bir gölgesi olduğunu *söylemezler* ama söylediklerinden bu çıkarım yapılabilir.

Bana göre bu kavramların çoğunlukla muğlak olmasının ve kişiden kişiye farklı yorumlanmasının önemli bir sebebi vardır. Bunlar; bilinçli, kasıtlı süreçler tarafından sağlanmayan kendimize özgü sezgilere sahip olduğumuz gerçeklik alanlarıyla ilgilidir. Dolayısıyla kişi bileşenleri hakkındaki açık kanılarımız, sezgisel olarak gerçekleşen bazı süreçleri açıkça tanımlamak için etkisiz bir girişim olabilir (ortak "ivme" kanımızın, çok kesin fiziksel sezgilerimizi açıklamak için zayıf bir girişim olması gibi).

Kişilerle ilgili sezgilerimize dahil olan ilk çıkarım sistemi, *sezgisel psikoloji sistemidir*. İnsanlarla etkileşime girdiğimizde kişilerin tasavvurlarıyla ilgili bu sistemin aktardıklarını temel alırız. Yani sistem, durumun etkileşimde olduğumuz kişiler tarafından nasıl göründüğüne dair otomatik bir açıklama yaratır. Ayrıca olup bitenler, söylediklerimiz vb. hakkında ne tür çıkarımlar yapabileceklerine dair çıkarımlar üretir.

Bir diğer önemli sistem de *canlılık sistemidir*. Bu sezgisel psikoloji sisteminden gayet farklıdır çünkü aynı girdileri gerektirmez ve kişinin aynı yönleriyle alakalı çıkarımlar üretmez. Canlılık sistemi, bir amaca yönelik hareket eden herhangi bir nesne görüldüğünde etkinleşir. Hayvanlar ile kişiler hakkında beklentiler ve çıkarımlar üretir. Örneğin, Clark Barrett'ın deneylerinin gösterdiği üzere, canlılık sistemi başarılı bir avın hedefi olan hayvanla ve kaçmayı başaran hayvanla ilgili çok farklı beklentiler üretir. İlkinin artık çevresinde olup bitenlere tepki vermesi, belli bir hedefe doğru gitmesi, büyümesi, kendiliğinden hareket etmesi vb. beklenmez. Diğerininse ortalıkta dolaşması, hedefleri olması vb. sezgisel olarak beklenir.

Elbette, insanlarla kurduğumuz etkileşimlerin bir başka kritik boyutu, karşımızdaki kişinin kim olduğudur. Bu, insan zihinleri için o

kadar barizdir ki bunun büyük oranda dahil olduğumuz hayvan türünün bir sonucu olduğunun farkına varmak zordur. Kiminle karşı karşıya olduğumuzu anlamamızı sağlayan temel sistem, kişinin sosyal çevresi hakkında zihninde kütüphane dizin kartları ya da personel özlük dosyalarına benzer bir *kişi dosyası sistemi* oluşturur. Bu sistem; etkileşime girdiğimiz her bir kişi hakkında, geçmiş etkileşimlerin anısını da saklayan birer "dosya" tutar. Sistem, ayrıca kişilerin genel yatkınlıkları, geçmişleri hakkındaki gerçekler vb. bilgileri de dosyalar. Farklı kişiler hakkındaki kayıtları, tıpkı kocaman bir biyografi ansiklopedisindeki farklı maddeler gibi saklar. Ancak doğru dosyayı, kısa zamanda geri çekemediğiniz sürece dosya tutmanızın da bir faydası olmaz.

Karşımızdaki kişinin kim olduğunu tanımlamada kişi dosyası sistemine diğer sistemler de bilgi gönderir: Binlerce farklı yüzü depolayabilen ve ilgili yüz görünümünü ilgili dosyayla ilişkilendiren bir *yüz tanıma sistemi* vardır. (Sosyal çevremizde tanıştığımız tüm insanların isimlerini hatırlamak çok büyük çaba gerektirirken yüzleri; söyledikleriyle, yaptıklarıyla, onlardan ne kadar hoşlandığımızla vb. ilişkilendirmenin ne denli kolay olduğunu bir düşünün.) Kullanılabilecek başka bilgiler de vardır: Kişilerin seslerinin yanı sıra yürüyüş tarzları ve diğer ipuçlarına göre de onları tanımlarız.

FARKLI SİSTEMLER UYUM İÇİNDE ÇALIŞMADIĞINDA

Özelleşmiş sistemler; farklı ipuçlarından çıkarımlar, bir kişinin ya da hayvanın farklı yönleri hakkında da beklentiler üretir ama karşılıklı bilgi paylaşımı yaparlar. Bu paylaşım, bilginin tutarlı olmasını gerektirir. Örneğin yüz tanıma sistemi bir kişinin yüzünün tanındığına dair bilgi gönderdiğinde kişi dosyası sisteminin ilişkili kişiye dair dosyayı bulmaya çalışması gerekir. Canlılık sistemi, kişinin hedef odaklı hareket ettiğini bildiriyorsa sezgisel psikoloji sistemi de kişinin erişebildiği bilgileri temel alarak bu amaçların ne olabileceğine dair çıkarımları üretmelidir. Genel anlamda, bir sistemden gelen bilgi, başka bir sistemden gelen bilgiyi düzeltmeye ya da bunun ince ayarını yapmaya yarar. Eğer kişi dosyanız falancanın obur olduğunu söylüyorsa sözkonusu kişinin odadan dosdoğru

geçip mutfağa gittiğini gördüğünüzde bu davranış, anında amaçları (buzdolabına ulaşmak) ve zihinsel tasavvurları (orada birtakım yemekler bulma umudu) doğrultusunda çevrilir.

Zihnin farklı kanıt kaynaklarını ve farklı çıkarım sistemlerini düzenleyen bu resim, herhangi bir sistemden gelen tutarsız bir çıktının ya da bu sistemler arasındaki işbirliği eksikliğinin, normalde sorunsuz çalışan işleyişi altüst edeceğini düşündürür. Enfeksiyon, felç ya da kafa travması gibi sebepler nedeniyle beyinde meydana gelen çeşitli bozukluklarda da tam olarak bu yaşanır.

Prosopagnozi bu tür hastalıklardan biridir. Hastalar, yüzlerine baktıkları kişilerin kim olduğunu hatırlayamaz. Genelde, hasar gören kısım görsel becerileri değildir. Esasında, görmeyle alakalı diğer tüm işlemlerde farklı şekiller ile imgeleri ayırt edebilir ve imgeler arasındaki ilişkileri anımsayabilirler. Yalnızca yüzler, kendine has bir sorun yaratır. Hatta bu bozukluk genellikle *insan* yüzleriyle sınırlıdır. Koyun yetiştirmeye başlayan bir hasta, kendi koyunlarının "yüzlerini" ayrı ayrı tanımaya başlamıştır. Bu bozukluk kişilerin diğer özelliklerine kadar uzanmaz; sesler ve diğer bağlamsal bilgiler doğru biçimde tanınabilir. Bu sınırlı bozukluğun dikkat çekici göstergelerinden biri, hastaların bazen belli görevlerde hasta olmayanlara kıyasla daha başarılı olmalarıdır. Örneğin ters çevrilmiş yüzleri tanımak birçok insan için özellikle zordur. (Denemek isterseniz, bir gazeteyi ters bir şekilde açıp çeşitli siyasetçilerin ve film yıldızlarının fotoğraflarına bakın. Büyük ihtimalle, gazeteyi tekrar düzeltinceye dek bu kişilerin kim olduğunu çıkaramayacaksınız.) Prosopagnozi hastalığından mustarip insanlara ters ve düz duran çeşitli fotoğraflar gösterilip bunları eşleştirmeleri istendiğinde bazen normal deneklerden daha iyi performans gösterirler. Peki neden? Normal deneklerde, yüz bilgisi ile diğer karmaşık görsel şekiller aynı sistemler tarafından işlenmez. Beyindeki özel bölgelere gönderilir. Bunlar da özelliklerin belli bir düzende olmasını bekler (gözler burnun üstünde vb.) ve bu beklentiyi karşılamayan uyaranlar geldiğinde bilgileri karıştırır. Buna karşın prosopagnozi hastalarında yüz bilgisi, genel olarak karmaşık görsel şekillerle ilgilenen beyin bölgelerine gönderilir. Bu bölgelerse dönmüş, ters çevrilmiş

vb. şeyleri tanımada gayet iyidir; dolayısıyla hastaların ters çevrilmiş uyaranlar karşısındaki iyi performansına bir açıklama getirebilir. Prosopagnozide yüz tanıma sistemi ya artık çalışmadığı için hiçbir çıktı üretemez ya da kişi dosyası sisteminin bir şekilde işleyemediği çıktılar gönderir. Ne tür bir beyin hasarının bu tuhaf bozukluğa yol açtığını tam olarak bilemiyoruz ama açıkça görüldüğü üzere yalnızca insan yüz tanıma sistemini etkiliyor.[17]

Capgras sendromu olarak bilinen daha nadir bir bozukluk biçiminden mustarip olan kişiler yüzü tanıyabilir (kişileri tanımlayabilirler) ve kişi dosyası sistemi de ilgili dosyayı çıkarır ama yine de bir şeyler ters gider. Bu sendroma yakalanan insanlar, karşılarındaki kişinin *gerçek* olamayacağına dair güçlü bir sezgiye kapılırlar. Bu sezgi çoğu zaman o kadar güçlenir ki "gerçek" kişinin uzaylılar tarafından kaçırıldığından, ruhlar tarafından ele geçirildiğinden; bir klonunu, kendisine tıpatıp benzeyen birini ya da ikizini kendi yerini alması için gönderdiğinden vb. şüphelenmeye başlarlar. Yüz çehresi gibi göstergelerden (ve aynı zamanda ses gibi diğer ipuçlarından) sözkonusu kişinin XYZ olarak tanınması gerektiğini fark ederler ama kişi dosyası sistemi yine de bu kişinin kim olduğuna dair kesin bir yanıt göndermez. Bu tür bir sorun belki de kişi dosyalarının iki farklı sistem tarafından etkinleştirilmesinden doğmaktadır: Bir sistem, sadece karşımızdaki kişiyle ilgili gerçeklerin takibini yaparken diğer sistem sözkonusu dosyalarla duygusal tepkileri ilişkilendirir. Bu durumda hastalık, duyguların yoksunluğu nedeniyle ortaya çıkar; sonra da kişi dosyası sistemi, yüz tanıma sisteminin gönderdiği tanımlama bilgisini kabul etmez. (Yeri gelmişken; Capgras sendromu hastaları bazen evcil hayvanlar hakkında da benzer sanrılara kapılabilir; bu da kişi dosyası ile bağlantılarının yalnızca gerçek kişilerle sınırlı kalmayıp beyin tarafından kişi

17. Özel yüz tanıma sistemi: Henke, Schweinberger, Grigo, Klos ve Sommer, 1998; Nachson, 1995. Yüz tanımaya özgü sinirsel akım: Bentin, Deouell ve Soroker, 1999. Prosopagnozi ve gizli tanıma: Renault, Signoret, Debruille, Breton vd., 1989; Wallace ve Farah, 1992. Ses tanımanın etkilenmemesi: Habib, 1986. Tanınmayan özelliklerin bir araya getirilmesinden doğan sorunlar: Bliem ve Danek, 1999. Ters çevrilmiş yüzlerin tanınması, Prosopagnozinin genel yorumu: Farah, Wilson, Drain ve Tanaka, 1995; De Renzi ve Di Pellegrino, 1998. Koyun yüzlerinin iyi öğrenilmesi: Mcneil ve Warrington, 1993.

addedilen tüm canlıları kapsadığını gösterir.) Bu tür sanrıların daha belirgin biçiminde kimi hastalar, tüm çevrelerinin tuhaf bir şekilde gerçekdışı olduğunu ve dolayısıyla aslında ölmüş olabileceklerini düşünmeye başlarlar.[18]

Üçüncü bölümde, üçüncü türde bir kişi etkileşimi hastalığını anlatmıştım: sezgisel psikoloji sisteminin diğer insanların zihinsel durumları hakkında yeterli çıkarımlar yapamaması. Bu bozukluk daha çok otistik deneklerde görülür ve bu da çok özel bir işlev bozukluğundan kaynaklanır. Otistik çocuklar, amaç odaklı eylemleri anlayabiliyor gibi görünürler. Fakat diğer insanların inançlarını ve dikkat ettikleri nesneleri tasavvur etmekte büyük zorluk yaşarlar. Bunun sebebi, (sezgisel psikoloji) sistemlerinden birinin çalışmaması, çıkarımları diğer sistemlerin işleyebileceği bir biçimde göndermemesi ya da diğer sistemlerce yaratılan tasavvurlara ulaşamaması olabilir. Yine bu durumda da hastalığa yol açan nedeni anlamak günümüzdeki nöropsikoloji bilgilerimizle zordur. Öte yandan, bu bozukluğun sınırlı olduğunu ve sosyal etkileşimde yalnızca belli çıkarımları etkilediğini biliyoruz. Otistik insanlar zihinsel engelli değildir: Karmaşık toplumsal durumları hesaplamakta zorlanabilirler ama bu tür durumların sosyal doğasına uyum sağlayabilirler, diğer insanların dünyayı farklı gördüklerini bilirler vb.

Özetlemek gerekirse; insanlarla etkileşim kurabilmek için kişilerin farklı yönlerine odaklanan farklı sistemler arasındaki bağlantıların ve bu sistemlerin ayarlarının hassas olması gerekir. Bu düzenin bozulması halinde ortaya çıkabilecek birkaç hastalıktan bahsettim. Fakat dünyada sıklıkla karşılaşılan ve bizi bu tür çözülme durumlarına sokabilecek, yani farklı sistemlerde bağdaşmaz sezgiler ile çıkarımları tetikleyebilecek nesneler de vardır.

18. Capgras sanrısı: Edelstyn ve Oyebode, 1999; Wacholtz, 1996. Kaçırılan ve yerlerine kopyaları konulan evcil hayvanlar: Somerfield, 1999; Tanıdık nesnelerle ilgili benzer sanrılar: Anderson, 1988. Kişinin kendi ölümüyle alakalı Cotard sanrısı: Leafhead ve Kopelman, 1997.

CESETLER ÇÖZÜLMEYE SEBEP OLUR

Ölü bedenler bir bakıma başkalaşımlara benzer; sezgilere aykırı olsalar da gerçektirler. Aralarında bir fark vardır: Biyolojik başkalaşımlar eğlenceli olsa da doğal çevremizin pek önemli bir parçası değildir. Buna karşın ölü bedenler, sosyal çevremizin çok daha önemli bir parçasıdır. Hem sosyal çevremizle alakalı yaygın çıkarımları destekleyecek hem de aynı zamanda bu çıkarımlarla çelişecek biçimde tasavvur edilirler. Dolayısıyla, başka bağlamlarda beyin hasarından veya diğer bilişsel bozukluk biçimlerinden mustarip insanlarda gördüğümüz tarzda bir çözülme yaratır.

Ölü bir kişiyle karşı karşıya kalındığında çeşitli sistemlerden bir dizi karmaşık çıkarım tetiklenir ve bunlar uyuşmuyor gibi görünür. Ölü bir kişinin görülmesi, muhakkak canlılık sisteminden belirli çıkarımları etkinleştirir. Ölü hayvanlar gördüğümüzde de benzer sezgilere kapılırız. Sezgisel olarak, zamanı gelince hayvanların tamamıyla hareketsiz kalacağını ve ondan sonra da hiçbir amaçları ya da ilgi nesneleri olmayacağını varsayarız. Kişiler sözkonusu olduğunda durum biraz farklıdır çünkü canlılık sistemi ve sezgisel psikoloji sistemi normalde kişi dosyası sistemiyle çok fazla bilgi paylaşır.

Tanıdık birinin ölümünün ardından, bu sistemlere göre açıklandığında hem bilindik olan hem de gayet tuhaf bir deneyim sunan bir şeyler meydana gelir. Bir yandan, canlılık sistemi bu kişilerle alakalı gayet net bir çıktı üretir. Bunlar eski kişilerdir, artık amaçları yoktur vb. Diğer yandan, kişi dosyası sistemi bir türlü "kapanamıyor" gibi görünür. Âdeta halen ortalıkta dolanıyormuşçasına bu kişiyle geçmişte kurulan etkileşimlerden edinilen bilgileri temel alarak çıkarımlar üretmeyi sürdürür. Bu tutarsızlığın belirtilerinden biri, cenaze törenlerinde duyduğumuz ya da sarf ettiğimiz beylik ifadedir: "Böyle olmasını isterdi." Yani cenaze törenini düzenleme biçimimizi onaylardı. Birçok kişi bu cümleyi sarf etmişse de bu düşüncede ikna edici olmasının yanında saçma bir yön vardır. Ayinlerin uygun bir şekilde yapılıp yapılmadığına hükmetmek canlı varlıklara has bir eylemdir; oysa sizin cenaze töreninizin yapılması ancak ölü bir bedene dönüşmeniz halinde mümkün olur ve ölü bedenler bir şeyler üzerine hüküm vermez, hatta hiçbir şey yapmazlar. Yine

de bir şekilde ortaya çıkan bu düşünce doğal karşılanır çünkü kişi dosyası sistemimiz halen çalışıyor ve canlılık sisteminin sağladığı bilgileri kullanmadan çıkarımlar üretiyordur. Bu iki bilgi kaynağı birbiriyle çatıştığı zaman bu cümle saçma görünecektir.

Hepimiz, ölü insanlar hakkında kişi dosyaları temelinde çıkarımlar yaparız. Ölü insanlara kızarız, yaptıklarını onaylarız, bir şeyi şu ya da bu şekilde yaptıkları için onları azarlarız ve çoğu zaman da öldükleri için güceniriz. Dikkat edin; tüm bu duygular, canlılık sisteminin bu tür çıkarımların önünü anında keseceği varlıklar hakkındadır. Başka bir deyişle, tanıdığımız bir kişinin cesediyle karşı karşıya kaldığımızda büyük oranda, tıpkı yukarıda anlattığım çözülmeye yol açan hastalıklardan birinden etkilenmiş gibi oluruz. Yani çıkarım sistemlerinin biri çıkarım üretmekle meşgulken bir diğeri bu tür çıkarımları hariç tutan çıktılar gönderir.

Çıkarım sistemleri arasındaki bu çözülmenin bir diğer belirtisi de çoğu zaman cenaze törenlerine hâkim olan suçluluk duygusu olabilir. Yakınlarımızı gömerken neden suçluluk hissederiz? Buna dair akla iyi bir açıklama gelmiyor. Belki de bu tanıdık deneyim, bilişsel çözülme açısından daha çok anlam kazanır. Cesedin ortadan kaldırılması, bedeni hem cansız bir nesne (canlılık sistemi) hem de bir tehlike sinyali (bulaş sistemi, avlanma sistemi) olarak gören kimi zihinsel sistemlerin zorlamasıyla yürütülür. Fakat cesedin ortadan kaldırılması aynı zamanda, kişi dosyası sistemimiz müdahil olduğu sürece, henüz *yok olmamış* bir kişiyle ilgilenmeyi de içerir.

Filozoflar ile antropologlar, çoğu zaman insanların iflah olmaz *düalistler* olması nedeniyle ölümün insanlara has kavramsal bir sorun teşkil ettiğini varsayar. Yani bedenin ve zihnin iki farklı şey olduğunu sezeriz. Bu da bedenin yıkımının ardından nasıl olup da zihnin de kayıplara karıştığını anlamamızı zorlaştırır. Fakat cesetlerin yarattığı bilişsel bilmece aslında bundan daha da özeldir. Beden ve zihin üzerine soyut kavramlarımızdan doğmaz, aksine sezgilerimizin ve bazı çıkarım sistemlerimizin belli bir çalışma biçiminin sonucudur. Aynı anda hem düalist olabilir hem de bedenler nefes almayı bıraktığında zihinlerin de solup gittiğini kabul edebilirsiniz. Buradaki özel sorunu yaratan, kişinin yaşamını sürdürdüğü kanısı

değil; biri canlılık diğeri tanımlamayla ilgilenen ama her ikisi de kişilere odaklanan iki sistemin gönderdiği sezgilerin çatışmasıdır.

Neden çok fazla ölüm ayini olduğunu ve her ne kadar çok farklı biçimlerde olsalar da hepsinin genel olarak ölü bedenle ne yapılması gerektiğine dair kuralları merkezine aldığını artık daha iyi anlayabiliriz. Esas mesele de budur zaten. İnsanların tasavvurları, ölümden sonraki yaşamın ayrıntılı tariflerinden ziyade ölü bedenin başka bir varlık durumuna geçişine odaklanır. Ayrıca bu açıklama, bu tür ayinlerde sıkça öne çıkan ölüm geçişinin iki evresinin daha çok anlam kazanmasını sağlar. Bu iki evre, psikolojik faaliyet açısından iki farklı döneme karşılık geliyor olabilir: insanların halen burada anlatıldığı gibi farklı olduğu birinci evre ve ardından kişilerle ilgili yalnızca anıların kaldığı ikinci evre. Fakat bu anılar zamanla solup gider ve bir daha kişi dosyası çıkarımları üretemez.

ODAKLANMIŞ KEDER İLE KORKU MU, GENEL DEHŞET Mİ?

Her ne kadar en son aşamada ele alınması mantıklı olsa da genellikle ölümle ilgili tasavvurlarımızla ilgili düşüncelerimiz hakkında ilk bahsettiğimiz unsur keder olur. Keder, çok özel bir duygudur çünkü burada bahsettiğim çözülmeye yol açan nesneyle alakalıdır: birkaç zihinsel sistemin, hakkında tutarsız sezgiler ürettiği bir kişi. Bu aslında genel anlamıyla kederi değil de ölü insanların var olduğu bir ortamdaki özel bir kederi açıklar.

Kederi neden hissettiğimiz aslında çok iyi anlaşılmaz. Öte yandan, evrimsel tarihimizi hesaba kattığımızda bu duygunun bazı yönleri anlam kazanır. Bir çocuğun, size bakan ebeveynlerin ya da çocuğunuzla ilgilenen büyükanne ile büyükbabanın ölümü, elbette genetik bir felakettir. Genetik hesaplamalar yapmak kalpsizlik gibi görünse de küçük bir çocuğu kaybetmek gerçek bir felaketken bir bebeğin ölümü daha az hasar verir (daha az yatırım boşa gitmiştir); ergenlik çağındaki bir çocuğun kaybedilmesi belki de en kötü senaryodur (tüm yatırımlar boşa gitmiş, bir genetik aktarım kaynağı kaybedilmiştir); yaşlı bir ebeveynin ölümüyse daha az travma sebebi olsa gerek. Kederin görece yoğunluğunun (her zaman ölçülmesi

zor bir şeydir ama büyük ölçekli karşılaştırmalar bazı istatistiksel çıkarımlara fırsat verir) bu tahminlere denk düştüğüne dair birtakım kanıtlar vardır. Fakat kaybettiğimiz insanlar bunlarla sınırlı değildir. Yoğun şekilde sosyal bir tür olduğumuz ve çok uzun süredir küçük gruplar halinde yaşadığımız için bir grup üyesinin kaybı, değerli bilgiler ve potansiyel işbirliği açısından büyük bir kayıptır.[19]

Tüm bu evrimsel değerlendirme, neden bazı insanlar için diğerlerine kıyasla daha çok kederlendiğimiz konusuna ışık tutabilir ama yine de en başta neden bu kadar yoğun olumsuz duygulara kapıldığımızı açıklamaya yetmez. Biyologlar, birçok olumsuz duygunun belki de ardından yapacağımız seçimleri ayarlamak için evrimleşmiş olabileceğini tahmin eder. Örneğin birine kötü davrandığımız için hissettiğimiz yoğun pişmanlık duygusu, gelecekte diğer insanlarla daha iyi uyum sağlamak için duygusal bir dürtüye yol açabilir. Fakat bu açıklama birinin ölümüyle karşı karşıya kaldığımız durumlarla ilgisizdir çünkü ölüler bundan sonra hiçbir fiili sosyal etkileşimde yer alamaz. Öte yandan belki de bu son husus, insanların zihninde tamamıyla bariz olmayabilir. Daha önce öne sürdüğüm üzere, ölü bir beden sözkonusu olduğunda kimi zihinsel sistemler, sanki kişi halen hayattaymış gibi işlevini sürdürür. Bu nedenle keder hakkında genel bir açıklamamız yoktur fakat ölümün zihinsel sistemlerimizin yalnızca *bazı* bölümleri tarafından bir son olarak tasavvur edildiğini daha iyi anlayabiliriz.

Ölü bedenlerin yoğun duygusal etkiler yarattığı süreç yalnızca kederlenmekten ibaret değildir. Clark Barrett'ın deneylerinin gösterdiği gibi, ölüm anlayışımız çoğunlukla *avlanma* bağlamında gelişen canlılık sezgilerimizi temel alır. Her ne kadar günümüz çocukları avlanmaya pek aşina olmasalar da bu; sezgilerinin en kolay elde edildiği, en kesin olduğu bağlamdır ve bize sürece dahil olan duyguları anlama konusunda farklı bir bakış açısı sunar. "Korku yönetimi" teorisini savunanlar, *genel anlamda ölümlülüğün* bir korku sebebi olduğunu iddia etmişlerdir. Çıkarım sistemleri üzerine yapılan mevcut çalışmalar da *av olmanın* çok daha belirgin bir sezgi ve duygu

19. Keder ve üreme potansiyeli: Crawford, Salter ve Jang, 1989.

kaynağı olduğunu öne sürer. Gerçekte ölü av yalnızca ölü bedenlerin bir alt kümesidir. Fakat sezgisel sistemlerimiz pekâlâ olayları tersinden yorumluyor olabilir, avları iyi anlaşılan bir nesne olarak görürken diğer ölü bedenleri avın bir analojisi gibi tasavvur edebilir. Yani bir cesedin görülmesi, ıstırap verici gerçeklikle ilişki kurulmasına yol açıyorsa bunun sebebi; ölü kişinin, bir dereceye kadar, başarılı bir avlanmanın mağduru şeklinde tasavvur edilmesi olabilir.

ÖLÜ BEDENLER VE DOĞAÜSTÜ FAİLLER

Birinci bölümde birçok dini olgunun bir bağıntı komplosunun sonucu olabileceğini öne sürmüştüm. Yani bir kere belirli bir tema ya da nesne çeşitli zihinsel sistemlerde bol miktarda çıkarımı tetiklediğinde bunun büyük oranda kültürel ilgi ve detaylandırma nesnesine dönüşme ihtimali daha fazladır. Ölü bedenler için durum kesinlikle böyle görünmektedir. Mevcudiyetleri, farklı amaçlarla farklı sistemleri etkinleştirir. Bulaş sistemimizin gönderdiği sezgilerin bağıntılı kavramsal bir yorumu oldukları için kirletici addedilirler; farklı zihinsel sistemlerimiz, onlar hakkında tutarsız sezgiler ürettiği için büyüleyicidirler; onlarla olan kişisel ilişkilerimiz nedeniyle duygusal olarak belirgindirler; zihinsel şemaları ve avcılardan kaçınma dürtüsünü etkinleştirdikleri için de korkunçlardır.

Yeniden doğaüstü şablonlar kataloğumuzu ele alalım. Kategorilerden biri olan cansız nesneler, genellikle yapay eser olduğu kadar çevrenin bir parçasıdır da ve kasıtlı özellikleri bulunduğu söylenir; insanların dua ettiği bir heykel mesela. Carlo Severi'nin verdiği örneklerde bir Guna şaman, kendi özel dillerinde ne söylerse anlayacakları düşünülen bir dizi heykelcikle konuşur. Birçok yerde insanlar, özel bir kayanın ya da ağacın çeşitli durumları ve insanların nasıl davrandığını anlayabildiğini düşünür. Tüm bu inançlar özel çaba gerektirir çünkü sezgilere aykırı nitelikleri büyük oranda ikna edici olmaktan uzaktır. Madonna'nın hastaları iyileştirebildiğini ya da heykelciklerin ruhlarla savaşacağını düşünmek, birçok insanın çok sayıda ve sezgilere aykırı hikâyeyi, nesnenin gerçekten de dikkat çekici olmasını sağlayacak biçimde bir araya toplamasını zorunlu kılar. Bu durum, çok sıkı bir çalışma gerektiriyor sanki.

Fakat ölü bedenler insanlar tarafından yaratılmadığı, onlarla karşılaşmak için özel bir çaba gerekmediği ve *kaçınılmaz* bir şekilde belirgin bilişsel etkiler doğurdukları için özeldir. Haklarında ne düşünmek istersek isteyelim, ölü bedenler dikkat çekicidir. Kişi dosyası sistemimiz ile canlılık sistemimizin ilgili kişiler hakkında uyumsuz tasavvurlar yaratması ve üstüne avlanma korkusu ve yoğun keder duygusunun da eklenmesiyle özel bilişsel etkilere yol açarlar.

İnsanların zihinlerinde, yakın zamanda ölenlerden korkmalarına ya da onlara temas etmeyi dehşet verici veya kirletici bulmalarına yol açacak özel bir "metafizik" neden bulunduğunu düşünmek gereksizdir. Bu sezgiler ve duygular, ölülerle ilgili özel bir dini kavramımız olsa da olmasa da varlığını koruyacak evrimleşmiş sistemler tarafından gönderilir. Aynı şekilde, yakın zamanda ölenlerin kuşkusuz hem burada hem de uzakta olduklarına dair kafa karıştıran bir kanıyı benimsemek için dini ideolojilere de ihtiyacımız yoktur. Bu kafa karıştırıcı izlenim, zihnimizde ölü kişiler hakkında uyumsuz sezgiler üreten iki sistemden kaynaklanır. Bunların hiçbiri dini kavramlara bağlı değildir. Ölü kişiler, farklı sezgilerin bir birleşimi nedeniyle özel nesnelerdir. Zihindeki sistemlerden biri, onları görülemeyen ve kolaylıkla tarif edilemeyen tehlike kaynağı olarak tasavvur ederken başka bir sistem onlarla kurulan etkileşimler hakkında çıkarımlar üretir; bir diğeri de onların artık amaçları ve etkileşimi olamayacağını varsayar; nihayetinde ölüm koşulları kendi içlerinde korkuya zemin hazırlar.

Ölülerin ruhlarının, "gölgelerinin" ya da "mevcudiyetlerinin" bütün dünyada en yaygın doğaüstü fail türü olmasına şaşırmamalıyız. Bu eşitlik (çıkarım sistemlerimizin gördüğü ölüler = doğaüstü failler), doğaüstü faillere dair kavramların aktarımında en basit ve haliyle en başarılı formüldür. Birçok yerde, bu basit eşitlik elbette tanrılar ya da eskiden kişi olmayan ruhlar gibi diğer faillerin daha karmaşık tasavvurlarıyla bir araya gelir. Fakat bu karmaşıklıkların doğrudan eşitliğin *yerine geçtiği* durumlar nadiren görülür.

Bazı durumlarda ölü tasavvurları; Hıristiyanlar, Yahudiler ve Müslümanlarda gayet doğal görünen ve bir dereceye kadar Hindu ve Budist görüşleriyle de uyuşan "kurtuluş" öğretilerinde olduğu gibi,

doğaüstü faillerle özel bir biçimde ilişkilendirilir. Bu, hiçbir şekilde, ölümle ilgili dini tasavvurların genel bir özelliği değildir; daha ziyade kişisel nitelikleri olan belli bir "ruh" görüşünü, bu ruha iliştirilmiş özel bir "kaderi," ahlaki değerin bu kaderi etkilediği bir sistemi ve geçmişteki eylemlerin sonucunda ruhun başına neler geleceğine dair karmaşık bir açıklamayı bir araya derleyen özel bir ideolojidir. Tüm bunlar, temelde yazılı metinlerin önemli olduğu belli teolojilerin etkisiyle dünyanın *bazı* kısımlarında görülür; bu konuya sonraki bölümlerde değineceğim. Fakat sadece bundan ibarettir: ölü insanların karşısında doğal olarak barındırdığımız duygulardan ve tasavvurlardan yüksek bilişsel belirginlik edinen birçok türde ideolojiden biri.

Cesetlerin özellikleri, rahatlama ihtiyacımızdan oldukça farklı sebeplerle kimi doğaüstü failleri *bağıntılı* kılacak malzemeleri sunar. O halde dinler, pekâlâ ölü bedenlerden ziyade ölümle alakalı olabilir. Ölüler, stratejik bilgi ile fiziksel olarak sezgilere aykırı bir varlığa sahip güçlü failler hakkındaki sezgilerin tek kaynağı değildir. Fakat zihin yapımızın yanı sıra bu gerçek ve sezgilere aykırı nesnelerin trajik bir şekilde bol bulunduğunu düşündüğümüzde, bu tür sezgiler için zengin bir kaynak oluştururlar. yonunu düşündüğümüzde bu tür sezgiler için zengin bir kaynaktır.

7

NEDEN AYİNLER VARDIR?

Köylüler, belirlenen günde, uzun zaman önce aralarından ayrılan ve artık hem kudretli bir ruh hem de bir kaplan adam olan kahramanları Buyut Celi'ye adanmış mabedin yakınında toplanıyorlar. Buyut'a dua eden insanların bir kısmı, onu bazen devasa ve korkutucu bir kaplan kafasıyla görüyor; bazılarıysa bir köpek biçiminde. Kimse bakmıyorken arka ayakları üzerinde doğrulup yürüdüğü söyleniyor. Mabette birkaç yadigâr var: bir mızrak ucu, küçük bilezikler, üstündeki yazıları zar zor okunan birkaç bakır levha, tunç bir tas. Mabedin koruyucusu beyaz bir kumaşa sarılı bu yadigârları yapının yanındaki bir raftan alıp yardımcılarına teslim ediyor, onlar da bu yadigârları özenle kumaştan çıkarıp bir yastığın üzerine yerleştiriyor. Diğer katılımcılar da artık yastığın çevresinde toplanmış durumda. Koruyucu, sırayla her bir yadigârı temizlemeye başlıyor; önce mızrak ucunu bir misket limonu dilimiyle ovuyor, sonra üzerine bir miktar pirinç kabuğu serpip bu sefer de bambu talaşıyla ovuyor. Bu prosedür üç kez tekrarlanıyor ve sonra yadigâr, diğer katılımcılara aktarılıyor; her biri, mızrak ucunu aynı şekilde temizleyip saat yönünün tersinde, yanında duran kişiye aktarıyor (yadigârı diğer yöne aktaran kişi muhtemelen ölecektir). Sonra yadigârların her biri sırayla inceleniyor, her katılımcı dua ederken yadigârı alnına dayıyor. Ardından yadigârlar kadınlara veriliyor ki onlar da bu kutsamadan ve korunmadan pay alabilsin. Nihayetinde koruyucu,

sonraki yılın törensel temizliğinde yeniden çıkarılmak üzere tüm nesneleri yerine koyuyor.[1]

Dindarlar, tanrıça Chandli'nin şerefine, rahibin tanrıçaya dua ederken bedenine kutsanmış su dökerek arındırması için bir keçiyi tapınağa götürüyorlar. Rahip daha sonra keçiye çiçekler, tütsü, pirinç ve su sunuyor, ona ibadet ediyor ve kulağına dualar fısıldarken ruhunun da birazdan özgür kalacağına söz veriyor. Ayrıca ilahi bir güç taşıdığı düşünülen özel bir kılıca da ibadet ediyor. Bir diğer katılımcı kılıcı kaldırıp keçinin başını tek vuruşta kesiyor. Baş, daha sonra tanrıçaya sunulmak üzere sunağa bırakılıyor. Hayvanı kurban eden adam, onu götürüp etini arkadaşları ve akrabalarıyla paylaşıyor.[2]

Herkes, yeni bir şamanın resmi kabul törenini izlemek üzere toplanmış. Kıdemli şamanların yönettiği uzun bir dans sürecinde, aday da evlerden birinde dikilmiş kısa bir direk ile köyün ortasındaki uzun bir direk arasında durmaksızın gidip geliyor. Sonra "oynaması"; yani bir koçla, hayvanın ağzını açıp dilini ısırıncaya dek boğuşması söyleniyor. Bir başka ayin görevlisi kavgaya karışıp, koçun kafasını kestikten sonra göğsünü yarıp halen atan kalbi yeni şamana verinceye dek tüm köylüler bu boğuşmayı izliyor. Artık gözleri bağlı olan yeni şaman, kalbi ağzına alıyor ve tehlikeli cadıların kendisini düşürmeye çalışacağı söylenen direğin tepesine tırmanıyor. Ardından da bir yardımcı tırmanıp gözbağını çözüyor. Şaman artık resmi olarak, cadılarla ve kötü ruhlarla savaşacak denli güçlü sayılıyor.[3]

Yetişkinliğe geçiş adaylarına (köyün dışında, tecrit edilmiş bir yerde bir yıl sürecek ayinlerin ardından tam bir erkek olacak genç delikanlılar) yakın zamanda gerçekleşecek ayinde ölüme yaklaşacakları söyleniyor. O zaman geldiğinde hiç karşı koymamaları, aksi halde gerçekten ölebilecekleri tavsiye ediliyor. Büyük bir havuza götürülüyorlar ve nefes almak için çabaladıkları sırada yetişkin adamlar tarafından suya bastırılıyorlar. Kadınlar biraz uzakta toplanıyor ve adayları gözlerden saklayan erkeklerin arasından boşluk bulup bakmaya çalışıyorlar. Sonra "katil" geliyor ve küçük bir bıçakla

1. Cava'daki ruh yadigârları: Beatty, 1999.
2. Tanrıçaya kurban verme: Preston, 1980, Zikreden Fuller, 1992, s. 83.
3. Nepalli Kham Magar halkında şaman kabul töreni: Sales, 1991.

delikanlıların karnına dokunuyor. Sonra gidip büyük bir mızrakla dönüyor; bu sefer delikanlıların hepsinin karnına saplıyor (ya da belli bir mesafeden öyle görünüyor). Ölü sayılan delikanlılar daha sonra bir yıl kalacakları yetişkinliğe geçiş kampına yetişkinlerin omzunda götürülüyorlar.[4]

ÇOK ÖNEMLİ (VE DAHA AZ ANLAM İFADE EDEN) EYLEMLER

Bu örnekler Cava, Hindistan, Nepal ve Orta Afrika'dan alınmıştır fakat demek istediğimi anlatmak için herhangi başka bir kıtayı ya da dini de seçebilirdim. İnsan gruplarının çoğunda çeşitli türlerde ayinler vardır ve doğaüstü faillere dair kanılar da genellikle bunlarla ilişkilendirilir. Gerçekten de insanların tanrılar ya da atalara dair kavramlara, özel zamanlarda gerçekleştirilecek ve belli sonuçların beklendiği belirli eylem dizilerine ilişkin buyruklar olmadan sahip olması nadir görülür.

Peki insanlar neden tüm bunları yapmak için zaman ve kaynak harcarlar? Ayinler, çoğu zaman insanların yoğun duygusal deneyimlerle aşkın bir âleme katılmaları, tanrılar ve ruhlarla bütünleşmeleri için bir fırsat olarak tarif edilir. Ayinlerin tanrılar ve ruhlar hakkında çok derin anlamlar ilettikleri, bu sayede doğaüstü kavramların gerçek öneminin birtakım özel deneyimlerle aktarıldığı söylenir. Bu kadar yüce olmasa da ayinlerle ilgili bir başka açıklama da insanların hem yardım dilemek hem de ibadet edip sadakatlerini sergilemek üzere tanrılar ve ruhlarla etkileşime girmeleri için bir fırsat olmasıdır. Esasında birçok yerde insanlar; ayinin faydalı olacağına, yağmur getireceğine ya da bereketli ekinler vereceğine güvenirler. Tüm bu bakış açıları, insanların kendi ayinlerini nasıl gördüklerine dair değerli anlayışlar sunsa da yeterli değildir. Tüm insan gruplarında ayin vardır ve birazdan göreceğimiz üzere birtakım önemli özellikleri ortaktır. Açıklamaya çalışmamız gereken husus, ayinlerin neden bu kadar *genel* bir insan etkinliği olduğudur.

4. Orta Afrika'daki Gbaya delikanlılarının yetişkinliğe geçişi: Vidal, 1976.

Bir ayini sıradan bir eylemden ayıran en bariz özellik, ayin performansını özel kuralların düzenlemesidir. İlk olarak; katılımcıların hepsine, deyim yerindeyse, özel bir *rol* verilir. Yukarıdaki hayvan kurbanı örneğindeki rahipler Brahman'dır, bu da onların çeşitli öğeleri nasıl kutsayabildiğine ve neden hayvanı bizzat öldüremediklerine bir açıklama getirir. Aynı şekilde Buyut'un yadigârlarını temizlemek, temelde mabetten ve yadigârlardan sorumlu koruyucu ile gruptaki erkeklerin işidir. Kadınlar bu halkanın bir parçası değildir ve yadigârlara ancak öncelikli katılımcılar tarafından temizlendikten sonra dokunabilirler. Erkekler ile kadınlar arasındaki bu ayrım; törende her bir cinsiyetin belli bir role ataṇdığı, Orta Afrika'daki Gbaya halkının yetişkinliğe geçiş örneğinde daha da belirgindir. İkincisi, *mekân* da özeldir: Buyut'un mabedinin yanına dikilmiş özel bir platform, yerel tanrıçaya adanmış bir Hindu tapınağı, köyün ortasındaki direk, ormanda bir gölet. Üçüncüsü, eylemlerin her biri özel bir *tarzda* yerine getirilmelidir. Keçiyi kutsayıp ona ibadet etmek özel formüller gerektirir. Buyut'un yadigârlarını temizlemek sıradan bir yıkama işlemi değildir; hatta yadigârların çeşitli malzemelerle ovulma sırası bile gayet önemli olmalıdır. Dördüncüsü; ayinde kullanılan kutsanmış kılıç ya da özel yadigârlar gibi gereçler, prensipte daha kolay bulunabilen başka ürünlerle değiştirilemeyecek *özel nesnelerdir*. Son olarak, *senaryo*; yani eylemlerin sırası da kesinlikle çok önemlidir. Keçi, kafası kesildikten sonra kutsanamaz; koruyucu temizlemeden önce yadigârlara dokunulamaz ya da şaman, koçla dövüşmeden önce direğe tırmanamaz.

İnsanlar belli sonuçlara ulaşmak için ayin düzenlerler (tanrıların korumasını kazanmak, gençlerin erkeğe dönüşmesi) ama kurallara bağlanmış eylemler ile beklenen sonuçlar arasındaki bağlantı çoğu zaman pek şeffaf değildir. Cavalılar yadigârları temizleyip onlara dokunmanın birtakım faydalı sonuçlar doğuracağını varsayar ama bu durum, aradaki bağlantıyı açıklamaz. Ayrıca neden yadigârlara tam olarak bu sırayla dokunmak gerekiyor? Neden saat yönünün tersinde elden ele aktarılıyor? Birçok ayinde belirli eylemlerin hiçbir açıklaması yoktur. Göründüğü kadarıyla, Kham Magar halkı, şamanın neden bir tavuğun bacağını değil de bir koçun dilini

ısırmaya çalışması gerektiğini açıklamaz. Yerel açıklamaların olduğu yerlerde de bunlar, çoğu zaman birinci bölümde anlattığımız gibi, dini açıklamalardır; bir unsuru açıklarken ayrıca açıklanması gereken başka bir unsuru ortaya çıkarırlar. Örneğin Cava'daki insanlar yadigârları saat yönünün tersinde elden ele aktarırlar çünkü yaygın Endonezya inancı nedeniyle bu hareket, bazı öğelere odaklanırken (bu durumda, yadigârları kutsama) saat yönünde yapılan aktarım bu kutsamayı dağıtır. Fakat bunun neden böyle olduğuna dair hiçbir açıklama yoktur.[5]

Törenlerin çoğu zaman onları düzenleyen kişiler için *anlamlı* olduğunu söyleriz. İnsanlar belki de ayinler vasıtasıyla; kendileri, diğerleriyle ilişkileri, tanrılar ve ruhlarla bağlantıları hakkındaki önemli mesajları kavrayabiliyor ya da ifade edebiliyorlardır. Bu, pekâlâ kimi ayin katılımcılarının, performanslarına dair kendi kendilerine sunduğu bir gerekçe olabilir. Peki ayinler gerçekten de bu kadar çok anlam taşıyor mu? Açık konuşmak *gerekirse* bir koçun dilini ısırmak ya da huysuz görünümlü birinin çocuklarınızı öldürüyor gibi yapması *ne anlama* geliyor? Burada aktarılan bilgi nedir? Göründüğü kadarıyla pek bir şey değil. Eğer insanlara bu tür ayinlere katılarak ne öğrendiklerini ya da neyi ifade ettiklerini sorsaydınız bunu çok tuhaf bulurlardı. Çoğu insan grubunda her türden ayin vardır ama bunların neden yerine getirilmesi, özellikle de neden buyrulduğu gibi özel şekilde yapılması gerektiği konusunda insanlar iyi bir açıklama yapamaz. (Teologların bu tür yorumlar getirdiği yerlerde bile [Hindu ayinleri iyi bir örnek olabilir] insanların çoğu bu tefsire pek kulak asmaz, daha çok performansın kendisiyle ilgilenirler.)

Esasında girişimin tamamının, aktarılan bilgi miktarının *azaltılması* yönünde kurulduğunu düşündüğümüzde bir ayinde neler olduğunu daha kesin bir şekilde tahmin edebiliriz. Antropolog Maurice Bloch, ayinlerin çoğunda kullanılan dilin ya eski (ki ne anlama geldiğini kimse anlamaz) ya da kalıplaşmış (ki önceki ayinlerde de olduğu gibi aynı sözleri tekrarlamakla yükümlüsünüzdür) olduğuna işaret etmiştir. Eylemler için katı emirler ve yapılan ile beklenen

5. Saat yönünde merkezkaç hareketi: Bowen, 1997, s. 135.

arasında açık bir bağlantının olmayışının da bir araya gelmesiyle ayinler, sosyal etkileşimin diğer durumlarına nazaran daha az anlamın aktarıldığı olaylara dönüşür. Elbette, az ya da çok diğer herhangi bir insan eylemiyle karşı karşıya kaldığınız durumlardaki gibi, yapılan şeyle çeşitli fikirleri kesinlikle ilişkilendirebilirsiniz. Fakat bu çoğunlukla serbest yorumdan öteye geçemez ve ilişkiler de kesinlikle eylemlerin açıklaması olamaz. Her bir ayin eylemi ile muazzam sayıda kanıyı ilişkilendirebilirsiniz ama yine de neden bu eylemden ziyade *şu* eylemin yapıldığı hakkında net bir gerekçe bulamazsınız. Bu nedenle, insanların kendi ayinleri hakkındaki tefsirleri çoğu zaman muğlak, dolambaçlı, soru sorduran, gizemlerle dolu ve hayli özgün olur.[6]

DİKKAT ÇEKİCİ ARAÇLAR

Antropolog Roy Rappaport'un işaret ettiği üzere, bazı anlamlar ayinler vasıtasıyla aktarılabilse bile yine de bu, ayinin neden o şekilde iletilmesi gerektiğini açıklamaz. Yani daha önceki soruyla yine karşı karşıyayız: Mekân, senaryo, aktörler ve araçlar konusunda neden böylesine katı gereklilikler vardır? Diyelim ki bir Hıristiyan düğünü, Tanrı'nın huzurunda babanın kızı üzerindeki otoritesini damada aktarması *anlamına* geliyor. Bu, geçerli bir yorum olsa bile yalnızca insanların ayin *olmadan* bile dile getirebileceği bir şeyden bahseder ki ayinlere neden ihtiyaç duyulduğunu açıklamak istiyorsak pek işimize yaramaz. Chandli'nin köyde olup biten her şeyden haberi olduğu varsayıldığına göre, öyleyse neden keçiyi öldürdükten sonra tanrıçaya dilediği zaman gelip payını alması söylenmiyor? Eğer Buyut Celi'nin yadigârları insanları koruyorsa neden korunmaya muhtaç insanlara ödünç verilmiyor? Bir şaman, eğitimini tamamladıktan sonra, neden ihtiyarlar onu sınayıp sonuçları açıklamıyor da tüm bu karmaşık, tehlikeli ve açıkça ilgisiz deli saçmasıyla uğraşıyorlar? Neticede delikanlılar eninde sonunda büyüyeceğine göre, neden tüm köyü bir araya toplayıp bu gençlerin artık erkek oldukları ve buna göre muamele görmeleri konusunda fikir birliğine varılmıyor?

6. Bloch'un ayinler hakkında yorumları: Bloch, 1974. Sembolizm, anlam değildir: Sperber, 1975.

Egzotik törenleri düşündüğümüzde akla bu üstünkörü sorular gelir ama daha aşina olduğumuz törenler de muğlaklık bakımından pek altta kalmazlar. Neden gelini babası getirirken damadın mihrapta beklemesi gerekir? Neden bu olaya tanık olmaları için arkadaşlar ve akrabalar davet edilir? Neden hediye partileri, vaftizler, atanma törenleri ve cenazeler düzenleriz? Neden tüm bu zahmete giriyoruz?[7]

O halde buradaki mesele, antropologlar Caroline Humphrey ile James Laidlaw'un işaret ettiği gibi, insanların neden belli bir *etki şekli* gibi görünen şeylere başvurma ihtiyacı duyduğunu açıklayabilmektir. Bu, çok genel bir olgu olduğundan insan temayülü hakkında psikolojik bir açıklamaya ihtiyacımız var gibi görünüyor. Ne var ki ayinler, birtakım belirli yatkınlıkları ya da özel uyum avantajlarını kolaylıkla gösterebileceğimiz bir etkinlik değildir. İnsanların toplu törenler düzenleme yetisini ya da dürtüsünü nasıl geliştirdiğini, bu dürtüyü yaratan genlerin ayinci olmayan genotipe kıyasla nasıl daha iyi yayıldığını açıklamak, hatta bu konuda tahminde bulunmak bile zordur. Elbette kimi antropologlar, ayinlerin ilk insan toplumlarında ortaya çıkışına dair son derece tahmine dayalı köken senaryoları önermişlerdir. Birlikte ayin düzenlemek, her bir kişinin ayin senaryosunda belirtildiği şekliyle kendi rolünü oynadığı eşgüdümlü bir eylem gerektirir. Bu, grupları daha da birleştirip gruptaki kimi koalisyonların daha fazla nüfuz kazanmasını sağlamış *olabilir*. Eğer bunlar her birey için avantajlıysa tüm bunları yapma yetisi ve hevesi, insan yatkınlıklarında kök salmış *olabilir*.[8]

Ne var ki bu tür senaryolar gayet şüphelidir. Bunun sebebi, sadece ilk insan gruplarında olup bitenleri yeniden canlandırmanın zor olması değildir; aynı zamanda bu açıklamada çok önemli bir boşluk vardır. Evrim, özel davranışlar yaratmaz; insanların belirli şekillerde davranmasına yol açan zihinsel yapılar yaratır. Tüm bu senaryoların işe yaraması için insanların "ayinsel yatkınlık"ları olduğunu kabul etmemiz ve bunun ne anlama geldiğini açıklamamız gerekir. Fakat özel bir "ayin sistemi"nin varlığına dair herhangi bir kanıtımız

7. Ayinlerin aşikâr yönleri: Rappaport, 1979.
8. Etki şekli olarak ayin: Humphrey ve Laidlaw, 1993. İlk ayinlerle alakalı evrimsel senaryolar: Knight, 1999.

yoktur; en azından şimdiye dek olmadı. Böyle bir sistem bulsaydık bile insanların neden belli durumlardan ziyade diğerlerinde ayinler düzenlediğini açıklamamız gerekirdi. Ayinler, en azından göründüğü kadarıyla, hayret verici çeşitlilikte amaçlar için kullanılır: bereketli bir hasat toplamak, hastalıkları uzak tutmak, evliliği ve doğumu kutlamak, hastalığı iyileştirmek, ölülerin öte dünyaya gidişine yardımcı olmak, rahip atamak ve gençlerin yetişkinliğe geçişini yapmak, tanrıların öfkesini yatıştırıp himayelerini kazanmak. O halde bu, ayinlerin *soyaçekim* olduğunu belirtir. Bu kanıya göre, insanlar ilk başta ayinleri belli bir amaçla (toplumsal uyumu güvence altına almak, savaş ilan etmek, kadınlar ile erkekler arasındaki ilişkileri müzakere etmek) düzenlemiş, *sonra da* diğer durumlara genişletmişlerdir. Elimizde tarihsel olay dizilimine dair sağlam deliller olsa bile, bu durum bize ayinlerin *bugün* neden asıl bağlamları dışında da ikna edici olduğunu açıklayamazdı. Birinci bölümde de söylediğim gibi; bu tür köken senaryoları, mevcut davranışlara pek bir açıklama getiremez.

Belki de hata, insanların zihnindeki *eşsiz* bir yetinin ya da temayülün tüm insan gruplarında kurallı törenlerin varlığının sebebi olduğunu varsaymaktır. Daha önce de birkaç defa söylediğim gibi; görsel sanatlardan müziğe, deri tabakçılarının düşük statüsünden cesetlerin büyüleyiciliğine dek birçok kültürel yaratım; birçoğu çok kesin başka işlevlere sahip, çeşitli zihinsel yetileri etkinleştirdikleri için başarılı olurlar. Başka bir deyişle; pek çok insan kültürü, zihinlerin yapısının bir yan etkisi olarak muazzam bir dikkat çekme gücüne ve insan zihniyle güçlü bir bağıntıya sahip belirgin *bilişsel araçlar* içerir.

Ayinlerde de durum böyle olabilir. Hatta bence, bu şekilde, bu tür eylemlerin en azından üç önemli özelliğini açıklayabiliriz: Birincisi, tüm katılımcıların ya da gözlemcilerin de açıkça hissedebileceği gibi, ayinlerde rol almak diğer bağlamlarda rol almaya pek benzemez. Ne var ki özellikle bu hissi açıklamak zordur. Her ne kadar yaptıklarınızın doğrudan etkisini görmeyi beklemiyorsanız da ayinler sıradan işlere pek benzemez çünkü yaptıklarınızla (örneğin koçun dilini ısırmak) bunun beklenen etkileri (gerçek bir şaman olmanız) arasındaki bağlantı o kadar da bariz değildir. Çok fazla rol yapma sözkonusu

olsa da (örneğin delikanlıları öldürüyor gibi yapmak) bu tam bir tiyatro gibi de değildir çünkü performansın sonuçları gayet gerçektir. Bir ayini özel kılan nokta; bir mecburiyet hissine, yani eylemleri doğru şekilde yapmadığınız sürece feci bir şeyler olabileceğine dair bir sezgi içeren iş ve oyun unsurlarını harmanlamasıdır *fakat* çoğu zaman doğru performansın bu tehlikeyi nasıl savuşturduğuna (ya da tehlikenin esasında ne olduğuna) dair bir açıklama mevcut değildir. Bu, insanların zihninin aynı duyguyu hissettiği diğer durumları da hesaba katarak kolaylıkla çözülebileceğini düşündüğüm *mecburiyet hissi* problemidir.

İkincisi, birçok ayinin sosyal etkileşimle alakalı sonuçları vardır: Düğün, iki sevgiliyi düzgün bir ailede birleştirir; yetişkinliğe geçiş, bir delikanlıyı erkek yapar; bir koyunu tanrılara kurban etmeniz diğer köyle yaptığınız anlaşmayı mühürler. Bu da insan zihninin, çevrelerindeki sosyal ilişkiler ağını nasıl anladığını (ya da çoğu zaman yanlış anladığını) kestirebildiğimiz sürece pek de gizemli sayılmayacak *sosyal etkiler* problemidir.

Üçüncüsü ve belki de amaçlarımız için en önemlisi, birçok ayinde doğaüstü faillere dair kanılar da vardır; düğün ayini, Tanrı'yı ve ataları şahit sayar; kurbanlar ruhlara yönlendirilir. Bu *doğaüstü katılımı* problemi, herhangi bir tanrının ya da ruhun var olmadığı ayinlerin sayısını temel alarak sözkonusu katılımın aslında tercihe bağlı olduğunu fark edebilirsek daha iyi anlaşılır. Başka bir deyişle; tanrıların bir ayinde ne yaptığını, tabiri caizse aslında onlara çok da ihtiyaç duyulmayan bir insan etkinliğine eklenti olduklarını fark ettiğinizde daha iyi anlayabilirsiniz. İleride göreceğimiz gibi, tanrılara ve ruhlara inanmak aslında ayin yapmayı gerektirmez fakat insanlar başka sebeplerle ayinler yaptığına göre tanrılar ile ruhlar, bu dikkat çekici faaliyetlere dahil edildiğinde daha inandırıcı oluyorlar.

Üç açıklamada da törenlerin neden insan zihninin dikkatini çektiğine dair sebepleri vurgulamanın mümkün olduğunu düşünüyorum. Tüm ayinler bu üç özelliği taşımaz fakat taşıyanlar, en ideal biçimde ilgilidir ve başarılı bir şekilde aktarılırlar. Bu husus da neden dini kavramların *genellikle* en azından *birtakım* ayinlerle beraber olduğunu anlamamızı kolaylaştırabilir.

SEZGİSEL MECBURİYET HİSSİ

İnsanlar, ayin kurallarını diğerlerinin neler yaptığını izleyerek ve belirli ayin kurallarının belli bağlamlarda uygun olduğunun kendilerine söylenmesiyle öğrenirler. Ayinlerin gereklilikleri kendine has kurallar şeklinde kendini gösterir; örneğin, "Chandli'ye bir keçi vermek istiyorsanız önce Brahman'ın kılıcı kutsaması gerek"; "Ruhun korumasını istiyorsanız yadigârları saat yönünün tersinde elden ele geçirin (aksi halde ölürsünüz)." O halde ayin kurallarının, yalnızca görgü kurallarının bir diğer örneği olmadığını düşünebiliriz. İnsanların, normalde keyfi gibi görünen muazzam miktarda toplumsal kuralı öğrenmek konusunda son derece iyi olduklarını biliyoruz. Fakat ayin kuralları yalnızca alışkanlıklar gibi, mesela iş görüşmesinde takım elbise giymek gibi olsaydı, hissettirdiği mecburiyet hissini anlamakta zorlanırdık. Keçiyi bizzat öldüren bir Brahman kirlenirdi, kılıcı kutsamadan keçiyi kurban etmek tanrıçaya hakaret anlamına gelirdi, yadigârların yanlış yönde aktarılması ölüme sebep olurdu. O halde ayin kuralları, psikologların *önleyici kurallar* dediği türün bir örneğidir, bir tehlikeyi savuşturmak için ne yapmanız gerektiğini söylerler.[9]

Peki bu izlenimi yaratan ne olabilir? İlk açıklama, ayinlerin kudretli tanrılar ve ruhlara yönelik olması ya da onları kapsamasıdır. Ruhlar, sağlığınızı ve talihinizi etkileyen kudretli failler olarak görülür; onların kutsaması ya da işbirliği olmadan iyi ekinler, çok sayıda çocuk, huzurlu bir toplum ya da doğal afetlere karşı korunma elde edemezsiniz. Ne var ki bu açıklama biraz yanıltıcıdır. İnsanlar, kudretli tanrılara ve ruhlara dair görüşlere sahip olarak doğmazlar. Bunu diğer insanların söylediklerini dinleyerek ve davranışlarını gözlemleyerek öğrenirler. Ayin performansları, tanrılar ve ruhlarla ilgili karmaşık görüşleri edinmeden çok önce gözlemleyeceğiniz harici unsurlardan biridir. O halde, pekâlâ tanrıların kudretine dair insanların tasavvurlarının *sonucundan* ziyade çok sayıda *sebebinden* biri olabilir. Yani ayinler, insanların doğaüstü faillere dair görüşlerine belirli bir şekil ve mahiyet verecek biçimde düzenlenir; tanrıların onların mevcudiyetine müdahil olmasını daha makul kılar.

9. Önleyici kurallardan yapılan çıkarımlar: Fiddick, Cosmides ve Tooby, 2000.

Antropolog Alan Fiske'in özetlediği üzere, birçok kültürel bağlamda karşılaştığımız ayinlerin baskın özelliği, yalnızca özel bir değişmezlik meselesiyle sınırlı kalmayıp aynı zamanda ayin sıralamasında ortaya çıkarılan belirli unsurlarla da ilgilidir: "renklerin kendine has sayılarına odaklanma; kirlilik ile saflık endişesi ve sonucunda yıkanma ile diğer arınma yolları; temastan kaçınma; özel dokunma yolları; kural ihlalleri karşısında ciddi, içkin yaptırımlardan duyulan korku; sınırlara ve eşiklere odaklanma; simetrik diziler ve diğer kesin uzamsal örüntüler."[10]

Çok farklı kültürel ortamlardaki ayinlerin ortak özelliklerinden biri, sınırların belirlenmesine dair takıntıdır; örneğin ayin alanının bir kısmının özel alan olarak işaretlenmesi. Esasında, din tarihçisi Veikko Anttonen'in işaret ettiği gibi, bu sınır takıntısı, normalde "kutsal" mekân ve nesne kavramları konusunda çok farklılık gösteren bir meselede belki de tek ortak noktadır. Son derece yaygın bir diğer tema da saflık, arınma, katılımcıların ve çeşitli nesnelerin temiz olmasını temin etme gibi hususlardır. Cavalıların yadigârları elden geçirdiği sahne, törensel yemekten önce, her ne kadar kelimenin düşündürdüğü anlamıyla olmasa da, nesneleri temizleme işlemi olarak düzenlenir. Bu yemek için ayrılmış tavuklar bembeyaz olmalıdır; hazırlanmadan önce üç ve tüyleri yolunduktan sonra bir kez daha mabedin koruyucusu tarafından yıkanmalıdır. Pişirme işi menopoza girmiş yaşlı bir kadın tarafından yapılmalıdır çünkü âdet görmek, kirlenme sebebi olarak kabul edilir. Tören yemeğine getirilen çiçekler de kusursuz olmalı ve muhtemelen onları kirleteceği için kimse bu çiçekleri koklamamalıdır.[11]

OBSESİF KURALLAR

Peki hangi psikolojik yetiler tüm bunlara dahildir? Ayinler, sıradan davranışlara benzemez. Daha çok, obsesif-kompulsif bozukluğa (OKB) sahip bireyler tarafından durmadan ve amaçsızca icra edilen otomatik ve zorlayıcı eylemlere benzerler. Bu kişiler, örneğin, ellerini günde yüzlerce kez yıkama, onlarca kez kapıyı kilitleyip

10. Ayinin özellikleri: A.P. Fiske, 2000.
11. Kutsal ve sınırları: Anttonen, 2000. Cavalıların ayini: Beatty, 1999, s. 94.

kilitlemediklerini kontrol etme ya da güne başlamadan önce karmaşık bir dizi anlamsız eylemi icra etme zorunluluğu hissederler. OKB'den mustarip çok sayıda kişi, dürtülerinin ne kadar mantıksız olduğunun farkındadır. Fakat aynı zamanda ellerinden bir şey gelmediğini de hissederler. Tüm bunları yapmayı bırakmak onların elinde değildir. Hatta eylemler dizisini, gerekli sırayla yapmama düşüncesi bile onlara acı çektirebilir.[12]

Birçok yazar, bu durum ile ayin performansı arasındaki benzerliklere dikkat çekmiştir ama bu paralellikten bir sonuç çıkarmak çok zor olmuştur. Kimileri, ayinleri toplu bir obsesyon durumu olarak tarif ederken bazıları da obsesifliği bir tür kişiye özel dini ayin gibi görüyordu. İki kanı da pek bir anlam ifade etmiyordu, zira tekrar eden ve zorlayıcı eylem dizilerinden oluşan bu iki türde de işin içinde olan zihinsel süreçler hakkında çok az şey biliniyordu. Böyle bir kıyaslamaya yol açan unsur, her iki durumda da pratikte pek bir anlam ifade etmese de yerine getirilmesi gereken eylemlerin varlığı ve benzer eylemlerin zaman içinde tekrar edilmesiydi. Çoğu antropolog da bu tür benzer özelliklerin pekâlâ bir tesadüf olabileceği sonucuna vardı.

Daha sonra antropolog Alan Fiske bu meseleyi yeniden ele alıp ayinler ve obsesif-kompulsif davranışlar arasındaki benzerliğin, anlamsız eylemlerin tekrarlanmasından daha da derinlere indiğini gösterdi. Bunun da ötesinde, kavramlar ve etkinleşen duygu durumları arasında çarpıcı bir benzerlik görebiliyoruz. Yüzlerce ayindeki eylem dizisini OKB vakalarının klinik kayıtlarıyla karşılaştıran Fiske, her iki alanda da aynı temaların tekrar tekrar ortaya çıktığını göstermiştir. Aslında Fiske'in ayinlerdeki ortak temalar listesi, OKB hastalarının deneyimlediği ortak takıntıların da bir klinik tanımlaması olarak kullanılabilirdi. Her iki durumda da insanlar saflık ve kirlilik endişesi taşır; belli eylemlerin icra edilmesiyle kirlenme engellenebilir; bu eylemlerin sözkonusu sonucunun neye yol açacağına dair net bir tasavvur yoktur; eylemlerde tekrar eden el kol hareketleri vardır; bu rutinler icra edilmediğinde ya da olağan senaryodan

12. Obsesif kompulsif bozuklukla yaşamak üzerine açıklamalar: Colas, 1998; Rapoport, 1997.

sapıldığında büyük tehlikeler yaşanabileceği hissedilir; son olarak, çoğu zaman, icra edilen eylemler ile onların olağan önemleri arasında bariz bir bağlantı yoktur (ayinlerde insanlar bir bıçağı bambu talaşlarıyla ovup "temizlendiğini" söyleyebilir; aynı şekilde obsesif-kompulsif bireyler de kaldırımdaki çizgilere basmaktan kaçınıp bunun onları bir şekilde koruduğunu varsayabilirler).[13]

Bu iddia, OKB'nin nöropsikolojisi (ve bozukluğun beyin işlevlerindeki kaynağı) daha net anlaşıldığı sırada ortaya atıldı. Sözkonusu durum, korku ile tuhaf kavramların keyfi bir bileşiminden gelmez. Beynin planlama işlevlerindeki özel bir bozukluktan doğar ve ilaç tedavisine gayet iyi cevap verir. Bu hastalık, planlar ile duyguların birleşimini yöneten belirli beyin bölgelerinin anormal seviyede etkinleşmesiyle ilişkilidir. Bunların bir kısmı, genellikle hem olası hem de mevcut durumlara karşı duygusal tepkilerin üretilme sürecine dahil olur. Normal günlük işleyiş için vazgeçilmezlerdir çünkü durmadan çeşitli hareket tarzları arasında seçim yaparız ve bu işlevsel sistemler de bunlara yüksek ya da düşük değerler atar. Ayrıca daima yaptıklarımızın muhtemel çıktılarını düşünürüz; bu nedenle her bir hareket tarzının her türlü sonucunu önceden kestirebilmeliyiz. Özellikle bir eylemi icra ederken, müdahil olan koşulların sonucunda ortaya çıkabilecek muhtemel tehlikelere dair bir fikrimiz olmadığında normal bir şekilde hareket edemeyiz. Her ne kadar çoğu koşulda bilinçli olmasa da günlük eylemlerimizin her birinde tehlikenin kol gezdiği hissi, bu tür sistemlerin doğal karşıladığı bir şeydir. Araba tamamen durmadan kapıyı açmak, böyle bir sistem tarafından değerlendirilebilir ve sonrasında ne olabileceğine dair hızlıca bir senaryo oluşturulup bu davranış henüz motor davranışları planlayan sistemlerce ele alınamadan önce olumsuz bir duygusal değer verilerek reddedilebilir. Eylemlerle ilgili çeşitli planlar değerlendirilir ve çoğu biz farkına bile varmadan üst düzey planlayıcı işlevler tarafından reddedilir. Bu sistemlerin anormal düzeyde etkinleşmesinin OKB hastalarında nasıl gerçekleştiği hâlâ tam olarak bilinmiyor fakat nöro-görüntüleme ve fizyolojideki keşifler OKB'nin

13. Ayin eylemleri ile obsesif kompulsif rutinlerin karşılaştırması: Dulaney ve Fiske, 1994; Fiske ve Haslam, 1997.

normal beyin işleyişindeki ufak bir sapmanın sonucu olabileceğini düşündürmektedir. Bu bozukluktan etkilenen kişilerde bu sistemler, deyim yerindeyse, o kadar yüksek sesle konuşuyor gibi görünür ki hem motor davranış (insanlar kendilerini rutinleri icra etmekten alamaz) hem de duygusal tepkiler (icra etmemek, yoğun bir korku ya da acı hissi yaratır) tetiklenir.[14]

MECBURİYET VE AYİN ÖNLEMLERİ

Fiske'in vurguladığı benzerlikler, ayinlerin obsesif davranışlar olduğu anlamına gelmez. Fakat bazı ayin unsurlarının obsesif bozukluklarda aşırı çalışan belirli zihinsel sistemleri etkinleştirdiğini düşündürür. Özellikle ayin senaryolarının birçok unsuru, saptanamayan bulaşıcılarla ilgilenen bulaş sisteminin etkinleştirildiğine dair ipuçları içerir. Toprağa, dışkıya ya da çürüyen cesetlere dokunmanın tehlikeli olduğu, bu sistemin gönderdiği bir sezgidir. Böyle sezgilerin hepsi, çocukluğun ilk dönemlerinde kolaylıkla edinilir ve sonrasında da bunlardan kurtulmak pek mümkün değildir. Bu sistem, tehlikenin ne olduğuna dair herhangi bir açıklama getirmeden yoğun bir korku ve tiksinme duygusunu; ayrıca sözkonusu maddelerden kaçınmak için güçlü bir arzuyu tetikler. Ayrıca insanları, önlemlerin nasıl işe yaradığı açıklanmasa bile olası tehlikelere karşı diğer insanların aldığı önlemleri taklit etmeye iter. Bu nedenle birçok grupta insanlar, belirli yiyeceklerin hazırlığında yoğun önlemler alınması gerektiğine hemen ikna olur ve farklı yöntemler denemeye nadiren cesaret ederler.

Ayin senaryolarındaki birçok unsur, bulaş sistemini etkinleştirir. Temizleme, arındırma, saflaştırma, belirli bir mekânın daha güvenli kılınması, bu mekândakiler ile dışardakiler arasında temastan kaçınma ısrarı; tüm bunlar muhtemel bulaşıcılara işaret eden ipuçlarıdır. Birçok ayinde benzer duygular ve davranışlar görmemizin sebebi bu olabilir. Açıkça bir tehdit kaynağı tarif edilemese bile muhtemel bir tehlikenin varlığı sezgilerle algılanır. Kaçınılması gereken tehlikeyle apaçık bir bağlantısı olmasa da belirli ve çok kesin

14. Obsesif kompulsif bozukluğun fenomenolojisi: Eisen, Phillips ve Rasmussen, 1999.

kurallara uyma gerekliliği biraz zorlama gibi görünüyor. O halde genel anlamda mecburiyet hissi, etkinleştirilen zihinsel sistemlerden birinin, ayin bağlamı dışında, saptanamayan risklere karşı alınacak önlemleri yönetmekte özelleşmiş olmasının bir sonucu olabilir. Bu tür durumları anıştıran ve nelerin bulaş sistemi için olağan ipuçları olduğunu ortaya koyan, ayin kuralları gibi her kültürel eser, büyük ihtimalle hayli dikkat çekici olacaktır. Dolayısıyla insanların ayinleri *doğru bir şekilde* yerine getirmek için kendilerini duygusal olarak bağlı hissetmelerine ve doğrudan saptanamayan tehlikelerden korkmalarına belki de şaşırmamak gerekir. Bulaş sistemi, tamamen bu durumla alakalıdır. Ayinlerin bu bariz özellikleri, ayinlerin özelliklerinden ziyade onları hayli belirgin bilişsel araçlara dönüştüren sistemin özellikleridir.

Bu, olgunun yönlerinden sadece biridir. Davranışsal araçlar dikkat gerektiriyor olabilir ama belli amaçlarla kullanılırlar. Başta da söylediğim gibi, insanların belli bir ayini belirli bir zamanda düzenlemeleri için her türden sebepleri vardır. Bunlar genellikle, törenlerin doğru bir şekilde yerine getirilmesi sonucunda ortaya çıkacağı söylenen etkilere odaklanır. Peki öyleyse törenler, diğer eylem biçimlerinin yapamadığı neyi yapabilir?

SESSİZ ORTAKLARLA TAKAS

Örneğin en yaygın dini ayin biçimi olan *kurban* törenini ele alalım. Dünyanın her yerinde hastalıklardan korunma, hasadın bereketli olmasını sağlama, yağmur yağdırma ve daha genel anlamda yatıştırma amacıyla tanrılara, ruhlara ya da atalara hayvanlar veya başka adaklar sunulur. Bu bölümün başında anlatılan örnek de bu türdendir. Hindu tanrıçaları günlük olaylara müdahil olur, belaları önleyebilir ya da meydana getirebilirler. O halde bir keçiyi kurban ederken onu kutsamak anlamlıdır ki kurban etmeye değer bir hayvan olsun. Diğer törenler karşısında kurbana verilen önem, son derece karmaşık kurban töreni sistemlerinin dine riayetin merkezinde yer aldığı Hinduizmden, önemli bir ayin olsa da yılda bir yapılan kutlamalarla sınırlandırılan İslam'a ve marjinal sayıldığı Hıristiyanlığa dek çok çeşitlilik gösterir.

Kwaiolar, hayvanı belirli bir *adalo*'ya adadıkları özenli törenlerle atalarına sıklıkla domuz kurban ederler. Keesing'in aktardığına göre, ataların böyle bir kurban talep etmeleri için her türden sebep vardır. İlk olarak ayin; insanların köydeki *abu*, yani kendilerine yasak bölgesinden geçmesi gibi ayin ihlalleri olması halinde, ataları yatıştırmaya yarar. Ayrıca ihmal edilen ve canı, yaşayanların keyfini çıkardığı domuz etini çeken atalar çeşitli hastalıkları ya da belaları getirir. Son olarak, Kwaiolar ayrıca korumasına ihtiyaç duydukları bir ata için özel domuzlar yetiştirirler.

Kurban etmenin genel ideolojisi ve icra edilmelerinin gerekçesi hemen her yerde katılımcılar ile tanrıların, karşılıklı fayda sağlayan bir takas ilişkisine girmesi sonucunda belaların uzak tutulabileceği ve refahın, sağlığın ya da toplumsal düzenin korunabileceği görüşüdür. Kwaio örneğinden devam edecek olursak, atalar bir domuz aldıkları sürece ayin ihlallerini affedecek ve önlem olarak kurban verenleri korumayı kabul edeceklerdir. Bir riayetsizliğin telafi edilebildiği ya da muhtemel işbirliğinin güvence altına alınabileceğine dair mantık; dünyanın her yerindeki insanlar için fazladan bir açıklama gerektirmeksizin kurulabilir çünkü bu tür çıkarımlar sosyal zihin sistemlerimizce sağlanır. Buraya kadar gizemli bir nokta yok.

Gelgelelim, kurban, bir takas prosedürü olarak şüphesiz ki çelişkilidir. Her ne kadar himaye karşılığında bazı kaynakların verilmesi gibi anlatılsa da kurban edilen hayvanların genelde katılımcılar tarafından tüketildiğine dair acı gerçek varlığını sürdürür. Kwaiolar da aslında bu ironinin farkındadır; bazıları, Keesing'e aslında ziyafeti atalarla paylaşamadıklarına göre onlara domuz kurban etme sözü vermenin bir tür "hile yapmak" gibi olduğunu söylemişlerdir. Birçok yerde, insanlar bu kavramsal zorluğun üstesinden gelebilmek için birtakım zekice çözümler bulmuştur. Tanrıların canının etin kokusunu çektiğini, dumanı yuttuklarını, hayvanın ruhunu yediklerini vb. söylerler. Topluma aykırı kişiler, bu açıklamaları, çoğu zaman törenlerin hak sahiplerinin aslında hiçbir şey alamadığına dair utanç verici gerçeği geçiştirmek için getirilen açıklamalar olarak görürler. Fakat bence bu açıklamalarda görünenden fazlası vardır.

Söylediğim gibi, kurbanlar çoğu zaman hasadın bereketli, av hayvanlarının da bol olması için sunulur. Ne var ki insanlar aynı zamanda tarım ve avcılık faaliyetlerinin çıktılarının temelde kendi eylemlerinin bir sonucu olduğuna dair sezgiye de sahiplerdir. Esasında, ayin neyi garantilerse garantilesin, çiftçiler ile avcılar başarı ihtimallerini artıracak deneyime dayanan önlemleri almaktan asla vazgeçmezler. Tanrılara keçi verebilirsiniz ama yine de tarlalarınızı elinizden geldiğince sürmeye devam edersiniz. Tanrıların ne şekilde fayda bahşedeceği aslında pek açıklanmaz, hatta bunun üzerine düşünülmez bile. Ekinleri iyi, avları da bol olduğu sürece bu, onlara göre, kurban sayesinde gerçekleşmiş olabilir ama bu sadece çok az bariz bir desteği olan bir varsayımdır. Öyleyse bu tür durumlarda insanlar atalara kaynaklarını verirler *ama* ataların eline geçen kısım çok belirgin, görünür ya da maddi değildir. Karşılığında insanlar da ataların korumasını alır *ama* bu da çok bariz ya da görünür değildir. O halde insanların, verdiklerini düşündükleri şey (neticede sezgilere aykırı bile olsa kimi faillerin dumanla beslenebilmesi ya da ruhları yiyebilmesi mümkündür) ile aldıklarını düşündükleri (neticede, anlamlandırması zor olsa da tanrıların gerçekten yardım etmeleri mümkündür) arasında sezgisel bir uyuşma olabilir.

Törenlerin sezgisel açıdan mantıklı gelmesinin bir diğer sebebi de birçok durumda insanların dikkatinin görünmez ortaklarla gerçekleştirecekleri olası takastan ziyade gerçek katılımcılar arasındaki fiili takasa ya da kaynak dağılımına odaklanmasıdır. Birçok durumda kurbanlar, ortak paylaşım etkinliğidir. Kwaiolar yalnızca domuzu atalara "adayıp" onu yemekle yetinmezler. Aynı zamanda tüm grupla paylaşırlar. Kurban ayinleri çoğu kez, sıradan sosyal takaslara tezat olarak bu koşulsuz paylaşım ruhuyla icra edilir. Örneğin Müslümanların her yıl koç kurban edişi kolektif bir iş olmalı ve et aileler arasında paylaştırılmalıdır. Bunu yapmaya gücü elvermeyenler, komşularından ve hatta tamamen yabancılardan gelecek hediyelere güvenirler. (Buna karşın birçok yerde, en azından ziyafetin bir kısmı atalara, tanrılara ya da ruhlara "adanmadığı" sürece maliyetli kaynakların ortak paylaşılması garip olur. Kamerun'da çalıştığım yerde, arkadaşlarıyla paylaşmak üzere bir şişe açan insanlar, öncelikle

atalar için toprağa birkaç damla dökmek zorundadır. Gerçek insanlarla kaynakları koşulsuz paylaşmaya dair alelade gerçek, hayali ortaklarla yapılan takasa dönüşmüştür.) Diğer kurban ayinlerinde insanlar, hayvanın nasıl parçalanması gerektiğine ayrıca özen gösterir. Fanglar, kurban edilen keçinin hangi parçasının kime gideceğine çok dikkat ederler; her bir parça, hayvanı atalara sunan ailenin reisiyle belirli bir akrabalık ilişkisinde olan kişiye ayrılır.

Bunları, haklı olarak, ayinlerin antropolojik tanımlamalarında merkezi bir konumda olan unsuru vurgulamak için anlatıyorum. Törenleri icra etmek için her tür resmi gerekçenin yanı sıra ortaya çıkardıkları etkilere dair birtakım görüşler olabilir. Fakat işin içinde olan *sosyal ilişkileri* hesaba katmadan insanların neden tüm bunları sezgisel olarak makul bulduğunu anlamak zordur. Bununla yalnızca belirli bir töreni düzenlemek amacıyla bir araya gelen insanlar arasındaki süregelen ilişkileri değil; aynı zamanda, ayinin bu ilişkileri ne şekilde değiştirebileceğini de kastediyorum.

Birçok ayin sosyal etkileşimde önemli değişikliklere yol açar ama bunlar her zaman ayinin icra edilme sebebi olarak gösterilmez. Bir örnek verelim. Bölümün başında bazı ayrıntılarını anlattığım, Orta Afrika'daki Gbaya yetişkinliğe geçiş ayinlerini ele alalım. Birçok yerde ergenlik çağındaki gençler, grubun asli üyeleri sayılmadan önce uzun ve çoğu zaman acılı olan yetişkinliğe geçiş çilelerine katlanmak zorundadırlar. Bu tür uygulamalar, sadece erkekler için yapılan versiyonlarda genellikle çok daha karmaşık ve yaygındır. Delikanlılar, topluma tam bir yetişkin erkek olarak dönmeden önce yıllarca "eğitim" alabilirler.

Antropologlar her zaman bu karmaşık törenleri uzunlukları ve karmaşıklıkları nedeniyle büyüleyici bulmuşlardır ama icraları ile resmi gerekçeleri arasındaki görünür uyuşmazlık da ilgilerini çekmiştir. Yetişkinliğe geçiş törenlerinin bilinen açıklamalarından biri, genç delikanlıların gerçek erkekliği tanımlayan gizli bilgileri ve becerileri edinmeleri gerektiğidir. Ne var ki, yetişkinliğe geçiş törenine katılmak üniversiteye ya da yaz kampına gitmekten *çok* farklıdır. Gizli bilgi, çoğu zaman ya temelsiz ya da çelişkilidir. Birçok törende adaylara törenin sırrının aslında hiçbir sır olmadığı öğretilir ya

da yetişkinliğe geçişin bir sonraki aşamasına geçinceye kadar onlara bunun açıklanmayacağı söylenir. Bu törenler, antropolog Fredrik Barth'ın "gizlilik epistemolojisi" diye adlandırdığı; bilginin, doğası gereği tehlikeli ve muğlak olduğu görüşünü yüceltiyor gibi görünür. Barth'ın üzerinde çalıştığı Yeni Gine'deki Baktaman ayinleri, birkaç yıllık aralarla düzenlenen, genç erkeklere kademeli bir şekilde önemli sırların ve çeşitli ayinlerin saklı anahtarlarının açıklanması beklenen birkaç aşamadan oluşur. Fakat her bir aşamada sunulan çözüm, bir sonraki ayinin aydınlatması gereken daha fazla gizem içerir. Döngünün sonuna ulaşmayı başaran birkaç kişi, gizli bilginin muhtemelen bariz bir sonu olmayan bir dizi tekrarlı sırlardan ibaret olduğu dışında pek bir şey öğrenemez. Her ne kadar yetişkinliğe geçişin bazen toy delikanlıları becerikli avcılara ya da savaşçılara dönüştürdüğü söylense de bu uzun inziva dönemlerde aslında gerçek hiçbir beceri edinilmez. Askeri tatbikatlar ya da stratejiler, açıkçası bu törenlerin en önemli yönü değildir. Esasında birçok yetişkinliğe geçiş töreni, ilk bakışta genç delikanlıların savaşma yetilerini çok geliştirmiyor gibi görünen uzun süreli acılı çileler ve işkence dönemleri içerir. Penisin kanatılması ya da ayak parmaklarının çıkarılması gençler üzerinde mutlaka büyük bir etki yapar ama bunlar ciddi bir çatışmaya hazırlık olarak düşünülmez.[15]

Esasında antropolog Michael Houseman, bir tür bilişsel bulanıklık yaratan çelişkili olayların erkeklerin yetişkinliğe geçişinde merkezi bir rol oynadığını göstermiştir. Kamerun'da Houseman'ın çalıştığı, Beti erkeklerinin yetişkinliğe geçiş töreninde delikanlılara, mesela çamurlu sularda yıkanmaları söylenir. Eğer itaat ederlerse kirlendikleri için dövülürler; reddederlerse de elbette yıkanmadıkları için dövülürler. Delikanlılara tüm bu çilelerden geçmeleri halinde antilop eti ve yağından gösterişli bir ziyafetle ödüllendirilecekleri söylenir. Ama önlerine çürük et, sperm ve dışkı karışımından ibaret bir şey gelir. Ormana avlanmaya gitmeleri emredilir ama yetişkinler tarafından takip edilip avlanan onlar olur. Daha genel anlamda, ayinin düzeninin tamamında çelişki vardır. Erkekler, çocukları

15. Baktaman halkında yetişkinliğe geçiş: Barth, 1975.

uzağa götürüp onları yetişkin yapmak için gizlice öldüreceklerini ilan ederler. Çocuklar kampa gittiğinde de tüm bunların saf kadınları ve yabancıları kandırmak için kurulmuş bir düzen olduğu söylenir; aslında gerçekte öldürme diye bir şey olmayacaktır. Ne var ki daha adaylar rahat bir nefes alamadan, habersiz bir şekilde, resmi "sır"la hiçbir alakası olmayan şiddetli çilelerin ortasına atılırlar.

Houseman'a göre, bu şekilde duyurulan ama boş çıkan bir aldatma girişiminin arasında gerçek ve acı verici bir darbe vurmak bu tür törenlerde çok yaygındır. Bu da adaylara olanlar hakkında iki uyumsuz açıklamanın sunulduğu tuhaf bir "ilişkisel tuzak" yaratır. Daha yaşlı erkekler onların hem işkencecileri hem de kadınları kandırmak için kurulan ayrıntılı plandaki ortaklarıdır. Gbaya delikanlıları, yetişkinliğe geçiş kampına gitmeden önce, "Baba, beni kandırıyor musun?" diye şarkı söylerler. Ayin sona erdikten sonra bile bu soruya kesin bir cevap bulamazlar. Bu tür ayinlere katılanların çoğunun söylediği gibi, ne olup bittiğini anlamak mümkün değildir ama bir şeylerin *olduğu* ve onları bir şekilde değiştirdiği kesindir.[16]

Peki neden bunca zahmete giriliyor? Resmi amaçlar (yetişkinliğe geçişin hedefi yetişkin erkekler yetiştirmektir) ve kullanılan araçlar arasındaki uyuşmazlık gayet çarpıcıdır. Resmi amaç, göründüğünden de daha karmaşıktır. Birçok katılımcının söyleyeceği gibi, hiç kimse bu törene katılmadan bir adama; daha doğrusu "gerçek," "tam" bir yetişkin erkeğe dönüşemez. Fakat kelimeleri sözlük anlamıyla ele alırsak bunun hiçbir anlamı olmaz. Adayların çevresindeki herkes, ayin olsa da olmasa da delikanlıların yetişkin erkekler olacağını gayet iyi bilirler. O halde bu ifadeler bir gerçeği değil, bir normu belirtir. Yetişkin erkekler arasında *olması gereken* ama biyolojik büyümenin garantilemediği bir etkileşim türüne işaret eder. Bu tür törenlerin görüldüğü kabile ortamlarında, bu etkileşimlerin türleri arasında toplu avlara, koalisyonlara ve savaşlara katılmak; grup savunmasında yer almak ve esir değişimini andıran evlilik stratejilerine girebilmek vardır. Başarının işbirlikçi etkileşime dayandığı, insanların işbirliğine yatkınlığını önceden ölçmenin zor olduğu, taraf

16. Erkeklerin yetişkinliğe geçişinde aldatmaca ve etkileşim: Houseman, 1993; Houseman ve Severi, 1998.

değiştirmenin cazip gelebileceği ve taraf değiştirmeyen herkesi tehlikeye atabileceği, olaydan sonra taraf değiştirenlerin kolaylıkla cezalandırılamayacağı yerlerdeki her durum böyledir.

Savaş halinin ve kabile birlikteliğinin *koalisyonla ilgili* davranışlara dair zihinsel sistemleri etkinleştirdiğini hesaba kattığımızda bu çileler bir anlam kazanır. Üçüncü bölümde açıkladığım gibi, koalisyonlar ile sıradan gruplar arasındaki farklardan biri; belirli etkileşim şartlarının oluşması halinde koalisyonların son derece riskli faaliyetlere girebilmesidir. Koalisyonun her mensubunun, bedeli ne olursa olsun işbirliği yapacağına dair işaret vermesi gerekir. Yetişkinliğe geçiş ayinleri de bu sezgiler üzerine işliyor gibidir. Genç erkeklerin koalisyon mensubu olarak büyük bedel ödemeye hazır olup olmadıklarını ölçmenin en iyi yolu, onlara bu bedelin bir kısmını, bir nevi kabullenilmiş acı biçiminde önden ödetmektir. Fakat tek etki bu değildir. Koalisyon biçimindeki tüm başarılı işbirlikleri için gerekli olan şartlardan biri, insanların sadece üyelik için bir bedel ödemeyi kabul etmeleri değil; ayrıca diğerlerinin de işbirliği yapacağına güvenmeleridir. Yetişkinliğe geçiş süreci genç katılımcılara pek de fayda getiriyor gibi görünmez, hatta onlara pahalıya patlar. Fakat aynı zamanda her birinin gözünde diğerlerinin gerçekten de sadık üyeler oldukları fikrini doğrular (ya da daha makul kılar). O halde bu törenlerde olanlar ve ürettikleri gerçek etkiler, katılımcıların kendilerini değiştirmesiyle pek alakalı değildir; daha çok, diğer yetişkin erkeklerle riskli koalisyonlar kurmayı mümkün kılmakla ilgilidir.

Bu tür ayinlerde göründüğünden, hatta bu ayinlerdeki özel "ilişkisel tuzak" ile kafası karışan ve büyülenen katılımcıların gördüğünden fazlası vardır: Kadınları, çocukları ve diğer yabancıları kandırmak için daha yaşlı erkeklerle işbirliği yaptığınızı düşünüyordunuz ama gözlerden saklı olup bitenlerin bunla hiçbir ilgisi yok. Burada ilişkisel tuzak derken diğer insanlara karşı; hem anlaması hem de tanımlanması zor, çoğu zaman gayet büyüleyici ancak törenin etkileriyle sezgisel olarak ilgili davranış biçimini kastediyorum. Katılımcılar, tam olarak nedenini bilmeden, oynadıkları "oyun"un, ilişkilerinde önemli değişikliklere yol açtığını hissederler. Gerçekten de öyle olur ama insanlar bunun nasıl işlediğini kolay kolay açıklayamazlar.

VESİLE YARATMA VE KUTLAMA

Toplumsal ilişkiler, ayinler vasıtasıyla katılımcıların tam olarak anlayamadığı bir şekilde değişir. Yetişkinliğe geçişin karmaşıklığından azade olan bilindik ayinlerde bile bu durum geçerlidir. İnsanların "kutlama vesilesi" addettiği birçok ayini, her halükârda gerçekleşecek olaylar çevresinde düzenlenen törenleri ele alalım. Yeni bir çocuk doğmuştur, iki kişi bir aile kurmuştur. İnsanlar, bir doğum ayini icra edilmeden çocuğun "gerçekten" doğmadığını ya da düğüne kadar çiftin gerçekte bir aile olmadığını söylerler. Aynı insanlar, hiçbir ayin yapılmasa bile çocukların doğduğunu ve yaşadığını çok iyi bilir. Birçok yerde bir tören, resmi "doğumu" kutlar; öncesinde bir çocuğun doğduğunu ilan etmek yakışıksız sayılır. Fakat ebeveynlerin ve diğer ilgili tarafların duygusal tepkileri elbette bu resmi düzenlemelerle sınırlı değildir. Aynı şekilde, düğün ayinleri hemen hemen her yerde görülse de insanlar iki yetişkinin hiçbir tören yapılmadan uzun vadeli bir cinsel ve ekonomik birlikteliğe girebileceğini gayet iyi bilirler. Tekrar etmek gerekirse tüm bunlar olgudan ziyade norm meselesidir. Peki öyleyse bu vesileleri neden ayin araçlarıyla kutluyoruz?

Bu konuda antropolojinin verebileceği standart cevap (ki bence aşağı yukarı doğru yoldadır), bu tür olayların doğası gereği "özel" görünse de insanların yaşadığı toplumlarla doğrudan ilişkili olmasıdır. Esasında çocuk doğumunun özel bir olay olduğu ya da evliliğin yalnızca eşleri ilgilendirdiği kanısı, insan gruplarının çoğunda çok tuhaf karşılanır. İnsanlar, çocuk sahibi olarak, kaynaklar ve sosyal takas konusunda kendilerini yeni bir durumun içine sokarlar. Çocuklar, diğerlerine kıyasla biyolojik ebeveynleri için daha yüksek yatırımın odağıdır. İnsanların diğerlerinden ziyade kendi çocuklarını besleyip koruma güdüsü, apaçık evrimsel sebeplerle, genel bir insan eğilimidir. Haliyle, kaynaklar ile korumanın doğası avcı-toplayıcı gruplardan endüstriyel çevrelere dek gruptan gruba değiştiği gibi, bu kaynakların edinilme biçimi de toplu faaliyetlerden özel girişimlere dek farklılık gösterir. Fakat insanlarla işbirliğinin çocukları olup olmadığına, kaç tane ve kaç yaşında olduğuna vb. çokça nedene bağlı olarak değişiklik göstermeye devam edecektir.

Bu nedenle doğum, toplumsal bir olaydır ve birçok doğum ayini (vaftiz, sünnet, ad koyma töreni vb.) doğumdan *belli bir süre* sonra düzenlenmelidir. Birçok toplumda bu tür törenler yapılmadan önce çocuğun "gerçekten" doğmadığına dair resmi bir öğreti vardır. Eğer kutlanan olay gerçekten de çocuğun biyolojik doğumu olsaydı bu durum çelişkili görünürdü. Fakat modern çağlara kadar birçok insan ortamında çocuk dünyaya getirmek, yalnızca ortada yatırım yapılabilecek bir çocuk olması için makul bir ihtimal sağlıyordu çünkü çocuk ölüm oranları çok yüksekti. O halde doğum ile ayin arasındaki zaman farkı, ayinlerin ancak çocuğun artık yanlarında olacağını teyit ettikten sonra akla yatkın olacağını ve ebeveyn yatırımına uyum sağlamak üzere insan etkileşimlerinin yeniden düzenleneceğini onaylıyor gibi görünmektedir.

Benzer bir antropolojik iddia da evliliklerin neden yoğun bir şekilde duyurularak ve herkese açık şekilde düzenlendiğini açıklar. Burada da düğün kutlamalarının ayrıntıları; aile yapısı, erkekler ile kadınların göreli statüleri, kadınların bağımsızlık seviyesi ve evlilikle ilgili mübadelenin belli başlı kurallarındaki farklılıklara göre büyük oranda değişiklik gösterir. Ne var ki *bazı* ayinler çoğu insan topluluğunda gerekli görülür ve neredeyse her yerde mevcut kaynaklar elverdiği ölçüde dikkat çekici bir hale getirilir. Bir evliliği kutlamanın en ucuz yolu çok fazla gürültü çıkarmaktır. Kaynakların izin verdiği yerlerde görsel şatafatlar kullanmak cümbür cemaat herkesin yeni birliktelikten haberdar olmasını sağlamanın bir diğer yaygın yöntemidir. Evliliği iki birey arasındaki "özel" düzenleme olarak düşünmek, kuraldan ziyade bir istisnadır.

Bunun basit bir sebebi, her evliliğin, potansiyel eşler havuzundan iki kişiyi çıkararak ve cinsel erişimle ebeveynlik yatırımının yanı sıra ekonomik işbirliğinin de bir araya getirildiği istikrarlı bir birim yaratarak, grubun geri kalanı için cinsellik ve üremeyle ilgili tüm şartları değiştiren bir durum yaratmasıdır. Bu da cinsel erişim, ekonomik işbirliği, sosyal takas ve koalisyona sadakat gibi bağlamlarda ilgili bireylerle insanların işbirliğinin bu yeni durum göz önüne alınarak "yeniden düzenlenmesi" demektir. Bu durum, düzenleme sorunları yaratır. İlk olarak, grubun diğer üyeleri, ilgili bireylerle etkileşim

tarzlarını tam hangi noktada değiştirmeli? İstikrarlı çiftler uzun ve kademeli bir sürecin çıktısı olabilir, öyleyse diğerlerinin tutum değiştirdiği kesin bir sona erme noktası yoktur. Ayrıca eğer bir grubun diğer üyeleri, iki kişi arasında kurulan yeni birlikteliği hesaba katarak davranışlarını düzenleyeceklerse bunu herkes aynı anda aynı şekilde yapmalıdır. Siz yeni evlilere bir aile gibi yaklaştığınız halde başkaları aile üyelerinden birine evlilik hiç olmamış gibi yanaşıyorsa örneğin cinsellik fırsatlarını kaçırabilirsiniz. Ya da yanlışlıkla, bir kişinin kaynaklarının artık öncelikle istikrarlı, tekeşli birlikteliğine ayrılacağını düşünürseniz bunların bir kısmını ödünç alma ya da kullanma fırsatından da olabilirsiniz. Dolayısıyla öncesi ve sonrası arasında kesin bir ayrım olmasını ve grubun davranışlarının aynı anda değişmesini sağlayacak bir gelenek olması işe yarar. Batı'da yoğun bir şekilde bireyci ideolojiyi benimsemiş insanlar bile sosyal etkileşimin bu ayini bağıntılı kılacağına dair bir sezgiye sahiptir.

Bir ayin sırasında gerçekleşen etkileşimler çok tuhaftır ve insanların halihazırda bir açıklamaya sahip olmadığı şeyler hakkında sosyal etkilere yol açar. Fakat bu da çok zor bir soru doğurur: İnsanlar neden bu tür durumlarda *ayinsel* performanslara başvurur? Üstelik sosyal ilişkiler en bilindik çevremizse sözkonusu ilişkilerin etrafındaki bu törensel tantanaya ne gerek var? Ayin araçlarını bağıntılı kılan nedir? Tüm bunları anlayabilmek için insanlar hakkındaki en şaşırtıcı olguyu hesaba katmamız gerekir. İnsanlar, sürekli toplumsal yaşam *deneyimi* edinseler de bunu *anlamaz* ya da çok iyi anlayamazlar.

OYUN TEORİSİ YABANCILAR İÇİNDİR

Önceki bölümlerde, sosyal etkileşimin çeşitli psikolojik yönlerini açıklamıştım: Örneğin ahlaki duygu modelleri bir uyum stratejisiyken hilebaz saptama da işbirliğini sürdürmeyi sağlar. Her iki durumda da; biyoloji ve psikolojide sürekli kullanılan "strateji", "sinyal verme", "taraf değiştirme", "fayda" vb. kavramlardan yararlandım. Fakat sosyal etkileşimleri bu şekilde açıklamak birçok insana gayet *acayip* gelir. Yani bu iddiaları gayet soyut ve entelektüel bir şekilde anlıyoruz ama tarif ettikleri şey, yalnızca sosyal etkileşimdeyken *hissettiğimiz* şekilde değildir.

Örneğin sosyal bilimcilerin insanlar arasında işbirlikçilerde gözlemlediği temel strateji, işbirliğinde olumlu ahlaki duygularla hile yapılmasına karşı yoğun öfkeli tepki karışımının yanı sıra hilebazları cezalandırmayan insanlara duyulan öfkedir. Ne var ki insanlarla işbirliği kurmaya gayret ettiğimizde bilinçli bir strateji benimsediğimizin farkına varmayız; sadece bu kişilerin doğuştan "iyi", "güvenilir", "nazik" ya da bunun yerine "sinsi", "güvenilmez", "ürkütücü" vb. olduğunu hissederiz. Uzun vadede bile, yatkınlıklarımızın faydaya dayalı bir strateji olduğunu düşünmeyiz.

Başka bir örnek vermemiz gerekirse, insanlar dayanışma temelli gruplarda toplanma eğilimi gösterir. Bazı toplumlarda, özellikle belirli bir soyda ya da köyde doğduğunuzda bu tür gruplar halihazırda mevcuttur. Hısım akrabanızla işbirliği yapma eğilimi gösterirken grup dışındaki insanlara güvenmezsiniz. Fakat bu tür gruplarla sınırlı değiliz. Binlerce ya da milyonlarca kişinin bir arada yaşadığı büyük yerleşim yerlerinde ya da kuruluşlarda insanlar küçük ölçekli dayanışma ağları yaratma eğilimindedir. İnsanlar, bir şirkette ya da şehirde birkaç ay veya yıl geçirdikten sonra konuştukları, ihtiyaç halinde güvenebilecekleri bazı kişiler belirlerken birkaç tarafsız yabancıyı ve güvenilmemesi gereken kimi olası düşmanları da tanımlarlar. Sosyologlar artık ülke, dil, kuruluşun veya şehrin büyüklüğü ya da diğer farklılıkları ne olursa olsun; bu ağların aynı boyutta olduğunu ve benzer duyguları içerdiğini tespit ediyor. Bununla birlikte, ne var ki, insanlar çoğu zaman bu tür ağların koalisyon olduğunu pek düşünmezler. Yalnızca kuruluşlarındaki, şirketlerindeki, mahallelerindeki kimi insanların özünde hoşlanılabilecek kişiler, diğerlerininse tam aksi olduğunu; kimi insanlar güvenilir görünürken diğerlerinin güven vermediğini düşünürler. Tüm bunların işbirliği ve güven konusunda nasıl değerlendirildiği, bilinçli incelemenin kapsamında değildir.

Neden hepimiz bilgili oyun teorisyenleri değiliz? Fark etmeden yaptığımız hassas hesaplamaların ayrımına varmak yerine neden birtakım muğlak kavramlara (bu kişi "hoş biri," bu grup "cana yakın") sahibiz? Çıkarım sistemlerine bilinçli bir şekilde erişememizin birkaç iyi sebebi vardır. Birincisi; birçok zihinsel sistemin güçlü

motivasyon üretmek üzere tasarlanmasıdır ve bunu bize duygular biçiminde ödüller sunarak yaparlar. Eğer yoğun bir şekilde duygusal bir deneyim olmasaydı Bay ya da Bayan Doğru'yu seçmek için büyük miktarda çaba ve kaynak sarf etmezdik. Duygular bizi doğru istikamete, yanlış seçim yaparsak olabileceklere dair soyut açıklamalardan daha kolay yöneltir. İkincisi, çıkarım sistemlerimizin çok karmaşık olmasıdır. Koca bir şirkette Bay Doğru'yu ya da güvenilir işbirlikçileri seçmek çok karmaşıktır çünkü kuramsal olarak "doğru kişi" diye bir şey yoktur. Tamamen bağlama, neye ihtiyacımız olduğuna, ne sunabileceğimize, başkalarının ihtiyaçlarına ve sunabileceklerine bağlıdır; tüm bu parametreler değiştikçe kriterler de değişir. Muazzam sayıda bağıntılı ipucuna dikkat etmek ve bunların önemini sürekli değerlendirmek hantal, bilinçli düşüncelerimiz için fazla girift olabilir. Son olarak, sosyal etkileşimle ilgili sistemlerimizin devasa gruplar ya da devlet, şirket, sendika ya da toplumsal sınıf gibi kuramsal kuruluşlar bağlamında evrilmemesidir. Küçük toplayıcı toplulukları olarak evrimleştik ve bu tür bir varoluş, sosyal zihnimizin kendine has özelliklerini geliştirdiğimiz bağlamı oluşturur. Yerleşik hayat, büyük kabileler, krallıklar ve bu tür modern kuruluşlar evrimsel zaman çizelgesinde o kadar yenidir ki bunlar hakkında henüz güvenilir sezgiler geliştiremedik.

TOPLUMUN BÜYÜSÜ

İnsanlar çok farklı toplumsal koşullarda yaşarlar: savanda küçük toplayıcı gruplarda, yerleşik yaşama geçilmiş köylerde, birçok kişinin yedikleri yiyecekleri bizzat yetiştirmediği şehirlerde ya da hayatlarının her alanında çok sayıda başka kişiye bağımlı oldukları modern kentsel çevrelerde. Tüm bu farklı bağlamlarda insanların toplumun ne olduğuna, hangi gruplardan oluştuğuna, bunun nedenlerine vb. dair birtakım *açık* tarifleri vardır. Örneğin dünyanın her yerinde insanlar, toplumsal çevrelerini *kategorilere ayırırlar*. Yani bireylerle etkileşime girdiklerini düşünmek yerine diğer kişileri; aile, toplumsal sınıf, etnik grup, kast, ırk, soy ya da cinsiyet gibi daha genel sınıfların üyeleri gibi görme eğiliminde olurlar. Ayrıca tüm insan gruplarında insanların; bilişsel olarak erişilebilen sosyal ilişkiler kavramları,

bu ilişkilerin nasıl kurulup sürdürüldüğüne dair halk kültürü teorileri, bunları yorumlamaya yarayan kültüre özgü yolları vardır. Arkadaşlığın ne olduğunu, takasın ne olması gerektiğini, karmaşık gruplarda gücün nasıl kazanılıp korunduğunu; yani açıkça, "toplumun nasıl işlediğini" anlayabilirler.

Tüm bu anlayışlar, elbette, insanların yaşadığı toplumsal dünyanın türüne göre değişir. Fakat hepsinin ortak bir özelliği vardır. Bunlar çoğunlukla, gerçekleşen asıl etkileşime ve hatta herhangi bir toplumsal bağlamda ne yapmaları gerektiğine dair sezgisel kavrayışlarına kıyasla son derece zayıf ve muğlak görünen kavramları temel alırlar. Birkaç örnek vermek gerekirse: İlk olarak; insanlar, toplumsal grupları genellikle aralarında *doğal* farklılıklar olduğunu varsayarak kategorilere ayırırlar. Bir kast sisteminde farklı kastlardaki insanların çok farklı "özler" taşıdığı söylenir ki bu da neden kastlar arasında evlilik yapılmaması ve hatta yakın temasa girilmemesi gerektiğini açıklar. Irkçı ideolojilerde de temel varsayım, her ne kadar her zaman görünür olmasa da, farklılıkların doğadan geldiğidir. İkincisi, karmaşık bir etkileşimle yüz yüze kalan insanlar, *insan-biçimci* kavramlar kullanma eğilimi gösterir. Köylerin, toplumsal sınıfların ya da milletlerin bunu "istedikleri," şundan "korktukları," "karar aldıkları", neler olduğunu "algılayamadıkları" vb. söylenir. Hatta bir komitenin çalışmaları bile bu tür psikolojik terimlerle açıklanır: komite şunu fark etmiştir, esef duymaktadır vb. Bir köyü, şirketi ya da komiteyi büyük bir fail olarak değerlendirmek, bizi ikiden fazla insan bir araya geldiğinde ortaya çıkan sıradışı karmaşıklıktaki etkileşimleri açıklamak gibi zorlu bir işten kurtarır.

Antropolog Larry Hirschfeld, toplumsal gruplar ile sosyal ilişkilere dair bu tür anlayışları açıklamak için "naif sosyoloji" terimini türetmiştir. Burada "naif", bu anlayışların ilkel ya da mutlaka yanıltılmış olduğu anlamına gelmiyor; yalnızca bunları bilimsel kavramları edinmek için gereken sistemli eğitim olmaksızın kendiliğinden geliştirdiğimizi ifade ediyor. "Naif sosyoloji" (a) sosyal zihin sistemlerimiz vasıtasıyla sahip olduğumuz sezgilerle (b) toplumsal kategorileri, sosyal etkileşimle alakalı halkbilimi teorilerini vb. yaratmak için kullandığımız kavramları bir araya derleyerek elde ettiğimiz şeydir.

Bu tür kavramlar, elbette, açıklamak zorunda olduğumuz toplumsal gerçekliklere göre uyarlanır: Toplayıcı göçebe topluluklarında yaşayan insanlar "toplumsal sınıf" ya da "kast" gibi kavramlara pek ihtiyaç duymaz. Öte yandan, toplumun mahiyeti hakkında çok erken dönemde geliştirdiğimiz beklentiler tarafından da sınırlandırılırlar. Hirschfeld'in gelişim çalışmaları, küçük çocukların bile toplumsal gruplarla ilgili birtakım beklentileri olduğunu göstermiştir. Örneğin çocuklar, akrabalık terimlerinin (hala, baba, kız kardeş vb.) beraber yaşamanın ötesinde bir şeylere atıfta bulunduğunu varsayar. Onlar (ve yetişkinler), ortak soydan gelen insanların saptanamaz, içsel bir "öz" taşıdığını tahmin etme eğilimindedir ve aynı şekilde, bu çocuklar (ve yine yetişkinler de) kaplanların hepsinde bazı içsel kaplanlıklar olduğunu düşünür. Küçük çocuklar da bir "aile"nin (ya da kendi toplumlarında bu birim nasıl adlandırılıyorsa) bu nedenle herhangi bir topluluktan (örneğin sınıftaki öğrenciler, bir buketteki çiçekler) mantıksal açıdan farklı olduğunu anlayabiliyorlar.[17]

Çocuklar ayrıca toplumsal grupların saptanamaz ortak özellikler temelinde kurulduğunu düşünmeye hazır gibi görünür. Bu da onların, tıpkı yetişkinler gibi, bir grup insanın tamamının diğerlerinden öz ve tabiat itibarıyla farklı olduğunu söyleyen ideolojileri hemen benimsemelerine sebep olur. Hem çocuklar hem de yetişkinler bu ideolojileri hiç çaba harcamadan alırlar ki bu da sözkonusu ideolojilerin toplumsal gruplarla ilgili birtakım genel beklentilerle uyumlu olduğunu düşündürür. Bu, çocukların "ırkçı" doğduğu anlamına gelmez. Hatta Hirschfeld'in çalışmaları bunun tam tersini göstermiştir. Küçük çocuklar, toplumsal çevrelerindeki etnik sınıflandırmaya eşlik eden duygular ile tutumlara gözalıcı bir dayanıklılık göstermekle kalmaz; aynı zamanda ırksal ayrımların "temeli" olduğu düşünülen harici özelliklere de (deri rengi gibi) pek dikkat etmiyorlar gibidir. Başka bir deyişle, çocuklar (ve hepimiz) toplumsal grupları doğal farklılıklara göre değerlendirmeye istekli görünseler de belirli mesleklerin ya da deri renginin bu tür farklılıkların göstergesi olduğuna dair ırkçı görüş, bir kültürel öğrenme süreci gerektirir.[18]

17. Akrabalık kategorileri: Hirschfeld, 1986.
18. Irksal ve etnik kavramların edinimi: Hirschfeld, 1993; 1996.

O halde "naif sosyolojimiz", çevremizdeki toplumsal dünya hakkındaki sezgilerimize bir anlam verme çabasıdır. Fakat bu çoğu zaman kusurludur. Anlaşılır, açık kavramlar; açıklaması gereken sezgilerin çok gerisinde kalır. Köyler, durumları "algılamaz"; komiteler olup biteni "hatırlayamaz"; şirketlerin belirli "arzuları" yoktur çünkü bu grupların hiçbiri kişi değildir.

Bu da sosyal etkileşimin birçok yönüne *büyülü* bir karakter verir. Çünkü insanlar toplumsal bağlamda yaşarlar, her zaman kavramlarının tam olarak açıklayamadığı toplumsal olaylar ve süreçlerle sarılmışlardır. Bu olaylar ile süreçler de bunların sonuçları da gerçektir. Fakat bunların nasıl meydana geldiği, "naif sosyoloji" kavramları kullanılarak kolayca açıklanabilecek bir şey değildir. Hepsi, görebildiğimiz tüm etkilere yol açan saklı kuvvetleri ve süreçleri gerektiriyor gibidir. Örneğin insanlar belirli klanların ya da köylerin mensubudur. Öyle görünüyor ki bu gruplar, mevcut mensuplarınca kurulmamıştır ya da onlar gidince yok olmayacaktır. Soyun ya da grubun kendine ait bir yaşamı var gibidir. Esasında insanlar bir klanın ya da köyün mensubu olmanın bu birimlerin *önceki* mensuplarının davranış tarzı nedeniyle önem taşıdığı durumlarla sürekli karşılaşırlar. Eğer köyünüz eskiden beri komşu köyle savaşıyorsa (insan-biçimci söyleme dikkat), o halde bu etkileşim bir anlamda katılımcıların varoluşlarını aşan bir şeydir. Öyleyse köyleri ya da buna benzer birimleri soyut kişiler ya da canlı organizmalar gibi görmek çok mantıklıdır çünkü bu şekilde istikrarlı etkileşimler açıklanabilir. İnsanlar çoğu kez bir köyün ya da klanın tüm mensuplarının "aynı kanı" taşıdığını, toplumsal grubun sonsuz yaşamı anlamına gelen bir özü paylaştığını söyler. Antropolog Maurice Bloch'un belirttiği üzere, bu tür gruplara ait olmak, "bir sosyal kulübe üye olmaya hiç benzemez." Bloch, naif sosyolojide sıklıkla kullanılan biyolojik anlayışların ("aynı kanı paylaşırız" ya da "klanın özü içimizde" vb.) gelişigüzel metaforlar olmadığını gösterir. Küçük ölçekli toplumsal düzenlemelerde bile istikrarlı siyasi birimlerin bireysel insanların fani rollerini aştığına dair sezgiyi ifade ederler.[19]

19. Aşkın toplumsal gruplar: Bloch, 1992, s. 75.

Toplumun "büyüsü", naif sosyolojimizin sosyal etkileşimlerin bu tür istikrarlı ya da karmaşık yönlerini açıklayamayacağı gerçeğidir. Elimizde yalnızca "biz, köylüler böyle davranırız çünkü atalarımızla aynı kanı paylaşırız" ya da "orta sınıf bizi mahvetmeye karar verdiği için enflasyona maruz kalıyoruz" gibi açıklamalar kalır. Bu açıklamalar, tarif edilen sebepler ile onların etkileri arasında kolaylıkla açıklanabilen bir bağlantı olmadığı için büyülüdür. Ataların özüne dair kanılarınız ne denli ayrıntılı olursa olsun, bu tür kavramlar, mesela iki köy arasındaki kan davasının neden sıradışı bir istikrarla sürdüğünü ya da klanınızın mensuplarına neden sezgisel olarak yabancılardan daha çok güvendiğinizi açıklayamaz.

AYİN ARAÇLARININ BAĞINTISI

Bir meseleyle başlamıştım: Belirli eylemleri neden kurallarla belirlenmiş, katı bir tarzda yapmanın (yeni bir aile yaratmak ya da delikanlıların yetişkin erkek olması gibi) belirli etkiler doğuracağı bu kadar bariz görünür? Bu sorunun basit bir cevabı olduğunu düşünebiliriz; çevremizdeki herkes ayinlerin böyle etkileri olduğuna *inandığı* için nihayetinde bu etkiler ortaya çıkar. Eğer herkes yetişkinliğe geçiş kampından dönen delikanlılara yetişkin erkek muamelesi yapıyorsa ayin onlara yeni bir kimlik vermiş gibi görünür. Eğer herkes yeni evlileri bir aile gibi görüyorsa aile olmuşlar demektir. Fakat burada bir sorun vardır ki o da bu inancın neden ikna edici olduğunu ve neden her zaman ayinlere odaklandığını açıklama gerekliliğidir.

Bence bu, sezgisel sosyolojimizin zayıflığını hesaba katarsak daha az kafa karıştırıcı bir hal alır. İnsanlar; cinsel erişim, üreme ve ekonomi işbirliklerinin bir araya toplandığı istikrarlı ilişkiler kurarlar; çocuklar doğduğunda kaynaklar farklı bir şekilde pay edilir; çocuklar büyüdükçe de sosyal etkileşimlere verdikleri katkılar değişir. Tüm bu süreçler, uzun bir süredir toplumsal yaşamımızın bir parçası olagelmiştir. Hepsi, insan grubu türlerinde mutlaka gerçekleşecektir. Fakat insanlar, bu süreçleri, ne olup bittiği ile farklı toplumsal süreçler arasındaki bağlantıları açıklayamayan naif sosyolojinin kavramlarıyla anlamaya çalışır. İnsanların kesinlikle, grubun iki mensubu arasındaki istikrarlı cinsel-ekonomik düzenlemenin herkesi

etkilediğine dair sezgileri bulunur ama bunun neden böyle olduğunu açıklayabilecek kavramlardan mahrum olabilirler.

Şimdi insanlar aynı etkileşime girdiğinde yaşananları, yani kavramsal açıklaması olmayan toplumsal bir olguyla karşı karşıya kaldıklarını *ama* bu durumları belirli bir ayin aracılığıyla karşıladıklarını düşünelim. İki kişi istikrarlı bir çift olduğunda önceden belirlenmiş bir kelimeler listesi, aktörler takımı vb. ile birlikte icra edilmesi gereken bir dizi eylem bulunur. Bunlar herkesin gözü önünde yapılmalıdır. Oğlan çocukları; yetiştirilen, olgunlaşmamış bireylerden yavaş yavaş koalisyonların olası müttefiklerine dönüştüğünde bu durum, taraf değiştirmenin pahalıya patlayacağını vurgulayan çilelerle belirgin bir hal alır. Bu gerekli eylemler, bunları yapmamanın ya da yanlış yapmanın zararlı veya tehlikeli olabileceğine dair sezgiyi kesin biçimde harekete geçirecek şekilde sergilenir.

Ayinler toplumsal süreçler için elzem olmasa da insanların bu süreçler hakkındaki düşünceleriyle kesinlikle bağıntılıdır. Yani kendi kültürünüzdeki yaşça büyük kişilerin belli bir önceden belirlenmiş eylemler dizisini aksi takdirde büyülü görünecek sosyal etkilerle ilişkilendirdiğini gördüğünüzde bu ilişki biraz kalıcı bir güce sahiptir çünkü hem kolayca öğrenilir hem de zengin bir çıkarım kaynağı oluşturur. Kolayca edinilir çünkü sezgiler zaten mevcuttur: İnsanlardaki bulaş sistemi nedeniyle, aslında gerekçesi olmayan bir dizi önceden belirlenmiş eylemin, tanımlanmamış bir tehlikeden kaçınmak için hassas bir şekilde uygulanması gerektiği düşüncesi, çok kolay yer edinen bir sezgidir. Ayin araçları aynı zamanda zengin çıkarımlar üretir. Mesela bir düğüne katıldığınızda yeni evlilerle ilişkilerinizin artık farklılaştığına dair sezgiye kapılabilirsiniz ve aynı durum diğer katılımcılar için de geçerli olabilir. Fakat bir ayin düzenlenmesi, olayın kendisi belirgin ve karşılıklı bir şekilde görünür kılınan bir nirengi noktası olduğu için, bu değişimlerin neden tüm katılımcılarda çok açık bir şekilde eşgüdümlü olduğuna dair size basit bir tasavvur kazandırabilir.

Ayinler sosyal etkiler *yaratmaz*; yalnızca yarattığına dair bir yanılsama verir. İnsanlar ayin düzenlediğinde birtakım ayin araçlarını (önlem-bulaş sistemimizi etkinleştirdikleri için kolayca kazanılırlar)

ve belli bir sosyal etkiyi (iyi kavramları olmasa da sezgileri vardır) tek bir pakette birleştirilirler. Sosyal etkilerle ve ayin sıralamasıyla ilgili düşünceler bir araya getirilmiştir çünkü hepsi aynı olayla alakalıdır. Dolayısıyla ayinlerin doğal olarak sosyal etkiler ürettiği düşünülür.

Bu yanılsama, belirli bir töreni diğerleri yaptığı halde yapmamanın çoğu zaman toplumsal işbirliğinden kaçmak anlamına gelmesiyle güç kazanır. Örneğin belirli bir ayini (yetişkinliğe geçiş) erkekler arasındaki tam işbirliği veya bir başkasını (düğün) eş seçimiyle ilişkilendirdikten sonra bunları icra etmemek, diğer insanlarla aynı toplumsal düzenlemelere dahil olmayı reddetmek anlamına gelir. Herkesin pencerelerini açık tutarak müsait ya da güvenilir olduğu sinyalini verdiği bir yerde, perdeleri çekmek işbirliğine yanaşmamanın açık bir sinyalidir. O halde ayinin kendi etkileri için vazgeçilmez olduğu yanılsaması, insan toplumlarında doğru olmasa bile ilgili kişiler için gerçeğe dönüşür. Çünkü bu önceden belirlenmiş eylemleri yerine getirmek (ayinlerin vazgeçilmez olduğunu onaylıyor gibidir) ile grubun diğer mensuplarıyla işbirliğine girmekten kaçınmak (ki birçok insan grubunda gerçek bir seçenek değildir) arasında bir seçim yaparlar.

SIRADAN AŞKINLIK: TANRILAR VE RUHLAR İÇİN BİR BOŞLUK

Din araştırmacıları, ayinlerin genel olarak birtakım duygusal dini tutumların ifadesi olduğunu; insanların tanrılar ve ruhlar karşısında duyduğu korku, saygı, biat ve güven karışımı halindeki hayranlığını yansıttığını ve bunların, sözkonusu varlıkların muazzam kudretli olarak algılanmasıyla uyumlu olduğunu düşünüyorlardı. Bu tam da B filmlerinde ve bant karikatürlerde görülen, yüksek davul sesleri ve zihni değiştiren maddelerle mest olmuş, çılgına dönmüş bir kalabalığın arasındaki egzotik bir rahibin tanrılar karşısında anlaşılmaz efsunlar mırıldandığı dini törenlere benzer. Bu tür ayinler de vardır fakat geri kalanların çoğu gayet ayık yapılan işlerdir. Performans her zaman o kadar büyüleyici değildir ve etkileri de o kadar dramatik olmaz. Duygusal katılım çok değişkendir. Kitabın başında anlattığımız Nepal'deki yeni şamanın kabul töreni ile Orta

Afrika'da genç delikanlıların öldürülmesi sahnesi kesinlikle gözalıcıdır fakat Endonezya'da yadigârların temizlenmesi ya da Hindistan'da keçinin kurban edilmesi aynı oranda nabız yükseltmez.

En önemlisi, tanrılar ve ruhların sözde mevcudiyeti, ayinlerin tercihe bağlı bir özelliğidir. Kurban edilen keçi, tanrıçaya bir hediye olarak yorumlanır; bu görünmez takas ortağının mevcudiyeti, insanların ayini nasıl tasavvur ettiğinin bir parçasıdır. Fakat Gbaya'da karmaşık bir dizi ayin ve gizemli performanslar vasıtasıyla delikanlıların yetişkin erkekler tarafından yetişkinliğe kabul edilmesinde ataların dahli yoktur.

Ayinlerin, dini olan ve olmayan şeklinde iki türü olduğunu söylemek isteyenler çıkabilir. Bir papazın atama töreni, Tanrı'nın da orada olduğu varsayıldığından dini türde olurken nikâh dairesinde yapılan bir düğün dini değildir. Elimizde böyle bir ayrım varken iki tür arasındaki farklılıkları ayırt etmeyi deneyebiliriz. Fakat bu, antropologların acı tecrübelerle öğrendiği gibi, zor sorunlara zemin hazırlar. Birincisi, doğaüstü faillerin bahsinin geçtiği ama merkezde yer almadığı, arada kalan çok sayıda örnek vardır. İkincisi, bu iki ayin türü arasında çok bariz genel farklılıklar yoktur (elbette, birinde doğaüstü faillerin de mevcut olduğunun iddia edilmesi haricinde). Birçok sivil düğün, onları dini çeşitlerine çok benzer kılacak şekilde bir senaryoyu takip eder.

O halde meseleyi daha somut bir şekilde analiz edelim. İnsanlar; tanrılardan bahsedilen, ayinler düzenlenen ve tanrıların bahsedildiği birtakım ayinlerin gerçekleştirildiği belirli bir insan grubunda yetiştirilirler. Eğer bu sonuncu ilişki istikrarlıysa sebebi, bunun her nesilde kolaylıkla öğrenilebilmesidir. Başka bir deyişle, ayinlerin tasavvurunda onları tanımlarken doğaüstü failleri dahil etmeyi zorunlu olmasa da bağıntılı kılan bir şey vardır.

Başlangıçta söylediğim gibi, bir ayinin belli başlı etkileri nasıl ürettiği, özellikle de ilgili kişiler için gizemlidir. Ayinin buyurduğu gibi şunu söylemenin ya da bunu yapmanın bir hastalığı iyileştirmek ya da başka bir etkiden ziyade neden insanları evlendirmesi gerektiğine dair hiçbir fikirleri yoktur. Houseman'ın anlattığı şekilde acılı bir yetişkinliğe geçiş sürecine katlanan insanlarda değiştiklerine

dair güçlü bir sezgi vardır ve bu geçiş yolundan gitmeyenlerse aslında "natamam" ya da "eksik" sayılır. Fakat bunun neden böyle olduğunu hiç bilmezler. Aradaki neden-sonuç ilişkisi bariz olsa da nasıl işlediğini tarif etmek zordur. Görülemese de kesinliği şüphe götürmez bir sebebin görünür bir sonuca yol açtığı düşünülür. Hiç kimse ne olduğunu söylemese de yetişkinliğe geçiş töreninde delikanlıları yetişkin erkeğe dönüştüren *bir şeyler* vardır. Evlilik töreninde de gizemini koruyacak şekilde insanları gerçek bir çift yapan bir şeyler var gibidir.

Antropologlar tüm bunlara aşinadır. Bu nedenle çoğu zaman ayinlerin farklı bir *aşkın* hava taşıdığını söyleriz. Bazı neden-sonuç kaynaklarını; insanların hissedebildiği ama açıklamak bir yana, tarif bile edemediği birtakım gizemli kuvvetleri etkinleştiriyor gibidir. Ayinlerde eylemler dizisinin de ötesinde "başka bir şey" vardır, yoksa birkaç jest ve kelime nasıl bu kadar önemli ve inkâr edilemez etkiler doğurabilir? Bir dizi önceden belirlenmiş eylemin kesin bir sonucu olacağını varsaymaz *ve* aynı zamanda bu eylem dizisinin sonucu açıklayamayacağını düşünürseniz ayinleri ciddiyetle icra edemezsiniz.

Ayinlerin bir nevi aşkınlık taşıdığını söylemek, derin mistik bir tutumu ve sihre karşı bir temayülü akla getirir. Fakat mesele daha basittir. İnsanların saklı ve inkâr edilemez sebepler hakkında düşünmesi, aslında mistik bir durum değildir. Tam aksine, bu tür bir aşkınlık çok sayıda tamamen sıradan durumda görülür. Önceki bölümlerde birkaç kez söylediğim gibi, çıkarım sistemlerimizden aldığımız sezgilerin çoğu bu tür gizemli neden-sonuç ilişkisini düşündürür. Örneğin daha sert fırlattığımız nesneler daha uzağa gider ve bunu bu nesnelerin daha çok "ivmeye" sahip olmasıyla açıklarız. Fakat bu terim, fizik eğitimi almadığımız sürece fazlasıyla temelsizdir. Aynı şekilde gelişmeye devam eden organizmaların içinde onları aynı türün diğer mensuplarına benzer kılacak bir şey vardır. Bu türlere has "öz" kabağın ve brüksellahanasının gelişip kendilerine has şekli ve tadı almasını sağlar.

Bilimle uğraşmadığımız sürece sıradan sezgilerimizi açıklama yöntemimiz, çoğu zaman inkâr edilemez neden-sonuç süreçlerine

atıfta bulunur. Bu bağlamda, patlıcan kavramımızda büyük oranda bir aşkınlık vardır. "Gözlemlenebilir etkilere sebep olan gözlemlenemeyen şeyler"le ilgili sınırlı algıyı aynı zamanda insanların ayinlerin etkileri hakkındaki düşüncelerinde de buluruz. İnsanlar ayinlerin birtakım sosyal etkiler yarattığına dair bir düşünceye ve aynı zamanda eylemlerin bizzat bu durumun açıklaması olamayacağına dair bir sezgiye sahiptir; o halde işin içinde başka bir şey olmalıdır.

Ayin tasavvurumuzdaki bu boş alan, birçok durumda boş kalmaya devam eder. Erkeklerin yetişkinliğe geçişinde olan da budur. İnsanlar, delikanlıların yetişkin bir erkeğe dönüştüğünü söyler. Bunun nasıl gerçekleştiği sorulduğunda da, "Oldu işte, o kadar," şeklinde bir cevap verirler. Evlenen çift de artık düğünden önceki durumlarından farklıdır. Ama neden olduğunu bilmeyiz. Sadece olmuştur işte.

Fakat böyle boş bir alan, açıklanamayan etkiyle bir şekilde bağıntılı olabilecek herhangi bir tasavvurla da doldurulabilir. Bu nedenle tanrı, ruh ve ata kavramları bu tür bağlamlarda sıklıkla etkinleşir. Sonra da insanlar tanrılar yeminlerine şahitlik ettiği için kişilerin evlilikle değiştiğini düşünürler. Çırak, atalar bedeninde gizemli birtakım değişikliklere sebep olduğu için şamana dönüşebilmiştir.

Tabii ki bu tür açıklamalar gerçek anlamda pek bir açıklama getirmez ama durum hakkında kesinlikle *bağıntılı yorumlar* ortaya koyar. Ayinler bariz sebepleri olmayan etkileri ürettiğine ve doğaüstü faillerde açıkça saptanamadığına göre bu ikisini bir araya getirmek pek bir çaba gerektirmez. Ayrıca bu, ayinlerin sonuçları hakkında da çıkarımlar üretilmesini sağlar. Örneğin insanların evlilikdışı ilişki yaşamalarının toplum için birtakım tehlikelere sebep olduğuna dair sezgi, bunun sebebinin ruhların herkesin davranışını izlemesi olduğunu varsaydığınızda bambaşka bir anlam kazanır. O halde tanrılar ve ruhların ayinlerde yaptıklarını, deyim yerindeyse, onların da törenlerle ilgili zihinsel tasavvurumuza *eklendiklerini* fark ettiğimizde daha iyi anlarız. Duruma bu gözle bakmak, elbette, insanın ilahi olana tapınma dürtüsü görüşü kadar ilham verici değildir fakat kültürel bilgiyi edinen zihinlerde aslında neler olduğuna daha bağlıdır.

TANRILAR NE YAPAR (VE ONLARA NE YAPILIR)

Dini ayinlerin bu şekilde anlaşılması, sadece tanrıların neden bunlarla ilişkilendirildiğini anlamamızı sağlamakla kalmaz; aynı zamanda bu etkinliklerde tam anlamıyla ne gibi bir rolleri olduğunu da ortaya serer. Thomas Lawson ile Robert McCauley'nin de işaret ettiği üzere, bir ayin icra etmek tanrılar ve ruhlarla kurulan muğlak bir ilişki meselesinden ibaret olmayıp aynı zamanda onlara bir şeyler yapmak (nesneler vermek, onlara beyanda bulunmak) ya da onların bir şeyler yapmasını sağlamakla da (insanlara musallat olmak, yağmur yağdırmak ya da hastaları iyileştirmek) ilişkilidir. Doğaüstü faillerin özel rolleri, insanların ayin sıralamasıyla ilgili tasavvurlarında kesin biçimde tanımlanmıştır. Eğer tanrılardan bereketli hasatlar istemek için bir tören düzenliyorsak bu; onlara bir şeyler söyleyeceğimiz, bir domuz kurban edeceğimiz, onların bizi dinleyeceği ve ekinlerimizi umarız ki korumaya karar verecekleri anlamına gelir. Eğer atalardan bir genç adamı şaman yapmasını istersek onların gencin yanına inip onu tamamen değiştirdikleri söylenir. İnsanlar, atalar ve tanrıların ne yaptığını bilir (ya da buna dair bir tasavvurları olur).

Lawson ile McCauley, doğaüstü faillerin bu muhtemel rolleri hakkında kesin bir açıklama geliştirmişlerdir. Dini ayinlerin zihinsel tasavvurlarında, hem önceden belirlenmiş eylemler dizisinin bir tasavvuru (buna "eylem tanımı" diyorlar) hem de tanrı ile ruh kavramlarının dahil edildiği belirli bir an vardır. Bir ayin icra etmek, tıpkı yahni pişirmek gibidir. Tarif, dahil edilen çeşitli öğeleri (aşçı, bir insan olmalı; et, ölü bir hayvandan alınmalı vb.) belirten bir "eylem tanımı"nın (eti kavur, kenara koy, soğanları sotele, sebzeleri ekle, eti tekrar koy, ateşi kıs vb.) yanı sıra birtakım dizilimi de içerir: Bazı eylemler diğerlerinden önce gelir ve bazıları da diğer eylemlerin gerçekleşmesini *gerektirir*. Dini ayinlerde bu tür eylem tanımları vardır: Örneğin rahip özel cübbesini giyer, eline bir haç alır, cemaati kutsar. Burada da belirli etiketlerin (rahip, bir insan olmalı) ve dizilim kurallarının (rahibin atanması, nesneleri ve insanları kutsamasından önce gelmelidir) olduğunu söyleyebilirsiniz. Dini ayinleri farklı kılan unsur, Lawson ile McCauley'nin de belirttiği gibi,

eylem tanımındaki öğelerden yalnızca bir kısmının "özel" (yani doğaüstü faillerle bağlantılı) olarak tanımlanmasıdır. Bu örnekteyse rahip, "atanmış özel kişiyi"; haçsa "çarmıha gerilmeyi temsil eden özel nesneyi" imler.[20]

Ancak ayinler "özel" öğeleri *nereye* konumlandırdığınıza göre farklılık gösterir. Bir rahip, cemaati kutsadığında ilahi âlemle bağlantılı olarak etiketlenen rahibin kendisi temel fail olurken cemaat hiç de özel değildir; herkes (ve elbette her şey) kutsanabilir. Öte yandan, eğer tanrılara bir domuz sunuyorsanız burada doğaüstü olmaları bakımından failler değil de etkilenen tarafa (yani ayinden etkilenen kişiler) özeldir. Kimi ayinler faillere özeldir (tanrı ya da temsilcisi veya onların özel bir şekilde etkilediği biri eylemi icra ediyordur); kimileriyse etki alan tarafa özeldir (ayinin etkilediği söylenenler, tanrılar ya da temsilcileridir).

Lawson ile McCauley, bu farklılığın insanların sezgilerinde ve ayin icrasındaki genel tarzda önemli etkilere sebep olduğunu fark etmişlerdir. Özel faillerle yapılan ayinler (özellikle tanrılar ve ruhların bizzat bir şeyler yaptığı söylenen ayinler) çok nadiren, aslında yalnızca arada bir, belirli bir kişi için düzenlenir. Düğünleri, yetişkinliğe geçiş törenlerini, doğum ayinlerini vb. bir düşünün. Etki alan özel taraflarla ilgili ayinler çoğu kez tekrarlanır. İnsanlar atalara bir kurban sunarlar ama ataların lütufta bulunmasını (bereketli hasatlar ve korumayla) garantilemek için bunun defalarca kez tekrarlanması gerekir.

Başka bir farklılık daha vardır. Lawson ile McCauley'ye göre özel failli ayinler genellikle yüksek sesli müzik, zihni değiştiren maddeler, ziyafet, oruç vb. gibi rüştünü ispatlamış tekniklerin kullanılmasıyla yoğun bir duygusal uyarılmayı tetikler. Etki alan özel taraflarla olan ayinlerse (biz tanrıları etkileriz) genellikle daha ayık bir halde düzenlenir. Haliyle, her dini geleneğin kendine has ambiyansı düşünüldüğünde bu yalnızca *göreceli* bir farklılıktır. Muhakkak ki Metodizm'e kıyasla Vudu'da daha renkli ayinler ve Finlandiya'ya nazaran Brezilya'da daha gözle görülür bir coşku bulursunuz. Fakat

20. Ayin yapısı: Lawson ve Mccauley, 1990.

her bir gelenekte, faillere özel törenler genellikle etki alan taraflara özel ayinlere göre duygusal yoğunluğu yükseltir. Peki neden? Neden doğaüstü failin senaryodaki hangi rolü oynadığına göre bir ayinde daha düşük ya da daha yüksek duyusal uyarım alıyoruz?

Bu konu hakkındaki cazip yanıtlardan biri, bazı ayinlerin daha ikna edici olabilmek amacıyla "daha yüksek sesli" olmasıdır. Neticede, tanrılar ve ruhlar genelde ketum olurlar. Delikanlıların yetişkin bir erkeğe dönüşmesine ya da iki insanın aile kurmasına *gerçekten de* müdahil oldukları iddiası, ilk bakışta inanması zor bir şey gibi gelir. O halde çok sayıda duyusal uyarıma yol açmak belki de bu etkileri daha makul kılmanın bir yoludur. Öte yandan, insanların tanrılar ve ruhlara bir şeyler yaptığı etki alan tarafa özgü ayinlerde böyle bir zorlukla karşılaşılmaz. Eylemlerimizin uzaktaki, genellikle görünmeyen failler üzerinde etki bıraktığına inanmamız o kadar çaba gerektirmez çünkü neticede eylemlerimizin çoğu orada bulunmayan kişileri etkiler.

Bu çok güvenilir bir cevap değildir çünkü anlamak istediğimiz şeyin var olduğunu farz eder. Birçok yerde insanların, var oldukları düşünülen atalara ve diğer faillere eşlik etmek amacıyla ucuz araçlar (yüksek sesli müzik aletleri, uyuşturucular, maskeler vb.) kullandığı doğrudur. Ancak değersiz ıvır zıvırlar ile müzik, tanrıların yakınınızda olduğuna dair izleniminizi güçlendiriyor olsa da (pek sanmıyorum ama iddianın hatırına şimdilik kabul edelim) yalnızca tanrıların çevrenizde olduğunu çoktan varsaydığınız durumlarda işe yararlar. Aksi halde araçlar, araç olmaktan öteye gidemez.

Ayinler ile sosyal etkiler arasındaki bağlantı daha iyi bir açıklama sunabilir. Temelde belirli bir kişi için icra edilen tek seferlik ayinler; insanların çift olması, çocukların doğması, insanların yetişkinliğe erişmesi ya da ölmesi sonucu oluşan toplumsal değişimleri merkezine alır. Bu değişimler, tabiatı gereği yalnızca bir kez gerçekleşir. Naif sosyolojimizin zayıflığından ötürü bunları anlamak zordur ve daha önce de söylediğim gibi, herkesin bu değişime aynı zamanda aynı şekilde uyum sağlamak için eşgüdümlü hareket etmesi gerekir. Yalnızca bu sebepler bile daha gürültülü ve dikkat çekici ayinleri ayık halde yapılanlara kıyasla sezgisel olarak uygun kılmaya yeter.

Düğünlerle ilgili mesele, insanların yeni ilişkiyi hesaba katma gerekliliğinden ziyade bunu herkesin, tercihen aynı anda, yapmasının gerekmesidir. Buna karşın, diğer ayinlerse tekrar gerektiren sosyal etkileri tetikler. Kurban, tanrılar ve insanlar arasında bir takas ilişkisi kuruyor gibidir fakat tüm insanlar sezgisel biçimde bu tür takasları aynı ortaklarla defalarca kez oynadıkları tekrarlı oyunlar gibi yorumlarlar. İnsanlar ayrıca bir ortakla gerçekleştirilen takasın şartlarının başka biriyle yapılandan bağımsız olduğuna dair bir sezgiye sahiplerdir. Yani tanrılarla kendi lehime yaptığım takas, tanrıların başka birini dolandırdığı gerçeğiyle pek değişmez. Bu tür durumlarda, insanların eşgüdümlü hareketini ve benzeri etkileri temin eden yüksek sesli araçların hepsi yersiz olacaktır. O halde Lawson ile McCauley'nin gözlemlediği korelasyon (tek seferlik, yüksek sesli ayinlerde tanrılar eylemde bulunur; tekrar eden, ayık ayinlerdeyse tanrılara bir şeyler yapılır) pekâlâ bu törenlerin sosyal etkileri arasındaki farklılıktan filizlenmiş olabilir. (Gecikmiş bir şerh olarak, tüm bunların tahminden ibaret olduğunu tekrar edeyim; tanrılar ve ruhların ayinlerdeki rollerine dair insanların tasavvuru hakkında henüz yeterince deneysel kanıtımızın olmaması acı bir gerçektir.)

Ayinlerin ister uzun süreli (insanların ve ilişkilerinin değişmesi) ister geçici sosyal etkileri (hastaların iyileşmesi, bereketli hasadın güvence altına alınması) olduğu düşünülsün, her iki durumda da doğaüstü faillerin katılımı, törenlere dair zihinsel tasavvurlara bağıntılı öğeler katar ama vazgeçilmez de değillerdir. Esasında, birçok yerde ayinin etkisini açıklayan saklı "şey" ya "Toplum", ya "Soy" ya da "Cemaat"tir. Bu da, yeri gelmişken söyleyelim, dindar olmayan insanların çoğu zaman düğün, *bar mitzvah* ya da cenaze gibi dini ayinlere katılmalarına gösterdikleri gerekçedir. "İnanmadıklarını" söylerler ama bu tür törenlerin önemli olduğunu, bir etki yarattığını, metafiziğin ikna edici gücünü yitirse de insanların topluluk olma duygusunun bu tür ritüellerin sürmesini gerektirdiğini kabul ederler. Bu insanların belki de dine inananların zihin yapısını anlamaya çok daha yakın olduklarını öne sürebilirim. Ayinleri önemli ve bağıntılı kılan unsur, sosyal etkilerinin önceden belirlenmiş eylemlerin *sonucu* olarak yorumlanmasıdır. Bu da ister istemez neden-sonuç

ilişkisine dair bir boşluk yaratır. Failler, zihinsel sistemlerimizde fazlasıyla belirgin olduğu için insanların çoğu bu boşluğu fail kavramlarıyla doldurur fakat "geleneklerimiz" ya da "toplum" gibi bir soyutlama da tanrılar ve atalarla aynı rolü pekâlâ oynayabilir.

BİLDİKLERİMİZ, AYİNLERİN AÇIKLAMASI DEĞİLDİR

Evrimleşmiş psikolojimiz ile ayinlerde kavramsal araçların kullanılması arasındaki bağlantıların hepsini incelemekten henüz çok uzağız. O halde mantıklı bir strateji, bazı ayinlerin ortak mekanizmalarını tanımlayıp bunların özellikle sahip olduğumuz türde zihinlerin dikkatini nasıl çektiğini açıklamak olacaktır. Bulaşma ipuçları, ilişkisel araçlar ve tanrıların doldurduğu boşluklar bu tür yöntemlerdendir. Bunlar tüm ayinlerde bulunmaz ama pek çoğunda yer alırlar; bu da görünüşte anlamsız davranışların neden insan gruplarında yaygın olduğunu açıklamayabilir.

Neden insanlar bir araya gelip, sonradan kesip yiyecekleri bir keçiyi tanrıçaya sunuyor gibi yaparlar? Neden bir çember oluşturup bir kaplan adamın ziynetlerini elden ele geçirirler? Neden yeni bir şaman, bir koçun dilini ısırmaya çalışır (her koşulda zor bir girişim) ve sonra hayvanın kalbi ağzındayken gözleri bağlı bir şekilde bir direğe tırmanır? Hatta neden insanlar özel bir binada toplanıp uzun zaman önce yaşanmış bir işkenceyle ilgili hikâyeleri dinler ve tanrının etini yer gibi yaparlar? Bu tartışmayı pek bilinmeyen örneklerle açmayı tercih ettim çünkü bu şekilde, bu tür soruların ne kadar zor olduğu daha iyi anlaşılır. Katoliklerin Ekmek ve Şarap Ayini (biraz önce kısa ve öz bir şekilde tarif etmiştim), diğer durumlardan daha gizemli değildir. Fakat aşina olduğumuz dini performanslar sözkonusu olduğunda çoğu kez yanıtın inananların bizzat verdiği ya da yetkili kişilerin aktardığı resmi bir cevap olduğunu düşünürüz: Çok önemli bir olayı anmak, doğaüstü kutsamadan yararlanmak, belirli bir doğaüstü faili övmek ve bu faille yaptığımız özel sözleşmeyi yenilemek için bu pazar oturumlarını düzenleriz.

Aradığımız açıklama bu olamaz. Bu düşüncelerin hepsi sözkonusu durumla tamamıyla bağıntılıdır ama bir Ekmek ve Şarap Ayinini ya da başka bir töreni, insanların aynı şekilde tekrar tekrar düzenlemesi

gerektiğini varsaydıkları belirgin bir etkinlik haline getiren zihinsel süreçlerin bir açıklaması değildir. Ayinlerin kültürel başarısının açıklaması, bunları düzenleyenlerin pek anlayamayacağı süreçlerde bulunabilir; yalnızca psikolojik deneylerin, antropolojik kıyaslamaların ve evrimsel açıklamaların yardımıyla açıkça ortaya konabilir.

İnsanlar, diğer tüm ayin çeşitlerini zorunlu kılanlarla aynı sebeplerle, önceden belirlendiği şekilde keçi kurban eder, yadigârları saat yönünün tersine dolaştırır ve genç bir şamanı bir direğe tırmandırırlar: Çünkü bunlar, zihinsel zeminde özel sistemleri etkinleştirerek hayli belirgin etkiler doğuran *düşünce tuzaklarıdır*. İnsan zihni; görülmeyen tehlikelerle ilgili özel çıkarım sistemleri, zayıf toplumsal kavramları, belirgin toplumsal sezgileri ve sezgilere aykırı faillere dair görüşleriyle öyle bir kurulmuştur ki tüm bu özel performanslar gayet doğal görünür.

8

ÖĞRETİLER, DIŞLAMA VE ŞİDDET NEDEN VARDIR?

Basit bir senaryo: Bir gruptaki insanlar benzer bir doğaüstü fail tanımına, tanrılar veya ruhların ne planladığına dair yerel bir öğretiye sahip olma eğilimindedir. Aynı gruptaki insanların bu ideolojiyi paylaşmaları ve beraber ayin icra etmeleri, gerçekten de hudutları net bir grup oldukları algısını keskinleştirir. Aynı tanrılara ibadet etmek bir topluluk yaratır ve bu da dolaylı olarak farklı tanrılara ya da ruhlara inanan insanların potansiyel düşman oldukları hissini biraz olsun körükler. Esasında, kendi öğretilerinin yegâne hakikat olduğu fikrini hayati bir mesele olarak görecek kadar dinle iç içe olan insanlar, bu bariz gerçeği kabul etmez ve çok ilgisiz gibi görünenleri katletmekten çekinmezler. En iğrenç suçlar, Hakiki İnanç adına işlenir. Tanrılar ve ruhlar, yabancı düşmanlığına ve sonrasında fanatik bir nefrete yol açan grup dayanışmasına bu şekilde zemin hazırlar.

Bu senaryodaki hemen her şey yanıltıcıdır. Her bir aşama, hepimizin aşina olduğu bir olguyu tarif eder: dinin toplumsal grupların meselesi olduğu, farklı öğretilerin var olduğu, hakikatin yegâne ve bağdaşmaz olduğuna dar iddiaların varlığı, dünyanın birçok yerinde köktenci şiddetin gerçek bir tehdit oluşturduğu. Fakat şeytan ayrıntıda gizlidir; anlatılan gerçeklerde değil, birinin diğerine nasıl yol açtığındadır. Dinin zamanla değişen koşullarda varlığını sürdürüp sürdüremeyeceği meselesi, yalnızca bilimsel çevreleri ilgilendiren bir konu değildir. Elbette bu senaryo teorik ilginin de ötesine geçtiği için onu biraz daha ayrıntılı incelemek mantıklı olacaktır.

ÇOK AZ ÖĞRETİ

Göründüğü kadarıyla hiçbir soru şundan daha açık olamaz: Hangi dindensin? Birçok insan hevesle belli *bir* dinleri olduğunu, belirli bir öğretisi olan bir dine *ait* olduklarını söyleyecektir. İnsanlar kendilerini Caynist, Protestan ya da Budist olarak tanımlar ve genellikle bu farklılıkları öğretisel varsayımları temel alarak açıklayabilirler; örneğin ölü insanların geri dönüp bize kurtuluş yolunu gösterebileceği, eşsiz bir tanrının tüm hareketlerimizi izlediği, ne kadar basit olursa olsun bir canlıyı yok etmenin iğrenç olduğu, tanrıların sizi hastalıklara ya da belalara karşı koruyabileceği vb. Buraya kadar gayet basit.

Fakat bu soru o kadar da "doğal" değildir zira dünyadaki birçok insan ne anlama geldiğini bile anlamaz. Örneklerle açıklayalım. Filipinler'in Mindoro Adası'ndaki Buid halkı için çoğu dini faaliyet, cana yakın ruhlarla iletişime ve etkileşime geçmek; diğer tehlikeli ruhlarla yapılan savaşta onların yardımını almaktır. Bu da medyumlukla yapılabilir. Haftada birkaç kez insanlar bir araya toplanarak *lai*, yani kişisel ruhlarını çağırmak için şarkı söylemeye başlarlar. Bir noktada, *lai*'nin onları ziyaret etmek üzere dağları aşıp geldiğini hissederler. Her bir şarkıcı, doğaüstü arkadaşının sırtına biner. Birlikte, dağların üzerinde süzülüp köyün etrafına üşüşmüş kötü ruhları seyrederler. *Lai*, bu istenmeyen ziyaretçileri kovmakta özellikle faydalıdır. Buidlere göre çoğu insan bu şarkıları öğrenebilir; bir ruhun sırtına binmek çok zor bir şey değildir, yalnızca alıştırma yapma meselesidir. Öte yandan, diğer alanlarda da olduğu gibi, bazı kişiler bunda diğerlerinden daha iyidir. Bu durum, hastalık ya da ölüm olması halinde, insanlar muazzam sayıda kötü ruhun sinsi sinsi dolaştığını hissettiğinde ve daha büyük bir seansa ihtiyaç duyulduğunda önem kazanır. Bu tür durumlarda komşu köylerden meşhur şarkıcılar çağrılır ve onlardan davetsiz misafirlerin kovulmasına yardım etmeleri istenir.

Hıristiyanlık, İslam ya da Budizmin tersine Buidlerde doğaüstü faillere dair sistemli bir öğreti bulunmaz. Herkes *lai*'nin doğaüstü nitelikleri olduğunu varsayar (dağların üstünden uçarlar, görünmezlerdir) ama bu faillerin neye benzediği, ne yaptıkları, nerede yaşadıkları vb. hakkında bir teori yoktur. Buidlerin medyumluğa

dair bir kanıları vardır ama doğaüstü faillerle bağlantılı görüşlerin, normların ve faaliyetlerin hepsini kapsayan bir "din" kavramları yoktur. Resmi bir okulları ya da din uzmanı grupları da bulunmaz. Herkes şarkı söyleyip cana yakın ruhların ilgisini çekebilir. Son olarak Buidler, medyumluk icra etmenin onları daha büyük bir toplumun mensubu yaptığını varsaymazlar. Başka insanların kendilerine ait kişisel ruhları olup olmadığı ve bunları nasıl yorumladıkları pek fazla ilgilerini çekmez.[1]

Bir dine sahip olmak, kesinlikle belirli bir öğretisi olan "bir" dine sahip olmak anlamına gelmez. Apaçık ve doğal gördüğümüz tüm o özellikler, aslında çok özel bir tarihin çıktılarıdır. *Bazı* tarihi koşullarda din uzmanları kurumsallaşmış birlikler altında (kiliseler, kastlar vb.) gruplaşmış ve işlevlerinin ne olduğuna dair belirli bir tanımı yaymışlardır. Sonrasında olanlar da herkesçe malumdur; birincisi, kavramlardan ve faaliyetlerden oluşmuş özel bir alan biçiminde "din" diye bir şey vardır; ikincisi, biri diğerlerine göre daha geçerli sayılan farklı "dinler", yani dini yaşamanın farklı muhtemel yolları vardır; üçüncüsü, belirli bir dini kabul etmek; bir sosyal gruba dahil olmak, bir inananlar topluluğu kurmak ve bizimle onlar arasındaki sınırı belirginleştirmek anlamına gelir.

HADDİNDEN FAZLA ÖĞRETİ

İnsanların yerel ruhlarına ya da atalarına kurban sunmaları, ortak ayinlere iştirak etmeleri, ortak kimliği güçlendiriyor; bu da neticede uyumu ve işbirliğini destekliyor gibidir. Peki gerçekten de böyle midir? Yine resmi normları ve mevcut gerçekleri birbiriyle karıştırmamalıyız. Aynı tanrılar ve aynı uygulamaları benimsemek ile bir topluluk olmak arasındaki bu bağlantı, olup bitenlerin bir tarifinden ziyade ne olması gerektiğine dair bir açıklama olabilir.

Cava'daki gerek dini kavramlar gerekse uygulamalar, normlar ve gerçekler arasındaki bu farklılığı ortaya serer. Burada birkaç dini gelenek harmanlanmıştır. Birincisi, özellikle taşrada yaşayan birçok insan, yazılı dinlerin aksine temelde yabancıların *abangan* diye

1. Buid halkında medyumluk: Gibson, 1986.

andığı çeşitli atalarla ve yerel kültlerle ilgilenir. İkincisi, yüzyıllarca süren güçlü bir Müslüman etkisi vardır ve nüfusun çoğunluğu kendini Müslüman olarak tanımlar. Müslüman okulları ve kurumları şehirlerde daha çoktur, köylülerden daha çok tüccarlara ve şehir sakinlerine doğrudan nüfuz ederler ama yine de çoğunluğun "dini" İslam'dır. Birçok Cavalı kendini Hindu olarak tanımlar, buna uygun törenlere katılır ve Hindu tapınaklarında ibadet eder. Son olarak, birtakım mistik "Cava" kültü, geleneksel köy kavramlarının modern bir versiyonunu temsil ediyor gibi görünse de muhtemelen Sufi tarikatlarından etkilenmiştir. Bu etkilerin gerçek karışımı, aslında bundan daha da karmaşıktır. Endonezyalıların bir kısmına göre mistik Cava kültleri, İslam'ın hakiki ancak tuhaf bir biçimidir; diğerleriyse gerçek ayrımın Cava'nın yerel unsurları ile yabancı (Müslüman ya da Hindu) etkiler arasında olduğunu düşünür.

İnsanların hepsi, en azından resmiyette, bu öğretilerce tanımlanan gruplardan *birine* aidiyet hisseder. "Resmiyette" diyorum çünkü antropolog Andrew Beatty'nin de işaret ettiği gibi; Müslüman, Cava mensubu ve Hindu arasındaki ayrım bir dereceye kadar çoğu birey tarafından içselleştirilmiştir. Yani bu farklı geleneklerle tanımlanabilecek çeşitli bakış açıları ve kuralcı idealler, insanların aidiyet bakımından bir tanımlamanın düşündürdüğünden çok daha özgürce harmanladığı araçlardır. Müslümanlar, Hindu ayinlerine katılır ve Hindu tapınaklarını kutsal mekân addederler. Kendi iradesiyle Hindu olduğunu ilan edenlerse ayinlerine Müslüman evliyalarını ve ata kültü referanslarını da dahil ederler. Beatty'nin saha çalışması yaptığı köydeki yetişkinlerin yaklaşık beşte biri (hem Müslüman hem Hindu) aynı zamanda mistik Cava mezhebi Sangkan Paran'ın da mensubuydu fakat kendilerini bu dinle tanımlamıyorlardı çünkü bu mezhep ölümden sonraki yaşama dair soyut bir teolojiden ziyade bu dünyada ve bu zamanda refaha ve talihe kavuşmakla ilgileniyordu.

Bu birleşimlerin güzel bir örneği, Cava'daki en dini uygulamaların merkezindeki resmi yemek olan *slametan* ayinidir. Bu etkinlik, ev sahipleri Müslümansa sünnet töreni, hasat ziyafetleri ya da başka bir belirgin etkinlik gibi çeşitli dini uygulamalarla birlikte düzenlenir. *Slametan*, ciddi belalarla karşılaşılması durumunda köydeki

hizipleri birleştirmek ve çoğu kez bir sözü yerine getirmek için düzenlenir. İyi talihleri için minnettar olan insanlar; tanrılara, Allah'a, ruhlara, atalara ya da kime borçlu hissediyorlarsa ona şükretmek üzere *slametan* düzenler. Beatty'nin anlatımıyla, "Ev sahibi; Yüksek Cava dilinde, yemeğin amacını misafirlerine aktardığı bir konuşma yapar, tütsüler yakılır, misafirler Arapça bir dua okur; ... konuşma çoktanrılı bir karışımın içinde ev sahibinin atalarını, mekânın ruhlarını, Müslüman evliyaları, Hindu-Cava kahramanlarını ve Âdem ile Havva'yı anar."[2]

Din öğrenimi görenlerin genellikle "senkretizm" [bağdaştırmacılık] olarak andıkları şey budur: heterojen öğelerin bir karışımının olduğu durum. Terim tam da adı gibidir çünkü insanların *slametan* etkinliğine dahil ettiği öğeler gerçekten de çeşitli kaynaklardan alınmıştır: çeşitli Müslüman okullarının öğretileri, eski Cava krallıklarının saray ayinleri, birtakım yerel kültler ve Hindu kavramları. Fakat *senkretizm* terimi; insanların kafasının karıştığını, yani tüm bu yaratıcı yeni birleşimleri yalnızca dinler arasındaki farklar kendilerine iyi öğretilmediği için oluşturduklarını düşündürürse yanıltıcı olur. *Slametan* düzenleyen, çeşitli Müslüman törenlerine katılan ya da Hindu tapınaklarını ziyaret eden insanların kafası hiç de karışmamıştır. Cava ve diğer Endonezya krallıklarının tarihi, kendini açıkça bu dini kesimlerden biriyle tanımlayan siyasi hizipler arasındaki rekabetten oluşur. Hepsi de tapınaklar, okullar ve okuryazar bir yerli seçkinler sınıfı yaratmıştır. Bu kurumların kökenleri hakkında Cavalıların aklı karışmaz.

Göründüğü kadarıyla, Batılıların çoğu için açık olan "*bir* dine mensup olma" durumu Cavalılar açısından sorunludur. Beatty'nin sözleriyle, "Birey ancak doğumda ve ölümde itiraz edilmeksizin bir dini kimlikle damgalanır ve evlenme sürecinde dini bir kimlik beyan etmek için yoğun bir toplumsal baskının (çoğu zaman çatışma halinde) merkezinde olur." Böyle bir durumda kişinin belli bir koalisyona katılma açısından bir dini mensubiyet "seçmesi" gerektiği aşikârdır. Müslümanlara katılarak siyasi bağlamda belli bir hiziple kendinizi

2. Beatty, 1999, s. 28.

tanımlarsınız (burada "siyasi" ifadesi hem aile ilişkileri ile köy politikasını hem de Endonezya'nın genel durumunu kapsar). Hindu "kampına" katılarak da başka bir koalisyona dahil olursunuz. Fakat insanlar, tarihlerinin açıkça ortaya serdiği sebeplerle, resmen şu ya da bu koalisyonun mensubu olarak tanımlanmak konusunda gönülsüzdür. Bunun nedeni de tamamıyla bu tür koalisyon oyunlarıyla ilişkilendirilmenin içerdiği riskleri fark etmeleridir. Bir kere belirli bir hizbe dahil olduğunuzda muhtemelen ileride karşınıza çıkacak başka bir kavşaktaki fırsatları kaçırmış olursunuz.[3]

Bu iki durumu kıyaslamak gerekirse: Buidlerin çok az dini öğretisi var gibidir. Ruhlar ve medyumlukla alakalı görüşleri uyumlu olsa da tutarlı ve genele uyarlanabilen bir teoriyle ifade edilmez. Buna karşın, Cavalıların da haddinden fazla öğretisi var gibidir çünkü dini kuruluşların özü gereği engellemeye çalıştığı öğretilerden bir kolaj yapmaya gayret ederler.

Tezat oluşturan bu iki örneği kullanıyorum çünkü bölümün başında aktardığım basit senaryonun doğruluğunu sorgulatan gayet basit gerçekleri göz önüne seriyorlar. İlkin, kavramların illaki bir öğreti oluşturması gerekmez; açıkça belirtilmiş bir dini anlayış kümesi oluşturmak, insanların, özellikle de birtakım din uzmanlarının işidir. İkincisi, birazdan göreceğimiz gibi, uzmanlar bunu yalnızca çok özel koşullarda yapabilirler. Üçüncüsü, dini kavramların yayılmasında sözkonusu olan faktör, daha çok insanların sosyal zihin kavramlarından süzülen sosyal etkileşim, koalisyon ve siyaset meselesidir.

Tüm bu gerçekler gayet karmaşık ve bağlantılıdır, bu nedenle naif görünen bir soruyla başlayacağım: Neden din uzmanları diye bir şey var? Doğaüstü faillerin tasavvurundaki hiçbir şey, uzmanları dinin gerekli bir özelliği kılmaz. Failler herkesi etkileyebilecek kudrettedir ve Buidlerin de yaptığı gibi herkesin bu faillerle etkileşime girmek için gerekli yetileri olduğunu varsaymak prensipte zor olmasa gerek. Anlaşıldığı kadarıyla, uzmanların var olması ve özel bir grup olarak örgütlenmeleri, insanların "inanabileceği" ve "mensubu olabileceği" bir "din"in yaratılmasında önemli sonuçlar doğurur.

3. Endonezya, dini kimlik: Beatty, 1999, s. 221.

YEREL UZMANLAR

Dünya dinleri ortamında yetişen biri için rahip, papaz, ulema, haham ve keşiş gibi uzmanların varlığı lafı bile edilmeyecek bir gerçektir. Fakat özel bir kurum tarafından çalıştırılan, eğitilen ve onaylanan rahipler ya da âlimler, dünyanın her yerinde dinin bir parçası değildir. Birçok bağlamda bir uzman, yalnızca diğer insanlara kıyasla tanrılar ve ruhlarla aralarındaki hassas ilişkileri idare etmeye daha yetkin biridir.

İnsanların en büyük dertlerinden birinin cadıların saldırılarından korunmak olduğu Fang örneğini ele alalım. Kimi insanların geceleri uçan ve mağdurunun malına ve sağlığına zarar vermek amacıyla çeşitli sihirli numaralar yapan *evur* adında bir içorganı olduğu söylenir. Pek çok bela vakası bu tür saldırıların sonucu olarak yorumlanır ve böyle durumlarda *ngengang* adındaki uzmana başvurulmalıdır. Bu kişide de bir *evur* vardır ama bunu kamu yararına cadılarla savaşmak için kullandığı düşünülür. Çoğu kez, insanlar gençlik yıllarında geçirdikleri bir hastalık ya da kötü bir kaza neticesinde *ngengang* olur. Bu talihsizlik sonrasında sorunlarının sebebini tanımlayan bir uzman tarafından tedavi edilirler: İçlerindeki *evur* çok güçlüdür ve muhtemelen kontrolden çıkmıştır. *Evur*'un gücünü grubun yararına kullanmayı öğrenmek için özel ayinlere katılırlar. Özel çıraklık sürecini tamamladıklarında diğer insanları iyileştirebilir ya da koruyabilirler, zira bu tür uzmanların hem ayinlerde hem de tıp bilgisi konusunda ehil olması gerekir.

Buna benzer kanılar Fang örneği haricinde de gayet yaygındır: Bir uzmanın müdahalesini gerektiren sorunlar aynı zamanda bir kişiyi diğerlerine yardım etmeye muktedir kılar; cadılıkla ilişkili olan yetinin kendisi de cadılığa karşı kullanılır. Bu da haliyle insanların bu uzmanlara karşı tutumlarında büyük bir belirsizliğe yol açar. Sözkonusu özel niteliğe sahip olup olmadıkları tamamıyla açık değildir. Daha endişe verici husus, bu yetilerini gerçekten de *yalnızca* savunma amaçlı kullanıp kullanmayacaklarının belli olmamasıdır; bu ayrım da esasında çok şey ifade eder. Sizin kötü niyetli bir cadılık saldırısı olarak gördüğünüz şey aynı zamanda bizzat sizin cadılığınıza karşı bir tedbir saldırısı olarak da görülebilir. Öyleyse

uzmanın hangi tarafta olduğu her zaman belli değildir. Fang arkadaşlarımın çoğu, gerçek ve acil bir ihtiyaç olmadığı sürece bu tür karakterlere pek yanaşmak istemedikleri konusunda gayet netlerdi.

Bir *ngengang*'ı farklı kılan şeyi gözlemleyemez ya da anlaşılır ipuçlarından kestiremezsiniz. Esasında, arada bir insanların bu uzmanlardan birine güvenini yitirdiği ve en baştan beri aslında bu kişide *evur* bulunmadığı sonucuna vardığı da olur. Fakat bu meselede bir husus herkes için açıktır; her birinin *evur*'u ya vardır ya yoktur. Uzman olmak sadece belirli ayinleri düzenleyebilmek değildir çünkü *evur*'u olmayan insanların icra ettiği ayinler hiçbir işe yaramaz. Hatta mesele, belli başlı sonuçları elde etme meselesi de değildir. Üniversite eğitimi almış hekimlerin (bazı) hastalıkları tedavi edebildiği bilinir ama kimse bu insanların özel organa sahip olduğunu düşünmez. Bu bağlamda, *ngengang* ile diğer insanlar arasındaki fark, doğal türler arasındaki farkla aynı biçimde tasavvur edilir. Kaplanların ve zürafaların içinde onların farklı şekilde gelişip davranmalarına yol açan bir şeyler olduğunu varsayarız ama genellikle miras alınan bu "öz"le ilgili bir tanımımız olmaz. Aynı şekilde, insanlar bazı bireylerde onları şaman, şifacı ya da medyum yapan bazı özel nitelikler olduğunu varsayarlar.[4]

Diğer insanlardan farklı olduğu açıkça kabul edilen uzmanların varlığı, farklı algılanan becerilere sahip bireyler arasında işbirliği kurma konusundaki daha genel eğilimden kaynaklanır. Bazı insanların, herhangi bir nedenle, bir hizmeti diğerlerinden daha iyi sunabileceği algılandığında küçük çapta bir işbölümü yapma potansiyeli doğar. Bunu açıklayabilmek için Buid örneğine geri dönelim. Buidler, herkesin medyumluk yapabilecek yetide olduğu düşünüldüğünden, hayal edilebilecek en "demokratik" dine sahiptir. Ne var ki bu durumda bile insanlar bireyler arasındaki farklılıkları algılayabilir; bu da yerel uzman yaratımı sürecinin ilk aşamasıdır. Etkili şarkıcıların namları sayesinde prestij ve maddi kazanç, hatta birtakım siyasi nüfuz elde ettiği komşu Taubuid grubunda yaşanan da tam olarak budur. Bu Taubuid medyumları, genellikle kendi yerleşim

4. Fang halkında *Evur*: Fernandez, 1982; Boyer, 1994.

yerleri ile dış dünya arasındaki ticareti kontrol eder. Uzmanlaşmaları, aynı zamanda birçok insan bu kişilerin cadılık yaparak güç ve nüfuz kazandıklarından şüphelendiği için, muğlak bir itibarı da beraberinde getirir. Bu kişiler bu şüpheden bile faydalanıyor gibidir zira Taubuid yerleşkesindeki insanlar medyumlarla yaşanacak bir anlaşmazlıkta yanlış tarafta olmak istemez. Dini kavramlar sözkonusu olduğunda Buid ile Taubuid arasında çok az fark vardır. Taubuidler, yalnızca ortak bir sürecin temsilcisidir. Bir farklılık saptandığında ya da hayal edildiğinde minimal düzeyde bir işbölümü ortaya çıkar, özel bağlamlarda da bu insanlara başvurulmaya başlanır. Bu kişilerin itibarlarını kullanarak buna fazladan çıkarlar eklemeleri ve bunun sonucunda iptidai bir dini uzmanlık yaratmaları sadece bir fırsat meselesidir.

Böyle bağlamlarda, doğaüstü faillerle ilişkilerde özel bir konum aldığı varsayılan kişiler, onları diğerlerinden ayıran belirli ama görünmez bir niteliğe sahip gibi tasavvur edilir. Bazı durumlarda bunun miras yoluyla geçtiği söylenirken bazı durumlarda hastalık, kaza ya da eşdeğer bir başka hazin deneyim sonucunda edinilir ya da tanrılar veya ruhlar tarafından bahşedilir. Fakat tüm durumlarda uzmanın özel niteliği; saptanması zor, içsel bir şeydir ve yalnızca ayinlerin icrası ve bu tür diğer dini eylemler, niteliğin varlığının göstergesidir. Yani bir kişi, kendisinden ayinleri icra etmesi istendiği ve bunda makul ölçüde başarı gösterdiği için şaman ya da şifacı olmaz. İnsanların kavrayışına göre kişinin bu özel niteliğe sahip olması bu tür ayinleri etkili kılan şeydir.

Bu tür uzmanların bir diğer genel karakteristik özelliği de yetkilerinin ya da güvenilirliklerinin *yerel düzeyde* güvence altına alınmasıdır. Soyları gereği rahip olanlarda elbette durum böyledir çünkü denetledikleri ya da yürüttükleri dini faaliyetler yalnızca kendi gruplarıyla bağıntılıdır. Şamanlar, şifacılar ve falcıların durumundaysa bunlar ya şahsen tanınırlar ya da adları eski müşterileri sayesinde duyulur. O halde uzmanların doğaüstü faillerle ilgilenme konusunda özel bir rolleri olduğuna dair iddiaları, yalnızca belirli bir gruptaki konumlarına ya da itibarlarına bağlıdır. Bu nedenle, çoğu insanın bu tür uzmanların genellikle etkileşime girdiği doğaüstü faillerin de

yerel olduğunu düşünmeleri gayet doğaldır: belirli bir bölgeye sahip olan, belirli bir hayvan türünü kontrolü altında tutan ya da belirli bir mekânda yaşayan atalar, bazı yerel iblisler ya da birtakım ruhlar.

Fanglar, çok sayıda *ngengang* bulunduğunu, aynı zamanda bunların her birinin kendine has tekniklere sahip olduğunu ve belli başlı ruhlarla işbirliği yaptığını bilirler. Eğer bir *ngengang* mevcut sorunu çözmekte başarısız olursa başka birine başvurmak çok mantıklıdır. Bu uzmanların ne yaptığına ve neden işe yaraması gerektiğine dair açıklamaları değişkenlik gösterir. Bu kişilerin rolleri; belirli bireysel niteliklerine, belli bir gruptaki itibarlarına çok bağlı olduğu için doğaüstü faillerle ilgilenme konusunda genel bir yöntemi benimsediklerini düşünmek pek bir anlam ifade etmez.

Tüm bunlar, Hıristiyanlık ya da İslam gibi kurumsal dinlerde gördüklerimizden çok farklıdır. Bu dinlerden biriyle tanışan Fanglar, ilk olarak bunlarda uzmanların birtakım içsel öze göre tanımlanmadığını görür; Hıristiyan papazları ya da Müslüman âlimleri yalnızca özel bir eğitimden geçmiş insanlardır. İkincisi, bu dinlerdeki uzmanların yetkinliği bir köy toplumu düzeyinden ziyade büyük bir örgüt tarafından güvence altına alınır. Üçüncüsü, sunulan hizmetler birörnektir; yani bir Katolik papazından aldığınız hizmet diğerlerinden alacaklarınızdan pek farklı olmaz.

Peki bu farklılığın kaynağı nedir? Bunun standart yanıtı (dini kurumların bizzat öne sürdüğü), bu kuruluşların var olma sebebinin öğreti şeklinde ifade edilmiş ayırt edici bir "inanç" olmasıdır. Bu eşsiz öğretiyi yaymak ve bununla bağlantılı faaliyetler düzenlemek için de özel bir kuruluş oluşturulmuştur ve böylece ayinler standart bir biçim kazanmıştır. Fakat dini kuruluşların evriminin bu standart resmin aşağı yukarı tersi olduğunu düşündürecek çok sayıda sebep vardır. Öğretiler, dini kuruluşların organizasyonu nedeniyle bu şekildedir, tam tersi değil.

LONCALARIN KÖKENİ

Varanasi şehrinin özel nitelikleri, özellikle de burada düzenlenen cenaze törenlerinin merhuma daha iyi bir kader bahşettiğine inanıldığından milyonlarca hacı, dindar, rahip ve kutsal kişi şehirde

izdiham yaratır. Uzmanlaşmış Brahmanlar tarafından icra edilen uzun ayinlerin temel amacı, ölü kişinin ruhunu *pret*, yani kötücül hayalet durumundan çıkarıp; *pitr*, yani ata haline dönüştürmektir. Brahman, on bir gün yayılan bir ayin döngüsü süresince merhum kişinin cismini, özellikle de ölüm sürecinin kirini yavaş yavaş kendi bünyesine katar. Brahman'a merhum adına çok sayıda "hediye" verilir. Bu aslında bir güzellemedir, zira antropolog Jonathan Parry'nin de işaret ettiği üzere rahipler açgözlülükleriyle bilinir. Ayinin her bir bölümü için alacakları ücret hakkında saatlerce pazarlık ederler. Hepsinin birbirine tavsiyesi, müşterilerinin "ümüğünü sıkmak," yani mümkün olduğunca çok para koparmaktır. Rahiplerin hemfikir olduğu bir nokta, bir ücreti kabul eden müşterinin muhtemelen yeterince sıkıştırılmamış olduğudur. Buna karşın, müşteriler de paralarının değerini iyi bilir ve ayinin gerçekten etkili olup olmayacağını kestiremezler; bu nedenle her iki tarafta da inatçı bir pazarlık sürüp gider. Gelgelelim, birkaç istisna haricinde rahipler, bu hayli değerli ayin hizmetleri piyasasındaki, tekel olmasalar da büyük oranda tahakküm kurdukları konumlarından en büyük çıkarı bir şekilde sağlamayı başarırlar.[5]

Ayin hizmetleri bağlamında piyasalardan, hizmetlerden ve ticari pazarlıklardan bahsedilmesi tuhaf gelebilir. Bu tür olguların dinde bulunmadığına inandığımızdan değil (hepimiz biliriz ki dini kuruluşlar belirli hizmetleri sunarak karşılığında belli çıkarlar sağlar) ama genellikle bu ekonomik yönleri dini organizasyonların kaynağından ziyade *sonuçları* olarak görme eğilimindeyizdir. Yani öğretinin ilk sırada yer aldığını ve uygulanmasının da belli ekonomik ve siyasi davranışlara yol açtığını varsayarız. Bu varsayım yanıltıcı olabilir. Esasında, dini kuruluşların bazı çok önemli yönleri ancak dini hizmetler piyasasının nasıl bir şey olduğunu, dini bilgiler ile ayinlerin ne tür bir meta oluşturduğunu anladığımızda bir anlam kazanır. Bunu daha ayrıntılı anlatabilmek için büyük okuryazar toplumların ortaya çıkmasından başlayıp dini organizasyonların doğuşuna yol açan çok geniş bir tarihi süreci ele almalıyız.

5. Varanasi'nin haris rahipleri: Parry, 1995, s. 119–120.

Yazı, insanlık tarihinde üç kez, Ortadoğu'da, Çin'de ve Maya İmparatorluğu'nda icat edildi; günümüzdeki yazı biçimlerinin her biri bu üç yazı sisteminden birinin soyundan gelir. Yazın, belirli gerçekleri temsil etmek üzere tasarlanan çeşitli simge sistemlerinden evrimleşmiştir (bir değneğe atılan birkaç çentik belli bir borcu, bir kemikteki bir dizi iz çeşitli hayvanları vb. temsil eder). Fakat sınırsız miktarda bilginin depolanıp geri getirilmesine imkân veren esas devrim, gerçekler veya fikirlerden ziyade *konuşmayı* temsil eden bir işaretler envanterinin oluşturulmasıdır. Bu yeni sistem de bu sayede doğal bir dilin tüm zenginliğini ve esnekliğini alabilmiş; dilin, ifade edebildiği ne varsa hepsini ifade edebilmiştir. Bu da dinde olduğu kadar ekonomi ve büyük devletlerin idaresinde de muhteşem değişimlere yol açtı. Esasında, erken dönemlerdeki yazıların çoğu temelde idari amaçlar, muhasebe, adli ve ticari belgelerde kullanılmış; özel yazışmalar, dini yazılar, edebiyat gibi diğer metin türlerine daha sonra geçmiştir. Yazılı belgelerin kullanımı kademeli bir şekilde bütün dünyaya yayıldı ama bunlarla yakın zamana kadar yalnızca küçük bir uzman grubu ilgilendiği için standart durum, sınırlı bir okuryazarlıktı. Ortadoğu'daki Sümerler, Mısır ve Çin'den başlayıp çoğu Avrasya devletine uzanan birçok yerde, bu tür yazı uzmanları aynı zamanda dini metinlerin üretimine de dahil olmuştur.

Tüm bu yerlerde yazı, *karmaşık devletlerde*, yani insanların kararlarını muazzam ağlar ve kurumlar bağlamında aldığı siyasi organlarda ortaya çıkmıştır. Bu nedenle yazın ve karmaşık toplumsal örgütlenme başka bir önemli gelişmeyi, din uzmanlarının istikrarlı birliklerini türetmiştir. Bu önce Orta Asya, Mısır, Hindistan, Çin ve nihayetinde de tüm Avrasya toplumlarında meydana gelmiştir. Dini metinler, ayin kuralları, ahlaki kurallar ve yasaklara dair listeler ve tablolar yazılmıştır çünkü din uzmanları *şirket* ya da *lonca* benzeri örgütlü bir toplumsal gruba dönüşmüştür. Bu toplumsal dönüşüm, bu tür uzmanların üretip yaydığı kavramların mahiyetinde ve düzeninde büyük etkiler yaratmıştır.[6]

6. Okuryazarlık icadı ve yayılımı: Defrancis, 1989. Bilişsel sonuçları: Goody, 1977; 1986.

Dini bir lonca; geçimini, nüfuzunu ve kudretini belli *hizmetleri* sunmasından, özellikle de ayinleri icra etmesinden çıkarır. Mensupları, zanaatkârlar gibi diğer uzmanlaşmış gruplarla kıyaslanabilir. Şehir devletlerinde, hatta imparatorluklarda zanaatkârlar zamanlarının çoğunu hayvanları gütmek ya da yiyecek üretmek gibi iaşe işlerinden uzak durarak geçirmeyi göze alabilir çünkü sundukları malların ve hizmetlerin karşılığında bazı ödemeler alırlar.

Bu tür gruplar, çoğu zaman hizmetleriyle ilgili piyasayı *kontrol etmeye* çalışır. Tarih boyunca loncalar ve zanaatkârlarla uzmanları bir araya getiren diğer gruplar, lonca üyesi olmayanların kıyaslanabilir hizmetler sunmasını engellemek amacıyla ortak ücret ve standartlar belirlemeye çalışmıştır. Bir yarı tekel kurarak, tüm müşterilerin kendilerine gelmesini sağlarlar. Ortak ücretler ve standartları koruyarak, özellikle becerikli ya da etkili bir üyenin fiyat kırmasını zorlaştırmaya çalışırlar. Bu nedenle çoğu insan, üyelerinin her birine piyasadan ufak bir pay garanti eden bir gruba üye olabilmek için küçük bir meblağ öder.

Din âlimlerinin sunduğu hizmetlerin (ayin icra edilmesi ve kutsal metinlere dair bilgiler gibi) temelde ayakkabı yapmaktan ya da deri tabaklamaktan farklı olduğu düşünülebilir. Fakat bu, tam anlamıyla kusurlu piyasalarla ilişkili genel gerginlikleri daha da bağıntılı kılan unsurdur. Çünkü dini mallar ve hizmetler gerçekten de farklıdır ama bu, rahiplerin konumunu bir şekilde diğer gruplara kıyasla daha kırılgan yapar. Uzmanlaşmış zanaatkârlar, ya diğer insanlar işlerini tehlikeli ve kirletici bulduğundan yapmak istemeyeceği (çöpleri toplamak, ölüleri gömmek, kasaplık vb.) ya da bu görevler teknik bilgi ve uzun bir çıraklık dönemi gerektirdiği için (zanaatların çoğunda) yaptıkları işin yegâne tedarikçisi olmakta pek zorluk çekmezler. Buna karşın din uzmanları, bir mesleğe mensup olmayan birilerinin de kolaylıkla sunabileceği hizmetleri (ayinler, doğaüstü faillerle ilgilenmede etkili olduklarına dair verdikleri güvence) tedarik eder. Esasında, din uzmanlarının bu tür kastlarının olduğu çoğu yerde başka hizmet sağlayıcılar da *vardır*: her zaman kendilerinin de doğaüstü faillerle etkileşim kurabileceğini ya da belalara karşı koruma sunabileceğini iddia edebilecek yerel cadı-doktorlar,

şifacılar, şamanlar, kutsal kişiler ve bilgili ihtiyarlar (başka bir deyişle, önceki sayfalarda anlattığım "yerel" uzmanların hepsi).

Dini kastların ya da loncaların çoğu kez azami düzeyde siyasi nüfuz elde etmeye çalışmasının sebeplerinden biri budur. Dini loncaların hepsi, Hıristiyan Kilisesi'nin Avrupa tarihinin büyük bir kısmında elinde bulundurduğu gibi tüm siyasi sürecin kontrolünü kazanamamıştır. Mesela Hindistan'daki Brahman âlimleri grubu, bir dereceye kadar özel bir dini uygulama biçimini dayatmışsa da kralların siyasi üstünlüğünü ele geçirmemiştir. Çin "okulları" (Taoizm, Konfüçyüsçülük, Budizm), hiçbir zaman kendilerini üstün siyasi kuvvetler olarak dayatmamıştır. Ne var ki farklı koşullardaki tüm bu gruplar, kayda değer siyasi nüfuza sahipti.

Dini grupların siyasi entrikalarla çok içli dışlı olmaları ve merkezi otoritenin olduğu çoğu yerde kendilerine siyasi bir niş bulmaları, hepimize tanıdık gelen bir durumdur; öyle ki bunun böyle gruplara *özel* bir nitelik olduğunu unuturuz. Örneğin zanaatkâr kastları da bazı siyasi destekler kazanmaya çalışır ve çeşitli siyasi hiziplere destek verirler ama genellikle din âlimi grupları kadar önemli değillerdir. Bunun sebebi, zanaatkârların sunduğu mallar ve hizmetlerin daha kolay gözden çıkarılabilir ya da önemsiz olması değildir. Hatta sebep tam tersi de olabilir. Yazıya dayalı dini grupların hizmetleri gözden çıkarılabilir *olduğu* için birtakım siyasi nüfuz kazanamayan dini okullar büyük ihtimalle marjinal mezheplere dönüşür ki bu da tarih boyunca defalarca yaşanmıştır. O nedenle rahipler ve diğer din uzmanlarının büyük çaplı siyasi organizasyonun merkezinde yer alması şart değildir. Fakat birtakım siyasi nüfuz edinmeyi başaramayanlar gözden düşer. (Yeri gelmişken, bu nedenle, hemen her zaman merkezi siyasi iktidarı destekleyen ve kurumsal düzene doğaüstü meşruluk kazandırmaya çalışan bir kuruluş olarak dinin, zalimlerin müttefiki olduğuna dair bir yorum hem büyük oranda doğru hem de biraz yanıltıcıdır. Doğrudur çünkü birçok başarılı dini lonca tam olarak bu stratejiyi benimsediği için başarılı olmuştur. Fakat bu tür örgütlü dini loncalar dinin tamamı olmadığı için yanıltıcıdır. Esasında, bu stratejiyi de kesintisiz bir rekabet süregittiği ve bu strateji hayli başarılı olduğu için seçerler.)

Okuryazar din uzmanı grupları, sundukları hizmetlerin güvenilmez mahiyeti düşünüldüğünde her zaman tehlikeli bir konumda kalırlar. Zorlu eğitim süreci ile özel bilgiler, yalnızca insanların gerçekten de bu özel hizmetlere ihtiyaç duyacağına dair bir güvence sözkonusu olduğunda bir anlam kazanır ve varlığını sürdürür. Aynı zamanda, ya da en azından göründüğü kadarıyla, sözkonusu hizmetler başka bir şeyle kolayca değiştirilebilir. Tüm bunları fark edip buna göre tepki vermeniz, politik ekonomi hakkında uzman bilgileriniz olduğu anlamına gelmez. Böyle grupların hepsinde, insanların kendi gruplarının piyasadaki konumu hakkında kesin ama sezgisel bir kavrayışı vardır. Bir rahip ya da din âlimi olarak konumunuzun, şamanların ve yerel şifacıların sunduğu alternatif hizmetlerin olası tehdidi altında olduğunu anlamak için çok bilgili olmaya gerek yoktur.

Bu durumun çözümlerinden biri, loncanın hizmetlerini bir *markaya*, yani (1) diğer insanların sunabileceğinden farklı, (2) loncanın hangi üyesi sunarsa sunsun aynı, (3) kendine has özellikleriyle kolayca tanınabilen ve (4) sadece belirli bir örgüt tarafından sunulan hizmetlere dönüştürmektir. Bir Katolik papaz, Fang cemaatinin alışkın olduğu ataları temel alan ayinlerden gayet farklı ayinler icra eder; Katolik ayinleri aynı zamanda papazdan papaza tutarlılık gösterir; gözlenebilen bir özellikle çoğu Fang gözlemcinin, mesela bir Katolik Ekmek Şarap Ayini ile rakip loncaların sunduğu bir ayin arasındaki farkı anlamasını kolaylaştırır. Bazı hizmetlerin belli bir marka biçiminde sunulduğunu söylemekte özünde alçaltıcı bir şey yoktur. Örgütlü bir üretici grubu hem yerel üreticilerle hem de rakip örgütlerle rekabete girdiğinde bunların yaşanması muhtemeldir. Dini hizmetlerin tanınabilir markalarını yaratmak, dini kuruluşların öne sürdüğü kavram türleri üzerinde önemli sonuçlar doğurur.

YAZIYA DAYALI LONCALARIN SUNDUĞU KAVRAMLAR

Doğaüstü faillerle ilgili kavramlar ve aynı zamanda beraberinde getirdiği davranış normları, loncalar tarafından açık bir *öğreti* şeklinde sunulur. Bir lonca, eşsiz *ve* bir din uzmanından diğerine değişmeyen dini hizmetler dizisi sağlayabilmek için sunduklarının bir

açıklamasını hazırlama ihtiyacı duyar. Elbette, ortaya bir öğretinin konulması en azından birkaç öğreti bulunduğunu ve bunlardan birinin geçerli olduğunu akla getirir. Bir lonca bir tek kendi kavramlarının ve normlarının mantıklı ya da doğru olduğunu söylese de özellikle bu iddianın neticesinde başkalarının da var olabileceğini düşünmek mümkün hale gelir. (Aslında kimi loncalar, sunumlarına diğer loncalar ve onların iddiaları hakkında ayrıntılı bir itham da ekler ki bu da alternatiflerin varlığını daha da belirgin kılar.) Dinin bu yönüne çoğumuz çok aşina olsak da tüm insan gruplarında bulunduğunu söyleyemeyiz. Misyonerlere direnen Kwaiolar ve muazzam sömürgeleştirmeden önceki Fanglar, ata kültlerinin özel bir tercih olduğunu düşünmüyorlardı. Bu kültleri yalnızca atalarla etkileşim kurmanın (sözde) zamanla kendini kanıtlamış ve açıkça etkili bir yöntemi olarak görüyorlardı.

Yazıya dayalı loncalarsa güvence verilen hakikatlerin kaynağı olarak *metinleri* ön plana çıkarır. Sezgi, kehanet, kişisel ilham, sözlü aktarılan ilim ve "esas" kişileri önemsiz gösterme eğilimindedirler çünkü tüm bunlar doğal olarak loncanın kontrolünün dışındadır. Otorite olarak metinlerin kullanılması, belirli sorunlara ayak üstü getirilen bağlamsal çözümlerden ziyade doğaüstü faillerin doğru tanımlarının istikrarlı ve genel bir öğreti biçiminde olduğuna dair kanıyı güçlendirir. Yerel dini faaliyetlerde ortaya atılan tipik sorulardan biri, "Atalar bu domuzdan memnun kalıp çocuğu iyileştirecekler mi?" olur. Yazılı bir dindeki soruysa, "Hangi hastalık türleri için hangi hayvanlar kurban edilmeli?" olur ve buna da *genel* bir cevap verilir.

Ayrıca metinlerin kullanılması dini öğretileri daha tutarlı kılar; yani doğaüstü faillerin tanımlarını oluşturan unsurların tamamı, belirli parçalar halinde farklı insanların hafızalarında depolanmaktan daha verimli bir biçimde bir araya getirilip değerlendirilebilir. Loncalar; tanrılar ve ruhlarla ilgili genelde *bütünleşmiş* (öğelerin çoğu bir aradadır ve birbirine atıfta bulunur), göründüğü kadarıyla *çıkarımsal* (genel ilkeleri hesaba katarak loncanın çeşitli durumlardaki tutumu hakkında çıkarımda bulunabilirsiniz) ve *istikrarlı* (loncanın tüm üyelerinden aynı mesajı alırsınız) bir açıklama sunar. İstikrar meselesi özellikle yayılım için önemlidir; karmaşık kavramlar bile

tutarlı vaazlar ve anlatımlar yoluyla okuma yazması olmayan kitlelere günden güne daha tanıdık gelmeye başlar.

Kuşkusuz, din âlimleri yalnızca tutarlı öğretiler yaratmakla kalmaz; çoğu zaman çapraşık ve çelişkili teoloji de türetirler; yani doğaüstü kavramların önceki bölümlerde sıralanmış doğaüstü şablonlarla bağlantı kuramayan ve neticesinde çıkarım sistemlerini çalıştıramayan yazılı versiyonları. Ayrıca yazıya dayalı loncalar, bazen yazılı dinlerin yarattığı çelişkileri çözdüğünü iddia eden mistisizm biçimlerinin büyümesine de yol açar. Teologların yarattığı teoriler bir dereceye kadar felsefi sistemlerle kıyaslanabilse de felsefe, yarattığı bilmecelerden kaçmak için mistik düşünceleri ortaya atmaz. Ortak doğaüstü şablonlardan ve çıkarım sistemlerinden ayrı düşülmesi, birazdan göreceğimiz üzere, çoğu cemaatin sık sık bu sistemleri görmezden gelmesinin ya da kaygısızca çarpıtmasının temel sebeplerinden biridir.[7]

Tüm insan gruplarında cesetlerle ilgilenen birtakım ayinler ve ölmüş kişinin "ruhunun" ya da mevcudiyetinin yaşayanlardan ayrılmak üzere bir yolculuğa çıkması gerektiğine dair bazı görüşler vardır. Birçok yerde bu durum belli başlı atalara, grubu yerleşik hayata geçiren yerel kahramanlara, ölmüş kişinin klanının kurucularına, belirli mekânların tanrılarına ve belirli ailelerle bağlantılı ruhlara dair kavramlarla ilişkilidir; yani bu kavramlar gruptan gruba, hatta bir köyden hemen yandaki köye değişkenlik gösterir. Bu yerel tanrı; tütsüler, çiçekler, kurban edilen tavuklar talep eder ve her bir dağın ya da ırmağın ilahi varlıkları muhtemelen farklı ayin prosedürlerinin nesnesi olur.

Bir lonca, koca bir siyasi organın her yerinde benzer hizmetler sunduğunu iddia etse de atalar ve yerel ruhlar gibi *yerel* doğaüstü faillerle belli bir bağlantısı olduğunu iddia edemez. Kuruluşun, etkileşim kurduğunu iddia ettiği failler; loncanın her üyesinin, nerede olurlarsa olsunlar, etkileşim kurduğunu söyleyebileceği türde failler olmalıdır. Dini kuruluşların öğretilerinin genellikle bu tür "küçük" tanrıların ve ruhların rütbesini düşürmesinin ve yerine daha genel,

7. Din ile felsefenin mistisizmle bağlantılı paradoksları: Pyysiainen, 1996.

kâinat çapında failler koymalarının temel nedenlerinden biri budur. Fanglar da, kendi deyimleriyle, etkileşime girdikleri ve genellikle onları koruyan atalara sahiptir; ayrıca kötü ruhların musibetine de maruz kalırlar. Hem iyiliksever ruhlar hem de kötücül olanlar etkileşim kurdukları canlı insanlarla aynı toplumsal grubun mensubudur. Hıristiyanlık, tüm bunları, Kilise'nin makamlarına uğradıkları sürece *herkesin* etkileşime girebileceği eşsiz bir doğaüstü faille değiştirmeyi denemektedir.

Bu nedenle, örgütlü yazılı loncalar, ölüm ve kişinin çeşitli bileşenlerinin kaderi hakkında çok özel bir anlayışı ön plana çıkarma eğilimine girer. Ruhun başına gelenler, tüm insanlar için geçerli olan *genel* süreçlerin bir sonucu gibi sunulur. Dini loncalar; ataları "yerleşik kılan", onları dağlara ya da evin direğine dönüştüren yerel kanıları, ahlaki davranış sonucu elde edilen genel, soyut bir *kurtuluş* görüşüyle değiştirir. Bu tür bir kanı, kurtuluşun nasıl tanımlandığına ve ne tür bir ahlakın bu tanımlarla bağdaştırıldığına dair önemli farklılıklar barındırmakla birlikte yazılı dini öğretilerin çoğunda bulunur. Yahudi ve Hıristiyan versiyonlarında Tanrı'ya yakın olma halinin yanı sıra çok muğlak tanımlanmış (özellikle Yahudilerde) bir ölümden sonra yaşam ima edilirken Hindistan (Hindu ya da Budist) versiyonlarındaysa reenkarnasyon döngüsünden kaçış ve ruhun benliğinin yok olması kastedilmiştir. Bunlar, çok sayıda yazılı gelenekte bulunan bir temanın çok sayıda çeşidinden yalnızca birkaçıdır; ölüm, yalnızca ata statüsüne bir geçiş olarak yorumlanmamalı, aynı zamanda toplumda kesin bir veda olarak da görülmelidir. Uzmanların sunduğu öğreti, yerel karakterlerle alakalı yerel kültler hakkında hiçbir hizmet ya da yerel şamanlarla diğer din uzmanlarının hizmetlerinden ikna edici ölçüde daha iyi olabilecek hiçbir şey sunmadığı sürece bunun bir anlamı vardır.

LONCALAR VE YAZILI GELENEK

Bu özelliklerin hepsi dini loncalar için genel olsa da bu tür grupların tarihinin bu temalar hakkında birçok çeşitlemeye yol açtığını vurgulamak zorundayım. Bu özelliklerin farkına varan antropologlar, çok kez bunların doğrudan yazı teknolojisinin bir sonucu mu yoksa

dini loncaların büyük siyasi yapılar içindeki özel siyasi rollerinin bir eseri mi olduğu konuşunda tartışmışlardır.

Antropolog Jack Goody'ye göre, yazı farklı bir *bilişsel tarza* yol açmaktadır. Yazının kullanılması, yazılı metin bir tür harici hafıza gibi kullanıldığından, bilişsel faaliyetleri değiştirir. Örneğin yazı, birtakım ara sonuçların saklanmasını gerektiren karmaşık matematik işlemlerini mümkün kılar. Belli bir hususu kanıtlayabilen öğelerden oluşan uzun listeler hazırlamaya imkân verdiği için uzun savların kurulmasını sağlar. Çeşitli kavramsal yapıları görsel şablonlar yoluyla düşünmeye imkân verir. Yazının bu "eskiz defteri" özelliği, en az "saklama" işlevi kadar önemlidir.

Yazılı dinlerin bazı özellikleri bu yorumu destekler. Mesela Yahudi yasalarının 613 mitsvasını ya da Sümer ve Mısır metinlerinde kaydedilmiş binlerce kehaneti sayıp dökmek elbette yazının yardımına ihtiyaç duyar. Karmaşık teolojiler, binlerce farklı sebeple düzenlenen ayinlerin kuralları, çeşitli bilgelerin derlenmiş metinleri, kehanet derlemeleri ve ahlaki kurallar; hepsi verileri depolamak ve yeniden ulaşmak için yazıyı kullanmanın birer yan etkisiydi.

Fakat dini tarzdaki bazı değişiklikler, din uzmanlarının kişisel niteliklerine dayanarak yerel halk tarafından işe alınmaktan ziyade ülke çapındaki gruplarla ilişkili olmasının da bir sonucudur. Yerel atalar yerine soyut tanrıların dayatılması ve atalarla yapılan sözleşmelerin yerini bireysel kurtuluş görüşünün alması bu anlamda yazının doğrudan sonucu değildir; daha ziyade dini hizmet sağlayıcılarının örgütlü gruplarının yazıyı dine dahil etmeleri sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu iki faktör (yazı ve karmaşık siyasi yapılar) özü gereği iç içe geçmiştir çünkü tüm bir grubun özel teknolojisi olan yazı, karmaşık toplumlar olmadan gelişemezdi.

Belki de nihai sebeplerden daha önemli (ve her durumda daha işlenebilir) olan mesele, yazılı dinlerin *etkisi*dir. Yukarıdaki inceleme, tarihte dinin yerel uzmanların elinden alınıp âlimlerden oluşan örgütlü bir grubun görevine dönüştüğü; yerel tanrılar ve ruhlara dair kavramların yerini daha soyut ve tutarlı versiyonların aldığı; ölümün kurtuluş bağlamında yeniden yorumlandığı bir kırılma anının varlığını düşündürebileceği için yanıltıcı olabilir. Esasında, dini

kuruluşlar kendilerini çoğu kez ortaya çıkışlarının "öncesi" ve "sonrası" arasında kesin bir ayrım bulunacak şekilde tanıtmaya çalışırlar. Gerçek durumsa bundan çok daha karmaşıktır.

TEOLOJİK DOĞRUCULUK SERABI

Dini loncalar siyasi araçlarla ne kadar kontrol sahibi olsalar ve öğretilerini ne kadar çok yaysalar da *her zaman* "çıkıntılık yapan" standart dışı inançlar ve uygulamalar kalmış gibi görünür. Örneğin birçok Hindu âlimi, Hinduizm tanımı olduğu söylenen inanç ve uygulamalardan oluşan *shastrik* öğeleri ile yerel, popüler ve kavramsal versiyon olan *laukik* öğeleri mukayese eder. *Shastrik* öğeler, zamana ve mekâna bağlı olmaksızın her yerde geçerli olmalıdır: Bu, yazıya dayalı bir dini grubun tipik iddiasıdır.[8]

İnsanlar her zaman öğretiye bir şeyler katar ya da onu çarpıtır. Aynı olguya, âlimlerin şahit olmak, hoş görmek zorunda kaldıkları ve bazen de katılmaya zorlandıkları birçok pagan uygulama karşısında sarsıldıkları Budizmde de rastlanır. Hıristiyanlığın ilk zamanları da kayda değer bir siyasi desteğe rağmen halen kırılgan olan Kilise ile bir şekilde öğretiden sapan bir sürü yerel kültün rekabet halindeki iddiaları arasındaki çok sayıda çatışmaya sahne olmuştur. Hıristiyanlık bağlamında esas zorluk, en başta öğretinin tam anlamıyla ne olduğuna karar vermekti. Çünkü öğretinin temelleri, bir âlimler grubunca hazırlanmamış; Vahiy Kitabı'nda anlatılanlara pek benzemeyen, birbiriyle çok uyuşmayan yorumlara sahip grupların kurduğu gevşek bir birliğin idealist, saldırgan, devrimci bir hareketiyle atılmıştır. Hareket büyük bir siyasi güce sahip örgütlü bir dini loncaya dönüştüğünde kendilerini aydınlanma ve ahlak konusundaki farklı yorumlamalarıyla tanımlayan siyasi hizipler arasında karmaşık bir dizi mücadele başlamıştır. Bu nedenle uzun süre ardı ardına toplanan Konseyler, öğreti için kati surette tutarlı temeller kurmaya ve neticesinde kimin kendilerinden olup kimin olmadığını belirlemeye çalışmıştır.

8. Genel ve yerel arasındaki Hinduist ayrım: Parry, 1985, s. 204.

Hinduizm bazı yönlerden genel, yazılı versiyon ile kaçınılmaz yerel çeşitlemeler ve eklemeler arasında daha eşit bir denge kurmayı başarmıştır. Bu da daha çok, kâinat çapında önem arz eden büyük tanrılar ile genelde yerel düzeyde bağıntılı olan yerel ilahlar (daha genel anlamda tanrıçalar) arasında kullanışlı bir ayrım yapılarak sağlanmıştır. Aşağı yukarı her bir yerleşim yerinin o yerin sakinleriyle özellikle ilgilenen bir tanrıçası vardır. Bu ilahlar da en az büyük tanrılar kadar "Hindu" olsa da bu düzenleme, insanların tamamen dini lonca tarafından tanımlanmamış kavramlar ve ayin uygulamaları yaratmalarına açık kapı bırakır. Ne var ki ilahlar arasındaki istikrarlı görünen bu işbölümüne rağmen gerilimli hava, varlığını sürdürür. Antropolog Chris Fuller'ın açıkladığı gibi, "Brahmanların özellikle tercih ettiği, yalnızca vejetaryen yiyecek sunulan ve Brahman rahipler tarafından Sanskritçe ibadet edilen ilahların, bazı düşük kasttan Hindularca kötülendiğine dair açık kanıtlar mevcuttur. Bu kişiler, bunları en azından hayvan kurban edilen ve Brahman olmayanlar tarafından yerel dillerde övülen köy tanrıçaları gibi diğer ilahlardan çok daha zayıf görür."[9]

Kavramların eklenmesi, yeniden yaratılması ve değiştirilmesi süreci *süreklidir* ve okuryazar din âlimlerinden oluşan örgütlü gruplar var olduğu sürece devam edecek gibidir. İnsanlar pekâlâ çeşitli yazılı loncaların hizmetlerine başvurabilir ve hatta kendilerini bu loncaların müridi olarak da tanımlayabilirler fakat bu, onların doğaüstü kavramlarının gerçekten de bu uzmanların ilettiği mesajlar tarafından oluşturulacağı anlamına gelmez. Fiili dini kavramlar, resmi mesajı çarpıtmak ve resmiyette yanlış addedilen her türden yorumu eklemek için, deyim yerindeyse, her zaman çıkıntılık yapacak gibidir. Bu da aslında kaçınılmazdır çünkü resmi mesajların da insanlar tarafından anlaşılması gerekir; yani insanlar bunları tutarlı ya da bağıntılı kılmak için çıkarımlar yapmalıdır; bu da karşılığında zihinsel yapılarının, diğer kültürel yapı alanlarında da olduğu gibi, özü gereği parçalı olan mesajları çoğunlukla farklı şekillerde tamamlamak zorunda oldukları anlamına gelir.

9. Yerel Sanskrit tanrıları: Fuller, 1992, s. 256.

Birkaç bölüm önce söylediğim gibi, insanlar tanrılar ve ruhları stratejik bilgiye ulaşabilen failler olarak yorumlama ve dolayısıyla doğaüstü faillerin, yaptıklarını izlediği fikrinden yola çıkarak ahlaki sezgileri açıklama eğilimindedir. Yazıya dayalı loncaların bir kısmı bu kanıyı kabul eder fakat genellikle eksiksiz bir şekilde listelenmiş kurallar ve yasaklar bağlamında daha soyut ve kendi içinde tutarlı bir ahlak açıklamasını ön plana çekmeye çalışırlar. Ancak bu da nedense tanrılar ve ruhların yakınlarda olduğu ve insanların davranışlarıyla ilgilendikleri görüşünün yerini almaz. Esasında, yazılı açıklama çok soyut olduğunda insanlar, buna atalarının ve kimi ruhların çevrede dolandığı ve insanların eylemleriyle ilgilendiğine dair kanıyı yine de *ekler*. Yazıya dayalı grupların, insanların bu dini kavramları daha *yerel* ve *pratik* hale getirme eğilimine karşı koymaları çok zordur. İnsanlar, hiçbir zaman loncanın istediği kadar "teolojik doğrucu" olmazlar.[10]

TEOLOĞUN TRAJEDİSİ

Neden böyle bir eğilim vardır? Loncaların mesajının tutarlılığı, geniş bir alana yayılması ve istikrarı düşünüldüğünde bu etkinin, dini kavramların daha az örgütlü, daha az tutarlı ve daha az genel versiyonlarının sürekli tehdidine maruz kalması (özellikle dini loncalar için) şaşırtıcı görünür. Fakat antropologların öne sürdüğü gibi, bu son özellikler pekâlâ standart dışı versiyonların doğmasının ve başarılı hale gelmesinin sebebi olabilir.

Sosyolog Max Weber, her şeyin uygun din görevlilerince tanımlanıp açıklandığı rutinleşmiş bir dini otorite biçimini dönemsel olarak ortaya çıkan etkileyici ya da devrimsel faaliyet patlamalarıyla karşılaştırarak bu olguya dikkat çekmiştir. İkincisi, genellikle dini loncaların kendini tekrar eden ve bürokratik öğretileriyle körelen dini tutkuya ilham verip yeniden alevlendiren bireylerin etrafında görkemli ayinler ve yenilenen coşkularla şekillenir. Esasında, birçok dini gelenek iki kutup arasında salınıyor gibi görünür. Bu salınma, İslam ile çeşitli Hindu ve Budist akımlarının yanı sıra Hıristiyan akımlarında da belgelenmiştir.

10. "Büyük" ve "küçük" geleneklerle ilgili ilk tartışmalar: Marriott, 1955; Dumont, 1959.

Antropolog Harvey Whitehouse'a göre, bu farklı aktarım modları aslında farklı bilişsel süreçleri etkinleştirir ve belki de bu yüzden dönemsel olarak yaşanan fikir ayrılığı patlamaları kaçınılmazdır. Whitehouse'a göre, genel anlamda dini kavramları edinmenin iki yolu vardır. Bunlardan biri, insanların yüksek duyusal uyarımla ve canlı imgelemlerle "gürültülü" ayinler icra ettiği *imajistik* moddur. Yedinci bölümde bahsettiğim yetişkinliğe geçiş törenleri, bu modun iyi bir örneğidir. İnsanlar, hafızada yer eden ama anlamını çoğu katılımcının tam olarak çözemediği dramatik performanslar sergiler. Whitehouse, bunu birçok dini loncanın faaliyetlerinde görülen *öğretisel* aktarım moduyla kıyaslar. Bunda pek bir drama yaşanmaz ama sözlü mesajlardan tutarlı, sistemli ve belirli aralıklarla tekrarlanan bir küme sunar. Bu, genellikle faaliyetlerinde metinleri temel alan yazıya dayalı loncaların kendine has özelliklerindendir fakat bu aktarım modunun en yüksek mevkide olduğu tek vaziyet bu olmayabilir. Esasında Whitehouse da yazının yardımı olmadan emirlerin durmaksızın ezberden okunduğu ve mantıksal sonuçlarının tefsir edildiği Melanezya kültlerini anlatmıştır.

Dini loncalar, tekrarlar ve sistemli öğretim vasıtasıyla tutarlı önermeye dayalı mesajlar edinilmesi için çok sayıda bağlam sunar fakat hafızaya yardımcı olacak dikkat çekici bölümlerin (Lawson ile McCauley'nin "duyusal gösteriş" adını verdiği) yardımcı olduğu bağlamlar çok azdır. Whitehouse'un dikkat çektiği sonuçlardan biri, loncaların tekdüzelikten doğan bozulma işlevi diye anılabilecek bir süreç sonrasında kademeli bir şekilde nüfuzlarını yitirmesidir. Yani insanlar öğretiye günbegün daha aşina olurlar ama bu aşinalık loncanın ayinleri ile diğer faaliyetlerine iştirak etme motivasyonlarının çoğunu yok eder. Bunun sonucunda, dini kuruluşlar öğretisel aktarım modunu ne kadar çok desteklerse dönemsel olarak ortaya çıkan imajistik ihtilafa da o kadar savunmasız olurlar.[11]

Dini kuruluşlar sürekli, öğretisel faaliyetleri destekleme ve imajistik olanları da kontrol altında tutma eğilimindedir. Hıristiyan Kiliseleri *geçmiş zamanın* mucize yaratanlarını saflarında tutmayı seve seve

11. Dindarlığın imgesel ve öğretisel biçimleri: Whitehouse, 1995; 2000.

kabul ederken yeniler hakkında gayet ketumlardır. Kiliseler ayrıca birtakım dini coşku gösterilerini kabul etse de bunları mümkün olduğunca kontrol altında tutmaya çalışır. Peki neden böyle yaparlar?

Hafıza süreçleri, dini kuruluşları harekete geçiren yegâne kuvvet değildir. Din hizmetleri piyasası da belli başlı kısıtlar dayatır. Dini bir loncanın en önemli gereksinimi, kendi hizmetlerini istikrarlı ve farklı kılmaktır. Fakat imajistik uygulamalar, bu hizmetlerin istikrarına kafa tutar. Aydınlanma, trans ve diğer coşkun ayin biçimlerinin hepsi, bir sisteme oturtmanın ve kontrol etmenin zor olduğu şeylerdir; bu nedenle dini kuruluşlar tarafından ciddi bir şüpheyle karşılanırlar. Ayrıca bu tür ayinler, girişimci bireylerin loncayla rekabet halinde kendine ait kültünü kurması için büyük bir fırsat sunar. Son olarak, loncanın hizmetleri, yazılı kılavuzların ve düzenli mesajların sistemli kullanımı sayesinde istikrarlı ve farklı bir hale getirilir. Fakat loncanın markasını tanınabilir kılan (özü gereği olumlu bir etki) unsur, aynı zamanda bu loncanın ayinlerini tamamıyla tahmin edilebilir yapar.

O halde teoloğun gerçek trajedisi budur: insanların yalnızca gerçekçi bir hafızadan ziyade gerçek zihne sahip olmaları nedeniyle her zaman teolojik olarak yanlış olmaları ve mesaja her zaman bir şeyler ekleyip çarpıtmaları değil; aynı zamanda mesajları bu tür bozulmalardan korumanın yegâne yolunun onu sıkıcı hale getirmesi ve dolayısıyla imajistik muhalefetin elini güçlendirerek teoloğun loncasının konumunu tehdit etmesi.

ORTAK TANRILAR BİR CEMAAT YARATIR (GERÇEKTEN ÖYLE Mİ?)

Neden kimi insanlar sırf "doğru" dine dahil olmadıkları ya da bu dini "doğru" icra etmedikleri için diğer insanları dışlamayı ya da öldürmeyi gayet makul (hatta ahlaken mecburi) bulur? Din, bir cemaat yaratır ya da yarattığı düşünülür. Örneğin, göründüğü kadarıyla, diğer Hıristiyanlarla aynı kavramlara ve normlara sahip olmak, kişileri bir grubun mensubu kılıyor ve diğer grup mensuplarıyla bir dereceye kadar dayanışma beklentisine ve mensup olmayanlara karşı da genel bir güvensizliğe yol açıyor. İnsanlar kendilerini şu ya da bu

dini grubun "mensubu" olarak tanımlar, bu da neticede diğer gruplarla etkileşimlerinde önemli ve çoğu kez trajik sonuçlar doğurur. Görünen o ki bu yalnızca dini loncaların "dinin" ne anlama geldiğine dair bir tanımı ve mensup olmak için gerekli kriterleri açıkça sunduğu yerlerle sınırlı değildir. Yazıya dayalı loncaların olmadığı gruplarda bile atalara toplu kurban törenleri ya da diğer çeşitli ayinlere topluca katılmak, grup içindeki uyumu artırıyor gibi görünür.

Ne var ki bunun yanı sıra görünüşler aldatıcı da olabilir. Ortak tanrıların ortak bir kimlik doğuracağı fikri gayet makul görünür çünkü bir korelasyonu temel alır. Diğerlerinden tamamen farklı oldukları duygusuna kapılan birçok grup, *aynı zamanda* bu ortak kimliğin simgesi olarak dini normlar ve uygulamaları da kullanır. Aynı anda çok sayıda faktör bulunduğu için aralarındaki ilişkiyi tam olarak çözümlemek kolay değildir. Burada sıraladığımız örneklerden bazılarının ortak tanrılar ile toplum arasındaki basit bağlantıya ters düştüğüne dikkat edin. Buidlerin temel dini faaliyeti, söylediğim gibi, diğer komşu grupların çoğunda da görülebilen bir medyumluk biçimidir. Fakat Buidler ayrık bir gruptur, dinin bu biçimini uygulayan diğer insanlarla herhangi bir bağlantı ya da akrabalık ilişkisi görmezler.

Aynı tanrılara sahip olmanın dayanışma yarattığını söylemek, yalnızca dini kavramların nasıl ve neden böyle bir etkiye yol açtığı sorusunu akla getirir. Neden sizinle benzer doğaüstü kavramları benimsemiş birine kendinizi yakın hissetmeniz gerekiyor? Başka bir deyişle, ortak tanrılar ve ruhlar aslında grup uyumu için gerekli olmadığı halde neden bu amaçla kullanılıyorlar?

Grup üyeliğinin, özellikle de *etnik* grup üyeliğinin işaretleri, sonsuz değişkenlikte olmasa da çok çeşitlidir. Belli bir bölgede ikamet etme, geçim, dil, aksan, beslenme tercihleri ya da dehşetli ayinlere razı olma gibi ayırt etmesi kolay ama taklit etmesi zor özellikleri içerir. Bu işaretlerde büyük duygusal bir anlam olabilir, bununla birlikte yalnızca altta yatan bir dizi niteliğin *belirtileri* ya da *göstergeleri* olarak yorumlanırlar. İnsanlar atalarıyla aynı kanı, aynı canı vb. taşıdıklarını söylerler. Tüm bu metaforlar, psikologların *özcü* varsayım diye andığı durumu ifade eder. Yani ilgili bireyler arasında ortak bir şeyler olması gerektiği varsayılır fakat yine de bunların neyi

kapsadığına dair yalnızca müğlak ya da metafora bağlı anlayışlar benimsenebilir. Bu şekilde tanımlanan bir etnik grubun mensupları; dillerini doğru aksanla konuşmayı başaran, doğru yemekleri tercih eden ve genel anlamda mensupluğun tüm işaretlerini sergileyen bir yabancının beklenmedik ama olası varlığını kolaylıkla hayal edebilirler; yine de bu kişi yabancı kalacaktır. Başka bir deyişle; mensubiyet, hayvan türleriyle alakalı anlayışımızın temeli olarak üçüncü bölümde anlattığım koşullar bağlamında tanımlanır.[12]

Çıkarım sistemlerinin belli başlı girdi koşulları vardır; yani ancak belirli bir biçimdeki bilgiler sunulduğunda etkinleşirler. Özcü sistem için girdi koşulları şu şekildedir: (1) Kimi canlılar ortak harici özelliklere sahip (prototip) olarak sunulur; (2) hepsi de aynı kategorinin diğer mensuplarından doğarlar; (3) kategorinin dışında hiçbir üreme olmaz. Bu elbette canlı türleriyle alakalı bir durumdur. Fakat toplumsal kategoriler çoğu kez bu biçimde sunulur. Afrika ve Asya'nın birçok yerinde zanaatkârlar; aşağı, kirletici ve tehlikeli olduğu düşünülen ve kendi içinden evlenen kastların mensuplarıdır. Bu gruplar açıkça *doğal* niteliklerine göre yorumlanır; sözkonusu kişilerin özünde miras aldıkları içsel bir niteliğe istinaden diğerlerinden farklı olduğu düşünülür. Batı Afrika'daki demirciler tanınabilirdir; hepsi demircilerin torunlarıdırlar (sonradan bu kategorinin bir mensubuna *dönüşemezsiniz*) ve yalnızca demircilerle evlenebilirler. Bir toplumsal kategori bir kez bu şekilde yorumlandığında muhtemelen özcü çıkarım sistemini, ayrıştırılmış bir tarzda etkinleştiriyor olsa gerek.

Fakat bu da zor sorular doğurur. Şimdiye dek, özcülüğün mekanizmasının, beyinlerimizin yapısı nedeniyle çıkarım sistemlerini nasıl etkinleştirdiğini açıkladık. Fakat bu, toplumsal gruplara dair özcü yorumların neden böylesine ikna edici olduğunu ve bu kadar büyük duygusal etkileri neden tetiklediğini açıklayamaz. Beyinlerimizin çalışma biçimi düşünüldüğünde neden toplumsal grupların çoğu kez özü gereği farklı tanımlandığını anlamak gayet kolaydır. Fakat ortada nasıl davrandıklarına dair fiili bir kanıt yokken kendi grubumuzun

12. Özü temel alan toplumsal gruplar: Atran, 1990; Boyer, 1990; Rothbart ve Taylor, 1990. Daha ayrıntılı inceleme ve daha fazla bulgu için bkz. Gil-White, 2001.

mensuplarına güvenip yabancılara güvenmemek neden bu kadar kolaydır? Sırf başkaları söylediği için mi yabancıların güvenilmez işbirlikçiler olduğuna inanırız? Muhakkak; fakat buradaki mesele, bu tür iddiaların neden kolaylıkla kabul edildiğini açıklayabilmektir.

ÖZ KAVRAMLARI VE KOALİSYONLA İLGİLİ SEZGİLER

Sosyal psikolojinin en sağlam ve meşhur bulgularından biri, rasgele seçilen gruplarda grup mensubiyeti ile dayanışmaya dair yoğun duygular yaratmanın çok kolay olduğudur. Yapılması gereken tek şey; katılımcıları, mesela, mavi ve kırmızı grup şeklinde ikiye ayırmaktır. Üyelik bir kez açıkça kurulduğunda bu kişilere takımlarındaki diğer mensuplarla yapmaları için birkaç önemsiz görev (istediğiniz her görev olur) verin. Kısa süre içinde insanlar, diğer insanlara kıyasla kendi grup üyelerine daha meyilli olur. Ayrıca çekicilik, dürüstlük ve zekâ bakımından kendi gruplarının lehine bir farklılık algılamaya başlarlar. Diğer grubun mensuplarını aldatmaya ve hatta onlara şiddet uygulamaya çok daha istekli olurlar. Tüm katılımcılar bu ayrımın keyfi olduğunun tamamen farkında olsa da, hatta bu durum onlara gösterilse bile grup üyeliğinin temelinde yatan bazı özellikler olduğuna dair bir görüşle birlikte bu tür duygular geliştirmemeleri zor görünür.[13]

İyi bilinen bu sonuçlar, insanların grup dayanışmasına, yani Matt Ridley'nin "grup seçilimciliği" dediği olguya eğilimlerinin sıradışı gücünü gözler önüne serer. İnsanlar, bir gruba katılmak ve sadakatini göstermek konusunda umutsuz görünür. Fakat aynı bulgular, gruplara dair özcü anlayışların tetiklenmesinin, hatta bu anlayışların *koalisyon bağlamında* fiili davranışlara dönüşmesinin ne denli kolay olduğunu da gösterir. Yani sözkonusu gruplar, dışarıda kalan insanlardan ziyade kendi grup mensuplarıyla işbirliği yapmaya daha heveslidir. Grup üyeliğiyle bağlantılı güven ve güvenilirliğe dair sezgiler ile duyguları (ki bunlar koalisyon kurmak için gereklidir) hızlı bir şekilde geliştirirler.[14]

---

13. Laboratuvarda keyfi oluşturulan gruplar üzerinden ayrımcılık: Tajfel, 1970.
14. Grup seçilimciliği: Ridley, 1996.

Bence yapay laboratuvar koşulları ile fiili toplumsal davranışlar, burada neden özü temel alan anlayışların dikkat çekici ve duygusal yönden önemli olduğunu düşündürecek şekilde birbirine yaklaşır: Bunlar *aslında kategorilerden ziyade koalisyonlar hakkındaki sezgileri açıklamak için düşünmeden kullandığımız kavramlardır.*

Bu fikir çapraşık formüle edilmişse de mesele basittir. Çevremizdeki sosyal etkileşimlere dair naif görüşümüz, çoğu zaman birtakım asli özellikler (soy, kabile, dini uygulamalar vb.) paylaştığımız kişilerle muhatap olduğumuz yönündedir. Fakat bence, bu grupların çoğunun aslında maliyet ve kazanç hesaplarının, üyeliği taraf değiştirmekten daha cazip dolayısıyla istikrarlı kıldığı koalisyon düzenlemeleri olduğunu fark ettiğimizde bu etkileşimlerin aslında nasıl kurulduğunu daha iyi anlayabiliriz. Önceki bölümlerde doğaçlama kurulan, esnek koalisyonların gayri resmi müttefikler ile meslektaşlar arasındaki arkadaşlık ağlarından göçebe avcı-toplayıcıların düzenlediği av partilerine dek çok sayıda toplumsal bağlamda bulunabildiğinden bahsetmiştim. Koalisyonlar, diğer insanların güvenilirliğine dair, çoğu kez muğlak, bazen de sahte sinyalleri temel alan karmaşık hesaplamaların yanı sıra bir koalisyona katılmanın doğuracağı maliyetler ile faydaların tahmin edilmesini gerektirir. Yine de insanlar genellikle bu tür hesaplamaları açıkça yapmaya ihtiyaç duymazlar. Daha ziyade, kimi insanların özünde güvenilir olurken diğerlerinin olmadığını düşünüp söyleyerek davranışlarını gerekçelendirirler. Genellikle bu tür "içgüdüsel duyguları" temel alarak harekete geçeriz çünkü bunlar bilinçli bir inceleme kapsamında olmasa da özelleşmiş sistemlerin gizli saklı yürüttüğü hesaplamaların sonucudur.

Kimi bağlamlardaysa insanların bu koalisyonla ilgili sezgilerini temel alarak inşa ettikleri toplumsal ilişkiler, grupların temel bileşenlerine göre tanımlanmasıyla daha da kolaylaşır. Laboratuvar çalışmalarında insanlara işbirliği yapmaları için rasgele koalisyonlar verilmiş ve bunun sonucunda bu kişiler, gruplar arasındaki asli farklılıkları hayal etmeye başlamıştır. Fakat gerçek sosyal hayatta, bunun tam tersi çok sık karşılaşılan bir durumdur. İnsanlara özsel gibi görünen toplumsal kategoriler (demirci kastları ya da soylar) sunulur ve bunları koalisyonla ilgili amaçlar için kullanırlar.

Son derece istikrarlı koalisyonlar oldukları için bu öz-temelli gruplar hiç de koalisyon değilmiş *gibi görünür*. Yani hem tüm mensuplar hem de grup dışından olanlar için iddia edilen öz, insanların davranışlarını yönlendiren unsurdur. Fakat bence fiili davranış, insanların koalisyonla ilgili sezgileri tarafından daha doğrudan yönlendirilir. Mesela Fanglar gibi Afrikalı grupların soy örneğini ele alalım. Soylar, yalnızca insanların tek bir atadan geldiğine dair varsayım açısından değil; aynı zamanda birtakım asli özelliklerinin de ortak olduğunun söylenmesi nedeniyle kesinlikle özü temel alacak şekilde tanımlanır. Kamerun'da çalıştığım dönemde, insanlar sık sık falancanın uysal, filancanın baş belası vb. olduğunu söylüyordu. Fakat Fang soyları aynı zamanda yoğun, koşulsuz bir işbirliği alanıdır ve sizinle aynı soydaki mensupların yardımına güvenebilirsiniz; öte yandan soya mensup olmayanlardan, aynı köyde yaşasanız bile, benzer bir dayanışma beklememelisiniz. Fakat Fang soyları o kadar geniş bir alana yayılmıştır ki herkesin çok nadiren görüştüğü uzak "kuzenleri" vardır. Bu tür nadir durumlarda soya dair özcü anlayışlar bu kişilere yine de güvenebileceğinizi söylerken (bu kişiler de sizinle aynı özden yapılmıştır, kişilik tiplerini ve dolayısıyla tepkilerini bilirsiniz) koalisyonla ilgili sezgilerinizse temkinli olmanızı salık verir (bu ilk görüşme olacağı ve muhtemelen tekrarlanmayacağına göre neden size iyilik yapsınlar ki?). Böyle durumlarda kalan insanlar genelde koalisyonla ilgili sezgilerini dinlerler ama yine de bu kişilerin *gerçekten* soyunuza dahil olup olmadıklarını bilemeyeceklerini söyleyip özcü kavramlarıyla da uzlaşmaya varırlar.

O halde buradaki mesele, bazı toplumsal kategorilerin özü temel alıyor gibi görünürken (bunları düşünürken akla ilk gelen, *özsel kavramlardır*) fiili davranışların daha karmaşık ipuçlarıyla yönetilmesidir (bilinçli olmasa da bize ne yapacağımıza dair kesin bir rehberlik sağlayan *koalisyon sezgileri*). Bu, toplumsal gruplar sözkonusu olduğunda, bir nevi metafizik ayrım gibi görünebilir. Fakat toplumsal hiyerarşiler ile tahakküm devreye girdiğinde bu fark çok önemli hale gelir.

Bu durum, sosyologlar Jim Sidanius ile Felicia Pratto'nun "keyfi set ayrımları" diye adlandırdığı, ırk ya da etnik köken gibi ayrımlara dayalı hiyerarşilerde daha açık bir şekilde görülür. Burada da

toplumsal gruplara dair açık kavramlar ile davranışı yönlendiren sezgiler arasında bir uyuşmazlık var gibidir. İlk önce açık kavramları ele alalım: Azınlık grubu üyelerinin çoğunun tehlikeli ya da güvenilmez olduğu fikri ırkçılar tarafından bu grupların özsel bir niteliği olarak yorumlanırken ırkçı olmayanlar bunu; haksız, acınası bir stereotipleştirme olarak kınar. İki destek grubu da bir varsayımda hemfikirdir: bu toplumsal gruplara karşı gösterilen tutum, insanların bu grupları özselleştirmesine dayalıdır. Bu kanıya göre, daha iyi ilişkiler için tek yapılması gereken, hâkim grup üyelerinin çoğunu, azınlık insanlarının özünde kendilerine benzer olduğuna ikna etmektir. Mesela çocuklar aslında insanların stereotipler gibi davranmadığını fark edecek şekilde eğitilirlerse ayrımcılığın ahlaki çirkinliğini görebileceklerdir.

Fakat Sidanius ile Pratto, ayrıca tahakkümde stereotipleştirmeden daha fazlası olduğuna; stereotipleştirmenin aslında bir sebepten çok sonuç olduğuna dair çarpıcı kanıtlar sıralar. Aslında birçok hâkim grup davranışının kişinin kendi grubunda kalma, kendi zümresini kayırma arzusundan öte diğer grubun düşük statüsünü sürdürmek üzere sinsi bir yol izleyerek kendi grubunu kayırmayı temsil ettiğini gösterirler. Irkçı stereotipler, insanların diğer grupların mensuplarının hakiki bir tehlike olduğuna ve kendi koalisyon avantajlarını tehdit ettiğine dair sezgileri yorumlarken yarattığı tasavvurlar arasındadır. Elbette, koalisyon yapılarına karşı bu körlüğün muhtemel sebeplerinden biri, çoğu kez ahlaki standartlarımızla çelişmeleridir. Bu da pekâlâ birçok insanın neden ırkçılığı hayli etkili ekonomik stratejilerin bir sonucundan ziyade üzücü bir şekilde yanlış yönlendirilmiş kavramların bir sonucu olarak görmeyi seçtiklerini açıklayabilir.[15]

Birçok toplumsal kategorinin hem koalisyon dayanışmasıyla sürdürülmesine hem de özcü terimlerle açıkça yorumlanmasına şaşırmamalıyız. Bu durum, yedinci bölümde anlatılan *toplumun büyüsünün* başka bir örneğidir. İnsanlar koalisyon yetilerini hassas bir şekilde ayarlamış olabilirler ama esasında bunların nasıl çalıştığını

15. Toplumsal psikolojide önyargı üzerine araştırmalar: S.T. Fiske, 2000. Tahakküm ve koalisyonlar: Sidanius ve Pratto, 1999.

pek bilmezler. Kimi insanları çok, kimilerini de az güvenilir gösteren ipuçları, çoğu zaman bilinçli incelemenin uzağında kalacak şekilde hesaplanır. Aynı şekilde, başka birine doğrudan zarar vermesine rağmen taraf değiştirmenin benim için tehdit yarattığı gerçeği, birçok insanın sezgisiyle kavradığı ama kavramlarla açıklayamayacağı bir durumdur. O halde demirciler ile cenaze sorumlularının doğaları gereği farklı olduğu kanısı; bu gruplardan olmayan insanların neden bu kişileri dışlayan, üst düzey bir dayanışmayı sürdürebildikleri açıklanabildiğinde *bağıntılıdır* fakat böyle bir kanı bu tür ayrımların *gerekçesi* değildir; esas gerekçe, insanların koalisyona dair düşünceleriyle fark edilen grup çıkarlarıdır. Sosyal etkileşimin bu alanında insanlar, bir dereceye kadar kendi sezgilerine dair makul ve bağıntılı bir yorum getirdiği için grupların ne olduğuna dair güçlü görüşler yaratırlar.

Din konusuna dönersek: Cemaat yaratmak ya da etkili güven seviyeleri kurmak için tanrılar ve ruhlar hakkında *özel* bir şey olmadığını göstermeye çalıştım. Fakat burada duramayız çünkü birtakım dini grupların mensuplarının diğer iştiraklerle özgeci bir işbirliğine girmesine ve diğer inançların mensuplarını tehlikeli, iğrenç ya da açıkça alt insan gibi görmesine yol açacak kadar tutkulu olmasına açıklama getiremeyiz. Buradaki çözüm, insanların koalisyon kurma yetilerinde ve bu yetilerinin esnekliğinde yatar. İşin içindeki zihinsel sistemler özellikle dini kavramlar için tasarlanmamıştır ama bazı durumlarda, nerede koalisyon dayanışmasının beklenebileceğine dair gayet iyi bir gösterge olabilirler.

Birçok dini loncanın, üyeliğin daha fazla müzakereye açık olmayan *radikal* bir seçim olduğunu vurgulamasının sebebi bu olabilir. Dini kuruluşlardaki her tür mekanizma, kişinin bir kez mensup olduğunda bir daha çıkamayacağı düşüncesini destekler. Haliyle, birçok yerde bir tercih hakkı olduğuna dair kanı yalnızca teoriktir. Yani eğer Suudi Arabistan'da doğmuşsanız aslında Müslüman olmayı ve kendinizi Müslüman *ümmet*inden saymayı "tercih etmezsiniz"; ABD'de kendinizi Hıristiyan olarak tanımladığınız zamanki tercih hakkınız da bundan çok farklı değildir. Fakat her iki durumda da asıl mesele, bu kimliği ne ölçüde açıklamak istediğinizi değiştirebileceğiniz ve

bunu koalisyonel bağlılık ile koalisyonel fayda kaynağı haline getirebileceğinizdir . Kimi insanlar; üye olmayı kabul ettikleri, çeşitli vergiler verdikleri ve üyelerden beklenen çeşitli hizmetleri sundukları bir düşük-bağlılık stratejisini benimser ve aşağı yukarı bu kadardır. Diğerleriyse bağlılıklarını ilan ettikleri, çok kez inanç adına gönüllü oldukları ya da sıradışı eylemlere girdikleri ve karşılığında birtakım mallar, güç, prestij ve kuruluşun diğer mensuplarından bir dayanışma güvencesi aldıkları daha kapsayıcı bir strateji tercih eder. Başkaları da daha riskli bir yola girer ve grup adına öldürmeye ya da hayatlarını feda etmeye razı olur.

KÖKTENCİLİK VE TARAF DEĞİŞTİRMENİN BEDELİ

Çoğu farklı gelenekte (Amerika Hıristiyanlığı, İslam, Hinduizm ve daha da şaşırtıcısı Budizm), tamamıyla dini loncalar tarafından getirilen ama daha sonraki gelişmelerle sapkınlığa uğradığı söylenen dini değerlere *dönüşü* vurgulayan akımlar bulunabilir. Her ne kadar bu akımlar doğdukları bağlamlar kadar çeşitli olsa da birtakım ortak eğilimleri vardır ve dini yenileme hizmetinde şiddetin meşrulaştırılması bu eğilimlerden biridir.

Genellikle daha geniş bir toplumu doğru bir dini tutum almaya mecbur etmek için aşırı şiddet eylemlerini (içeriden olanların bakış açısıyla "kahramanlık") düzenlemeye hevesli gibi görünen örgütlü grupların varlığı hakkındaki iki farklı açıklama arasında tereddüt ederiz. Bir yandan, *tüm bunların dinle alakalı* olduğunu düşünmek cazip gelir; yani köktenci aşırılık yalnızca dini bağlılığın aşırı bir biçimi, dini toplulukların doğdukları yerdeki sıradan davranışlarının bir karikatürüdür. Bu, Batılı liberallerin köktenci İslam'a karşı tepkilerinin ortak bir temasıdır; dini liderler ile yandaşları, sıradan Müslümanlardan "daha Müslüman" görülür ki bu da Batı'da İslam'a karşı eskiden beri varlığını sürdüren antipatiye uyan bir kanıdır. Bu, ayrıca dini kimlik hakkındaki ortak görüşlerimize de uyar. Eğer doğaüstü kavramların kimlik ve dayanışma duygularının yanı sıra insanlar arasında güçlü bağlar kurmasının *doğal* olduğunu varsayarsanız, o halde bu tür kavramlara daha güçlü bir bağlılık da aşırılıkçı davranışlara yol açar gibi görünür. İlkiyle eşit yaygınlıkta olan ikinci

bir yorum da dini aşırılıkçılığın *dinle hiç alakası olmadığı* yönündedir. Mesela köktencilik, küçük gruplar üzerinde sosyal kontrol sağlamak; yani toplumun vermeye gönülsüz olduğu nüfuzu, gücü, prestiji elde etmek için arsız bir girişim addedilir. Bu kanı, çoğunlukla bu tür akımların faal olduğu ülkelerdeki çok sayıda insan tarafından dile getirilir. Müslüman aydınları, köktenci hareketlerin daha gerçek, asil ve yüce gönüllü olan İslam'ın bir karikatürü olduğunu iddia eder (bu savlarını desteklemek için de kutsal metinlerden kayda değer miktarda hükümden faydalanırlar). Keza birçok Hıristiyan, Yahudi ve Hindu da dinlerinin İncil Kuşağı fanatikleri, aşırı ortodoks hahamlar ya da Hindistan'da cami yakanlar gibi akımlar tarafından sindirilmesi ihtimalinden duydukları dehşetle tepki verirler.

Bana göre her iki yorum da bu tür akımların kendine has yönlerini açıklamıyor. Evvela, köktencilik dine ikna çabalarının aşırı bir biçimi olsa bile, neden bazı durumlarda birtakım insanların dini geleneklerinin özellikle bu versiyonuna itildiğinin sebepleri hakkında bize hiçbir şey söylemez. Ayrıca köktencilerin sadece gücün şehvetine kapıldıklarına dair kanıyı da bu insanların bunu elde etmek için neden bu kadar tehlikeli, maliyetli ve çoğu kez işe yaramayan bir yola başvurduklarını açıklayamaz. Bence bu akımlar gerçekten dinle (fakat bunları "fanatiklik" olarak tanımlamak insanları bu tür davranışlara neyin ittiği sorusunu düşündürür) ve gerçekten de güçle alakalıdır (fakat bu da bu insanların hangi gücün peşinde olduğunu ve neden böyle davranmanın bunun tek yolu olarak göründüğünü anlatmaz).

Söylediğim gibi köktencilik, *modern* bir olgu ve çoğunlukla yeni koşullara bir *tepkidir*. Fakat bu, akımların *yalnızca* modernliğe bir tepki olduğu anlamına gelmez. Esasında, birçok uzmanın belirttiği gibi, bu tür gruplar genel olarak moderne düşman değildir. En az dini hareketler kadar ve çoğu kez daha iyi bir şekilde modern kitle iletişim araçlarını (okullar, gazeteler, radyo-televizyon kanalları ve internet) kullanırlar. Bu akımlardan bazıları, mevcut mekanizmanın ve modern teknoloji kaynaklarının tümünden iyi faydalanan karşılıklı yardımlaşma için okullar ve sosyal ağlar kurarlar. Modernitede bu şiddetli tepkiyi yaratan başka özellikler olmalıdır.

Bu konudaki bariz çözümlerden biri; modern dünyanın mütemadiyen diğer insanların farklı koşullarda yaşadığının, farklı değerler taşıdığının, diğer tanrılara taptığının, farklı ayinler düzenlediğinin hatırlatıldığı rahatsız edici bir kültürel çeşitlilik içermesidir. Bu kanıya göre, tepki daha çok dini ve kültürel rekabete karşıdır; özellikle de eski sömürgeci, güçlü Batı etkisiyle yüz yüze kalan Üçüncü Dünya toplumlarında daha şiddetlidir. Keza köktenciler yerel değerler ile kimliğin doğal karşılandığı, kimsenin başka yaşam tarzlarının farkında olmadığı bir (büyük oranda efsanevi) geçmişe dönmek isterler.

Bence bu bakış açısı, bu tür akımların önemli bir özelliğini (rekabet buradaki temel meseledir) yansıtıyor ama bu tür tepkilerin psikolojisini açıklayabilmek için biraz daha ilerlemeliyiz. Çünkü insanların doğal olarak gruplarının ortak "kültürel değerlerini" korumak isteyecekleri o kadar da aşikâr değildir. Neden böyle olsun? Buradaki motivasyon nedir? Yaygın bir şekilde, insanların kendi kültürel yollarını koruma konusunda yoğun bir istek duyduklarını çünkü bu yolların bir kimlik ve dolayısıyla dayanışma duygusu verdiğini varsayarız. Fakat bu, varsayılan önermeyi ispatlanmış kabul ederek çıkarımlarda bulunma meselesidir; daha önce söylediğim gibi, bazı kültürel kavramlar ile normlar, bazı koşullarda bu şekilde kullanılır. Onların her zaman böyle olduğunu kabul edemezsiniz. Bu arzunun şiddete yol açtığı konusuysa (ki tam da bizim açıklamak istediğimiz şey) bu kadar bile aşikâr değildir.

Dini bir çevrede neyin çok rezilce olduğunu daha kesin bir şekilde tarif edersek ve tepkinin bir koalisyon süreçleri meselesi olduğunu hesaba katarsak köktenci tepkiyi daha iyi anlayabiliriz. Modern dünyanın verdiği mesaj; *yalnızca* başka yaşam tarzlarının mümkün olduğu, bazı insanların inanmayabileceği ya da farklı inançlara sahip olabileceği, kendini dini ahlakla sınırlandırmadığı ya da (kadınlarda) erkek denetimine tabi olmadan kendi kararlarını verebileceği değildir. Mesaj, ayrıca insanların bunu *ağır bir bedel ödemeden* yapabileceğini de söyler. İnanmayanlar ya da farklı bir inanca sahip olanlar aforoz edilmez; dini ahlaktan kurtulanlar kanunlara uymaya devam ettiği sürece normal sosyal konumlarını korur; erkek gardiyanları olmadan karar alabilen kadınlarsa bunun sonucunda açıkça

zarar görmez. Bu "mesaj" bizim için o kadar açıktır ki koalisyonları merkezine alan düşünme biçiminin çevresinde gelişen sosyal etkileşimleri ne kadar tehdit ettiğini anlayamayız. Dini bir koalisyonun bakış açısından değerlendirildiğinde modern koşullarda ağır bir bedel ödemeden çok sayıda karar alınabileceği gerçeği, *taraf değiştirmenin pahalıya patlamaması* ve dolayısıyla *ihtimal dahilinde* olduğu anlamına gelir.

Bu hususun koalisyon açısından ne anlama geldiğini daha çarpıcı bir örnekle göstermek için savaş dönemindeki bir müfrezeyi düşünelim. Bu tür bir grup ancak karşılıklı güven ilişkisi çok yüksek olduğunda işleyebilir (yani başarı ihtimali kesin olmayan son derece tehlikeli operasyonlara girişebilir) ki bu sayede her bir birey, diğerlerini korumak için büyük risklere girerken onların da karşılığında aynı şeyi yapacağını bilir. Herkes, örtülü güvenin doğrudan çıkar hesaplarına baskın geleceğinden emin olmalıdır; aksi takdirde grup üyeleri işler ters gitmeye başladığında kaçmayı cazip bulacaktır. Genellikle taraf değiştirmenin resmi kurallarla taahhüt altına alınan ve askeri mahkeme, hapishane ya da idam gibi tehditlerle dayatılan ağır bir bedeli vardır. Bu tür gruplardaki insanlar da sıklıkla diğerlerinden daha az bağlı olduğuna dair işaretler sergileyen bireylere *peşinen* zulmeder, gaddarlık eder ya da bu kişileri dışlarlar. Ordular, daha az güvenilir olan bireyleri gerçek çatışmalarda sınanmadan çok önce cesaretlerini kıran ve aslında eleyen kendiliğinden gelişmiş çetin sınavlarla doludur. Askerler, çoğu kez cesaretini sergilemeyi beceremeyenleri alaya almaya, dövmeye ve zor durumlarını ifşa etmeye can atar. Katı bir mantıksallık açısından bakacak olursak, bunlar bir zaman kaybı gibi görünür. Birinin korkak olduğunu bir kere anladığınızda tehlikeli durumlarda ona güvenmezsiniz, olur biter. Eğer onun iyi bir asker olacak niteliklere sahip olmadığını düşünüyorsanız tüm bu yapılanlar onu hiç değiştirmeyecektir. Potansiyel kaçağı sindirmek ve cezalandırmak için harcanan onca enerji ve zaman boşa gider. Fakat bu eylemlerin, mağduru değil de diğer herkesi hedeflediğini anladığımızda bu ödün bir anlam kazanır. Yani kaçmanın çok pahalıya patlayacağına dair güçlü ve unutulmaz bir işaret gönderir. Bu da diğerlerinin

kaçma ihtimalini düşürmenin bir yolu olarak sezgisel bir şekilde algılanır. Tüm bunlar, yukarıda açıklanan koalisyon ilkelerinin doğrudan bir sonucudur. Diğerlerinin yüksek bir bedel ödemeden kaçabileceği bir koalisyona katılmak tehlikelidir. Koalisyona katılarak ne kadar çok şeyi riske atıyorsanız kaçmanın bedelinin de o kadar yüksek olmasını istersiniz.[16]

Görünüşe göre köktenci şiddet de riskleri artırma girişimidir; yani kaçmanın aslında çok pahalıya patlayacağını, farklı normları benimseyenlerin zulme uğrayabileceğini, hatta öldürülebileceğini göstererek olası kaçakların cesaretini kırmayı amaçlar. Bunu "moderniteye tepki" yorumunun biraz değişik hali olarak öne sürüyorum çünkü koalisyonun arka planı bu tür tepkilerin psikolojisini daha gerçekçi kılar ve ayrıca aksi halde kafa karıştırıcı görünecek aşırılıkçılığın birkaç yönüne bir açıklama getirir.

Birincisi, birçok köktenci grubun, öğretilerinin temelde kişisel inançla ya da bağlılıkla alakalı olmasına ve kimi durumlarda kendini başkalarının davranışlarının yargıcı olarak görme dürtüsünü açıkça kınamasına (bu özellikle köktenci Hıristiyanlık ve İslam'da belirgindir) rağmen ağırlıklı olarak *kamu* davranışlarıyla (insanların nasıl giyindiği, dini toplantılara gidip gitmedikleri vb.) ilgilendiğine dikkat edin.

İkincisi, bazı köktenci gruplar, ahlakdışı gördükleri davranışlara verdikleri cezaları kendi dini geleneklerine nazaran daha *görünür* ve *çarpıcı* hale getirme konusunda büyük bir eğilim sergilemiştir. İlk bakışta, bireylerin isim verilerek halk önünde suçlanmasının, aile planlaması merkezleri önündeki şiddet içeren gösterilerin ya da zina yapanların recmedilmesinin açıkça görülebilen akılcı bir açıklaması yoktur. Görünür ve çarpıcı cezalara yapılan vurgu, aslında kaçmanın pahalıya patlayacağını daha bariz kılmak için olası kaçaklara yöneltildiğinde bir anlam kazanır.

Üçüncüsü, köktenci şiddetin büyük bir bölümü, dış dünyaya değil de aynı kültürel, dini toplumların diğer mensuplarına yöneliktir. En zorba tahakküm, toplumun kendi içine karşı sarf edilir: liderler

16. Koalisyona bağlı genel muhakeme: Kurzban, 1999. Gizli saklı çatışmalarda koalisyona bağlı muhakeme: Bell, 1999.

tarafından sıradan üyelere, kendini adamış inançlılar tarafından yükümlülüğü olmayan insanlara ve hepsinden öte, erkeklerden tarafından kadınlara. Eğer akım tamamen etnik ya da dini amaçlı olsaydı saldırılar grup dışındakilere yoğunlaştırılırdı. Ne var ki koalisyonların dinamikleri, grup dışındakilerin yaptıklarının köktencileri çok az ilgilendirdiğini öngörecektir. Aslolan, grubun diğer üyelerinin muhtemel eylemleridir.

Dördüncüsü, birçok köktenci akımın esas hedefi, çoğu kez *modernleşmiş* bir dinin *yerel* biçimidir. Elbette sömürgeci ya da yabancı etkisine karşı bir tepki olamayacak Amerika köktenciliğinde (hem Hıristiyanlarda hem de bir dereceye kadar Yahudilerde) gayet barizdir; burada tepki daha çok bu öğretilerin liberal versiyonlarına karşıdır. Fakat benzer bir olguyu başka yerlerde de gözlemleyebiliriz. Hindistan'da köktenci İslam ile Hindu şiddetine dair kitle iletişim araçlarında anlatılanlar, burada bir yanda harici bir modernite ile diğer yanda dahili geleneğin basit bir çatışmasıyla karşı karşıya olduğumuzu düşündürür. Fakat mesele bu değildir. Hem İslam'da hem de Hinduizmde bir asrı aşkın süredir dini normları modern koşullara uyarlayan çok sayıda popüler akım varlık göstermiştir. Bu akımlar özellikle eğitimli, şehirli orta sınıf arasında popülerdir ve dolayısıyla otoritesi tamamıyla dini hiyerarşiler üzerine kurulu olanlar için gerçek bir siyasi tehdit oluşturmuştur.

O halde özetlemek gerekirse köktencilik, ne aşırıya kaçan dindir ne de kılık değiştirmiş siyasettir. Maliyeti düşük ve haliyle gerçekleşmesi muhtemel olan kaçma tehlikesine karşı, koalisyonu temel alan bir hiyerarşi türünü koruma çabasıdır. Eğer askeri mahkeme, kaçaklara karşı daha hoşgörülü olur ve bu da silah altındaki askerlerce bilinirse tahminimce kendiliğinden gelişen bu yasadışı kaçakları arayıp cezalandırma çabası çok daha vahşi ve gösterişli olacaktır. Benzer bir psikoloji, neden kimi insanların kendi dini koalisyonlarının hizmetinde aşırı şiddete yöneldiğini açıklayabilir. Devreye giren zihinsel sistemler normal zihinlerin hepsinde mevcuttur fakat tarihi koşullar kendine hastır, bu nedenle bu süreçte hiçbir şey kaçınılmaz değildir. Dini kavramların hepsi etnik damga yaratmak için kullanılmaz; bunların hepsi koalisyon sinyali olarak kullanılmaz;

koalisyonların hepsi düşük bedel ödeyen kaçaklarla yüz yüze gelmez ve böyle tehdit altındaki bir koalisyonun üyelerinin hepsi kaçaklığın bedelini yükselterek tepki vermez. Esasında, bedelin çok yüksek tutulması; bu grupların, genel duyarlılığın kendi yönlerinde olmadığının farkında olduklarını gösterir. Fakat bu, maalesef, koalisyonlar yeterince uyum içinde olduğunda siyasi tahakküme bir engel oluşturmaz.

9

İNANÇ NEDEN VARDIR?

Fang halkından kimi insanlar; cadıların, hayvanlar gibi, geceleri uçan ve diğer insanların ekinlerine zarar veren ya da kanlarını zehirleyen, fazladan bir organa sahip olduğunu söyler. Ayrıca bu cadıların bazen bir araya toplanıp mağdurlarını yedikleri ve gelecek saldırılarını planladıkları çok büyük ziyafetler düzenledikleri de söylenir. Birçok kişi size, cadıların geceleri köyün üzerinde uçtuğunu, bir muz yaprağının üstünde oturduğunu ya da her şeyden habersiz çeşitli mağdurlarına büyülü oklar attığını bir arkadaşının arkadaşının gerçekten gördüğünü söyleyecektir.

Bir Cambridge kolejindeki akşam yemeğinde bunlardan ve buna benzer başka tuhaflıklardan bahsediyordum ki misafirlerimizden biri, önde gelen bir Katolik teolog, bana dönüp şöyle dedi: "İşte antropolojiyi hem büyüleyici hem de zor kılan bu. İnsanların bu saçmalıklara *nasıl inandığını* açıklamak zorundasınız." Şaşırıp kalmıştım. Ben uygun bir cevap bulamadan sohbet başka alanlara kaydı; çaydanlıklara ve çanaklara. Çünkü "İnsanlar tüm bunlara nasıl inanıyor?" sorusu elbette uygun fakat aynı durum her çeşit ve derecedeki inançlar için de geçerlidir. Fanglar da onlara üç kişinin üç kişi olmakla birlikte *aslında* tek bir kişi olduğu ya da bu çile dünyasındaki tüm belaların iki atanın bir bahçede egzotik bir meyveyi yemesinden kaynaklandığını söylendiğinde gayet şaşırıyorlardı. Bu önermelerin her biri hakkında çok sayıda öğretisel açıklama bulunmasına rağmen Fanglar bunları en az beyanların kendisi kadar esrarengiz

görür. O halde akla şu soru geliyor: Neden insanlar bu tür önermelere bağlı kalırlar? Bunları makul kılan nedir? Daha da önemlisi, neden bazı insanlar inanırken diğerleri inanmaz? *Bazılarımızı*, olsa olsa müphem görülebilecek kanıtları bulunan tanrılar ve ruhlarla ilgili çeşitli iddiaları inanmaya sevk eden nedir?

Birinci bölümde söylediğim gibi, doğaüstü kavramların ne olduğuna, nasıl edinildiğine ve insan zihninde nasıl düzenlendiğine dair açık bir tanımımız olmadığı sürece insanların bunlara nasıl inandığını açıklamaya çalışmanın pek bir anlamı yoktur. Peki artık bu cevabı verebilecek yetkinlikte miyiz? Öyle olduğumuzu düşünüyorum fakat bu açıklama, dindar olsun olmasın, birçok insanın tercih ettiği türde hızlı ve dobra bir şekilde önerebileceği bir çözüm *değildir*. Dinin varlığını ve aralarındaki ortak özellikleri açıklamaya yarayan bir sihirli değnek olamaz; zira bu olgu, *toplam bağıntının* bir sonucudur; yani çeşitli zihinsel sistemlerin başarılı bir şekilde etkinleşmelerinin sonucudur. Birazdan göreceğimiz gibi, aynı durum inanç için de geçerlidir.

Esasında, zihindeki bir sistem teçhizatının devreye girmesi; dini kavramların varlığını, kültürel başarılarını, insanların bunları makul bulmasını ama herkesin bulmadığını, insan tarihinde dinin nasıl ortaya çıktığını, modern bilim bağlamında dayanıklılığını; *bunların hepsini* açıklar. Bir taşla çok sayıda kuş vurmaya söz vermenin, özellikle de taş elde tutulamayacak kadar biçimsizken, birazcık gözü karalık olduğunun farkındayım. "Çeşitli sistemlerin devreye girmesi" derken neyi kastediyorum? Kastettiğim, "dinin birçok yönü bulunduğu", "karmaşık bir alan olduğu" ve "birçok faktörün işin içinde olduğu" *değildir*. Aslında bu kitabı yazma amacım, tam olarak bu basmakalıp ifadelerden kaçmak ve bilişsel bilimden açık ve net açıklamalar çıkarmaktı.

Kastettiğim şey çok daha kesindir. Kendine has girdi alanlarına sahip farklı çıkarım sistemleri hakkında birtakım deneysel kanıtlar mevcuttur. Dini ipuçları bu sistemlerin belirli bir listesini etkinleştirip bu tür kavramların insan zihninde oluşması, sezgisel olarak makul görünmesi, birilerinin bunların açık ve kesin ifadesini kabul etmesi, biliminki gibi yıpratıcı etkilere maruz kalmaması ihtimalini artırır.

Fakat tarif ettiğim tüm bunların *bir gerekçe olmaktan* ziyade bahsettiğim bilişsel süreçler tarafından *olası hale getirildiğine* dikkat edin.

Evrimsel biyoloji, psikoloji, arkeoloji ve antropolojiden öğrendiğimiz; kültürel evrimin müşterek ve görünmez elini oluşturan bir dizi faktörün varlığıdır. Biz insanlar genellikle *görünmez el* açıklamalarına pek düşkün değiliz. Filozof Robert Nozick'in bir seferinde belirttiği gibi, gerçek bir komplocunun işin içinde olduğu *saklı el* senaryolarını tercih etme eğilimindeyiz: ipleri eline almış kâinatın efendileri; ya da bu durumda dinin tamamını yaratan insan zihninin belli bir özelliği; tüm dinlerin kökeninde yatan merkezi metafizik dürtü; insanların batıl inançlara, efsanelere ve inanca karşı ıslah edilemez yatkınlığı; yalnızca dinin sunduğu özel bir duygu vb. Bu tür açıklamalar için *her zaman* bir piyasa olacağını güvenle öngörebilirim fakat aynı zamanda bunların doğru olamayacağına dair kanıtlarımız olduğunu da düşünüyorum. O halde toplam bağıntı dediğim şeyin neden önemli bir özellik olduğunu görelim.

HİÇLİĞE VÜCUT VERMEK: YERSİZ BİR UMURSAMAZLIK MESELESİ Mİ?

"...nasıl inanılır?" diye soran insanlar, elbette inananlardan değildir. Zihinsel hanemizin bir sakinine dönüştüğünden inancın kökenini genelde pek umursamamamız gerçek bir inancın alameti farikasıdır. Örneğin çoğumuz tuzun beyaz, çeliğin de sert olduğuna inanırız ama genellikle bu inançları nasıl edindiğimizi bilmeyiz; umursamayız da. Din bağlamında inançların nereden doğduğunu sorgulamak genelde şüphecilerin meselesidir. Bu durum, soruyu geçersiz kılmaz (hem de hiç) ama neden genellikle yetersiz ve aslında yanıltıcı bulduğum bir şekilde cevaplandığını açıklayabilir.

Dini inançlara sahip olmak pek bir çaba gerektirmez. Tıpkı Hıristiyanların muazzam kudrette bir failin kendilerini izlediğini varsaydığı gibi, cadıların muz yaprakları üstünde civarda uçtuğunda ısrar eden Fang halkı da kendilerini bu tür iddialara ikna etmek için genelde çok çaba göstermez. Bu nedenle yalnızca şüpheciler, inancı bir tür zihinsel gaflet addetme eğilimindedir. İnsanların batıl inançlı oldukları, duyguları tarafından yanlış yöne sürüklendikleri,

zihinsel açıdan dengeli olmadıkları, ilkel oldukları, olasılığı anlamadıkları, bilimsel eğitim almadıkları, kültürleri tarafından beyinlerinin yıkandığı, genelgeçer bilgiye karşı çıkmaya cesaret edemedikleri için doğaüstü faillere inandıkları söylenir. Bu kanıya göre, insanlar, kötü kurulmuş ya da gerekçesi zayıf düşünceleri eleştirmeyi başaramadıkları (ya da eleştirmeyi unuttukları, buna vakit bulamadıkları, istemedikleri veya sadece yapamadıkları) için inanırlar. Eğer insanlar aşağıdá sıralananlar gibi zihinsel yönetimin sağduyu ilkelerini uygulamakta daha tutarlı olsalardı inanç diye bir şey kalmazdı:

Yalnızca açık ve kesin düşüncelerin zihnine girmesine izin ver.
Yalnızca tutarlı düşüncelere yer aç.
Bir iddiayı kabul etmeden önce kanıtları değerlendir.
Yalnızca çürütülebilir iddiaları dikkate al.

İnsanların Fangların hayaletleri hakkında söyledikleri, tam da kesinliğin önem arz edeceği yerlerde muğlak görünür. İnsanlar, hayaletlerin maddi olmadığını; bir nevi "rüzgâr gibi" olduğunu ve aynı zamanda bedenlerini terk ettiğini söylerler. Hayaletler genelde görünmez olarak tarif edilir ama insanların bunun ne anlama geldiği konusunda farklı görüşleri vardır ve kendi yorumlarının doğruluğundan nadiren emindirler. Hayaletler, bedenini kaybeden bir kişiden geriye kalanlar olarak yorumlanır. Fakat hayaletlerin aynı zamanda insanların yaptıklarını *gördüğü* söylenir. Peki hayaletler, gözleri olmadan nasıl görebilir? Hıristiyanlara insanların Tanrı'nın suretinde yaratıldığı söylenir fakat bu da tıpkı dini ifadelerin çoğu gibi çok sayıda farklı, bağlama göre yorumlara yol açacak kadar muğlaktır.

Çoğu dini gelenek, alışılageldiği üzere tutarlılık gereksinimini küçümser. Esasında, bazı dini iddialar tamamen bunu ihlal etmek üzere *tasarlanmıştır*. Şüpheciler, üç kişinin aslında tek bir kişi olduğuna, Tanrı her şeye kadir olsa da bizim özgür iradeli olduğumuza dair Hıristiyan görüşleri ve tutarsız görünen çok sayıda diğer iddia karşısında afallarlar. Bu konuların açıklığa kavuşturulmasını istediklerinde de genellikle, yine, açıklık gereksinimini ihlal etmek pahasına tutarsızlığı bertaraf eder gibi görünen son derece kafa karıştırıcı cevaplar alırlar.

Kanıt konusuna gelirsek... inananların; tanrılar, ruhlar ve ataların varlığı ile güçlerine dair "kanıt" olarak gördüğü her şey, inanmayanlar için aynı nitelikte değildir. Aslında bunlar, yalnızca çürütülebilir inançlarımız olması gerekliliğini ihlal etme pahasına kanıt olarak görülebilir. Eğer size yüksek dozda vitaminin vücudunuzun enfeksiyonla mücadelesine yardımcı olacağı söyleniyorsa bunun doğru olup olmadığına dair yegâne kanıt bu iddiayı çürütebilecek bir test olur: Örneğin klinik testler vitaminle tedavi edilen hastaların vitamin almayanlara göre daha iyiye gitmediğini gösterirse bu sonuç böyle bir tedavinin iddia edilen faydasına şüphe düşürür. Dini iddialar, bu anlamda çürütülebilir değildir.

Durum aslında bundan daha da kötü olabilir. Filozoflar, asırlardır insanları mesnetsiz inançlara sürüklediğini iddia ettikleri zihinsel yönetime dair hataları tanımlamışlardır. Fakat filozofların zihinlerin nasıl işlediğini anlayabilmek için ellerinde yalnızca içebakış ve akıl yürütme araçları vardı. Psikologlar bunların hepsini deneysel çalışmalarla değiştirdiğinde görünüşe göre bizi açık ve destekli inançlardan uzaklara sürükleyen bir dolu zihinsel süreç buldular. Aşağıdakileri ele alalım:

Fikir birliği etkisi: İnsanlar, bir sahneyle ilgili izlenimlerini, başkalarının tariflerine göre uyarlama eğilimdedir; örneğin bir yüz ifadesini öfke olarak algılayabilirler fakat çevrelerindeki çeşitli kişiler bunu bir iğrenme ifadesi olarak görürse onlar da aynı duygunun ifadesi gibi gördüklerini söylerler.

Yanlış fikir birliği etkisi: Bu da karşıt bir etkidir; insanlar kendi izlenimlerini diğerlerinin de paylaştığı yanılgısına düşer; mesela bir sahneye diğer insanların verdiği duygusal tepkinin büyük ölçüde kendilerininkine benzediğine hükmederler.

Meydana getirme etkisi: Kendi kendine üretilen bilgiler, çoğu zaman algılanan öğelerin anısına baskın gelir. Hayal ettiğiniz belirli bir sahnede kendi öne sürdüğünüz ayrıntıları, başkalarının aktardıklarına kıyasla daha iyi hatırlarsınız.

Bellek yanılgısı: İnsanların aslında hayal ettikleri bir şeyi duyduklarından ya da gördüklerinden sezgisel açıdan emin oldukları sahte

anılar yaratmak deneysel psikologlar için kolaydır. Ayrıca belli bir eylemi icra ettiğinizi yeterince çok kez hayal ederseniz gerçekten icra ettiğinize dair bir yanılsama oluşabilir.

Kaynak izleme kusurları: Kimi durumlarda belirli bir bilginin kaynağı konusunda insanların kafası karışabilir. (Bu, kendi çıkarımları mı yoksa başka birinin muhakemesi miydi? Duydular mı, gördüler mi yoksa okudular mı?) Bu da bu bilginin güvenilirliğini değerlendirmeyi zorlaştırır.

Doğrulama yanlılığı: İnsanlar bir kez belli bir hipoteze inandığında bunu doğruluyor gibi görünen olumlu örnekleri saptama ve hatırlama eğiliminde olurlar fakat çürütme ihtimali olanları saptamakta o kadar iyi değillerdir. Olumlu örnekler insana hipotezi hatırlatır ve kanıt sayılır; olumsuz örneklerse hipotezi akla getirmez ve hiç dikkate bile alınmaz.

Bilişsel uyumsuzluğun azaltılması: İnsanlar, yeni deneyimleri temel alarak eski inançlarına ve izlenimlerine dair anılarını yeniden düzenleme eğiliminde olurlar. Eğer bazı yeni bilgiler onları bazı insanlar hakkında belirli bir izlenime yönlendirirse eskiden tam tersi bir yargıya sahip olsalar bile en baştan beri bu izlenime sahip olduklarını düşünmeye yatkın olurlar.[1]

Bu liste kesinlikle bu kadarla sınırlı değildir; deneysel literatür bu etkilerin çok daha fazla çeşidini tarif eder. Kuralcı akıl yürütme tarzından, tutarlı ve etkin düşünmek için gereken yoldan sapmalar, insanların doğaüstü failler hakkındaki bilgileri edinip kullandığı şartlarda kesinlikle mevcuttur. Bir Kwaio çevresinde yetişmiş bir kişi, etraflarında ataların olduğunu varsayan insanlarla çevrilmiştir (fikir birliği etkisi); kendi izlenimlerinin paylaşıldığını, mesela,

1. Mutabakat etkisi: Asch, 1955; asılsız mutabakat: Ross, Greene ve House, 1977; Çocuklarda gelişimi: Wetzel ve Walton, 1985. Üretme etkisi üzerine inceleme: Burns, 1990; örnekli açıklama için bkz. Peynircioglu ve Mungan, 1993. Genel anlamda bellek yanılgıları: Roediger ve Mcdermott, 1995; Roediger, 1996. Hayali anılara sahip olmanın etkisi: Goff ve Roediger, 1998. Kaynak izlemeyle ilgili sorunlar: Mitchell ve Johnson, 2000. Hayali anıların çapraz modaliteyle açıklanması: Henkel, Franklin ve Johnson, 2000. Doğrulama yanlılığı: Wason ve Johnson-Laird, 1972; Bilim insanlarında görüleni: Mynatt, Doherty ve Tweney, 1977. Bilişsel çelişki: Festinger, Riecken ve Schachter, 1956.

belirli bir utanç verici durum ve ataların memnuniyetsizliği hakkında herkesin kendisiyle aynı şekilde hissettiğini düşünme eğiliminde olur (olası yanlış fikir birliği); atalarla ilgili tasavvurlarının bir kısmı kendi kendine üretimdir, dolayısıyla bunları daha iyi hatırlar; bu aynı zamanda diğer insanlara ayinleri nasıl icra etmeleri ve atalarla nasıl etkileşime geçmeleri gerektiğini söylemek, hakikatte bu failler hakkında her tür yeni ayrıntıyı türetmek zorunda olan din uzmanları için de geçerlidir (meydana getirme etkisi); belirli bir olayın doğrudan mı algılandığı yoksa başkasından mı işitildiği bir süre sonra belirsiz olur (bellek yanılgısı, kaynak izleme kusurları); bir kere ataların insanların işlerine karıştığı varsayıldığında bunu onaylayan olaylar daha çok dikkat çeker ve sonucunda ilk baştaki varsayımı destekler (doğrulama yanlılığı); ve atalarla ilgili bazı kesin öngörüler deneyimle çürütülse bile geçmiş inançlara dair anılar pekâlâ değiştirilebilir (uyumsuzluğun azaltılması). Esasında bu son kanı, kıyamet kültleri mensuplarının Mahşer Günü için belirlediği tarih geçip gittiği halde hiçbir şey olmamasıyla nasıl başa çıktıklarını açıklayabilmek amacıyla geliştirilmiştir. Bu konuda sosyal psikologları şaşırtan unsur, çürütülmüş bir kehanetin nasıl olup da bağlılığı sarsmak yerine daha da güçlendirdiğidir. Haliyle, tanrılar ya da eşsiz bir Tanrı da bu tür psikolojik süreçler açısından Kwaio atalarıyla benzer olacaktır. İnsanların özellikle dini tasavvurlar edindiği ve bu konularda iletişim kurduğu bağlamların sağlam bir akıl yürütmeden bu tür sapmalara yol açması özellikle olası görünür.

İNANÇ VE YARGI MODELİ

Bunların hepsi muhtemelen doğru ama yeterli mi? Birinci bölümde öne sürdüğüm gibi, bu tür iddialar, insanların neden belirli türde doğaüstü faillere inanıp da diğerlerine inanmadığını anlamak istediğimizde işe yaramaz. İnsanlar, kaybolan adalar ve konuşan kediler hakkında da hikâyeler anlatır ama bunları genellikle dini inançlarına katmazlar. Buna karşın, hayaletler ve kişilere benzer tanrılara dair kavramlar üretirler ve her tür toplumsal mesele (ahlaki davranış nedir, ölü insanlarla ne yapmak gerekir, belalar nasıl meydana gelir, neden ayinler yapılır vb.) hakkında düşündüğünde bu kavramlardan

faydalanırlar. Bu durum, mantıklı akıl yürütmenin olağan ilkelerini esnetmekten çok daha *kesindir*.

Fakat ihmalkârlık açıklaması hakkında daha ciddi, farklı bir sorun daha vardır. Şimdiye dek, bazı bilgi parçalarının zihinde tasavvur edildiğini, *sonra da* insanların bunlara inandığını ya da reddettiğini varsaydık. Bu kanıya göre, zihinde olup bitenler iki farklı işlev ya da organ gerektiriyor gibi görünür: Bunlardan biri Tasavvur Avukatı, diğeriyse İnanç Yargıcı'dır. Avukat; tüm ayrıntıları, bağlantıları, iddiaları ve gerekçeleriyle birlikte çeşitli tasavvurlar üretir. Bunlar, değerlendirip hükmünü tevdi edecek zihinsel Yargıç'a sunulur. Bazı tasavvurlar davayı kazanır. Ondan sonra da zihindeki işlerini sürdürmelerine izin verilir. Bazılarıysa inanılmaz bulunduğu için düşer ve bunun neticesinde zihinsel bir çöplüğe gönderilir.

Bir dereceye kadar hepimiz bu süreci yaşarız. Diyelim ki biri bana flamingoların diğer kuşlardan farklı olduğunu çünkü ancak dizel motorların dumanını içlerine çektikten sonra üreyebildiklerini söylüyor. Bu ilginç hipotezi bir süre düşünürüm. Zihnimde, İnanç Yargıcı (muhtemel ama çok zayıf olan) kanıtları değerlendirip konuyla ilgili sorular sorar ("O halde Avukat flamingoların bu tür motorlar icat edilmeden *önce* nasıl ürediğini açıklayabilir mi?") ve davayı düşürür. Yahut bana Dünya'nın manyetik alanının doğrultusunun geçmişte birkaç defa değiştiği, yani Antarktika'nın bir aralar manyetik kuzey olduğu söyleniyor. Zihnimdeki yargıç, kanıtları değerlendirir ve çeşitli jeolojik gerçekler göz önüne alındığında bunun makul bir açıklama olabileceği sonucuna varır. Bunun sonucunda da bu tasavvurun zihnimde kalmasına izin verilir.

Tüm bunlar ne kadar tanıdık gelse de gerçekten de bilgiler edinilip eylemlere temel oluşturduğunda bir zihinde neler olup bittiğini açıklar mı? Beyinde bilgileri toplayıp gönderen çeşitli sistemlere baktığımızda yargı modeli çöküyor gibi görünür. Normal bir beyni oluşturan yüzlerce özel sistem arasından birçoğu, kendisinin hem Avukat'ı hem de Yargıç'ı gibidir. Yani zihinsel sistemler, kanıtlarını zihinsel bir yargıcın ya da jürinin önüne sermez. Başka bir sisteme göndermeden önce davanın sonucuna *karar verirler*. Esasında birçok zihinsel sistem, tutarlı ve birleşik bir özet sunmaya bile zahmet

etmez. Diğer sistemlere yalnızca kanıt parçaları gönderir ve bunları, üzerinde tartışılmış özetlerden ziyade gerçekler biçiminde sunarlar.

Görme sisteminin nasıl çalıştığına bir bakalım. Olaylara dair kendi versiyonunu sunmada gayet iyi bir iş çıkarıyor gibidir. Bir şeyleri gördüğümüzde yalnızca onları gördüğümüze ve gerçekten de orada olduklarına inanırız. (Sıradışı koşullardan bahsetmiyorum, yalnızca sıradan sahnelerden bahsediyorum. Bir hayvanat bahçesindesiniz, ileride bir ağaç ve ağacın yanında da bir fil var.) Ne var ki görme sistemi, beynin geri kalanına bir sahne sunmaz. Optik sinirlerden gelen bilgi parçalarını ayırır ve onları ayrı ayrı irdeler. Bir sistem, retinadaki ikiboyutlu bilgiyi, olası üçboyutlu bir tasavvura dönüştürür; bir diğeri, görülen nesnelerin her birinin mesafesini ölçer; üçüncüsü renkle ilgilenir; dördüncüsü de bilgiyi tanımlanması için yaygın şekillerin tutulduğu bir veritabanına gönderir vb. (Burada meseleyi çok basitleştiriyorum: Mesela ölçülebilir özelliklerle nesnelerin göreli konumları aynı sistem tarafından işlenmez ve nesnelerin küçük ayrıntıları muhtemelen genel şekillerden ayrı biçimde değerlendirilir.)

Daha sonra beynin bir bölgesinde tüm bu bilgilerin derlenip düzenlenerek gördüğümüzün küçük bir "zihinsel resminin" oluşturulmasını bekleyenler olabilir. Fakat böyle bir yer yoktur. Görme sistemi, davanın tam bir özetini bile sunmadan diğer sistemlerin hepsini orada bir ağaç ve bir fil olduğuna ikna eder. Sadece gerekli sistemlere gerekli bilgileri gönderir ve her durumda bu sistemler, kanıtları gözden geçirmeden görme merkezi kendilerine ne söylerse kabul eder.

O halde zihnin bir hükme nasıl vardığına dair birbirinden gayet farklı iki açıklamamız vardır. Bir yandan, bazen kanıtları değerlendirip hakkını veririz. Diğer yandan, el altından sürdürülen ve bildirilmeyen büyük çaplı bir inanç yapımı çalışması var gibidir. Dini kavramlar ile inançlardan söz ederken bunların ilk modele uygun biçimde, zihinde bir nevi Yargıç ve Avukat sistemleri yoluyla işlendikleri varsayımında bulunma eğiliminde oluruz. Doğaüstü failler; ne yaptıkları, neye benzedikleri vb. görüşlerinin zihne sunulduğunu ve bazı karar verme süreçlerinin bu kanıları geçerli saydığını ya da reddettiğini varsayarız. Fakat bu, bu tür kavramların nasıl edinilip tasavvur edildiği hakkında gayet çarpıtılmış bir kanı olabilir.

KARMAŞIK BİR ZİHİNDE BASİT İNANÇLAR

İnanç üreten bir zihinde neler olur? Bu konuda daha iyi bir fikir sahibi olabilmek için duygusal yüklü din alanını bir kenara bırakıp hepimizin paylaştığı basit inançları ele almak faydalı olabilir. Örneğin çoğumuz çocukların yetişkinler kadar yetkin olmadığını; zihinsel donanımlarının henüz tam gelişmediğini varsayarız. Peki neden bu fikri böylesine doğal karşılarız? Çocuğun gelişmemişliğini bize aşikâr kılan çok sayıda durum vardır. Basit cümleler kurduğumuzda bebekler bunları anlamıyor gibi görünür. Dili akıcı biçimde konuşmayı öğrendiklerinde bile küçük çocuklar sanki şakaları anlamaz. Ahlaki sezgilerimiz vardır ve çok sayıda küçük çocuk bunları kavrayamıyor gibi görünür. Örnekleri çoğaltabiliriz. Birçok durumda sezgisel sistemlerimiz, çocukların anlayamadığı kesin çıkarımlar (bir cümlenin anlamı, bir fıkranın anafikri, bir eylemin ahlaken itici mahiyeti) üretir. O halde küçük çocukları, birtakım önemli beceriden *yoksun* yetişkinler gibi görmemiz (örneğin çok farklı dünya görüşüne sahip yabancılar olarak görmektense) neredeyse imkânsızdır.

Bu ortak inançlar, zihnin işleyişi hakkındaki birkaç önemli olguya ışık tutar: Birincisi, kafa karışıklığından kaçınmak için her zaman bir yanda çıkarım sistemlerimizin *örtük* süreçleri ile diğer yanda *açık* ya da düşünceli tasavvurları birbirinden ayırmaya özen göstermeliyiz. Zihinsel zeminde olup bitenler erişebileceğimiz şeyler değildir, cümlelerden oluşmazlar; bu nedenle müdahil olan süreçlerin farkına varamayız. Örneğin çoğu yetişkin, özellikle de bakıcılar, küçük çocuklarla konuşurken sınırlı bir kelime dağarcığı ve daha basit bir sözdizimi kullanarak konuşma tarzlarını değiştirirler. On yaşındaki çocukların bile küçük kardeşleriyle konuşurken basit ifadeler kullandıkları bilinir. (Aslında çoğu insan, bebeklerin dil yetilerini büyük oranda hafife alır fakat bu başka bir mesele.) Ayrıca çoğu ebeveyn, çocuklarıyla sokakta yürürken otomatik bir şekilde görüş alanlarındaki çevreyi tarayıp yavrularına zarar verebilecek çeşitli kaynakları belirler. İri bir köpeğin kendilerine doğru gelmesi ya da bir kamyonun yaklaşması özel bir duygusal tepkiyi tetikler ve muhtemelen çocuğun elini daha sıkı tutmalarına sebep olur. Fakat tüm bunlar, sezgisel beklentiler nedeniyle çabucak ve otomatik bir

şekilde yapılır. Birçok durumda zihnimiz, çocukların gelişmemiş olduğunu ima eden çıkarımlar gönderir. Fakat yine de yalnızca bazı durumlarda bunları "Çocuklar yetişkinlerin gelişmemiş versiyonudur" gibi zihinsel ifadeler biçiminde açık ederiz.

İkincisi, açık düşüncenin kapsadıkları (genellikle "inanç" dediğimiz şey), çoğu kez zihinsel zemindeki örtük süreçler sonucunda doğan sezgileri gerekçelendirme ya da açıklama çabasıdır. Sezgilerin bir *yorumudur* (ya da bunlar hakkında bir rapor). Hepimiz, çocuklara karşı yetişkinlerle etkileşimlerimizden farklı bir tutum takınırız. Bunun sebebi, çocukların zihinsel durumları hakkında birtakım sezgilerimiz olmasıdır. İki yaşında bir çocuğu gördüğümüzde onun birtakım sınırları olduğunu varsaymaktan kendimizi alamayız. Bu da insanlar, "Çocuklar yetişkinlerden daha mı az yetkindir?" diye sorduklarında bizi, "Evet," diye cevaplamaya iter. Zihinsel süreçlerle ilgili tam tersi yönde düşünmemiz, yani çocukların gelişmemişliğine dair birtakım inançlarla yola çıkıp bunun sonucunda davranışlarımızı uyarlamamız tuhaf ve gerçekdışı olurdu. Aslında insanların değişimi gerekçelendirecek açık inançlara sahip olmadan davranışlarını düşünmeksizin uyarladığına dair çokça kanıt vardır. Yetişkinler her ne kadar sözdizimlerini çocukların yetilerine (dair sezgisel kanılarına) göre düzeltseler de genelde çocuğun dilsel yetilerine dair kesin, açık bir kanıları yoktur. On yaşındaki çocuklar, küçük muhataplarına basitleştirilmiş bir sözdizimi kullandıklarının bile farkına varmazlar. Eğer yetişkinlere niye böyle davrandıklarını sorsaydık şüphesiz, yukarıdaki ifadelerin ("Çocuklar, yetişkinlerin bazı yetilerden yoksun halidir") bir çeşidiyle cevap verirlerdi. Bu inançları, hem kendileri hem de muhatapları için kendi sezgilerinin makul bir yorumu, kendi davranışlarına anlam vermenin bir yoludur.

Üçüncüsü; örtük tasavvurlar, çoğu kez her biri kendi mantığını içeren *birkaç* çıkarım sistemi tarafından işlenir. Ahlaki duygu sistemi çocuğun davranışını anlamakta zorlanır ve onun ahlaki sezgiler tarafından yönetilmediğine dair bir tasavvur üretir. Sözlü iletişim sistemi, çocuğun ne dediğimizi anlamadığı tasavvurunu verir. Sezgisel psikoloji sistemi de çocuğun iri bir köpeği sevmeye kalktığında neler olabileceğini öngöremediğini söyler. Bu sistemlerin her

biri; genel, açık yorumu ("çocuklar gelişmemiştir") destekleyen çıkarımlar üretir ama bunları farklı durumlarda farklı sebeplerle yaparlar. İki yaşındaki bir çocuk hakkındaki bu çoklu çıkarımlar, bütüne bakıldığında açık yorumla *tutarlıdır*.

O halde birinin bir inancı "olduğunu" söylemek ne anlama geliyor? Yüzeysel baktığımızda, zihinlerinin nasıl çalıştığına dair belirli bir yorumu tasvip ediyor demektir. Eğer arkadaşlarıma üç yaşındaki kızlarının ahlaki akıl yürütmenin incelikli noktalarını ya da şiirdeki gizli anlamı kavrayabileceğini düşünüp düşünmediklerini sorsam tüm ebeveynlik gururlarına rağmen bu tür entelektüel özelliklerin henüz kızları için fazla olduğunu kabul ederler. Fakat yüzeyden biraz daha derine inip arkadaşlarımın neden böyle davrandığını açıklamak istersek bu basit inançların hepsinin zihinsel zeminde işleyen, pek farkında olmadıkları birkaç sürecin çıktısı olduğunu fark ederiz.

Arkadaşlarıma *neden* kızlarının henüz zihinsel olarak tam gelişmediğine inandıklarını, buna dair *kanıtlarını*, hangi *sebeplerle* böyle düşünmek zorunda kaldıklarını sormam biraz tuhaf kaçardı. Elbette olguya ışık tutabilecek birkaç koşuldan bahsedebilirlerdi. Fakat ışık tutmayı akıl bile etmeden bu inanca sahip olduklarını hem onlar bilirdi hem de ben bilirdim çünkü bu, zihinlerinin ürettiği sezgisel bir inançtan ibarettir.

Buradaki kritik nokta şudur: Özelleşmiş sistemlerin gönderdiği çıkarımların hepsi, "Bu çocuk, yetileri gelişmemiş bir yetişkin gibidir," benzeri açık bir yorumla *tutarlıdır* fakat bu sistemlerin hiçbiri aslında, "Çocuklar, yetileri gelişmemiş yetişkinler gibi midir?" biçimindeki genel, açık soruyu işlememiştir. O halde bu, zihinlerinin hiçbir yerinde bu genel biçimiyle ele alınmamış olmasına rağmen insanların kabul ettiği bir ifadedir.

ÖZEL İNANÇLAR, ÖZEL İNSANLAR, ÖZEL NÖRONLAR?

Çocuklarla ilgili açık inançlar, gayet net bir şekilde bilinçli erişimden uzakta özelleşmiş sistemlerimizin gönderdiği tutarlı sezgilere getirdiğimiz gerekçelerdir. Fakat insanlar ortalıkta görünmez ruhlar dolandığını ya da kimi insanların geceleri uçan ekstra bir organları

olduğunu söylediğinde bu açık inançların özellikle kanıtları gözden geçiren, tartan, alternatif açıklamaları değerlendiren ve bir sonuca varan açık süreçler tarafından üretildiğini düşünürüz. Peki neden böyle bir farklılık vardır?

Dini inançların *özel* olduğunu, günlük yargılarımızın ve doğaüstü meselelerle ilgili olanların altında yatan süreçlerin farklılık göstermesi gerektiğini düşünmeye yatkın olduğumuz için böyle yaparız. Modern psikolojinin öncülerinden William James dini kavramlarla ilgilenmeye başladığında o da haliyle bu tutumu benimsemişti. Tanrılar, ruhlar ve atalar sözkonusu olduğunda zihinsel işleyişte gerçekten özel bir şeyler yaşanması gerektiğini varsayıyordu. Peki ama bu özel şey neydi? James, buradaki püf noktasının kavramlarda yatmadığının farkına vardı çünkü bunlar da kurgu, rüya ve fantezideki kavramlara gayet benzerdi. O halde dini kavramları özel kılan, insanları bunları edinmeye ve aşikâr biçimde doğru kabul etmeye iten özel bir *deneyim* olabilirdi. Tam da bu nedenle James kitabına *Dinsel Deneyimin Çeşitleri* adını vermiş ve inancı, mistisizmi, geleceği görmeyi ve diğer sıradışı zihinsel olay çeşitlerini incelemiştir.

Bunu kabul etmek, James'i ayrıca mistikler ve geleceği görenler gibi sıradışı insanlara odaklanmaya yöneltmiştir. Ne de olsa bu insanlar, bu dini zihinsel durumlara diğerlerinden daha çok sahip gibi görünüyordu. Çoğu insan grubunda, çoğunluk önceden kurallara bağlandığı haliyle ayinleri icra ederek işe yaramasını ummakla yetinirken, doğaüstü faillere özel bir bağlantıya sahip olduğunu iddia eden insanlar da vardır (transa girerler, kendilerine gönderilen vahiyleri aktarırlar, tüm dünyevi meselelerden kendilerini soyutlarlar ve hayatlarını tanrılarla olan temaslarını derinleştirmeye adarlar). James'e göre, çoğu kavramın kanaatten ziyade kullanım yoluyla kabul edildiği ve insanların doğaüstü faillerin varlığına güvenmelerine rağmen bunlarla doğrudan temasa girmediği yaygın din biçimi, bu özel insanların deneyimlerinin düşük nitelikli bir şeklinden ibarettir. Yalnızca bu özel kişilerin deneyimleri, bize dinin neden var olduğunu gösterebilir.[2]

2. Dini deneyimler: James, 1972. Bu tutumda ısrara dair: Taves, 1999.

Bu tür bir akıl yürütme ([a] din kesinlikle özeldir, [b] onu özel kılan, deneyimlerdir, [c] sıradışı insanlar sıradan halka kıyasla bu deneyimin daha saf bir biçimine sahiptir, [d] yaygın din yalnızca orijinal deneyimin seyreltilmiş yavan bir biçimidir) yalnızca James'in psikolojisi ile sınırlı değildir. Aslında bu, din hakkında çok yaygın bir düşünme tarzıdır; birçok insanın dini *fikirler* hakkındaki tüm tartışmaların yanlış yönlendirildiğini ve kavramlara duyulan bu abartılı ilginin Batılı bir önyargı olduğunu düşünmesine yol açar. Budizmden ve diğer Doğu öğretilerinden özellikle büyülenen çok sayıda (Doğulu olmayan) insan, genellikle bu öğretilerin iddialardan ziyade deneyime odaklandığı için kıymetli olduğunu varsayar. (Yeri gelmişken, burada ironik bir yanlış anlama olabilir. Ne de olsa Doğu öğretilerinin çoğu, kişisel deneyimlerden ziyade temelde çeşitli ayinlerin doğru icra edilmesi ve teknik disiplinler hakkındadır. Bu öğretilerin birtakım çeşitlemesi şahsi deneyimleri vurgular fakat bunlar Batılı felsefeden, özellikle fenomenolojiden büyük oranda etkilenmiş olabilir; yani inancını yitirmiş Batılıların bunlarda büyüleyici bulduğu hususlar, aslında kendi felsefelerinin uzaktan gelen bir yankısı olabilir.) Bu varsayım gayet yaygındır; bu nedenle mistiklere ya da dinine bağlı kişilere bu özel deneyimlerinin kendine has özellikleri ve diğer düşüncelerle nasıl bağlantı kurduğu hakkında sorular sorarak dinler hakkında çok şey öğrenebiliriz gibi görünüyor.[3]

Dini deneyimlerin özel olduğuna dair kanı o kadar güçlüdür ki göründüğü kadarıyla kimi bilişsel bilimcileri bile ikna etmiştir. Bir süredir nöropsikoloji araçları (beyin faaliyetinin ölçülmesi, beyin hastalıkları üzerine çalışılması, belirli maddelerin etkilerinin incelenmesi), dini deneyimlere uygulanmaktadır. Bilişsel bilimciler, genellikle denekler bir kelimenin doğru yazdırılıp yazdırılmadığına, bir resmin bir alete mi yoksa bir hayvana mı ait olduğuna, bir görselin yeni mi olduğuna yoksa daha önce gösterilip gösterilmediğine karar vermek gibi son derece sıkıcı görevleri yerine getirirken beyin faaliyetlerini ölçerler. Tüm bunlarla kıyaslandığında, dini düşünceleri işleyen bir beyinde neler olup bittiğini görüntülemek,

3. Dini deneyim psikolojisi üzerine inceleme: Argyle, 1990. Batılıların deneyimi çok dert etmesinden etkilenen kimi Budizm çeşitlerine dair: Sharf, 1998.

eğer bu mümkün değilse de ölçmek elbette daha heyecanlı olacaktır. Fakat yine de (işte burada James'in varsayımı sızar, fark edilmeyecek kadar bariz bir halde devreye girer) eğer sözkonusu dini düşünceler yoğunsa çok daha iyi olacaktır. Öyleyse geleceği gören ya da son derece dindar kişiler, bu tür deneylerde tercih edilen denekler olur. Beyinde Tanrı ile ilişkili düşünceleri işleyen özel bir dini merkez, birtakım özel korteks ya da bazı özel sinir ağları mı vardır?

Pek sayılmaz. İnsanların genellikle dini terimlerle yorumladığı geleceği görme ya da diğer benzeri aşırı şartlarda belirli beyin faaliyetlerini ölçmek kesinlikle mümkün fakat yine de bu faaliyetler, benzer görülere sahip olup hiçbir dini yorum getirmeyen deneklerde de rastlanır. Daha umut vadedici bir yolla, diğer nörobilimciler, korteks ve diğer beyin bölgeleri arasındaki normal iletişimin bazı kısımlarında aksamaya sebep olan belli mikro nöbetlerin de insanlara mistiklerin tarif ettiğine çok benzer bir şahsi duyu verdiğini bulmuşlardır. İnsanların birdenbire huzur hissi, bütün dünyayla duygu ortaklığı, hatta muazzam kudrette bir failin varlığını hissetmeleri, bir dereceye kadar, tıpkı bedenden ayrılma ya da ölüme yaklaşma deneyimlerinde de olduğu gibi, belirli bir beyin faaliyetiyle ilişkili olabilir. Haliyle, bunlar çok parçalı ve muğlak sonuçlardır fakat nöropsikolojideki birçok sonuç da öyledir. Elbette "dini durumların" altında yatan sinirsel süreçler hakkında daha iyi bilgiler elde edeceğiz. Özellikle yoğun dini deneyimler çoğu kez bir failin varlığı hakkındadır, bu nedenle bu tür bir deneyimin diğer insanların düşüncelerini işleyen (sezgisel psikoloji dediğim şey) ve bu kişilerin varlığı karşısında duygusal tepkiler yaratan birtakım korteks bölgelerinin etkinleşmesine bağlı olarak meydana gelmesi makuldür.[4]

SIRADIŞI DENEYİMLER, İNANCIN KAYNAĞI MIDIR?

Peki tüm bunlar umut verici bir araştırma konusu mudur? Yani bu tür araştırmalar sayesinde dinin neden var olduğunu ve neden bu

4. Özel deneyimler ve din üzerine inceleme: Bourguignon, 1973; Nöropsikolojik bulgular üzerine: Newberg ve D'aquili, 1998. Öz-Farkındalık ve dini duygular: Craik vd., 1999. Ölümden dönme ve beden dışına çıkma deneyimlerinin nöropsikolojisi: Persinger, 1995; Persinger, 1999.

şekilde olduğunu daha iyi anlamayı bekleyebilir miyiz? Bence beyni araştırarak ve işlevini daha iyi anlayarak daha çok şey öğrenmek konusunda asla başarısız olmayacağız fakat bunun için neyi anlamak istediğimizi bilmemiz gerekir ki mevcut durumda bu o kadar da kolay değil. Bir analojiyi ele alalım. Mesela, beyindeki süreçlerin bize nasıl iyi balistik yetiler kazandırdığını anlamak istiyoruz. İnsanlar, diğer türlerin çoğuna göre hedeflere nesneler fırlatmakta son derece iyidir ve hatta gittikçe daha da gelişirler; idman yaparak çok iyi bir seviyeye gelebilirler. Hatta yetileri çok etkileyici olan okçuluk ve dart şampiyonları vardır. Peki bu alanda insanlar ile şempanzeler arasındaki farkı açıklamak istediğinizde yalnızca şampiyonları mı incelersiniz? Elbette bu maharetlerini nasıl sergilediklerini görmek ilginç olacaktır ama konumuz bu değil. Çoğu ebeveynin bildiği gibi, çocukların küçük yaştan itibaren az da olsa nesneleri fırlatma yeteneği olduğundan şampiyonların yetilerinin bu ortak potansiyelden *geldiği* bellidir. Fakat bebeklerin el-göz koordinasyonunu yaratan, kesinlikle şampiyonların maharetleri değildir.

William James ve ardından gelen birçok kişi; dinin tam tersi şekilde işlediğini, bazı sıradışı kişilerin kavramları yarattığını ve kalabalıkların da bunların niteliğini düşürdüğünü düşünüyordu. Bu bakış açısına göre; görünmez bir doğaüstü faile, beden öldükten sonra ortalıkta dolaşan bir ruha, cadılarca uzaktan kontrol edilen bilinçsiz zombilere ya da muz yaprakları üstünde uçan ekstra organlara dair kanı *önce* yoğun deneyimler yaşayan bazı kabiliyetli bireyler tarafından yaratılmış; *daha sonra da* diğer insanlar tarafından benimsenmeye değecek kadar ikna edici ya da dikkat çekici bulunmuştur (fakat daha az deneyime dayalı, yavan bir biçimde).

Fakat bu görece yanıltıcıdır. İlk olarak, çoğu dini kavram için, bunların meydana geldiğini gösteren gerçek kanıtlarımız olmadığını aklınızdan çıkarmayın. Bildiğimiz kadarıyla, insanların karnındaki *evur* organı görüşü, ilham almış bir Fang kâhini tarafından öne sürülmekten ziyade insanların birbirlerine binlerce kez fantastik hikâyeler anlatırken zamanla şekillenmiş olabilir (şehir efsanelerinin ve diğer popüler söylentilerin zamanla istikrarlı bir biçim alması gibi). Fakat sıradışı bireylerin dini birikimin birtakım yeni

biçimleriyle ortaya çıkması halinde bile, insanlar bu tür kavramları anlamalarını sağlayan bilişsel donanımın hepsine sahip olmadığı sürece, yine de bu özel biçimler hiçbir anlam taşımaz, hiçbir etki yaratmazdı. Kâhinler yeni dini bilgilerin temel kaynağı olsaydı bile bu bilgiler kâhin olmayanların zihinlerinin onları belirli bir din biçimine dönüştürmesine ihtiyaç duyardı. Senkretik Afrika dinlerinde bazı yeni kâhinlerin bir ilhamla öğrettiği gibi, geleneksel atalar ile Hıristiyan meleklerinin aynı kişiler olduğunu her zaman beyan edebilirsiniz. Fakat bu beyanların bir anlam kazanması için insanların görünmez doğaüstü faillere dair önceden bir yatkınlıklarının olması gereklidir. Bu nedenle sıradışı insanları araştırarak muhtemelen dinin yayılımını anlayamayız fakat sıradan bilişsel yetilerden nasıl türetildiğini inceleyerek, genel olarak dini ve hatta kâhinler ile diğer üstatların görüşlerini de daha iyi kavrayabiliriz.

Defalarca işaret ettiğim gibi, dini kavramların oluşturulması, bu kavramlar olsa da olmasa da varlığını sürdürecek zihinsel sistemler ve yetiler gerektirir. Dini ahlak, ahlaki sezgileri kullanır; doğaüstü faillere dair dini kanılar, failler hakkındaki genel sezgilerimizden faydalanır vb. Bu nedenle, dini kavramların diğer zihinsel yetilere bağımlı olduğunu söylemiştim. Müzik çalma, resim çizme ve hatta bir sayfadaki mürekkep desenlerinden bir anlam çıkarma yetilerimiz de bu bakımdan bağımlıdır. Bu; insanların nasıl müzik çaldığını, resim çizdiğini ve okumayı öğrendiğini, bu etkinliklerin zihinsel yetilerden nasıl faydalandığını inceleyerek açıklayabileceğimiz anlamına geliyor. Aynı şey din için de geçerlidir. Kavramlar, insanlara özgü her tür yetiyi (sezgisel psikoloji, sezgilere aykırı kavramlara dikkat etme eğilimi ve ayrıca çeşitli sosyal zihin adaptasyonları) gerektirdiğinden bu çeşitli yetilerden nasıl faydalanıldığını, bunların çok sayıda farklı kültürde rastladığımız dinin özelliklerine nasıl katkıda bulunduğunu açıklayarak dini açıklayabiliriz. Yalnızca dini düşünceleri işlerken ortaya çıkan *özel* bir çalışma biçimi bulunduğunu varsaymamıza gerek yoktur.

Esasında eğer korkunç bir antropolog olmak isteseydim dinin özel bir alan olduğuna dair görüşün temelsiz olmakla kalmayıp aynı zamanda etnomerkezci olduğunu öne sürerdim. Bu, belli sebeplerle,

daha önceki bir bölümde dini loncalar olarak tanımladığım; yani karmaşık devletlerde ve yazıya dayalı kültürlerde rastlanan, din uzmanlarından oluşmuş örgütlü gruplar tarafından ortaya atılan bir kanıdır. Tarih boyunca insanlara, din uzmanlarının sunduğu hizmetlerin sıradan, pratik meselelerden daha farklı bir alanla ilgili olduğu söylenmiştir. Doğaüstü faillerin "başka bir dünyadan" varlıklar olduğuna dair resmi tanım, bu faillere yöneltilen zihinsel durumların ve varlıklarına dair her deneyimin özel bir tür olduğunu işaret ediyordu. Bu loncaların takipçisi olan çok sayıda dini inanç sahibi, bunların elbette gayet doğal olduğu varsayımını paylaşırlar ama esas şaşırtıcı mesele, bunların din üzerine araştırma yapan kişilere de yayılmasıdır. Daha da çarpıcı olanı, dinin bazı ateşli düşmanlarının da aynı kanıyı benimsemeleridir; düşüncelerine göre buradaki mantıksızlık ya da anlamsızlık, dine bağlılığın tamamen kendine has bir durum olmasının açıklamasıdır. Fakat "inancı" yaratan süreçlerin hem dinde hem de günlük meselelerde aynı olduğunu hesaba katarsak dini çok daha iyi anlayabiliriz.

FAİLLER ÇOK SAYIDA SİSTEMLE BAĞINTILIDIR

Önceki bölümlerde tanrılar ve atalara dair kanıların *pratik* meselelerle ilgili olduğunu vurgulamıştım çünkü bu olgu çok önemli olmasına rağmen çoğu zaman göz ardı edilir. Dinin pratik bir konu olması, doğaüstü faillere dair tasavvurların temelde onların genel özellikleri ya da kudreti yerine belirli etkileşim anlarıyla ilgili olduğu anlamına gelir. Bu faillere dair insanların zihninde etkinleşen çok sayıda tasavvurdan yalnızca çok küçük bir bölümü, "Atalar yeraltında yaşar", "Tanrı insanların niyetini bilir" gibi genel yorumlar içerir. Zihinde dini görüşlerin tutulduğu dolap, daha çok "Tanrı falancayı cezalandırıyor, bu yüzden hasta" ya da "Filanca ata kurban ettiğimiz domuzdan memnun kalmadı" gibi daha özgün tasavvurlarla doludur.

Bunun Kwaioların *adalo* görüşünde nasıl işlediğine bakmak faydalı olabilir. Atalar her daim çevrelerindedir. Roger Keesing'in canlı tasvirlerinin ortaya serdiği gibi, bu kesintisiz mevcudiyet duygusu, insanların korku veya dehşet içinde yaşamaları ya da sürekli metafizik düşünceler içinde kaybolmaları anlamına gelmez. Atalar şu ya

da bu şekilde sürekli etraflarında olduğundan insanların onlara karşı tutumları da neredeyse birbirlerine karşı tutumları kadar çeşitlidir. İnsanlar *adalo*'ya saygı duyar ve bazen de ondan korkarlar fakat aynı zamanda onların yakın zamanda hayatını kaybetmiş kişiler olduklarını düşünüp yas tutarlar. Kimi zamansa hayatlarına müdahale etmelerine gücenir, himayelerini sorgular ya da hangisinin kendilerine yardım edip hangilerinin zarar verebileceğini merak ederler.

Bunlar, Kwaioların atalara dair tutarlı bir kavramları olmadığı anlamına gelmez; yalnızca kavramın zihinde çok çeşitli sistemlere dağıtıldığını gösterir. İnsanlar ataların ne bildiğini ve algıladığını düşündüğünde sezgisel psikolojilerinin ürettiği sezgilere sahip olurlar. Ataların etkileyici olmayan, biraz küçük bir domuzun kurban edilmesine güceneceklerini düşündüklerinde sosyal takas sistemi tarafından bu sezgisel hüküm gönderilir. Atalara yönelik davranışlarında çizmeyi aştıklarına (birinin *abu* olan bir yerde idrarını yapması gibi) dair suçluluk hissetdiklerindeyse bu sezgi doğrudan ahlaki duygu sisteminden gelir. Bazen bir kurban, arzu edilen etkiyi doğurmaz; mesela hasta bir kişiyi iyileştiremez. İnsanlar bunun yanlış ataya, en başta yaşanan soruna yol açmamış bir *adalo*'ya kurban verilmesi nedeniyle yaşandığını düşünür. Eğer bir sosyal takas sisteminiz (sezgilerinizle, deyim yerindeyse, insanların *ödemeyi almadan* malları göndermeyeceğini varsayarsınız) ve bir kişi dosyası sisteminiz (ataların bir şirket olmadığını, belli hizmetler sunan ayrı kişiler olduğunu varsayarsınız) varsa böyle bir açıklama size doğal gelir.

Bu konuyu Kwaio örneğiyle açıklığa kavuşturmayı tercih ettim çünkü birkaç bölümde bu ataları ayrıntılarıyla anlattıktan sonra *adalo*'yla ilgili çıkarımlar artık tanıdık olsa gerek. Fakat, gerekli değişiklikler yapılması kaydıyla, aynı tanım, çoğu insan grubundaki dini kavramlar için de geçerli olacaktır. Örneğin çoğu Hıristiyan, açık dini öğretilerin yoğun olduğu toplumsal ortamlarda yaşar. Profesyonel uzmanlardan sürekli olarak öğretinin net, tutarlı ve sistemli tanıtımını dinlerler. Bu kişilerin dini tasavvurları bu bilgilerin damıtılmış hali olmalı gibi görünebilir. Fakat Justin Barrett'ın teolojik doğruculuğun etkisine dair açıklamalarının da gösterdiği gibi, durum aslında daha karmaşıktır. İnsanların Tanrı'ya dair, çoğu zaman resmi

versiyonla çelişen sezgisel anlayışları, belli başlı hadiseler hakkında çıkarımlarını üretir. Bu çıkarımlarsa inananlar ile inanmayanlar arasındaki esas farkı belirleyen unsurdur. İnananlar, Tanrı'nın şu ya da bu eyleme karşı muhtemel tepkilerini düşünür, belirli bir davranışın Tanrı'nın nazarında utanç verici olduğunu sezer, Tanrı'nın onları şu ya da bu tehlikeli durumdan koruyacağına inanır, neden kendilerini sefaletle sınadığını merak ederler vb.

Kwaio örneğindeki gibi buradaki düşünceler de teolojik değildir; bununla aslında Tanrı'nın mevcudiyeti ya da kudreti hakkındaki genel meselelerden ziyade daha anlaşılır şekilde pratik meselelerle (şimdi ne beklemeli ve bundan sonra ne yapmalı) ilgili olmalarını kastediyorum. Yine tıpkı Kwaio örneğinde ve hatta dini görüşlere sahip tüm insanlarda olduğu gibi, bu pratik düşünceler çeşitli zihinsel sistemlerin etkinleşmesini gerektirir. İnsanlar dua ederken, sözlü iletişimle ilgili sezgileri idare eden zihinsel sistem etkinleşir. Tanrı'ya gelecekte daha terbiyeli olacaklarına söz verirken sosyal takas sistemleri, belli bir bedel ödemeden (bu durumda, biat) bir fayda (himaye) edinemeyeceğinize dair bir sezgi üretir. Tanrı'nın insanların yaptıklarını algıladığını varsaymalarının sebebi, sezgisel psikolojilerinin etkinleşmesidir. Ahlaksız davranışları Tanrı'ya bir hakaret olarak gördüklerindeyse bu, ahlaki duygu sistemlerinden doğmuş bir sezgiyi gerektirir.

O halde özetlemek gerekirse; ataların ya da bir Tanrı'nın var olduğuna dair varsayımdan, çok çeşitli sistemler faydalanıyor gibidir. Peki bu bizi "İnsanlar tüm bunlara neden inanır?" sorusunu cevaplamaya yaklaştırır mı? Evet. Bence, aslında, cevap aşağı yukarı budur.

DOĞAÜSTÜ FAİLLERİ DAHA MAKUL KILAN NEDİR?

"Çocuklar, yetişkinlerin gelişmemiş versiyonudur" gibi genel bir ifadeyi onaylamamızı sağlayan, kanıtların genel bir değerlendirmesini yapmaktan ziyade çeşitli zihinsel sistemlerin, tabiri caizse gözlerden uzak bir şekilde, bu genel ifadeyle uyumlu sezgiler üretmesidir. Bu sistemlerin hiçbiri çocukların gerçekten gelişmemiş yetişkinler olup olmadığını değerlendirmez; aksine çoğu bu genel ifadenin bağıntılı olmasına katkı yapacak çıkarımlar üretir.

Bu, insanların atalar, tanrılar ve ruhlarla ilgili belirli düşüncelere kapıldığı zaman meydana gelenlere çok benzer. İnsanların atalara dair düşünceleri çok çeşitli durumlara odaklandığından çok sayıda farklı sistemin işin içinde olması şaşırtıcı değildir. Sezgisel psikoloji sistemi, ataları (ya da Tanrı'yı) kasıtlı failler; takas sistemi, takas ortağı; ahlak sistemi, ahlaki eylemlerin muhtemel tanığı; kişi dosyası sistemiyse farklı bireyler olarak değerlendirir. Bu da atalarla ilgili, "Etrafta gerçekten görünmez atalar var", "Onlar ölü insanlar", "Güçlüler" vb. açık genel ifadelere ihtiyaç bile kalmadan, özgün çıkarımlar üreten çok sayıda zihinsel çalışmanın yürütüldüğü anlamına gelir. Haliyle, bahsettiğim çıkarımların çoğu, bu genel varsayımlarla *uyumludur*. Fakat işin içindeki sistemlerin hiçbiri bu genel ifadelerin doğru olup olmadığına karar vermeye çalışmaz. Hatta bu sistemlerin hiçbiri böyle soyut meselelerle ilgilenecek şekilde tasarlanmamıştır. Örneğin insanlar bir domuz sunup karşılığında koruma beklediğinde bu davranışın uygun olduğuna dair sezgi, sosyal takas sistemleriyle desteklenir ki bu sistem de yalnızca şunu söyler: Eğer bir takas ortağı varsa ve bir çıkar sağlıyorsa o halde bu ortağın size de birtakım faydalar sunmasını bekleyebilirsiniz. Fakat sözkonusu sistem, bir ortağın gerçekten var olup olmadığına karar vermekle görevli değildir. İnsanların himaye sağlamak için domuz kurban ettiğini gördüğünüzde sosyal takas sisteminiz etkinleşir çünkü bu, yaptıklarını anlamlandırmanın en bağıntılı yoludur.

Başka bir deyişle; bilişsel işleyişe dair bildiklerimiz, dini inanca dair ortak kanılarımızın tamamen yanlış olduğunu düşündürür. İnsanların belirli durumları anlamlandırmasını sağlayan açık kararların ("atalar vardır"; "her şeyi bilen bir Tanrı vardır") öncelikli olduğunu varsayardık. Fakat günlük durumlarda da olduğu gibi, din konusunda da birkaç zihinsel sistem, bu genel varsayımları temel alarak bir anlam kazandıran sezgileri çoktan göndermiştir. O halde atalar ve tanrıları da işin içine katan, belirli durumları yorumlamak ya da gelecekteki hareketlerinizi planlamak için ataların ya da tanrıların varlığı meselesini düşünmenize gerçekten *gerek yoktur*.

Çocuklarla ilgili inançlar örneğinde; *birkaç* ayrı sistemin durumlar hakkında, her biri genel bir yorumla uyumlu sezgiler gönderdiği

üzerinde durmuştum. Bence bu husus, inancın dinamiklerini anlamak için elzemdir.

Çıkarım sistemlerimiz bağıntı tarafından, yani belirli bir ön kabulden türetilebilecek çıkarımların bolluğu yoluyla yönetilen sezgiler üretir. Fakat birçok durumda ön kabuller yalnızca birer tahmindir. Burada da basit günlük inançlar ile çıkarımları ele almak faydalı olacaktır. Eğer üç yaşındaki bir çocuğa, "Arkadaşına, beslenme çantasını getirmemesini söylediği için öğretmenin azarlamadığını söylediğin kişi kimdi?" diye bir soru sorarsanız alacağınız tek yanıt, çocuğun yüzündeki şaşıp kalmış bir ifade olabilir. Böyle bir durumda, üzerinde düşünmeye gerek duymadan, soruyu daha basitçe çözümlenebilecek bir şekilde yeniden ifade edebilirsiniz. Bunun sebebi, sezgisel psikolojinizin çocuğun cevap veremediğini fark etmesi ve muhtemelen soruyu anlamadığına dair bir sezgi üretmesidir. Bu yalnızca bir hipotezdir. Fakat çocuğun tepkisine bir anlam verdiğine göre güvenilir bir hipotezdir. Eğer çocuk daha sonra sorulan basitleştirilmiş soruyu anlarsa daha güçlü bir tahmine dönüşecektir. Fakat, tekrar söylüyorum, bunların hepsi tahminden ibarettir. Çocuk pekâlâ dikkatsiz, yorgun, anlamazlıktan geliyor, birdenbire sağırlaşmış ya da konuşamıyor olabilir. Saçma ihtimalleri düşünmesek bile, olguları eşit oranda açıklayabilecek birçok olası ön kabul vardır. Fakat sezgisel psikolojimiz gibi bir özelleşmiş sistem, yalnızca hem daha az maliyetli (mesela akla yatkınlardır) hem de bol çıkarım üreten (olanları anlamamızda bize en çok faydası dokunanlar) ön kabulleri temel alan sınırlı sayıda sezgi üretir. Bu tür sistemler, ne kadar geçici olursa olsun, birtakım ön kabulleri temel alarak bazı yorumları otomatik bir şekilde üretir. Ayrıca bazı durumlarda farklı ön kabulleri temel alan, birbiriyle çatışan *birkaç* yorum da üretebilirler.

Öyleyse çocukların yetişkinlerin gelişmemiş versiyonu olduğuna dair genel ifadeyi yeniden ele alalım. Bir ya da birkaç çıkarım sisteminizin çocukların tepkileri karşısında bu genel ifadeyi destekleyen yorumlar ürettiği çok sayıda durum vardır. Bu durumları *daha fazla* yaşadıkça ve *daha çeşitli* sistemler devreye girdikçe bu ifadeyle fikir birliğiniz daha güçlü ve tutarlı hale gelecektir. Gittikçe daha farklı sistemler bu genel ifadeyle uyumlu sezgiler ürettikçe fikrin

sezgisel akla yatkınlığı (çocuklar bizim bazı çok önemli özelliklerimizden yoksun halimiz gibidir) daha da güçlenir.

Göründüğü kadarıyla bu süreç, dini varsayımlarda da aynı şekilde işliyor. Ahlak sistemi, ataları ya da Tanrı'yı eylemlerin tanığı olarak canlandırarak insanların ahlaki eylemler hakkındaki ifadelerine bir anlam verir fakat bu, diğer insanların davranışlarını daha bağıntılı kılan bir tahminden ibarettir. Aynı şekilde, bir atanın ya da Tanrı'nın yakınlarda olduğu çıkarımı, insanların aslında var olmayan biriyle konuşur gibi görünmesiyle bağıntılı bir yorum biçiminde üretilir. Fakat bu da sadece insanların davranışını sezgisel psikoloji sistemleriyle bağıntılı kılan bir tahmindir. Ataların ya da Tanrı'nın ölü kişinin ruhunu kurtardığına dair ön kabul, bu kişiye dair barındırdığımız birtakım tutarsız sezgiye bir açıklama getirse de bu yalnızca kendi tepkilerimize ve başka insanların davranışlarına bir anlam verebilmek için özel bir sistemin kullandığı bir ön kabuldür. *Farklı* sistemlerin çıkarım üretmek için *benzer* ön kabuller (mesela "atalar burada", "Tanrı bizi izliyor") kullanması, bunların her bir sistemdeki belirginliğini pekâlâ güçlendirebilir.

Bu bir şekilde sezgilere aykırıdır çünkü tanrılar ya da ruhlara dair bir kavramın zihindeki çıkarım işini yürütmesi ihtimalinin, bütünleşik bir kavram olarak *saklanmaması* ve diğer zihinsel yapılardan ayrık bir dini alanda tutulmaması durumunda gittikçe daha çok arttığını düşündürür. Buna karşın, zihindeki farklı sistemlerde dağıtılması durumunda insanların düşünceleri, duyguları ve davranışlarına doğrudan etki etmesi muhtemeldir. Dini inançların *tartışma* konusu olduğu; yani kanıtlar, akla yatkınlık, arzu edilirlik ve faydalı etkiler bağlamında açıkça ele alınıp savunulduğu ya da tersine delil yetersizliği ve saçma mahiyetleri nedeniyle çürütüldüğü bir kültür ortamına alışkın olduğumuz için bu durum şaşırtıcı gelebilir. Fakat bu, bir önceki bölümde vurguladığım gibi, çok özel bir kültür çeşididir. Bu özel ortamda bile tamamen zihinsel zeminlerinde süregiden çok sayıda çıkarım işleminin bunları makul göstermesi nedeniyle insanların dini inançlara sahip olması çok muhtemeldir.

Bu nedenle din değiştirenlere verebileceğim tavsiye, insanları belirli metafizik iddialara dair ikna edici ve tutarlı savlarla topa tutmaktan

kaçınmaları; bunun yerine sözkonusu iddiaların belirli durumlarla bağıntılı anlamlı yorumlar üretebilmek için kullanılabileceği çok sayıda fırsatı sunmaları olacaktır. Fakat dinlerin uzman danışmanlara ihtiyacı yoktur çünkü bu işi kendileri yaparlar. Sistemler arasındaki bu dağıtım, aslında dünyanın her yerindeki dinlerin çoklu ortamlı, çoklu sistemli işler olmaya meylettiğini bilen antropologların aşina olduğu bir özelliktir. Yani dini kavramların tek bir insan grubunda bile çok çeşitli tarzlarda ve bağlamlarda aktarıldığını biliyoruz. İnsanlar şarkı söyler, anekdotlar anlatır, ahlaki sezgilerini kullanır, tehlikeli durumların çağrışımlarını kullanır, dans eder, uyuşturucu alır, transa girerler vb. Haliyle kullanılan belirli teknikler dizisi gruptan gruba çok değişkenlik gösterir fakat tek ama tek bir deneyim türüyle sınırlı kalmış hiçbir din yoktur.

BİREYSEL İNANÇ NEDEN GİZEMLİDİR?

Richard Dawkins'in de bir seferinde dile getirdiği gibi, insanların dinlerini "aldıkları" tek bir basit süreç var gibidir ve bu da *mirastır*. Ne de olsa bir kişinin hangi dine inandığını tahmin etmenin en iyi yolu, ebeveynlerinin dinini bulmaktır. Fakat bu elbette, bir Budist ya da Mormon olmak için belirli bir kromozom düzeniyle doğmak gerektiği anlamına gelmez. Dawkins'in alaylı sözü, dindarların çoğu zaman kanıksadığı ama dindar olmayanları daima şaşırtan bir şeye dikkat çekme amacı taşır: İnsanlar, genellikle kendi toplumlarının dini bağlılıklarına uyarken diğer çeşitlemeleri büyük oranda bağıntısız bulup göz ardı eder.

Bu, modern şartlarda dindar olanlar ile olmayanlar arasındaki sonsuz ve elbette bitmez tükenmez tartışmalarda kendini tekrar tekrar gösteren temalardan biridir. Dine dahil olanlar, neden materyalist ya da dindışı bir dünya görüşünün eksik ya da keyifsiz olduğuna ve dinin insan varlığına neden daha iyi ve zengin bir bakış açısı sunduğuna dair türlü sebepler sıralar. Aykırı kişilerse neden bu metafizik endişelerin, âdeta sıradışı bir tesadüfmüşçesine, insanların kendi ataları, ebeveynleri ve diğer etkili büyükleriyle aynı din çeşidini benimsemeye ittiğini bilmek ister.

İnsanların ebeveynlerinin kavramlarını (daha geniş anlamda çevrelerindeki birçok kişinin kullandığı kavramlar) benimsemeye meyilli olması da birçok farklı durumda çok sayıda sistemin etkinleşmesinin bir sonucudur. Çoğu Hıristiyan; Teslis'in, dirilişin ve diğer teolojik mucizelerin gizemi üzerinde kafa yormaya çok az zaman harcar. Dini düşüncelerin çoğu; belirli durumlar, belirli kişiler, belirli hisler hakkındadır. Bu da bu kavramların esasında, farklı çıkarımsal amaçlarla farklı durumlarda etkileştiği anlamına gelir. Fakat aynı zamanda bir kişinin dini kavramları, sosyal çevresinden aşina olduklarından tamamen farklı bir biçimde edinmesinin fazladan çaba gerektireceğini de akla getirir. Belirli bir tanrı kavramını kullanarak ahlaki çıkarımların yanı sıra bulaş temelli çıkarımlar, sezgisel psikoloji çıkarımları vb. üretebilmek için kişinin bu kavramın kullanıldığı çeşitli bağlamlarda bulunması gerekir. Bu da bu kavramı kullanan insanların da bulunduğu bir çevreyi gerektirir. Mesele sadece insanların kendi gruplarıyla aynı kavramlara sahip olmayı istemesi değildir. Kimi kavramlar sosyal etkileşime öyle sıkı sıkıya bağlıdır ki bir grupta bu kavramlara sahip tek bir kişinin olması tuhaf ve aslında ihtimal dahilinde değildir.

Bu da bizi temel bir soruya götürüyor: Neden bazı insanlar inanırken diğerleri inanmıyor? Dini, tüm insan beyinlerinde ortak, normal bir zihnin işleyişinde önemli bir öğe olan bilişsel süreçler bağlamında açıkladım. Peki bu, inanmayanların anormal olduğu anlamına mı gelir? Ya da bu soruya daha olumlu bir bakış açısıyla yaklaşırsak, kendilerini sıradan bilişin prangalarından kurtardıklarını mı gösterir?

"Neden falanca, diğerlerinin kayıtsız kaldığı dini inançlara sahip?" sorusuna tam ve anlamlı bir cevap vermek isteriz. Çünkü (yalnızca psikologlar ile antropologlar değil, tüm insanlar) kişisel farklılıklar karşısında büyüleniriz. Dahası, temel kaynağımız diğer insanlarla etkileşim olduğundan ve bu etkileşim de bir dereceye kadar diğerlerinin nasıl göründüğüne bağlı olduğundan bireysel farklılıklara dikkat etmek üzere *tasarlanmışızdır*. (Bu nedenle birinci sınıftaki psikoloji öğrencilerinin ezici bir çoğunluğu, bilimsel psikolojinin diğer alanlarındansa kişilik çalışmaları üzerine, sizinle aramızdaki farkın

temeline dair teoriler ve bulgularla ilgilenir; örneğin insanları buzdolaplarından, istiridyelerden, hamamböceklerinden, zürafalardan ve şempanzelerden farklı kılan unsurlar hakkında.) Bireyleri farklı kılan şeyi anlama konusundaki bu yoğun dürtü; dünyanın dört bir yanında insanların sohbetlerine hâkim olan düşüncelerin, tahminlerin ve gayri resmi hipotez testlerinin kaynağıdır.

Fakat bir açıklama *istememiz* böyle bir açıklamanın varlığını garanti etmez. Esasında, bence bu mesele büyük ihtimalle çözülmemiş halde, en azında yukarıda verdiğim basit bir formül şeklinde kalacaktır. Bir kişi, birçok farklı bağlamda mütemadiyen atalarının varlığına dair ön kabulü kullanırken bir diğeri kullanmaz. Falanca, kendi zihinsel süreçlerinin, "Evet, ataların buralarda bir yerde olduğundan eminim," diyen açık bir yorumuna sahipken arkadaşı, "Bu tür faillerin var olduğundan bile emin değilim," diyebilir. Peki bu iki muhatabımız arasındaki farkı nasıl açıklayabiliriz? Açıklamayacağız ve aslında açıklayamayız da. Bunun sebebi, dinin zor ya da karmaşık bir alan olması değildir. Bireysel olaylar ve süreçler hakkındaki bir açıklamaya bağlı çok daha basit bir sebebi vardır. Bunu daha açık anlatabilmek için başka bir tür bireysel farklılığı ele alalım. Mesela Mary, Jane'den çok daha uzun diyelim. Mary'nin muhtemelen uzun bedeni için gerekli genleri miras aldığı uzun ebeveynleri vardır, Jane'deyse durum böyle değildir. Fakat genler, işin içindeki faktörlerden yalnızca biridir. Mary'nin annesi (Jane'in değil), hamilelik döneminde hiç sigara ve içki içmemiştir. Mary (Jane değil), çocukluğunda iyi beslenmiş ve çok vitamin almıştır. Tüm bunlar, Mary ile Jane arasındaki farkı açıklıyor mu? Yalnızca bir dereceye kadar; buradaki nüans mühimdir. Bahsi geçen farklı faktörlerin açıkladığı husus, Mary gibi insanların ortalamada Jane gibi insanlardan daha uzun olma eğiliminde olduğudur. Fakat bu bir olasılıktan ibarettir. Eğer kimin uzun olduğu meselesi gerçekten büyüleyici olsaydı belki de Mary'nin geçmişinde bulunan ve onu Jane'den daha uzun kılan bu faktörleri daha da derinlemesine incelemek isterdik. Hatta böyle faktörler de bulabilirdik fakat her bir durumda bulduklarımız, bize eşsiz bir birey olarak Mary'den ziyade "Mary gibi insanlar" hakkında bir şeyler söylerdi.

Aynı durum, dini tutumlardaki farklılıklar için de geçerlidir. Psikologlar ile sosyal bilimciler, günümüze dek, dini "inanç" ihtimalini artıran faktörler üzerine muazzam miktarda veri toplamışlardır. Tüm bunlar ancak benim gibi bir sosyal bilimci olursanız, yani insan gruplarındaki engin yönelimleri açıklamak isterseniz ilginizi çeker. Fakat şu kişi ile bu kişi arasındaki farka dair ilk sorumuzu cevaplamaz. Tek bir olayın olasılığı, şu kişinin özellikle bu dini tutuma yönelmesine yol açan kesin bir neden-sonuç zinciri oluşturmaya can atan bizlerin açıklamalar bulma iştahını tatmin etmez. Fakat eğer dini kavramların sezgisel akla yatkınlığı, farklı sistemleri farklı yollarla harekete geçiren bir toplam bağıntı meselesiyse o zaman bu neden-sonuç zincirini tanımlamaya çalışmak *ilke olarak* nafiledir. Tüm açıklayabildiğimiz; gruplardaki yönelimdir ki bu da kesinlikle sinir bozucudur.[5]

DOĞAL OLMAYAN BİR BAŞARI HİKÂYESİ

Batılılar için "İnsanlar nasıl inanır?" sorusunun en bilindik versiyonu şudur: "Bilim diye bir şey varken insanlar nasıl doğaüstü faillere inanır?" Dini kavramları edinme ve tasavvur etme sürecine dahil olan zihinsel süreçleri uzun uzun anlattıktan sonra dinden sanki dünyadaki somut bir nesneymiş gibi bahsetmenin yanıltıcı olabileceğini biliyoruz. Fakat dini, bilimle ya da herhangi bir şeyle karşılaştırmak pek iyi bir başlangıç noktası değildir çünkü kavramsal açıdan "din" diye bir şeyin varlığı bile kesin değildir. İnsanların benimsediği çok sayıda zihinsel tasavvur, bunları daha çok ya da daha az makul kılan iletişim eylemleri, çok sayıda bağlamda üretilen birçok çıkarım vardır.

Aynı sebeple, bilimden de sanki somut bir nesneymiş gibi bahsetmek çok yanıltıcıdır. Bilim de kültürel bir şeydir; yani bazı insanların zihninde tutulan tasavvurlardan oluşan bir alandır. Bilim, yalnızca belirli faaliyetlere giren bir dizi insandan, belirli bir yazında saklanan belirli bir veritabanından ve buraya yeni bilgiler eklemenin ya da bilgileri değiştirmenin belirli yollarından ibarettir. Peki "bilime karşı din"i değerlendirdiğimizde hangisinden bahsediyoruz?

5. Bireysel inançla alakalı faktörler: Özet, Baston vd., 1993, s. 81-115.

Veritabanını ele alalım. Dine karşı bilim tartışması özel bir şekil aldı. Bunun nedeni sadece öğretisel bir dinin varlığı değil, aynı zamanda tekelci bir öğretisel din olmasıydı. Sözkonusu din, deneysel hakikatlere müdahale ederek çok kritik bir hata yaptı. Bunun sonucunda Vahiyler Kitabı'yla güvence altına alındığı düşünülen, kâinat ve biyolojiyle ilgili kesin, resmi ve dayatmacı çok miktarda ifade sundu ki bunların yanlış olduğunu biliyoruz. Kilise'nin dünyada neler olduğuna dair kendi açıklamalarını sunmaya çalıştığı *ve* aynı konuda bilimin başka bir alternatif öne sürdüğü her durumda bilim galip çıkmıştır. Her bir muharebe kesin olarak kaybedilmiştir. Bu, elbette rahatsız edici bir durumdur. Kuşkusuz, insanların bir kısmı, olan biteni kaygısızca göz ardı edip jeoloji ve paleobiyolojinin sunduğu bilgilerle alakalı İncil'in iyi bir kaynak olarak değerlendirildiği fantezi dünyasında yaşamaya devam eder. Fakat bu, büyük bir çaba gerektirir. Batılı dindarların çoğu, bir kaçınma hükmü bulmayı tercih eder; dinin esasında bilimin hiçbir şekilde cevap veremeyeceği meselelerle ilgilenen özel bir alan olduğunu düşünürler. Bu, çoğunlukla dinin dünyayı "daha güzel" ya da "daha anlamlı" kıldığına, "nihai" sorulara değindiğine dair çok muğlak bir teolojinin temelini oluşturur.

Bu çatışmadan sıyrılmanın başka bir yolu da özellikle kimi bilim insanları arasında yaygın olan, dini kavramların bazı yönlerini koruyan (yaratıcı bir kuvvet vardır, ne olduğunu bilmemiz zordur, dünyanın neden böyle olduğunu açıklayabilir vb.) ama uygunsuz "batıl inançların" tüm izlerini silen (mesela Tanrı beni duyuyor, insanlar günahlarının cezası olarak hastalanırlar, ayini doğru şekilde yapmak çok önemlidir vb.) saf bir din, metafizik bir öğreti yaratmaktır. Böyle bir din, bilimle uyumlu olur mu? Muhakkak, çünkü tam da bu amaçla tasarlanmıştır. Peki din dediğimiz şeye dönüşmesi mümkün müdür? Zor. İnsan grupları tarihi boyunca insanlar, pratik bağlamlardaki bilişsel sebeplere dair dini düşünceler geliştirmiştir. Bu düşünceler bazen iş görür. Ölüm, doğum ya da evlilik gibi durumlara dair bağıntılı yorumlar üretirler. İnsanların bu tür amaçları ve endişeleriyle ellerini kirletmekten kaçınan metafizik "dinler" ancak motorsuz bir otomobil kadar pazarlanabilir.

Fakat aradaki çatışma yalnızca veritabanıyla ilgili değildir. Bilim, gezegenlerin oluşumuna dair bazı hikâyelerin vasatın altında olduğunu göstermesinin yanı sıra dinin bir şeyleri bilme yönteminde *prensip olarak* gayet kusurlu bir şeyler olduğunu ve dünya hakkında güvenilir bilgi toplamanın daha iyi bir yolu bulunduğunu ortaya koymuştur.

Söylediğim gibi, dini kavramlar, hemen her zaman din olsa da olmasa da varlığını sürdürecek zihinsel sistemlerin kaynaklarından faydalanır. Bu nedenle din, *muhtemel* bir şeydir. Yani zihinlerimizin evrimleşmiş yatkınlıkları, gruplar halinde yaşamamız, diğer insanlarla iletişim kurma yollarımız ve çıkarım üretme biçimimiz düşünüldüğünde her insan grubunda, bu kitapta tarif edildiği gibi, yüzeysel ayrıntıları gruplara özgü olan birtakım dini tasavvurlara rastlamamız çok muhtemeldir.

Buna karşın, biyolog Lewis Wolpert'ın öne sürdüğü gibi, bilişsel yatkınlıklarımız düşünüldüğünde bilimsel faaliyetler hayli "yapay"dır. Esasında, burada açıkladığım sezgisel çıkarım sistemlerinin çoğu, bilimsel araştırmaların çok inandırıcı olmadığını gösterdiği varsayımları temel alır. Bu nedenle bilimsel veritabanının bazı kısımlarını öğrenmek, dini tasavvurlar edinmekten daha zordur.

Bilimsel bilgi toplama yöntemini özel kılan, kendiliğinden doğan sezgilerimizden uzaklaşmanın yanı sıra gerektirdiği özel iletişim türü ve zihnin çalışma biçimiyle birlikte diğer zihinlerin de iletilen bilgilere nasıl tepki verdiğidir. Bilimsel ilerleme; bizi harekete geçiren sistemlerin (belirsizliği azaltma, diğer insanları etkileme, statü kazanma arzusunun yanı sıra yaratıcılığın estetik cazibesi), evrimsel geçmişlerinden çok daha farklı amaçlarla kullanıldığı; çok tuhaf bir sosyal etkileşim biçimiyle sağlanır. Başka bir deyişle, bilimsel faaliyet hem bilişsel hem de toplumsal açıdan çok *olasılık dışıdır*; bu nedenle evrimsel tarihimizin ufacık bir kesiminde yalnızca çok az sayıda kişi tarafından çok az sayıda yerde geliştirilmiştir. Filozof Robert McCauley'nin benzer iddiaları dikkate alarak karara vardığı gibi; bilim, insan zihni için her yönüyle "yapay", dinse "doğaldır."[6]

6. Modern koşullar, daha akılcı ve bilimsel bir görünüm gerektirmez: Gellner, 1992; yapay bilim: Wolpert, 1992; Dinin "doğallığı" ve bilimin "yapaylığı": Mccauley, 2000.

NASIL MODERN (VE DİNDAR) OLDUK: EPİK SENARYOYA BİR DİPNOT

Bu tanrılar ve ruhları kim, ne zaman, ne amaçla icat etti? Kuşkusuz; hepimiz dini kimin, ne zaman icat ettiğini merak etmenin biraz saçma olduğunu biliriz çünkü "din" dediğimiz şey, birleşik bir gerçekliktir. Çoğu insan gruplarındaki insanların; bazılarının sahip olduğu bilgiler nedeniyle önem arz eden (fiziksel açıdan sezgilere aykırı failler de dahil olmak üzere) sezgilere aykırı nesnelere dair bazı kanıları olduğunu biliyoruz. Fakat bildiğimiz kadarıyla, bu çeşitli öğelerin çok farklı geçmişleri olabilir. O halde "İnsanlar ne zaman dine inanmaya başladı?" sorusu ancak *siz* bu birleşik gerçekliğin hangi parçalarının din için elzem olduğuna karar verdiğinizde bir anlam taşır.

Fakat ilerleyebileceğimiz daha da ilginç bir yol var. Bildiğimiz şekliyle din, muhtemelen modern zihinlerin ortaya çıkışıyla başladı. Modern insanlar tarafından üretilen yapay eserlerin sayısındaki ve kalitesindeki ani değişim, bazıları pratik bir fayda sağlamayan çok çeşitli yeni nesnelerin ortaya çıkışı, aşıboyasının kullanılması, ilk mağara resimleri, özenli defin işlemleri vb. dikkate alındığında modern kültür türlerinin doğuşunu, simgesel bir "patlama"nın yaşandığı 100 bin ila 50 bin yıl öncesine tarihleyebiliriz. Bunlar ve daha önceki kültürel göstergeler arasındaki önemli fark, nesneler ile tasavvurların çeşitliliğinde görülür ki bu da insan kültürleri dediğimiz, grup düzeyindeki benzerliklerin ve gruplar arasındaki farklılıkların doğuşuna işaret edebilir.

Bu yaratıcılık ve çeşitlilik patlamasına yol açan şey, kesinlikle zihinsel faaliyetlerdeki bir değişimdi. Bu nedenle modern insanlaşma sürecini bir nevi zihnin evrimsel prangalarından sıyrılıp *özgürleşmesi*; daha esnek, yeniliklere daha yetkin, yani daha açık olması şeklinde düşünmek cazip geliyor. Birçok kültürel evrim senaryosu, yeni bir simgesel atıf kapasitesi ve ayrıştırılmış tasavvurlarda yeni edinilmiş bir esneklik olarak anlaşılan bu tür bir bilişsel atılıma baş köşeyi verir. Psikolog Michael Tomasello'nun iddia ettiği gibi; başkalarının davranışlarının sebepleri hakkında sezgisel çıkarımlar üretmeyi sağlayan bir bakış açısı kazanmak, bu değişimde çok önemli yer tutuyordu. Örneğin teknoloji alanında, vazgeçilmez bir

unsurdu. Modern insan aletleri ve alet kullanımı kademeli, gittikçe artan bir değişim gösterir; yapay eserlerse kültürel öğrenme aşamasındaki insanların, başkalarının niyetlerini fark etmesini gerektiriyordu. Edinilmiş kültürün birçok alanında, gelişen deneklerin kültürel büyükler tarafından sağlanan ipuçlarını değerlendirmesi ve bu büyüklerin iletişimsel niyetlerini tasavvur etmeden onlar hakkında bağıntılı çıkarımlar üretmesi pek mümkün değildir.

Arkeolog Steven Mithen, modern kültüre zemin hazırlayan değişimlere dair daha kesin bir tanım önerir. Mithen; modern zihnin, hakkında evrim ve gelişim psikologları tarafından yapılan çeşitli özelleşmiş çıkarım sistemlerinden oluştuğuna dair tanımdan yola çıkar. Bu sistemlerin açık girdi koşulları vardır; yani yalnızca sezgisel fizik, sezgisel psikoloji gibi belirli bir alana dair bilgileri dikkate alıp işlerler fakat aynı zamanda ebeveyn yatırımı, eş seçimi, koalisyon inşası, canlı tür kategorileri vb. daha sınırlı alanlarla da ilgilenirler. Mithen'a göre; bu kültürel patlama, bilişsel tasarımdaki önemli değişikliklerin, özellikle de bilişsel akışkanlığın (modüler yetiler arasında çoklu bilgi aktarımı) ortaya çıkmasının bir etkisidir. İlk ve modern insanlar arasındaki fark, her bir özelleşmiş yetinin (sezgisel biyoloji, zihin teorisi, alet yapımı, sezgisel fizik) faaliyetinde değil; bir alandan gelen bilgileri başka bir alan tarafından izlenen faaliyetler doğrultusunda kullanma ihtimalindedir. Böylelikle yapay eserler vücut süslemeleri olarak, toplumsal amaçlarla, biyoloji bilgisi de görsel simgelerde kullanılır; alet yapımı, sezgisel biyolojiden gelen bilgilerden faydalanarak yerel gelenekleri geliştirir ve yerel kaynaklardan verimli bir şekilde yararlanır.[7]

Bu da elimizdeki meseleyle bağıntılıdır çünkü ikinci bölümde gördüğümüz ve Mithen'ın da işaret ettiği gibi, doğaüstü kavramların gerektirdiği de tam olarak bu alanlar arasındaki bilgi transferidir. Avcılık ve alet yapımı tekniklerinden bildiğimiz üzere; insan beyninin farklı çıkarım sistemleri arasında daha çok bağlantı kurduğu dönem, ayrıca doğaüstü kavramların görsel tasavvurlarını da

7. Özgürleşme senaryoları: Donald, 1991. Bakış açısı edinmenin önemi: Tomasello, Kruger ve Ratner, 1993. Modüler mimarinin esnekliği: Mithen, 1996; Genel bir değerlendirme için: Boyer, 1998.

yarattığı dönemdi. Mağara resimleri ve diğer yapay eserlerde totemik ve insan-biçimci tasavvurların yanı sıra kimeralara dair kanıtlar da bulunmaya başladı. O halde arkeolojik kanıtlar, doğaüstü faillere dair psikolojik tanımımızdaki iki önemli öğeyi destekler: bunların ayrıştırılmış modda düşünülmesi gerektiği (bir kimera çizmek için kişinin hiçbir zaman algılamadığı bir şeyi tasavvur etmeyi öğrenmesi gerekir) ve ontolojik alanlar düzeyinde sezgisel beklentileri ihlal ettikleri.

Bu durumda, insanların dini ne zaman "icat ettiğini" artık biliyoruz gibi görünüyor: bu tür tasavvurlar insanların zihninde belirmeye ve maddi simgelere dönüştürme zahmetine katlanacak kadar hayranlık uyandırmaya başladığında. Ne var ki mesele bundan biraz daha karmaşık çünkü bildiğimiz şekliyle din, sezgilere aykırı kavramlardan ibaret değildir. Din yalnızca uçan dağlar, konuşan ağaçlar ve biyolojik canavarlarla alakalı değildir; aynı zamanda zihinsel durumlarına çok önem verilen failler, avlanma ve ölümle bağlantılar, ahlak ve belalarla ilişkiler de önemli yer tutar.

Dinin bu diğer önemli özelliklerinin ne zaman ortaya çıktığını pek bilmiyoruz çünkü sözkonusu çıkarım sistemlerinin eski tarihi hakkında çok az bilgimiz var. Bu konuda kendimizden emin olarak söyleyebileceğimiz tek şey; tüm insanların zihninde ortak olan özelliklere bakıldığında muhtemelen uzun bir evrimsel geçmişi bulunduğudur. Çoğu arkeolog ve antropolog, ilk modern insanların günümüzde dünyanın dört bir yanındaki insanlar ne yapıyorsa onu yaptığını varsayar: Çevrelerindeki kaynaklardan faydalanmak için muazzam bilgi birikimlerini kullanıyor, son derece karmaşık toplumsal sistemler kuruyor, koalisyonlara katılıyor, karmaşık bir dil konuşuyor, diğer insanları kandırıyor, yavrularını koruyup besliyor, kendini modaya ve züppeliğe kaptırıyor, aletler üretiyor, siyasi hesaplarda bulunuyor ve diğer insanların âdetlerini saçma görüyorlardı. (İnsan faaliyetlerine özgü böyle bir liste elbette daha uzun olmalı; burada söylemek istediğim, moda ve ucuz siyaset gibi modern görünen birçok davranışın muhtemelen uzun bir evrimsel geçmişi olduğudur.) Tüm bunlar, *aynı zamanda* günümüzde anladığımız haliyle dini görüşleri ve inançları da şekillendirebilen yetilere kanıt

oluşturduğuna göre, bu görüşler ve inançların da uzun bir geçmişi olması muhtemeldir.

Önceki bölümlerde bahsedilen psikolojik kanıt da insanlaşmanın özgürleşme olduğu kanısına dair biraz daha temkinli olunması gerektiğini düşündürür. İnsanların bir şekilde zihinlerini daha esnek ve açık hale getirmeleri sayesinde dini düşünceler edindiğini düşünmek cazip gelebilir. Fakat antropologların, arkeologların ve psikologların topladığı kanıtlar, biraz daha farklı bir öngörüde bulunuyor. İnsanların zihni, her tür tuhaf doğaüstü inanca karşı savunmasız hale gelmemiştir. Tam tersine, çok sayıda gelişmiş çıkarım sistemlerine sahip oldukları için çok *sınırlı* bir doğaüstü kavramlar kümesine açıktırlar: Failler, avlanma, ölüm, ahlak, sosyal takas vb. ilgili çıkarım sistemlerini müşterek bir şekilde etkinleştirdiler. Yalnızca çok az sayıda kavram bu toplam bağıntı durumuna ulaşır, dinler bu nedenle dünyanın dört bir yanında ortak özelliklere sahiptir.

KOZMİK DEDİKODU

Modern insanların diğer türlere kıyasla geçmişte çok fazla yaptığı ve halen devam ettiği şeylerden biri, mevcut durumun yanı sıra ne olması gerektiği ya da neler olabileceğine dair her türde ve nitelikte bilgi paylaşımı yapmalarıdır; yalnızca duyguları ve bilgi birikimleri hakkında değil; aynı zamanda planları, anıları ve tahminleri hakkında da. İnsanlar için yaşamaya en uygun çevre; bilginin, özellikle başka insanlardan gelen bilginin çevresidir. Bu, onların ekolojik nişidir.

Bu gerçekten kendine has olan davranış, yüzlerce ve binlerce yıldır aktarılan; milyonlarca mesajın kaybolduğu, unutulduğu, yanlış anlaşıldığı ya da göz ardı edildiği; bazılarının biraz çarpıtılarak ve bazen de olduğu gibi korunarak aktarıldığı; daha başkalarınınsa yoktan var edildiği muazzam boyutta bir bilgi alanı yaratır. Tüm bu bilgi alanını zaman içinde düşünürsek tasavvurlardan ve mesajlardan yapılmış devasa bir "karışım" elde ederiz. Bağlamlar değiştiği için mesajlar da durmaksızın değişir.

Gelgelelim, bu mesaj karmaşasında başka parçalar da buluruz; yani farklı zamanlarda ve mekânlarda gayet benzer biçimde ortaya çıkan bilgi parçaları. Tıpatıp aynı olmasalar da bunları bir düzene sokuyor

gibi görünen az sayıda şablona rastlarız. Dini kavramlar ile davranışlar bunun gibidir. Bu sürekli tekrarlanan temalara neden rastladığımızı anlamak için bunların özellikle iyi ya da faydalı olduğunu veya insan zihninin bunlara bir şekilde ihtiyaç duyduğunu düşünmek zorunda değiliz. Bunun daha basit bir açıklaması var. Öyle ki bunları edinmek, diğer olası kavramlardan *biraz daha* fazla şekilde, birtakım zihinsel sistemi etkinleştirir, zihinde bazı çıkarımlar üretir. Bu da zamanla muazzam bir fark yaratmak için yeterlidir çünkü insanlar muhtemelen bu kavramları diğerlerinden daha fazla edinip aktaracaktır. Eğer aktarmazlarsa bu tür kavramların başka bir zaman, başka bir yerde yeniden keşfedilmeleri diğer olası kavramlara göre daha muhtemeldir. Bu nedenle, her ne kadar geçmişteki insan grupları arasında rağbet gören kavramlara dair az sayıda elle tutulur kanıtımız olsa da, güvenle aşağıdaki senaryoyu oluşturabiliriz:

SON İLERLEME KUTUSU

(GELMİŞ GEÇMİŞ) TÜM DİNLERİN EKSİKSİZ TARİHİ

İnsanlar, hiç şüphesiz, çağlar boyunca milyonlarca son derece sınırlı ve bağlamsal mesele ile aynı zamanda doğrudan gözlemleyemedikleri birtakım nesneler hakkında konuşmuştur. Ne de olsa hem muhtemel hem de mevcut şeyler üzerine planlar kurmak, varsayımlarda bulunmak ve tahminler yapmak "modern zihnin" (bin yıldır taşıdığımız zihin) bir alameti farikasıdır. Aktarılan milyonlarca mesajdan bazıları, çevremizdeki nesneler ve varlıklar hakkındaki sezgilerimizi ihlal ettikleri için dikkat çeker. Hafıza deneylerinin de gösterdiği gibi, bu sezgilere aykırı tanımlar belirli bir kalıcılık gücüne sahiptir. Kesinlikle güzel hikâyeleri meydana getiren unsurları temin ederler. Suda süzülen adalardan, besinleri sindiren dağlardan ve konuşan hayvanlardan söz ederler. Bunlar genellikle kurgu gibi düşünülse de kurgusal bir hikâye ile kişisel bir deneyimin anlatımı arasındaki sınırın fark edilmesi çoğu kez zor olur. Bu temaların bir kısmı, failler hakkında oldukları için daha da dikkat çekicidir. Bu da muhtemel çıkarımların bol bulunduğu bir alana yer açar. Failler hakkında konuştuğunuzda bunların görülmeyen, tehlikeli avcılara ne derece benzediğini merak edersiniz. Ayrıca neleri algıladıklarını, ne bildiklerini veya ne planladıklarını vb. hayal etmeye çalışırsınız çünkü zihninizdeki çıkarım sistemleri diğer insanlarla ilgili durmaksızın böyle tahminler üretir. Bu açıklamalardan bazıları, sezgilere aykırı faillerin bu mesajları paylaşan insanlar arasındaki etkileşimin bağıntılı yönlerine dair bilgi sahibi olduklarını öne sürer. Bu da anlatıcılar ve dinleyicilere bu tür hikâyeleri

dinlemek, anlatmak ve belki de bunlara karşı çıkmak için güçlü bir motivasyon sağlar. Bu ayrıca insanların ahlaki sezgilerini bu tür faillerin esasında yaptıkları ve onlara ne yapıldığının ahlaken bağıntılı yönleri hakkında bilgi sahibi oldukları görüşüyle bir araya getirebilecekleri daha ileri bir gelişmeye de izin verir.

Sezgilere aykırı failler bu şekilde yorumlandığında onları dikkat çeken bela vakalarıyla ilişkilendirmek kolaylaşır çünkü belaları mekanik bir sürecin sonucu olmaktansa birilerinin sorumluluğu olarak, toplumsal bir olay gibi görmeye yatkınız. Bu nedenle failler, sezgilere aykırı özelliklerine ek olarak ve muhtemelen belirginliklerini artıracak şekilde, insanların üstüne felaketler salmaya muktedir varlıklar biçiminde tanımlanır. Bu tür kavramlara sahip insanlar, bunları nihayetinde muhtemelen ölü insanların mevcudiyetinden doğan garip tasavvurlar ve duygularla ilişkilendirir çünkü bu mevcudiyet çeşitli zihinsel sistemlerin (avlanma ve kişilerin tanınması gibi konular için tasarlanmış sistemler) uyumsuz sezgiler ürettiği garip bir bilişsel durum yaratır. Ölülerin aynı anda hem yanımızda olduğunu hem de olamayacaklarını hissederiz. Eğer böyle kavramlarınız varsa bir noktada; bunları sık sık tekrarlanan ve büyük oranda anlamsız çeşitli eylemlerle ilişkilendirmek mantıklı olacaktır; bu eylemleri, icra etmediğiniz takdirde ciddi bir tehlikeyle yüz yüze kalacağınıza dair bir korkuyla gerçekleştirirsiniz. Bu şekilde de bu faillere yönelik ayinler ortaya çıkar. Birçok ayin, sosyal etkileşimin özelliklerinin belirgin olmadığı bağlamlarda icra edildiği için bu failleri, içinde yaşadığınız grubun hayatı, sosyal etkileşimlerin temel taşı gibi görmek kolaylaşacaktır.

Eğer yeterince büyük bir grupta yaşıyorsanız muhtemelen sezgilere aykırı faillerden alınan ikna edici mesajları üretmek konusunda daha becerikli gibi görünen birtakım insanlar da olacaktır. Muhtemelen bu insanların onları grubun geri kalanından farklı kılacak bazı özel içsel niteliklere sahip olduğu düşünülecektir. Bunlar ayrıca ayinlerin icrasında da özel bir görev üstleneceklerdir. Eğer yazılı metin uzmanlarının da bulunduğu büyük bir grupta yaşıyorsanız bu kişiler muhtemelen bir noktada tüm bu kavramları değiştirmeye başlayıp biraz daha farklı, daha soyut, daha az bağlama bağlı, daha az yerel bir versiyon türetmeye çalışacaktır. Aynı zamanda büyük ihtimalle siyasi hedefleri de olan bir tür şirket ya da lonca da kuracaklardır. Fakat bu kişilerin kavram çeşitlemeleri, aslında en ideali değildir; bu nedenle birçok insanın zihninde yazıya dayalı öğretiyle uyumlu olmayan, kendiliğinden doğan çıkarımlarla harmanlanacaktır.

Bu kısa dünya dinleri tarihi, hiç de gerçek bir tarih değildir. İnsanların çeşitli sezgilere aykırı kavramlarla yola çıkıp sonra bunları kademeli bir şekilde geliştirdiği ve nihayet bugün din dediğimiz olguya

ulaştıkları tek bir olaylar dizisi yoktur. Seçilim süreci sabitti çünkü insanların mesaj üretimi sabittir ve dolayısıyla tanrı ya da ruhlarla ilişkili her bir kavram diğerlerinden nispeten farklıdır. Fakat bu çeşitlemeler, çok sayıda iletişim döngüsünden sonra yine burada sözünü ettiğimiz çeşitli temalardan birine geliyor gibi görünüyor. Bunun sebebi; tüm insan zihinlerinin, burada açıkladığım küçük seçilim avantajını üreten sistemleri barındırmasıdır. Bu sistemler arasında bir sezgisel ontolojik beklentiler kümesi, sezgilere aykırı olana dikkat çekme eğilimi, bol miktarda çıkarım üretmesi halinde hatırlama eğilimi, failleri saptayan ve aşırı saptayan bir sistem, çok şey bilen failler görüşünü daha da bağıntılı kılan bir sosyal zihin sistemleri kümesi, kendi kavramlarımıza açıkça gerekçe getirmiyor gibi görünen ahlaki sezgiler kümesi ve aynı meseleyle ilgilenen bir toplumsal kategoriler kümesi vardır. Dini kavramlar ile davranışların bin yıldır, belki de daha uzun süredir, varlığını sürdürmesine ve dünyanın dört bir yanında benzer temalar sergilemesine artık şaşırmıyoruz. Bu kavramların, aktarılmalarını mümkün kılacak şekilde çeşitli sistemleri etkinleştirmeleriyle ideal olduğu anlaşılıyor.

GÖRÜNMEZ ELLERİN HAYAL KIRIKLIĞI

Dinin hikâyesi bu şekilde anlatıldığında sıradışı bir komplo sözkonusuymuş gibi görünüyor. Bunlarla ilişkili olan dini kavramlar, normlar ve duygular; insan zihnini uyandırması, hafızaya tutunması, *tam da* insanların bunları doğru bilip aktarmasını sağlayacak şekilde çok sayıda çıkarımları tetiklemesi için *tasarlanmış* gibidir. Dini, ya da her bir dini, kim tasarlamışsa görünüşe göre âdeta insanların zihninde nelerin başarılı olacağına dair tekinsiz bir öngörüye sahip.

Fakat elbette ne böyle bir tasarımcı ne de bir komplo vardır. Dini kavramlar bu şekilde işler; tam da insanların aktaracağı şeyler olma mucizesini gerçekleştirirler çünkü diğer çeşitlemeler zamanla ya yaratılmış ve unutulmuş ya da terk edilmiştir. İnsan zihinleri için böyle kusursuz kavramlar üretiyor gibi görünen bu sihir, yalnızca tekrarlanan seçilim süreçlerinin bir etkisidir. İnsan zihni denen karmaşık organ, bir sürü mini senaryo ve düşünceler ile yeni kavramlar arasında çabucak solup giden, gelip geçici bağlantılar kurar.

Bu anlaşılması zor düşünce girdabı, kesinlikle bilincinde olduğumuz bir şey değildir çünkü bilinçli bir şekilde tuttuğumuz yegâne düşünceler çok sayıda bilişsel engeli zaten aşmıştır. Fakat sahip olduğumuz açık düşünceler bile katiyen diğer insanlarda eşit oranda benzer düşünceleri doğurmaz. Çıkarım üretimi alanında *birçoğu çağrılsa da çok azının seçileceğini* unutmamalısınız. Fang arkadaşlarımdan biri, ruhların ikiboyutlu olduğunu ve insanların karşısında fark edilmemek için yan durduğunu düşünüyordu. Fakat bu yaratıcı kanı belki de çok karmaşıktı. Çoğu insan bunu çabucak unuttu ya da çarpıttı. Diğer çıkarımların kalıcılığıysa daha fazladır.

Dini, tüm insanların zihninde bulunup her tür kıymetli ve ilginç işi yapan ama gerçekte dini kavramları ya da davranışları üretmek üzere tasarlanmamış sistemler bağlamında açıkladım. Hiçbir dini içgüdü, zihinde hiçbir *özel* yatkınlık, bu kavramlara özgü hiçbir eğilim ya da beyinde hiçbir din merkezi yoktur ve dindar insanlar önemli bilişsel işlevler konusunda dindar olmayanlardan hiç de farklı değildir. Hatta itikat ve inanç, kavramlar ile çıkarımların hem din hem de diğer alanlar için kendi işlerini yapmasının sonucunda ortaya çıkan yan ürünler gibidir.

Dindar bir zihin yerine tek bulabildiğimiz, görünmez ellerin hayal kırıklığıdır. Bunlardan biri, insanların dikkatini bazı muhtemel kavramsal birleşimlere çeker; diğeri, bunlardan bazılarıyla ilgili hafızayı geliştirir; başka bir süreç de beraberinde stratejik faillik, ahlakla ilişkilendirme vb. getirmesi halinde fail kavramlarının edinilmesini kolaylaştırır. Zihindeki çok sayıdaki çıkarım sisteminin görünmez eli, bu kavramlar ve insanların hayatındaki dikkat çekici olaylar arasında her türde bağlantı kurar. Kültürel seçilimin görünmez eli, insanların edinip aktardığı dini kavramların genelde onların içinde bulundukları koşullar düşünüldüğünde en ikna edici görülenler olmasını sağlar.

Buna hayal kırıklığı diyorum çünkü burada resmedildiği haliyle din, beyinlerimizin yapısının basit bir sonucu ya da yan etkisi gibi görünür ki bu da kimseye çok çarpıcı gelmez. Fakat din *çarpıcıdır*, birçok insanın varlığının merkezindedir, hayli duygusal deneyime dahildir, insanları cinayet işlemeye ya da kendini kurban etmeye

itebilir. Çarpıcı şeylerin açıklamasının da aynı ölçüde çarpıcı olmasını bekleriz. Benzer sebeplerle, din karşısında sarsılmış ve iğrenmiş insanlar da kendi gözlerinde korkunç bir hataya yol açan *yegâne* kaynağı, deyim yerindeyse birçok insanın yanlış yola saptığı o kavşağı bulmak isterler. Fakat gerçek şu ki böyle yegâne bir nokta yoktur çünkü dini kavramları ikna edici hale getirmek için çok sayıda farklı bilişsel süreç bir araya gelir.

Elbette bunun İyi Bir Şey olduğunu düşünürken bunu bir hayal kırıklığı olarak tanımlayarak biraz samimiyetsiz davranıyorum. Saklı eller ya da basit tasarımlar bulamayıp bunun yerine *nasıl çalışacağımızı bildiğimiz* çeşitli temel süreçler keşfetmemiz kimi zaman bilimsel uğraşlarda rastlanan bir şeydir ve her zaman daha iyi sonuçlanır. İlerleme yalnızca dini daha iyi anlamamız değil, aynı zamanda bilişsel süreçler hakkında daha çok bilgi sahibi olmamızdır. Ayrıca, buna karşılık, insanların dini düşüncelere yönelik temayülünü araştırarak zihin tasarımımızın birçok büyüleyici özelliğini de daha iyi anlayabilir ve aydınlatabiliriz. İnsan, hiçliğe nasıl bir isim ve vücut verildiğini anlayarak bu karmaşık biyolojik makineler hakkında çok şey öğrenebilir.

KAYNAKÇA

Anderson, D.N. (1988). The delusion of inanimate doubles: Implications for understanding the Capgras phenomenon. *British Journal of Psychiatry*, 153, 694–699.

Anttonen, V. (2000). Sacred. W. Braun, R. McCutcheon (editörler), *Guide to the study of religion* içinde (s. 271–282). Londra ve New York: Cassell.

Argyle, M. (1990). The psychological explanation of religious experience. *Psyke & Logos*, 11(2), 267–274.

Asch, S.E. (1955). Opinions and social pressure. *Scientific American*, 193(5), 31–35.

Atran, S. (1990). *Cognitive foundations of natural history: Towards an anthropology of science*. Cambridge: Cambridge University Press.

——. (1994). Core domains versus scientific theories: Evidence from systematics and Itza-Maya folkbiology. L.A. Hirschfeld, S.A. Gelman (editörler), *Mapping the mind: Domain specificity in cognition and culture* içinde (s. 316–340). New York: Cambridge University Press.

——. (1996). From folk biology to scientific biology. D.R. Olson, N. Torrance (editörler), *The handbook of education and human development: New models of learning, teaching and schooling* içinde (s. 646–682). Oxford: Blackwell.

——. (1998). Folk biology and the anthropology of science: Cognitive universals and cultural particulars. *Behavioral & Brain Sciences*, 21(4), 547–609.

Bacharach, M., D. Gambetta. (1999). Trust in signs. K. Cook (ed.), *Trust and social structure* içinde. New York: Russell Sage Foundation.

Barkow, J., L. Cosmides, J. Tooby (editörler). (1992). *The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture*. New York: Oxford University Press.

Baron-Cohen, S. (1995). *Mindblindness: An essay on autism and theory of mind*. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology (MIT) Press.

Baron-Cohen, S., A. Leslie, U. Frith. (1985). Does the autistic child have a 'theory of mind'? *Cognition*, 21, 37–46.

Barrett, H.C. (1999). Human cognitive adaptations to predators and prey. Doktora tezi, University of California, Santa Barbara.

Barrett, J.L. (1996). Anthropomorphism, intentional agents, and conceptualizing God. Yayımlanmamış doktora tezi, Cornell University, Ithaca, New York.

——. (2000). Exploring the natural foundations of religion. *Trends in Cognitive Science*, 4(1), 29–34.

Barth, F. (1975). *Ritual and knowledge among the Baktaman of New Guinea*. Oslo ve New Haven, CT: Universitetsforlaget ve Yale University Press.

Barton, R.A. (2000). Primate brain evolution: Cognitive demands of foraging or of social life? S. Boinski, P.A. Garber (editörler), *On the move: How and why animals travel in groups* içinde (s. 204–237). Chicago: University of Chicago Press.

Bastien, J.W. (1978). *Mountain of the condor: Metaphor and ritual in an Andean ayllu*. St. Paul, MN: West.

Batson, C.D., P. Shoenrade, W.L. Ventis. (1993). *Religion and the individual: A socio-psychological perspective*. New York: Oxford University Press.

Baumgart, F., B. Gaschler-Markefski, M.G. Woldorff, H.J. Heinze, H. Scheich. (1999). A movement-sensitive area in auditory cortex. *Nature*, 400(6746), 724–726.

Beatty, A. (1999). *Varieties of Javanese religion*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bell, J.B. (1999). *The dynamics of the armed struggle*. Londra: Frank Cass.

Bentin, S., L.Y. Deouell ve N. Soroker. (1999). Selective visual streaming in face recognition: Evidence from developmental prosopagnosia. *Neuroreport*, 10, 823–827.

Blackmore, S.J. (1999). *The meme machine*. Oxford ve New York: Oxford University Press.

——. (1996). *In search of the light: The adventures of a parapsychologist*. Amherst, NY: Prometheus Books.

Bliem, H., A. Danek. (1999). Direct evidence for a consistent dissociation between structural facial discrimination and facial individuation in prosopagnosia. *Brain & Cognition*, 40, 48–52.

Bloch, M. (1974). Symbols, song, dance, and features of articulation: Is religion an extreme form of traditional authority? *European Journal of Sociology*, 15, 55–81.

——. (1982). Death, women and power. M. Bloch, J. Parry (editörler), *Death and the regeneration of life* içinde (s. 211–230) . Cambridge: Cambridge University Press.

——. (1992). *Prey into hunter: The politics of religious experience*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bloch, M., J. Parry (editörler). (1982). *Death and the regeneration of life*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bloom, P. (1998). Theories of artifact categorization. *Cognition*, 66, 87–93.

Bourguignon, E. (ed.). (1973). *Religion, altered states of consciousness and social change*. Columbus: Ohio State University Press.

Bowen, J.R. (1997). *Religions in practice: An approach to the anthropology of religion.* New York: Prentice Hall.

Boyd, R. (1988). Is the repeated prisoner's dilemma a good model of reciprocal altruism? *Ethology & Sociobiology,* 9(2–4), 211–222.

Boyd, R., P.J. Richerson. (1990). Culture and cooperation. J.J. Mansbridge (ed.), *Beyond self-interest* içinde (s. 111–132). Chicago: University of Chicago Press.

——. (1992). Punishment allows the evolution of cooperation (or anything else) in sizable groups. *Ethology & Sociobiology,* 13(3), 171–195.

——. (1995). Why does culture increase adaptability? *Ethology & Sociobiology,* 16(2), 125–143.

Boyer, P. (1994). Cognitive constraints on cultural representations: Natural ontologies and religious ideas. L.A. Hirschfeld, S. Gelman (editörler), *Mapping the mind: Domain-specificity in culture and cognition* içinde. New York: Cambridge University Press.

——. (1998). Cognitive tracks of cultural inheritance: How evolved intuitive ontology governs cultural transmission. *American Anthropologist,* 100, 876–889.

Bradbury, J.W., S.L. Vehrencamp. (2000). Economic models of animal communication. *Animal Behaviour,* 59(2), 259–268.

Buchowski, M. (1997). *The rational other.* Poznan: Fundacji Humaniora.

Burkert, W. (1996). *Creation of the sacred: Tracks of biology in early religions.* Cambridge: Harvard University Press.

Burns, D.J. (1990). The generation effect: A test between singleand multifactor theories. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, & Cognition,* 16(6), 1060–1067.

Buss, D. (1989). Sex differences in human mate preferences: Evolutionary hypotheses tested in 37 cultures. *Behavioral & Brain Sciences,* 12, 1–49.

——. (1997). Human social motivation in evolutionary perspective: Grounding terror management theory. *Psychological Inquiry,* 8(1), 22–26.

——. (1999). *Evolutionary psychology: The new science of the mind.* Boston, MA: Allyn & Bacon.

——. (2000). *The dangerous passion: Why jealousy is as necessary as love and sex.* New York: Free Press.

Byrne, R.W., A. Whiten (editörler). (1988). *Machiavellian intelligence: Social expertise and the evolution of intellect in monkeys, apes, and humans.* Oxford: Clarendon Press/Oxford University Press.

Cavalli-Sforza, L.L., M.W. Feldman. (1981). *Cultural transmission and evolution: A quantitative approach.* Princeton: Princeton University Press.

Cederroth, S., C. Corlin ve J. Linstrom (ed.). (1988). *On the meaning of death: Essays on mortuary rituals and eschatological beliefs.* Uppsala: Almqvist & Wiksell.

Colas, E. (1998). *Just checking: Scenes from the life of an obsessive-compulsive.* New York: Pocket Books.

Coley, J. D., D.L. Medin, J.B. Proffitt, E. Lynch, S. Atran. (1999). Inductive reasoning in folkbiological thought. D.L. Medin, S. Atran (editörler), *Folkbiology* içinde (s. 205–232). Cambridge: MIT Press.

Cosmides, L. (1989). The logic of social exchange: Has natural selection shaped how humans reason? Studies with the Wason selection task. *Cognition*, 31, 187–276.

Cosmides, L., J. Tooby. (1989). Evolutionary psychology and the generation of culture: II. Case study: A computational theory of social exchange. *Ethology & Sociobiology*, 10(1–3), 51–97.

——. (1992). Cognitive adaptations for social exchange. J.H. Barkow, L. Cosmides, J. Tooby (editörler), *The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture* içinde (s. 163–228). New York: Oxford University Press.

Craik, F.I.M., T.M. Moroz, M. Moscovitch, D.T. Stuss, G. Winocur, E. Tulving, S. Kapur. (1999). In search of the self: A PET study. *Psychological Science*, 10, 26–34.

Crawford, C.B., D.L. Krebs (editörler). (1998). *Handbook of evolutionary psychology: Ideas, issues, and applications*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Crawford, C.B., B.E. Salter, K.L. Jang. (1989). Human grief: Is its intensity related to the reproductive value of the deceased? *Ethology & Sociobiology*, 10(4), 297–307.

Cronk, L. (1999). *That complex whole: Culture and the evolution of behavior*. Boulder, CO: Westview Press.

Daly, M., M. Wilson. (1988). *Homicide*. New York: Aldine.

Daniel, S.B. (1983). Tool box approach of the Tamil to the issues of moral responsibility and human destiny. C.F. Keyes, E.V. Daniel (editörler), *Karma: An anthropological inquiry* içinde (s. 28–62). Berkeley ve Los Angeles: University of California Press.

Davidson, I., W. Noble. (1989). The archaeology of perception: Traces of depiction and language. *Current Anthropology*, 30, 125–155.

Davies, J. (1999). *Death, burial and rebirth in the religions of antiquity (Religion in the first Christian centuries)*. Londra: Routledge.

Dawkins, R. (1976). *The selfish gene*. New York: Oxford University Press.

Decety, J. (1996). The neurophysiological basis of motor imagery. *Behavioural Brain Research*, 77(1–2), 45–52.

Decety, J., J. Grezes. (1999). Neural mechanisms subserving the perception of human actions. *Trends in Cognitive Sciences*, 3, 172–178.

DeFrancis, J. (1989). *Visible speech: The diverse oneness of writing systems*. Honolulu: University of Hawaii Press.

Dennett, D.C., P. Weiner. (1991). *Consciousness explained*. Boston, MA: Little, Brown and Co.

De Renzi, E., G. di Pellegrino. (1998). Prosopagnosia and alexia without object agnosia. *Cortex*, 34, 403–415.

Dissanayake, E. (1992). *Homo aestheticus: Where art comes from and why.* New York: Free Press.

Donald, M. (1991). *Origins of the modern mind.* Cambridge: Harvard University Press.

Dulaney, S., A.P. Fiske. (1994). Cultural rituals and obsessive-compulsive disorder: Is there a common psychological mechanism? *Ethos,* 22(3), 243–283.

Dumont, L. (1959). On the different aspects or levels of Hinduism. *Contributions to Indian Sociology,* 3, 40–54.

Durham, W.H. (1991). *Coevolution: Genes, cultures and human diversity.* Stanford: Stanford University Press.

Edelstyn, N.M.J., F. Oyebode. (1999). A review of the phenomenology and cognitive neuropsychological origins of the Capgras syndrome. *International Journal of Geriatric Psychiatry,* 14(1), 48–59.

Eisen, J.L., K. Phillips, S.A. Rasmussen. (1999). Obsessions and delusions: The relationship between obsessive-compulsive disorder and the psychotic disorders. *Psychiatric Annals,* 29, 515–522.

Eliade, M. (1959). *The sacred and the profane: The nature of religion.* New York: Harcourt Brace Jovanovich.

Elman, J.L., E.A. Bates, M.H. Johnson, A. Karmiloff-Smith. (1996). *Rethinking innateness: A connectionist perspective on development.* Cambridge: MIT Press.

Endicott, K. (1979). *Batek Negrito religion.* Oxford: Clarendon Press.

Farah, M.J., K.D. Wilson, H.M. Drain, J.R. Tanaka. (1995). The inverted face inversion effect in prosopagnosia: Evidence for mandatory, face-specific perceptual mechanisms. *Vision Research,* 35, 2089–2093.

Fauconnier, G., M. Turner. (1998). Conceptual integration networks. *Cognitive Science,* 22(2), 133–187.

Favret-Saada, J. (1980). *Deadly words: Witchcraft in the bocage.* Cambridge, Birleşik Krallık ve New York: Cambridge University Press.

Fernandez, J. (1982). *Bwiti: An ethnography of the religious imagination in Africa.* Princeton: Princeton University Press.

Festinger, L., H.W. Riecken, S. Schachter. (1956). *When prophecy fails.* Minneapolis: University of Minnesota Press.

Fiddick, L., L. Cosmides, J. Tooby. (2000). No interpretation without representation: The role of domain-specific representations and inferences in the Wason selection task. *Cognition,* 77, 1–79.

Fiske, A.P. (2000). Complementarity theory: Why human social capacities evolved to require cultural complements. *Personality & Social Psychology Review,* 4(1), 76–94.

Fiske, A.P., N. Haslam. (1997). Is obsessive-compulsive disorder a pathology of the human disposition to perform socially meaningful rituals? Evidence of similar content. *Journal of Nervous & Mental Disease,* 185(4), 211–222.

Fiske, S.T. (2000). Stereotyping, prejudice, and discrimination atthe seam between the centuries: Evolution, culture, mind, and brain. *European Journal of Social Psychology,* 30(3), 299–322.

Fletcher, P. C., T. Shallice, C.D. Frith, R.S.J. Frackowiak. (1996). Brain activity during memory retrieval: The influence of imagery and semantic cueing. *Brain,* 119(5), 1587–1596.

Florian, V., M. Mikulincer. (1997). Fear of death and the judgment of social transgressions: A multidimensional test of terror management theory. *Journal of Personality & Social Psychology,* 73(2), 369–380.

——. (1998). Terror management in childhood: Does death conceptualization moderate the effects of mortality salience on acceptance of similar and different others? *Personality & Social Psychology Bulletin,* 24(10), 1104–1112.

Fortes, M. (1987). *Religion, morality and the person: Essays on Tallensi religion.* Cambridge: Cambridge University Press.

Forth, G. (1998). On deer and dolphin: Nage ideas regarding animal transformation. *Oceania,* 68, 271–293.

Frank, R. (1988). *Passions within reason: The strategic role of the emotions.* New York: Norton.

Frazer, J.G. (1911). *The golden bough: A study in magic and religion.* (3. baskı). Londra: Macmillan.

Frith, C.D., R. Corcoran. (1996). Exploring 'theory of mind' in people with schizophrenia. *Psychological Medicine,* 26, 521–530.

Fuller, C.J. (1992). *The camphor flame: Popular Hinduism and society in India.* Princeton: Princeton University Press.

Gambetta, D. (1994). Godfather's gossip. *Archives européennes de sociologie,* 35, 199–223.

Garcia, J., R. Koelling. (1966). Relations of cue to consequence in avoidance learning. *Psychonomic Science,* 4, 123–124.

Gargett, R.H. (1999). Middle Paleolithic burial is not a dead issue: The view from Qafzeh, Saint-Cesaire, Kebara, Amud and Dedriyeh. *Journal of Human Evolution,* 37, 27–90.

Gazzaniga, M.S. (1997). *Conversations in the cognitive neurosciences.* Cambridge: MIT Press.

Gellner, E. (1992). *Postmodernism, reason and religion.* Londra ve New York: Routledge.

Gelman, R., E. Spelke, E. Meck. (1983). What preschoolers know about animate and inanimate objects. D.S. Rogers, J.A. Sloboda (editörler), *The acquisition of symbolic skills* içinde (s. 121–143). Londra: Plenum.

Gelman, S.A., P. Bloom. (2000). Young children are sensitive to how an object was created when deciding what to name it. *Cognition,* 76(2), 91–103.

Gelman, S.A., H.M. Wellman. (1991). Insides and essence: Early understandings of the non-obvious. *Cognition,* 38(3), 213–244.

Gibbs, J.C. (1991). Toward an integration of Kohlberg's and Hoffman's moral development theories. Special Section: Intersecting Conceptions of Morality and Moral Development. *Human Development*, 34(2), 88–104.

Gibsón, T. (1986). *Sacrifice and sharing in the Philippine Highlands*. Londra: Athlone.

Gil-White, F. (2001). Are ethnic groups 'species' to the human brain? Essentialism in our cognition of some social categories. *Current Anthropology*, 000, 000–000.

Goff, L., H.L.I. Roediger. (1998). Imagination inflation for action events: Repeated imaginings lead to illusory recollections. *Memory & Cognition*, 26, 20–33.

Goody, J. (1962). *Death, property and the ancestors: A study of the mortuary customs of the LoDagaa of West Africa*. Stanford: Stanford University Press.

——. (1977). *The domestication of the savage mind*. Cambridge: Cambridge University Press.

——. (1986). *The logic of writing and the organization of society*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gopnik, A., A.N. Meltzoff. (1997). *Words, thoughts and theories*. Cambridge: MIT Press.

Gopnik, A., A.N. Meltzoff, P.K. Kuhl. (1999). *The scientist in the crib: Minds, brains, and how children learn*. New York: William Morrow & Co.

Guthrie, S.E. (1993). *Faces in the clouds: A new theory of religion*. New York: Oxford University Press.

Habib, M. (1986). Visual hypoemotionality and prosopagnosia associated with right temporal lobe isolation. *Neuropsychologia*, 24(4), 577–582.

Halpern, A.R., R.J. Zatorre. (1999). When that tune runs through your head: A PET investigation of auditory imagery for familiar melodies. *Cerebral Cortex*, 9(7), 697–704.

Halverson, J. (1992). Paleolithic art and cognition. *Journal of Psychology*, 126(3), 221–236.

Hamayon, R. (1990). *La chasse à l'âme: Esquisse d'une théorie du chamanisme sibérien*. Nanterre: Société d'ethnologie.

Hamilton, W.D. (1964). The general evolution of social behavior (I and II). *Journal of Theoretical Biology*, 7, 1–52.

Harcourt, A.H., F.B. de Waal (editörler). (1992). *Coalitions and alliances in humans and other animals*. Oxford: Oxford University Press.

Hartcup, A. (1980). *Below stairs in the great country houses*. Londra: Sidgwick and Jackson.

Hauser, M.D. (2000). The sound and the fury: Primate vocalizations as reflections of emotion and thought. N.L. Wallin, B. Merker (editörler), *The origins of music* içinde (s. 77–102). Cambridge: MIT Press.

Haviland, J.B. (1977). *Gossip, reputation, and knowledge in Zinacantan*. Chicago: University of Chicago Press.

Hayden, B. (1993). The cultural capacities of Neanderthals: A review and reevaluation. *Journal of Human Evolution*, 24, 113–146.

Henke, K., S.R. Schweinberger, A. Grigo, T. Klos, W. Sommer. (1998). Specificity of face recognition: Recognition of exemplars of non-face objects in prosopagnosia. *Cortex*, 34, 289–296.

Henkel, L. A., N. Franklin, M.K. Johnson. (2000). Cross-modal source monitoring confusions between perceived and imagined events. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, & Cognition*, 26(2), 321–335.

Hertz, R. (1960). *A contribution to the study of the collective representation of death.* Londra: Cohen & West.

Hirschfeld, L.A. (1986). Kinship and cognition: Genealogy and the meaning of kinship terms. *Current Anthropology*, 27, 235.

——. (1993). Discovering social difference: The role of appearance in the development of racial awareness. *Cognitive Psychology*, 25, 317–350.

——. (1996). *Race in the making: Cognition, culture and the child's construction of human kinds.* Cambridge: MIT Press.

Hirschfeld, L.A., S.A. Gelman. (1999). How biological is essentialism? D.L. Medin, S. Atran (editörler), *Folkbiology* içinde (s. 403–446). Cambridge: MIT Press.

Houseman, M. (1993). The interactive basis of ritual effectiveness in male initiation rite. P. Boyer (ed.), *Cognitive aspects of religious symbolism* içinde (s. 207–224). Cambridge: Cambridge University Press.

Houseman, M., C. Severi. (1998). *Naven and ritual.* Leiden: Brill.

Humphrey, C., J. Laidlaw. (1993). *Archetypal actions: A theory of ritual as a mode of action and the case of the Jain puja.* Oxford: Clarendon Press.

Humphrey, N. (1996). *Leaps of faith: Science, miracles, and the search for supernatural consolation.* New York: BasicBooks.

Hutchison, W.D., K.D. Davis, A.M. Lozano, R.R. Tasker, J.O. Dostrovsky. (1999). Pain-related neurons in the human cingulate cortex. *Nature Neuroscience*, 2(5), 403–405.

James, W. (1972 [1902]). *Varieties of religious experience.* Londra: Fontana Press.

——. (1988). *The listening ebony: Moral knowledge, religion, and power among the Uduk of Sudan.* Oxford ve New York: Oxford University Press ve Clarendon Press.

Jeannerod, M. (1994). The representing brain: Neural correlates of motor intention and imagery. *Behavioral & Brain Sciences*, 17(2), 187–245.

Jerison, H. (2000). Paleoneurology and the biology of music. N.L. Wallin, B. Merker (editörler), *The origins of music* içinde (s. 176–196). Cambridge: MIT Press.

Kaas, J.H., T.A. Hackett. (1999). 'What' and 'where' processing in auditory cortex. *Nature Neuroscience*, 2(12), 1045–1047.

Kaas, J.H., T.A. Hackett, M.J. Tramo. (1999). Auditory processing in primate cerebral cortex. *Current Opinion in Neurobiology*, 9(2), 164–170.

Kaiser, M.K., J. Jonides, J. Alexander. (1986). Intuitive Reasoning about Abstract and Familiar Physics Problems. *Memory & Cognition*, 14, 308–312.

Kant, I. (1781). *Critik der reinen Vernunft.* Riga: Verlegts Johann Friedrich Hartknoch.

Kant, I., R. Schmidt. (1990). *Kritik der reinen Vernunft.* (3. baskı). Hamburg: F. Meiner.

Kant, I., K. Vorländer. (1963). *Kritik der Urteilskraft.* Hamburg: F. Meiner.

Katz, L.D. (ed.). (2000). *Evolutionary origins of morality: Cross-disciplinary perspectives.* Thorverton: Imprint Academic.

Keesing, R. (1982). *Kwaio religion: The living and the dead in a Solomon Island society.* New York: Columbia University Press.

Keller, M., L.H. Eckensberger, K. von Rosen. (1989). A critical note on the conception of preconventional morality: The case of stage 2 in Kohlberg's theory. *International Journal of Behavioral Development,* 12(1), 57–69.

Kelly, M., F.C. Keil. (1985). The more things change: Metamorphoses and conceptual structure. *Cognitive Science,* 9(403–406).

Knight, C. (1999). Sex and language as pretend-play. R. Dunbar, C. Knight, C. Power (editörler), *The evolution of culture* içinde (s. 228–250). New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Krebs, D., A. Rosenwald. (1994). Moral reasoning and moral behavior in conventional adults. B. Puka (ed.), *Fundamental research in moral development,* içinde (s. 111–121). New York: Garland.

Krebs, D.L., F. Van Hesteren. (1994). The development of altruism: Toward an integrative model. *Developmental Review,* 14(2), 103–158.

Krebs, J.R., A.J. Inman. (1994). Learning and foraging: Individuals, groups, and populations. L.A. Real (ed.), *Behavioral mechanisms in evolutionary ecology* içinde (s. 46–65). Chicago: University of Chicago Press.

Kurzban, R.O. (1999). The social psychophysics of cooperation in groups. Ph.D. dissertation. University of California, Santa Barbara.

Lambek, M. (1981). *Human spirits: A cultural account of trance in Mayotte.* Cambridge ve New York: Cambridge University Press.

Lambrecht, F. (1938). *Death and death ritual.* Washington, DC: Catholic Anthropological Conference.

Lane, R.D., L. Nadel (editörler). (2000). *Cognitive neuroscience of emotion.* New York: Oxford University Press.

Lawson, E.T., R. McCauley. (1990). *Rethinking religion: Connecting culture and cognition.* Cambridge: Cambridge University Press.

Leafhead, K.M., M.D. Kopelman. (1997). Face memory impairment in the Cotard delusion. A.J. Parkin (ed.), *Case studies in the neuropsychology of memory* içinde (s. 165–177). Hove: Psychology Press/Erlbaum.

Leary, M.R., L.S. Schreindorfer. (1997). Unresolved issues with terror management theory. *Psychological Inquiry,* 8(1), 26–29.

LeCroy, D., P. Moller. (editörler). (2000). *Evolutionary perspectives on human reproductive behavior.* New York: New York Academy of Sciences.

Lehmann, A.C., J.E. Myers (editörler). (1993). *Magic, witchcraft and religion.* Mountain View, CA: Mayfield.

Leslie, A. (1987). Pretense and representation: The origins of "Theory of Mind." *Psychological Review*, 94, 412–426.

——. (1994). Pretending and believing: Issues in the theory of ToMM. *Cognition*, 50(1–3), 211–238.

Leuchstag, E. (1958). *With a king in the clouds*. Londra: Hutchinson.

Lewis, J.R. (ed.). (1995). *The gods have landed: New religions from other worlds*. Albany: State University of New York Press.

Lieberman, J.D. (1999). Terror management, illusory correlation, and perceptions of minority groups. *Basic & Applied Social Psychology*, 21(1), 13–23.

Liegeois-Chauvel, C., J.B. de Graaf, V. Laguitton, P. Chauvel. (1999). Specialization of left auditory cortex for speech perception in man depends on temporal coding. *Cerebral Cortex*, 9(5), 484–496.

Lopez, A., S. Atran, J.D. Coley, D.L. Medin. (1997). The tree of life: Universal and cultural features of folkbiological taxonomies and inductions. *Cognitive Psychology*, 32(3), 251–295.

Luhrmann, T. (1989). *Persuasions of the witch's craft*. Oxford: Blackwell.

Lumsden, C.J., E.O. Wilson. (1981). *Genes, minds and culture*. Cambridge: Harvard University Press.

Maqsud, M., S. Rouhani. (1990). Self-concept and moral reasoning among Batswana adolescents. *Journal of Social Psychology*, 130(6), 829–830.

Marriott, M. (1955). Little communities in an Indigenous Civilization. M. Marriott (ed.), *Studies in socio-cultural aspects of the Mediterranean islands* içinde (s. 29–47). Chicago: University of Chicago Press.

Martin, A., C.L. Wiggs, L.G. Ungerleider, J.V. Haxby. (1996). Neural correlates of category-specific knowledge. *Nature*, 379, 649–652.

Marty, M.E., R.S. Appleby (editörler). (1991). *Fundamentalisms observed*. Chicago: University of Chicago Press.

——. (1993a). *Fundamentalism and society: Reclaiming the sciences, the family and education*. Chicago: University of Chicago Press.

——. (1993b). *Fundamentalism and the state: Remaking polities, economies and militancy*. Chicago: University of Chicago Press.

——. (1994). *Accounting for fundamentalisms: The dynamic character of movements*. Chicago: University of Chicago Press.

Matan, A., S. Carey. (2000). Developmental changes within the core of artefact concepts. *Cognition*, 78, 1–26.

McCauley, R.N. (2000). The Naturalness of Religion and the Unnaturalness of Science. F. Keil, R. Wilson (editörler), *Explanation and cognition*. Cambridge: MIT Press.

McGregor, H.A., J.D. Lieberman, J. Greenberg, S. Solomon, J. Arndt, L. Simon, T. Pyszczynski. (1998). Terror management and aggression: Evidence that mortality salience motivates aggression against worldview-threatening others. *Journal of Personality & Social Psychology*, 74(3), 590–605.

McNeil, J.E., E.K. Warrington. (1993). Prosopagnosia: A face-specific disorder. *Quarterly Journal of Experimental Psychology, A (Human Experimental Psychology*, sayı 46A), 1–10.

Meltzoff, A. (1994). Imitation, memory, and the representation of persons. *Infant Behavior and Development*, 17, 83–99.

Meltzoff, A., M.K. Moore. (1983). Newborn infants imitate adult facial gestures. *Child Development*, 54, 702–709.

Metcalf, P., R. Huntington. (1991). *Celebrations of death: The anthropology of mortuary ritual.* (2. baskı). Cambridge: Cambridge University Press.

Michotte, A. (1963). *The perception of causality*. Londra: Methuen.

Millikan, R.G. (1998). A common structure for concepts of individuals, stuffs and real kinds: More Mama, more milk, more mouse. *Behavioral & Brain Sciences*, 21, 55–100.

Mitchell, K.J., M.K. Johnson. (2000). Source monitoring: Attributing mental experiences. E. Tulving, F.I.M. Craik (editörler), *The Oxford handbook of memory* içinde (s. 179–195). New York: Oxford University Press.

Mithen, S.J. (1990). *Thoughtful foragers: A study of prehistoric decision-making.* Cambridge: Cambridge University Press.

——. (1996). *The prehistory of the mind.* Londra: Thames & Hudson.

Morton, J., M. Johnson. (1991). CONSPEC and CONLERN: A two-process theory of infant face-recognition. *Psychological Review*, 98, 164–181.

Mynatt, C.R., M.E. Doherty, R.D. Tweney. (1977). Confirmation bias in a simulated research environment: An experimental study of scientific inference. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 29(1), 85–95.

Nachson, I. (1995). On the modularity of face recognition: The riddle of domain specificity. Institute for Advanced Studies Workshop on Modularity and the Brain (1993, Kudüs). *Journal of Clinical & Experimental Neuropsychology*, 17(2), 256–275.

Needham, R. (1972). *Belief, language and experience.* Chicago: University of Chicago Press.

Nemes, L. (1984). The development of the child's morality according to Jean Piaget's concept and in psychoanalytic theory. *Psyche: Zeitschrift für Psychoanalyse und Ihre Anwendungen*, 38(4), 344–359.

Newberg, A.B., E.G. D'Aquili. (1998). The neuropsychology of spiritual experience. H.G. Koenig (ed.), *Handbook of religion and mental health* içinde (s. 75–94). San Diego, CA: Academic Press.

Orbach, I., O. Talmon, P. Kedem, D. Har-Even. (1987). Sequential patterns of five subconcepts of human and animal death in children. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 26(4), 578–582.

Otto, R. (1959). *The idea of the holy.* Londra: Oxford University Press.

Parker, S.T., M.L. McKinney. (1999). *Origins of intelligence: The evolution of cognitive development in monkeys, apes, and humans.* Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

Parry, J. (1985). The Brahmanical tradition and the technology of the intellect. J. Overing (ed.), *Reason and morality* içinde. Londra: Tavistock.

——. (1995). *Death in Banaras.* Cambridge: Cambridge University Press.

Pascalis, O., S. de Schonen, J. Morton, C. Deruelle, vd. (1995). Mother's face recognition by neonates: A replication and an extension. *Infant Behavior & Development*, 18(1), 79–85.

Persinger, M.A. (1995). Out-of-body-like experiences are more probable in people with elevated complex partial epileptic-like signs during periods of enhanced geomagnetic activity: A nonlinear effect. *Perceptual & Motor Skills*, 80(2), 563–569.

——. (1999). Near-death experiences and ecstasy: A product of the organization of the human brain. S.D. Sala (ed.), *Mind myths: Exploring popular assumptions about the mind and brain* içinde (s. 85–99). Chichester: John Wiley & Sons.

Peynircioglu, Z.F., E. Mungan. (1993). Familiarity, relative distinctiveness, and the generation effect. *Memory & Cognition*, 21(3), 367–374.

Pinker, S. (1997). *How the mind works.* New York: Norton.

Pocock, D.F. (1973). *Mind, body and wealth.* Oxford: Basil Blackwell.

Povinelli, D.J., T.J. Eddy. (1996). What young chimpanzees know about seeing. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 61(3), v–vi, 1–152.

Povinelli, D.J., T.M. Preuss. (1995). Theory of mind: Evolutionary history of a cognitive specialization. *Trends in Neurosciences*, 18(9), 418–424.

Preston, J.J. (1980). *Cult of the goddess. Social and religious change in a Hindu temple.* Yeni Delhi: Vikas.

Profet, M. (1993). Pregnancy sickness as adaptation: A deterrent to maternal ingestion of teratogens. J. Barkow, L. Cosmides, J. Tooby (editörler), *The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture* içinde. New York: Oxford University Press.

Pyszczynski, T., J. Greenberg, S. Solomon. (1997). Why do we need what we need? A terror management perspective on the roots of human social motivation. *Psychological Inquiry*, 8(1), 1–20.

Pyysiainen, I. (1996). Jnanagarbha and the "God's-eye view." *Asian Philosophy*, 6, 197–206.

Rapoport, J. (1997). *The boy who couldn't stop washing: The experience and treatment of obsessive compulsive disorder.* New York: New American Library.

Rappaport, R.A. (1979). *Ecology, meaning and religion.* Berkeley, CA: North Atlantic Books.

Renault, B., J.-L. Signoret, B. Debruille, F. Breton, vd. (1989). Brain potentials reveal covert facial recognition in prosopagnosia. *Neuropsychologia*, 27(7), 905–912.

Ridley, M. (1996). *The origins of virtue: Human instincts and the evolution of cooperation.* New York: Penguin Books.

Rochat, P., R. Morgan, M. Carpenter. (1997). Young infants' sensitivity to movement information specifying social causality. *Cognitive Development*, 12(4), 441–465.

Roediger, H.L., K.B. McDermott. (1995). Creating false memories: Remembering words not presented in lists. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, & Cognition,* 21(4), 803–814.

Roediger, H.L.I. (1996). Memory illusions. *Journal of Memory and Language,* 35, 76–100.

Rolls, E.T. (2000). Precis of 'The Brain and Emotion'. *Behavioral & Brain Sciences,* 23, 177–233.

Romanski, L. M., B. Tian, J. Fritz, M. Mishkin, P.S. Goldman-Rakic, J.P. Rauschecker. (1999). Dual streams of auditory afferents target multiple domains in the primate prefrontal cortex. *Nature Neuroscience,* 2(12), 1131–1136.

Rosenblatt, A., J. Greenberg, S. Solomon, T. Pyszczynski. (1989). Evidence for terror management theory: I. The effects of mortality salience on reactions to those who violate or uphold cultural values. *Journal of Personality & Social Psychology,* 57(4), 681–690.

Ross, L., D. Greene, P. House. (1977). The false consensus effect: An egocentric bias in social perception and attribution processes. *Journal of Experimental Social Psychology,* 13(3), 279–301.

Rothbart, M., M. Taylor. (1990). Category labels and social reality: Do we view social categories as natural kinds? K.F.G. Semin (ed.), *Language and social cognition* içinde. Londra: Sage Publications.

Rowe, C. (1999). Receiver psychology and the evolution of multicomponent signals. *Animal Behaviour,* 58(5), 921–931.

Rozin, P. (1976). The evolution of intelligence and access to the cognitive unconscious. J.M. Sprague, A.N. Epstein (editörler), *Progress in psychobiology and physiological psychology* içinde (s. 123–134). New York: Academic Press.

Rozin, P., J. Haidt, C.R. McCauley. (1993). Disgust. M. Lewis, J.M. Haviland (editörler), *Handbook of emotions* içinde (s. 69–73). New York: Guildford.

Ruskin, J. (1871). *Fors clavigera: Letters to the workmen and labourers of Great Britain.* Orpington: G. Allen.

Saler, B., C.A. Ziegler, C.B. Moore. (1997). *UFO crash at Roswell: The genesis of a modern myth.* Washington, DC: Smithsonian Institution.

Sales, A.D. (1991). *Je suis né de vos jeux de tambours: La religion chamanique des Magar du nord.* Nanterre: Société d'ethnologie.

Sanderson, J.A., M. Siegal. (1988). Conceptions of moral and social rules in rejected and nonrejected preschoolers. *Journal of Clinical Child Psychology,* 17(1), 66–72.

Schaik, C.P. van, M.A. Van Noordwijk, B. Warsono, E. Sutriono. (1983). Party size and early detection of predators in Sumatran forest primates. *Primates,* 24(2), 211–221.

Schelling, T. (1960). *The strategy of conflict.* Cambridge: Harvard University Press. Schimel, J., L. Simon, J. Greenberg, T. Pyszczynski, S. Solomon, J. Waxmonsky ve J. Arndt. (1999). Stereotypes and terror management: Evidence that mortality salience enhances stereotypic thinking and preferences. *Journal of Personality & Social Psychology,* 77(5), 905–926.

Severi, C. (1993). Talking about souls. P. Boyer (ed.), *Cognitive aspects of religious symbolism* içinde (s. 165–181). Cambridge: Cambridge University Press.

Sharf, R.H. (1998). Experience. M.C. Taylor (ed.), *Critical terms in religious studies* içinde (s. 94–116). Chicago: University of Chicago Press.

Sidanius, J., F. Pratto. (1999). *Social dominance: An intergroup theory of social oppression and hierarchy.* Cambridge: Cambridge University Press.

Siegal, M., R.M. Storey. (1985). Day care and children's conceptions of moral and social rules. *Child Development*, 56(4), 1001–1008.

Silk, J. B., E. Kaldor, R. Boyd. (2000). Cheap talk when interests conflict. *Animal Behaviour*, 59(2), 423–432.

Simons, D.J., F.C. Keil. (1995). An abstract to concrete shift in the development of biological thought: The insides story. *Cognition*, 56(2), 129–163.

Smetana, J. G., M. Kelly, C.T. Twentyman. (1984). Abused, neglected, and nonmaltreated children's conceptions of moral and social-conventional transgressions. *Child Development*, 55(1), 277–287.

Snow, A.J. (1922). A psychological basis for the origin of religion. *Journal of Abnormal Psychology & Social Psychology*, 17, 254–260.

Somerfield, D. (1999). Capgras syndrome and animals. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 14(10), 893–894.

Song, M.-J., J.G. Smetana, S.Y. Kim. (1987). Korean children's conceptions of moral and conventional transgressions. *Developmental Psychology*, 23(4), 577–582.

Sperber, D. (1975). *Rethinking symbolism.* Cambridge: Cambridge University Press.

——. (1985). Anthropology and psychology: Towards an epidemiology of representations. *Man*, 20, 73–89.

——. (1996). *Explaining culture: A naturalistic approach.* Oxford: Blackwell.

Stewart, C. (1991). *Demons and the Devil: Moral imagination in modern Greek culture.* Princeton: Princeton University Press.

Stocking, G.W. (1984). *Functionalism historicized: Essays on British social anthropology.* Madison: University of Wisconsin Press.

——. (1987). *Victorian anthropology.* New York ve Londra: Free Press ve Collier Macmillan.

Stone, V. E., S. Baron-Cohen, L. Cosmides, J. Tooby, R.T. Knight. (1997). Selective impairment of social inferences following orbitofrontal cortex damage. Paper presented at the Cognitive Science Society (U.S.) Conference (19th), Stanford, California.

Stringer, C., C. Gamble. (1993). *In search of the Neanderthals: Solving the puzzle of human origins.* Londra: Thames and Hudson.

Sugiyama, L. (1996). In Search of the Adapted Mind: Cross-cultural evidence for human cognitive adaptations among the Shiwiar of Ecuador and the Yora of Peru. Ph.D. dissertation. University of California, Santa Barbara.

Symons, D. (1979). *The evolution of human sexuality.* New York: Oxford University Press.

Tajfel, H. (1970). Experiments in inter-group discrimination. *Scientific American*, 223, 96–102.

Taves, A. (1999). *Fits, trances, and visions: Experiencing religion and explaining experience from Wesley to James*. Princeton: Princeton University Press.

Taylor, M. (1999). *Imaginary companions and the children who create them*. New York: Oxford University Press.

Tisak, M.S., E. Turiel. (1984). Children's conceptions of moral and prudential rules. *Child Development*, 55(3), 1030–1039.

——. (1988). Variation in seriousness of transgressions and children's moral and conventional concepts. *Developmental Psychology*, 24(3), 352–357.

Tomasello, M. (2000). *The cultural origins of human cognition*. Cambridge: Harvard University Press.

Tomasello, M., A.C. Kruger, H.H. Ratner. (1993). Cultural learning. *Behavioral & Brain Sciences*, 16, 495–510.

Tooby, J., I. DeVore. (1987). The reconstruction of hominid behavioral evolution through strategic modeling. W. Kinzey (editör), *Primate models of hominid behavior* içinde (s. 23–36). New York: SUNY [State University of New York] Press.

Trinkhaus, E. (1989). Comments on "Grave shortcomings: The evidence for Neanderthal burial" by R.H. Gargett. *Current Anthropology*, 30, 183–185.

Trinkhaus, E., P. Shipman. (1993). *The Neanderthals: Changing the image of mankind*. New York: Knopf.

Trivers, R. (1971). The evolution of reciprocal altruism. *Quarterly Review of Biology*, 46, 35–57.

Tulving, E. (1983). *Elements of episodic memory*. Oxford: Oxford University Press.

Tulving, E., M. Lepage. (2000). Where in the brain is the awareness of one's past? D.L. Schacter, E. Scarry (editörler), *Memory, brain, and belief* içinde (s. 208–228). Cambridge: Harvard University Press.

Turiel, E. (1983). *The development of social knowledge: Morality and convention*. Cambridge: Cambridge University Press.

——. (1994). The development of social-conventional and moral concepts. P. Bill (ed.), *Fundamental research in moral development. Moral development: A compendium*, 2. cilt içinde (s. 255–292). New York: Garland.

——. (1998). The development of morality. W. Damon (ed.), *Handbook of child psychology* içinde (5. baskı). 3. cilt (s. 863–932). New York: Wiley.

Turner, M. (1996). *The literary mind*. New York: Oxford University Press.

Turner, M., G. Fauconnier. (1995). Conceptual integration and formal expression. *Metaphor & Symbolic Activity*, 10(3), 183–204.

Tylor, E.B. (1871). *Primitive culture*. Londra: Murray.

Vidal, D. (1976). *Garçons et filles: Le passage à l'âge d'homme chez les Gbaya Kara*. Nanterre: Laboratoire d'Ethnologie et de Sociologie Comparative.

Viveiros de Castro, E. (1992). *From the enemy's point of view: Humanity and divinity in an Amazonian society*. Chicago: University of Chicago Press.

Wacholtz, E. (1996). Can we learn from the clinically significant face processing deficits, prosopagnosia and Capgras delusion? *Neuropsychology Review*, 6, 203–257.

Walker, S.J. (1992). Supernatural beliefs, natural kinds, and conceptual structure. *Memory & Cognition*, 20(6), 655–662.

Wallace, M.A., M.J. Farah. (1992). Savings in relearning face-name associations as evidence for "covert recognition" in prosopagnosia. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 4(2), 150–154.

Ward, T.B. (1994). Structured imagination: The role of category structure in exemplar generation. *Cognitive Psychology*, 27(1), 1–40.

Wason, P.C., P.N. Johnson-Laird. (1972). *The psychology of reasoning: Structure and content*. Londra: Batsford.

Watson, J. (1982). Of flesh and bones: The management of death pollution in Cantonese society. M. Bloch, J. Parry (editörler), *Death and the regeneration of life* içinde (s. 155–186). Cambridge: Cambridge University Press.

Watts, I. (1999). The origin of symbolic culture. R. Dunbar, C. Knight, C. Power (editörler), *The evolution of culture* içinde (s. 113–146). New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Wetzel, C.G., M.D. Walton. (1985). Developing biased social judgments: The false-consensus effect. *Journal of Personality & Social Psychology*, 49(5), 1352–1359.

Whitehouse, H. (1995). *Inside the cult: Religious innovation and transmission in Papua, New Guinea*. Oxford: Oxford University Press.

——. (2000). *Arguments and icons: Divergent modes of religiosity*. Oxford: Oxford University Press.

Williams, G. (1966). *Adaptation and natural selection: A critique of some current evolutionary thought*. Princeton: Princeton University Press.

Wilson, J.Q. (1993). *The moral sense*. New York: Free Press.

Wimmer, H., S. Gruber, J. Perner. (1984). Young children's conception of lying: Lexical realism—moral subjectivism. *Journal of Experimental Child Psychology*, 37(1), 1–30.

Wimmer, H., J. Perner. (1983). Beliefs about beliefs: Representation and constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of deception. *Cognition*, 13, 103–128.

Wolpert, L. (1992). *The unnatural nature of science*. Londra: Faber and Faber.

Wright, R. (1994). *The moral animal: Evolutionary psychology and everyday life*. New York: Random House.

Wynn, K. (1990). Children's understanding of counting. *Cognition*, 36, 155–193.

Neden Tanrı, Noel Baba'dan ya da Fang ortamındaki atalar Beyaz Öcü'den daha önemlidir? Cevabın gayet basit olduğu düşünülebilir: İnsanlar, Tanrı ile ataların varlığına inanırken Noel Baba ile Öcü'nün varlığına inanmaz. Ne var ki bu bir neden değil, sonuçtur. Bazı doğaüstü kavramlar öyle tasavvur edilir ki dünyadaki gerçek şeylere ve faillere atıfta bulunduğu çok bariz ya da en azından mümkün görünebilir. Mesele, bunun nasıl gerçekleştiğini açıklamaktır.

Din, insanlık tarihinin en gizemli ve karmaşık olgularından biri. İnsanın olduğu her yerde dinler, tanrılar, ruhlar, ritüeller ve şeytanlar da bulunuyor. Peki neden? Dinler neden var ve nasıl oluşur? Neden bazı insanlar inanırken bazıları inanmaz? İnançlar nasıl bu kadar çok çeşitlilik gösterebilir? Ve en önemlisi: Tüm bunları mümkün ve makul kılan nedir?

Antropolog Pascal Boyer, bir zamanlar büyük bir gizem barındıran tüm bu soruları antropoloji, bilişsel bilim, dilbilim ve evrimsel biyolojinin ışığında açıklıyor. Dini inançların ve davranışların açıklamasının aslında insan zihninin işleyişini anlamamızı sağlayacak bir anahtar olduğunu öne süren Boyer, bu konudaki geleneksel açıklamalara alternatif bir teori sunuyor. Boyer dinin kökenlerinden ritüellere, kurumsallaşmasından bireyleri harekete geçiren güçlü etkilerine dek pek çok konuya açıklık getiriyor.

THG 00073397 YHP

monografiyayinlari.com

978-625-99086-8-7